گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق

«دەستەی کورد»

بەرگی هەژدەهەم و نۆزدەهەم

١٩٨٨

گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق

"دەستەی کورد"

بنکەی ژین

بەرگی هەژدەهەم و نۆزدەهەم ١٩٨٨

چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق

بەغدا

گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق

"دەستەی کورد"

بنکەی ژین

بەرگی هەژدەهەم و نۆزدەهەم ١٩٨٨

چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق

بەغدا

دەستەی نووسەران :

دکتۆر جوامێر مجید سلیم ـ سەرۆک

دکتۆر حسن کتانی ـ ئەندام

عبداللطیف عبدالمجید گلي ـ ڕازگر

بنکەی ژین

مێژووی ئەردەڵان

نووسینی :

ماهشەرەف خانم «مەستوورە»ی ئەردەڵانی

د. حسن جافو شوکور مستەفا لە فارسی‌یەوە
کردوویانە بە کوردی

سوپاس شایانی خودایێکە لە کەس نەبووەو نامرێ ، هەر دەمێنێو لە نەمان نایە ، ئەفرانکارێکی لە پاکیدا بێ‌هاوتا ، ڕۆزی‌دەرێکی لە هەموو ئاکارێکی‌دا تاكو تەنها • « سبحان الذی لم یلد ولم یولد ولم یکن له کفوا أحد » ، هەبوویێکە سەریەنجە لە ڕوون‌کردنەوەی سوپاسی‌دا لاڵ ، پەرستراوێکە خامەو زمان لە سوپاس‌نووسینی‌دا شەرمەزارەو ئارایشتی‌ڕوخساری ئاخاوتن لە پەسن‌و پێداهەلگوتنی ئەوە ، ڕازاندنەوەی ئەگریجەی قسان بە پەرستنی ئەوە • چامەیێ شایستەی سوپاسی ئەوبێ بە بیری هیچ کەسێك‌دا نەهاتووە ، زمانی هیچ خاوەن هۆش‌و بیرێ بە هیچ هەڵبەستێ ، شیاوی سوپاسی ئەو بێ هەڵنەهاتووە ، ئاوەزی بە ئاوەزان لە ستایشتی‌دا گێژو سەراسیمە ، بەهرەی بەهرەمەندان لە پێداهەڵدانیدا پەشێوو سەرگەردان ، دیباچەی بەرەبەیان لە پرتەوی نووری حەزرەتی خۆیەتی ، تیشکی سەردێڕی ئەوین لە ڕۆشنایی گەشی پێشەنگی ڕوخساریەتی « الله نور السموات والأرض مثل نوره کمشکاة فیها مصباح ، المصباح في زجاجة » ، بە هەستی پەست‌و نزمەوە دەم لە وەسپو ئاکارگێڕانەوەی کارێکی بێ‌جێو ناشایانەو بەم هەستە پەستەمان پەسن‌و ستایشتی ئەو وەهم‌و خەیاڵە،پەسن‌و وەسپی بە ترازووی هۆش هەڵناسەنگێو

ناساندنی له بنچینەی بیردا ناگونجێ ، « سبحانك لا أحصی ثناءاً علیك أنت كما اثنیت علی نفسك ، فلك الحمد حتی ترضی ، ولك الشكر حتی رضیت ».

هەڵبەست

كە وەسپی ئەو بە گوتن دوایی نایێ
ئەوە چاكە زمان لە مەڵاشوودا بمایێ

دروودی بێ پایان بۆ یەكەم بەری خامەی توان ، بنیچەی بنەماڵەی پەیامبەری ، هۆی داهێنانی هەردوو گەردوونو شاسواری مەیدانی هەردوو دنیای جنۆكەو ئینسان ، گەورەییێكی ئەگەر لەبەر بوونی ئەو نەبوایە ، هیچ بوونێك نەدەبوو ، بە كام گەیشتوویێكی ئەگەر مەبەست لە ئەفراندنی دنیا زاتی بەختەوەری ئەو نەبوایە ، خامەی چارەنووس هیچ ئەفراندەیێكی لەسەر تاتی توانی بوو نەدەنووسی ، هۆی ئەفراندنی دایكە حەواو باوكە ئادەم ، مایەی گووراندنی تاتو خامە هەر ئەوە « لولاك لما خلقت الجن والانس والأفلاك ».

هەڵبەست

محمد شەهەنشایی دنیاو دین
شەفیعی گوناه ، شافیعی موزنیبین
اللهمّ صلّ علی رسوله المبشّر وآله المكرم المطهّر

ئەوجا لە پاشان :

منی هەژاری هیچ ، مەستوورەی ئازاد ، كیژی خودالێخۆشبوو ئەبولحەسەن بەگو نەوەی نیهادپاكی موحەممەد ئاغای كوردستانیم خودا گڵی گۆڕیان پڕ گوڵاوكا ، عەرزی زانایانی بەدەمڕپلو بەهرمەندانی هونەر فرەوانان دەكەم،پاش ئەوەی لە سای لاسامەی سەرڕێژی خودای هەمووشتێ هەورازترو لە پەنای بەزەیی‌و میهرەبانیی داوەری بێهاوتا لە زگی دایكمەوە كەوتمە باوەشی پەروەردەی باوكمەوەو،نیوەشیعر:ڕەحمەت لەو گۆڕە پاكەی لە فەڕی نەخشی تێوچاوانی بەهرەو هێزی بینای یە خشندەگی‌و لە بەرەكەتی

ئــەو ئەختــەری چلەپۆپەی زانستو خۆری گەردوونی ئاوەزە کە مەیلی سروشتیو شەوقی ڕاستەقانیی لە پەروەردەکردنی منداڵانو بەهێــزکردنی جگەگۆشاندا زۆربوو ، بە تایبەت منی یەکەم گوڵی ئەو گوڵشەنەو نوخشە نەمامی ئەو چەمەنە کە دەستم خامەی ئاشنایی گرتو چاوم بە نامەی ڕۆشنایی هەڵێنا ، ناوبەناو مەیلی سروشتیمو ئارەزووی زگماکم بە متاڵای کتێبان دەبزووت ، تا ڕۆژێکیان ڕێم کەوتە دیوانەکانی پێشینانو تۆمارو بەیازی پاشینان ، مێژوییێکم لە کوردان دە ستاوێژێکم لە نیشتمانەکەم بەرچاوکەوت. پاش متــاڵاو دوای نامەگۆڕینەوە ، تەماشــام کردو خوێندیشمەوە کــە شەرحێکیان لەمەڕ چۆنیەتیی حاڵوباڵی فەرمانڕەوایانی وڵاتی کوردستان[1] نووسیوە . ئەم نووسینانە ئەگەرچی بە دووروودرێژی نووسراون ، بەڵام بە هۆی ئەوەی ، کە کورتەیێك لەمانەی ماونەوە دوری نەسمراو بوو ، منی کەمینە ، کە کەمترین دارخورمای گوڵشەنی ئەم گوڵزارە وەك ئیرەم بنیات نراوە ، پشتاوپشت نەمامی ســایە پەروەری ئەم بنەماڵەیەمو ئێستا بەژنی بەهرەم بــە زێوەری چەندین پشت لەگەڵ ئــەو زنجیــرە پایە بلینــدەدا ڕازاندۆتەوەو بە سەر قەڵاندۆشکانی شانازیی بە بەزەکی هاوپێوەندی لەگەڵ ئەو بنەماڵە ستایشتکراوەدا ڕازاندراومەوەو بە سروشتی بلێسەدارو زەینی ڕەخنەگرانەوە بە دووی درێژەپێدانەوە چوونم بە پێویست زانیو پەرژامە سەر نووسینی ئەم چەند دێڕەو دەنگو باسی پاشەڕۆژ بە خێرو خۆشیو بەختەوەری گوزەڕێنیی زنجیرەی پایەبلیندی بەنی ئەردەڵانم بە بەشێك کە لە مێژووم هەڵێنجاوەو لە پێشینانم بیستووەو بەرچاوی منی کەمینە کەوتووە، لەم نوسخەیەدا ڕوونکردۆتەوەو لە خوێنەرەوە چاوەڕوانی نزای چاکەم .

لەمەڕ بنەچەکەی بابا ئەردەڵان

ئەگەرچی لەمەڕ ڕوونکردنەوەی بنــەچەکەیاندا کێشەیێکی بەربڵاو هەیەو بەشێکی کە لە ماکی بنــەچەکەی ئــەو زنجیرە پایــەبلیندە پشتی

پێدەبەستری ئەوەیە کە : ڕۆژگارێکی زوحاکی ناپاك لە سۆنگەی دڵپیسیی ئەهریمەنیو هانەهانەی خواستی دەروونی سەرپێچی لە گوێڕایەڵیی خودای گەورەو لە هەمووشت سەرووتر کردو دەبدەبەی یاخیبوونی لە سەرانسەری دنیادا دەنگی دایەوە ، لە تۆڵەی ئەو کردارەی دوو پارچە گۆشت ، وەکو حەزیا لەسەر شانی ئەو شۆفارە نەگریسە دەڕوێو لە ڕادەبەدەر ئێشو ئازاری ئەو نموونەی شۆفاری‌یە دەدەن ئیبلیسی نەحلەتی دەچێتە کلێشەی حەکیمێکی بەبەزی‌یەوە کە گوایە چارەسەری دەردی بێ دەرمانی ئەم سپڵەی بێدینە بە لای ئەوەوەیە ، دەڵێ دامرکاندنەوەی تەوسو ئالهای ئەم حەزیایە لە مێشکی سەری مرۆ دابین‌دەکرێ ، یەکسەر بۆ ئەزموونو تاقی‌کردنەوە سەری کابرایێك لە لەشی جوێ‌دەکرێتەوە ، مێشکی ئەو بێ‌گوناهە زۆرلێ‌کراوە دەکا بە هەتوانی ئەو دوو مارەو مارگەلی تایەن دەسرەون .هەنگێ بڕیار دەدرێ هەموو ڕۆژێ دوو کەس لە بێ‌گوناهان بەردەوام بە ئاشپەزی ئەو خوێنخۆرە شۆفارە بسپێردرێو مێشکیان بکرێ بە خۆراکی ئەو دوو مارە . لەبەر ئەوەی کە ئاشپەزی ئەو دڕندەیە لاوێکی بەئاکارو پەسند دەبێ، هەموو ڕۆژێ لاوێکی لە کۆتی مەرگ لەوان ڕەهادەکردو مەڕێکی لە بری وی سەردەبڕیو مێشکی لەگەڵ مێشکی ئەو لاوەدا تێکەڵ دەکردو پیشانی دەدا .

ئەوانەی لە تێغی زۆرداری ڕزگاربوون لە ترسو سامی زوحاکی ناپاكو چەپەڵ بە شەوی تاریكو ئەنگوستەلەچاو ڕوویان لە دوندو ترۆپکی کەژوکێوو لاچەپو کەلاوەو بیابانو کۆسارانی سەختو دژوار دەکردو لەو شوێنانە خۆیان حەشار دەداو ڕۆژگارو ساڵانو چەرخو چاخی دوورودرێژیان بەو ئاوایە دەگوزەراند .

قسەی بەناووبانگ ئەوەیە کە یەك لەوان تیوی کورد بووە ، پاش زاوزێو ژنوژن‌خوازی کوردان سەرتۆپیان لەو نیهادپاکە سروشت‌خاوێنە

کەوتوونەوە[٢] لە گەورەگەوران و کەلەپیاوانی ئەو هۆزە مەزنە چوار تیرە هاتوونە گۆڕێ : یەکەم و هەرە مەزنیان تیرەی گەورەی بەنی ئەردەلانە کە لەگەڵ سەرتۆپی هۆزو تیرەکانی کورددا ، لە خووەڕەوشت و گەورەیی و خوێندەواری و کەلەمێردی و جوامێری و دەهەندەیی و دەستبڵاوی دا دەسکیان لەدووناکرێ و کەس بە تۆزی قولەپێیان دا ناگا • خۆیان بە سایەچەوری سەرلەبەری هۆزو تیرەکان زانیوەو دەزانن • دووەمیان تیرەی لوڕە کە لە لوڕستان هێوریون و هێندیکیان فەرمانڕەوان •

سێیەمیان تیرەی کرماجە[٣] کە بە دەماودەم و لە نێو ڕەشەخەلکان بە بابان نێویان ڕۆیشتووە • چوارەمیان تیرەی گۆرانە[٤] کە ئێستاکانێ لە کرماشان نیشتەجێن و کوڕەکوڕەی ئازاو دلێریان لێهەلکەوتوون و هەمیشە کەلەوەکێشی و سەرپێچییان لە زۆرینەی فەرمانڕەوایان کردووەو سەریان بۆ کەس دانەنەواندووە • بەلام زۆربەی پێشینان لەو بڕوایەدان و پشتیان بەوە بەستووە کە زنجیری پایەبلندی بەنی ئەردەلان لە ڕەچەلەک دا دەگەنەوە ئەردەشیری بابەکان[٥] بە گەڕوخولی ڕۆژگار بەرەو ولاتی شام[٦] ڕاکشیون لەوێیان بەسەربردووەو لە سەروبەندی ئیمام حەسەنی موجتەبادا (د) بە فەرمانی ئیمامی سەردەم بە فەرمانڕەوایی ئەیالەتی کوردستان سەرفرازبووەو ئیتر لەو سەردەمانە بەدواوە تەنها تا ئێستاکە ، کە سالی ١٢٦٢ی کۆچییە ، لەم دەوروبەرانەدا لە پیرۆزیی دەستەوداوێن بوونی دەروونیی ئەو پشتاوپشت دەبن بە فەرمانڕەواو حوکمڕان • بۆ ڕاستیی ئەم قسەیەیش ئەو گوستیلکە ئاقیقەیە کە بە خەتی کووفی لە سەری هەلکەندراوەو بە ناوی پیرۆزی و موفەڕکەوە لەو سەروەرە پایەبەرزە بە دەستی بابا ئەردەلان گەیشتووەو تا ئێستایش بە دەست بنەمالەی شان و شکۆداری ئەردەلانەوە ماوەتەوە ، خودا دەولەت و شەوکەتیان تا ڕۆژی قیامەت هەر پایەدارکا •
لە کتێبێکی مێژوودا کە مەلا موحەممەدی شەریفی قازیی ئەردەلان دای ناوەو

له‌ نوسخه‌یه‌کیش‌دا که‌ هی خودالێ‌خۆشبوو خوسره‌و به‌گی کوڕی موحه‌مه‌د به‌گی ئه‌رده‌لانه‌ ، ده‌رباره‌ی ئه‌م به‌شه‌ ، نووکی قه‌له‌م وای ڕوون‌کردۆته‌وه که‌ سه‌ره‌تای ده‌وڵه‌ت‌و فه‌رمانڕه‌وایی ئـه‌م بنـه‌ماڵه‌یه‌ ، لـه‌ سـه‌رده‌می حوکمڕانیی چه‌نگیزخانی‌یه‌کان‌دا ، له‌ هه‌رێمی مووسڵ‌و دیاربه‌کرو ئـه‌و ده‌وروبه‌رانه‌ بـووه‌ • به‌ گه‌ڕوخولی ڕۆژگارو ڕووداوی ئاسمانی بابا ئه‌رده‌لان لـه‌ هۆزو خێڵه‌کانی خـۆی دوورکه‌وتۆته‌وه‌و به‌ره‌و ڕووکاری شاره‌زوور هه‌ڵکشیوه‌ • پاش ئه‌وه‌ی که‌ له‌ سایه‌ی فه‌ڕی خودای دادگه‌رو به‌یارای به‌هره‌و توان‌و لێ‌هاتوویی‌و یارمه‌تیی به‌خت له‌و ناوچه‌و هه‌رێمانه‌دا سه‌ربه‌خۆیی وه‌ده‌ست‌هێناوه‌و بووه‌ به‌ فه‌رمانڕه‌واو ماوه‌یێکیش به‌ سـه‌ر پاڵنگان ڕاگه‌یشتووه‌و له‌و شوێنه‌دا که‌ مۆڵگه‌ی کوردی گۆران بووه‌ ، فه‌رمانڕه‌وایی کردووه‌ •

له‌ ئاخروئۆخـری ده‌سـه‌ڵاندارێتیی چـه‌نگیزی‌یه‌کان‌دا ، له‌ سـای [illegible] به‌ یه‌لپه‌کی خۆیه‌وه‌ توانی کۆیه‌و هه‌ریرو شاره‌زوورو بابان بخاته‌ ژێر ده‌سه‌ڵاتی خۆی‌و سالانی ساڵ به‌شی زۆری کوردستانیان به‌ ده‌سته‌وه‌ بووه‌ •

ده‌گێڕنه‌وه‌ : ئـه‌میر ته‌یمووری گورگانی فه‌رمانڕه‌وایی کوردستانی جار له‌ دوای جـار به‌ره‌وڕووی بابا ئه‌رده‌لان کردۆته‌وه‌ • بـه‌ڵام ئه‌قڵی بێ‌خه‌ووش‌و چێژو سه‌لیقه‌ی ڕاست ئه‌م قسه‌یه‌ ناسه‌لمێنێ ، چونکه‌ سه‌رده‌می فه‌رمانڕه‌وایی چه‌نگیزخانی‌یه‌کان تـا سه‌رده‌می ده‌سه‌ڵات‌و توانی ئه‌میر ته‌یمـووری گورگانی ماوه‌یێکی دوورو درێژه‌و له‌گه‌ڵ ئـه‌م قسـه‌یه‌دا ڕێك‌ناکه‌وێ • خودا هه‌ر خۆی له‌ ڕاستیی هه‌موو شتێ ئاگاداره‌ •

بابـا ئـه‌رده‌لان (٧) میرێکی بیروبڕواپاك‌و نیهادخاوێن‌و خـودایێکی سروشت‌چاك‌و باوه‌ڕپته‌و بووه‌ ، سه‌رله‌به‌ری کاتی خۆی بـه‌ خوداپه‌رستی

بەسەربردووەو هەرگیز هەڵپەی کاری دزێوو ناپەسندی نەداوە • وڵات لە سایەی دادی‌دا ئاوەدان ، خەڵك لە دەهندەیی‌و دڵاوایی شادمان ، لـــە نێو ڕەشەخەڵکان‌دا بە گەورەو ئاکارچاك بەناووبانگ ، وێڕای دەسەڵاتداری سەرپێچیی لـــە دەستوورو گوێ‌بەفەرمانیی کردگار نەکردووەو هەرگیـــز دەورو خولی کاری گەنی نەداوە • چەندین ساڵ لە ناوچەکانی کوردستان‌دا خۆی بە حوکمڕانی‌یەوە سەرقاڵ کردووەو سەرەنجام شەربەتی مەرگی بـــە دەسی ساقیی ڕۆژی خۆی نۆشیوەو ڕەختی بەرەو ئاخـــرەت تاو داوە • فەرمان هەر هی خۆیەتی‌و هەموو بەرەو ڕووی ئەو دەبینەوە •

فەرمانڕەوایی کلۆلی بەنی‌ئەردەڵان

پاش مردنی بابا ئەردەڵان،کلۆلی کوڕی چووە سەر تەختی فەرمانڕەوایی دام‌ودەزگای ســتەم‌و زۆرداریی لـــە قەڵەمڕەوی وڵاتەکـــەی پێچایەوە • تەلاری داد لـــە سایەی ئـــەوەوە دامەزرا ، بناخەی دەهندەیی لـــە پەنای بەختەوەری‌یەوەی پایەدار ، سێبەری میهرەبانیی بەسەر خەڵکەوە سەیوان ، هومای بەزەیی بوو بە چەلەنگی سەری خەڵك‌و خوا ، سەرتۆپی تێکڕای خەڵك شادمانی دیداری ، سەلەبەری مەردوم بە هەویای خزمەتی ، دەستی بە تەنگەوەهاتنی دەرووی هەموو چاولەدەست‌بووتێکی بەستووەو لە فرەیی دەهندەیی‌و دەس‌بڵاویی‌دا سەرپاکی نیازمەندانی لـــە کۆتی دەســـکورتی ڕزگارکردووە ، سەروەرێکی بەخشندەو دڵاوا ، دادگەرێکی ســـەرڕاست بوو • لە نەریت‌و داوودەستووری باووباپیرانی‌دا گۆی گرەوی بردۆتەوەو هەرگیز خۆی لـــە قەرەی کردەوەی ناشایستەو ناپەسەند نەداوە ، یاساو دەستووری وڵاتداری لـــە سای ئەوەوە پایە ئەستوور ، بنکەی کرداری پەسەندو شایان لـــە هیمەتیەوە پایەدار • چەندین ساڵ بـــەم تەرزو ئاوایە وڵاتداری کردووەو سەرەنجام بە پێی وتەی خودای گەورەو مـــەزن

« كل نفس ذائقة الموت » بەرەو بەهەشتی بەرین چووەو لە پەنای کاروئاکاری چاکی خۆی‌دا گیانی بە ئەمری شاد بووە •

سەرداریتیی خدری کوڕی کلۆل

پاش مردنی باوک خدری کوڕی چووەسەر تەختی حوکمڕانی • دەرکی دووزمانی‌و ئاژاوەگێڕی‌و چەپەڵکاریی لە ڕووی ژێردەستانی خۆی پێوەدا •

میرێکی پاوەخێرو پاتشایێکی دەسبلاوو دڵاوابووە • ڕێگای باووباپیرانی گرتۆتەبەرو خودایێکی بەخشندەو دادگەرو بەپەرۆش بووە ، هەمیشـــە هاودەمەکانی زاناو خاوەن بەهرە بوون • لە دژ زۆردارو ئاکارپیسان بـە ڕك‌و کینە ، ژێردەستان لە سای چاوێری‌یەوەی کامەران بوون • گەورەو بچووك لە فەڕی پەرۆشی شادمان ، لە چەسپاندنی بناخەی دادبڵاوکردنەوەو خێڵ پەروەری‌دا بێ‌مانەند ، لە کاروباری وڵاتداری‌دا خاوەن ڕاوتەگبیر ، لە ڕێ‌وڕەسمی دادگەری‌دا پەیڕەوی فەرمانڕەوایانی پێشووی ، ژێردەستانی لە کردەوەی جوانی‌دا سوپاس گوزارو ڕەزامەند •

لە پاش ماوەیێك فەرمانڕەوایی ، لەم دنیای بۆ کەس نەماوە ڕەخشی بەرەو کۆشکی هەتاهەتایی تاو داوە •

فەرمانڕەوایی ئەلیاس کوڕی خدر

کاتێکی خدر ڕۆژی کۆچی دوایی هـــات ، ئەلیاسی کوڕی لەسەر بالیفی وڵاتداری پاڵی داوەتەوەو بە شێوەی دادگـــەری ڕازاوەتەوەو بــە زێوەری بەخشندەیی‌و دەهندەیی‌و نیهادپاکی ئارایشت دراوە • بە خاوەن وژدان بەنامێ ، خێرەومەند لە نێوان خەڵك‌وخوادا ، لـە ناو سەروەراندا بەڕەوشت‌بەرزی ناسراو • پایەبڵیندان‌و ناسراوانی وڵات لە هیمەت‌بڵیندی‌و

سروشتخاوێنی ئەودا شانازی‌یان دەکردو بەردەوام لە پێناوی بەدادگەیشتن‌و دادخوازی‌دا ، خاوەن‌ڕەفتاری بەرزو ئاکاری پەسند • لە فرەبەخشندەیی ئەودا حاتەمی تەی باروبنەی پێچاوەتەوە •

هەیت‌وهووتی شان‌وشکۆی گاڵتەی بە دەبدەبەی جەم‌وکەی کردووەو لە خۆش‌گوزەرانی سپایی‌و ژێردەستانی‌دا گەیوەتە ئەوپەڕی‌و چاوی لە خەیانەتکاری‌یان پۆشیوە • لە برەوپێدانی شەریعەتی پاکدا تاک‌و لە ڕێ‌وڕەسمی ولاتداری‌دا خاوەن‌بیرو فرەزان • بە کرداری شایان‌و ئاکام‌خێر پاشماوەی ژیانی پێچایەوەو بەرەو باخاتی ڕەزەوان بەڕێکەوت • (بەر بەزەیی خوداکەوێ) •

لەبارەی خدری دووەمی کوڕی ئەلیاسەوە

ئەویش لەسەر ڕەوشتی باووباپیرانی سەردەمی خۆی بە ئارامی‌و بێ‌ئاژاوەو هەرا ، بە هێزو توانەوە بەسەربردووە ، هەمیشە لەگەڵ خاوەن‌هۆش هاونشین‌و هاودەم • لەسەروبەندی میرایەتیی‌دا سەربەخۆییکی تەواوو دەسەلاتێکی بێ‌چەندوچوونی هەبووە • فەرمانڕەواییکی سەردەم‌پیرۆزو پاتشاییکی ئاکاربەفەڕ ، ستەم‌و زۆرداری لەوەختی حوکمڕانیی‌دا چیرۆکی سیمرخ ، زوڵم‌و ناڕەزایی لەسەروبەندی فەرمانڕەوایی‌دا وەك ئیکسیر ، بە زێوەری ئەقڵ ڕازاوە ، نیشانەی زۆرزانیی لە ڕەنگ‌وڕووی دیاری ، دنیاو هەرچی‌یەکی تێدایە لەکن وەك با وا بووە ، گەورەو بچووك بە بوونی دڵخۆش‌و شادبوون‌و سەرڕای ئەم هەموو دادە بە پێی ئایەتی « کل‌شیءهالك‌الاوجهه » مالآوایی لە دنیای فانی کردووەو ڕێگای مەرگی وەبەرگرتووە •

لەبارەی فەرمانڕەوایی حەسەنی کوڕی خدری دووەمەوە

دوای کۆچی دوایی باوکی ، ئەو پاتشا دادگەرە بە پلەکانەی پایەبلیندی‌دا بەرەو سەروو هەنگاوی هەڵێناوەو دەرووی چاکەو نوازشتی

لە ڕووی خەڵك كردۆتەوە • دەگێڕنەوە : میرێكی نیهادپاكو ئاكارپەسند بوو ، تێوو تێورۆك لێك جووتبوون • لە ڕێورەسمی فەرمانڕەوایی‌دا ، لە فەرمانڕەوایانی پێشووی لەبەرتر بــوو • لەبەر ئەوەی لاوێـــكی خاوەنڕاوتەگبیرو قسەزانێكی بێ‌هاوتا بوو ، لە داوودەستووری باووباپیرانی بستێ نەترازا • لە خێروخۆشی بۆ ژێردەستان فەراهەم كــردندا هێندەی چاو بتروكێنی ئۆقرەی نەدەگرت • هەركەسەی بە پێی پلەو پایەی خۆی ڕێزلێ‌دەناو هەموو كەسێكی بــە پێ‌ودانی لێ‌وەشاوەیی خۆی سەربەرز دەكرد ، هەرگیز مەیلی بــە لای گوناهو خراپەدا نەدەبزووتو دەرگای ڕابواردنی لە ڕووی خۆی نەدەكردەوە • ئاشقەخوداپەرستێ‌بوو زۆر بــە پەرۆشی ئەوەوە بوو كــە ملكەچی پەروەردگاربێ • بــە ڕاستبێژیو كردارپاكی ناسراوبوو ، ناووبانگی دادگەریی بــە گوێی دوورو نزیــك گەیبوو • لە داوودەستووری ئازایەتی‌دا تاكو تەنیاو لە ڕەوشتی جوامێری‌دا بێ هاوتا بوو • سەرەنجام لەم دنیا باروبنەی بۆ ئەو دنیا پێچایەوەو فەرمانی دادگەری بێ‌هاوتای بەجێ‌هێنا •

هەڵبەست

سەرپێچی لە كەسێ ناكەم دۆستی خۆش بوێ

ئەوەی ئەوی خۆش دەوێ خۆشم دەوێ

ذلك تقدير العزيز العليم

لەمەڕ دادگەریی بابلوولی كوڕی حەسەن

دەگێڕنەوە بابلول لاوێكی جوانخاسی بــە زێوەری دلێری ڕازاوە بووەە • زۆربەی گەنجینەو دراوی باووباپیری بە ژێردەستانو پایەبڵیندانو

پیاوماقوولاَن بەخشیوە • کاو کێوی لــە پێش چاو وەك یەك بوون • زۆر جــاران لەشکری هەڵدەکــردە ســــەر یاخیو سەرپێچانی دەوڵـــەتو بــە سەرکەوتوویی دەگەڕایەوە • خەڵکی وڵاتو میرەکانی لــــە بەرەکەتی هیممەتو سامو شکۆیەوە لەترسو هیوادا دەژیان • سەروەرێکی دانــاو دادگەرێکی بەفەڕو هونەرو توانا بوو • لە دەسبڵاویو دڵاوایی‌دا دەبدەبەو ناووبانگی لە مەعنی شەیبانیی تێپەڕاندبوو ، لــە دەهندەییو سەخاوەتدا گۆی گرەوی لـــە یەحیاو جەعفەری دووەمبردبۆوە • لـــە ناو بێشەی هیچوپووچان نەڕەشێرو لـــە مەیدانی شەڕدا شمشێری تیژیبوڕاو لــە مەردایەتیو ئازایەتی‌دا ، لە سەرانسەری وڵاتدا ، بەناووبانگو لە دادگەری‌دا دنیا بە تاسەی دیداریەوە بوو • چون ماوەیێکی بــە ڕاپاکیو نیهادخاوێنی بەسەربرد مەرگ بەرۆکی گرتو گیانی پاکی بۆ بەهەشت ڕەوانەکرد •

چیرۆکی سەروەرایەتیی مونزیری کوڕی بابلول

دوای مردنی باوك جەنابی مونزیر بە سەرکەوتوویی‌و بەختەوەری‌یەوە تەختی میرایەتیی بــە خــۆی ڕازاندەوەو فــەڕودادی بــە دنیا بەخشیو خەڵکی وڵاتو ســەرسنوورو دەوروبەر کەمەری خزمەتیان بــۆ بەستو بۆ گوێڕایەڵیی ئــەو گەورەیە بە گیانو بەدڵ ئامادەبوون • گەورەپیاوان لە هەمــوو گۆشــەو کەنارێکەوە بە ناردنی دیاریو شتی گرانبایی‌و مژدەو شادی دەربڕین دەستی خزمەتیان درێژ کردو میرو لێپرساوان بە پێشکێشی شایان بە خزمەتی شەرەفمەند بوونو ڕوویان لە هاسانەی کردو ئەویش بــە خەڵاتی گرانبەهاوەی بەڕێکردن • ســەبارەت بەوە کە زۆر سەرگرانو دووربین بوو ، لە داوودەستووری گەورەیی‌دا لە باووباپیرانی لە پێشترو ، تەنها نیهادخاوێنێك بوو ، وڵات لە سای دادی‌دا ئێکجار ئاوەدانو خەڵك لە ڕادەبەدەر ، ڕەزامەندو سوپاسگوزاربوون • لە ڕێوڕەسمی ئازایەتی‌و کەڵەمێردی‌دا بێهاوتاو لە شێوەی کۆڵنەدان‌دا کەس شانی لە شان نەدەدا •

گەورەو مەزنان زۆر بە دڵەوەی گوێ‌بەفەرمان بوون • چاك‌و خراپ لە سروشت‌پاکیی شادو کامەران ، لە سایەی دادی‌دا مەڕو گورگ پێکەوەیان ئاودەخواردەوە ، لە سای نوازشتی‌دا بازو مەلیچك هاوڕێ‌بوون •

پاش ماوەیێك لە حوکمڕانی ، کاتێکی ڕۆژی دوایی هات‌و نیشانەی مەرگی لە خۆدا بەدی‌کرد ، مەئموون بەگی کوڕی کرد بە جێ‌نشینی خۆی‌و ئەو پایە بەرزەی سەرفرازکرد • دوای ماوەیێ مەلیچکی گیانی بەرەو بەهەشتی بەرین هەڵفڕی‌و لەگەڵ ڕەوشت‌و ئاکاری خۆی‌دا سەری ئاسایشتی نایەوە •

لەمەڕ فەرمانڕەوایی مەئموون بەگی کوڕی مونزیر

بە یەغباڵ بەختەوەرو بە ئەستێرە بەرزو بە سەردەم‌و کات سەرکەوتووو ئەختەری پیرۆزی بووکی فەرمانڕەوایی لە باوەش گرتووەو تازەنینی حوکمڕانیی لە تەنیشتی خۆیەوە داناوەو وڵاتی لە چەپەڵیی دژمنان خاوێن‌کردۆتەوەو یاخی‌یانی لە ناوبردووەو خۆشەویستانی دەوڵەت لە دیداری شادمان‌و هاوڕێ‌و هاودەمانی لە پیرۆزیی هیمەتی بڵیندی کامڕەواو کامەران‌و ئاوازەی دەسبڵاویی دنیای سەرلەبەر تەنیوەو دەبدەبەی دەهندەیی‌و دڵاوایی لە گوێی لاووپیران دەزرینگایەوەو تێخی ئاوداری کوشندەی گیانی ڕۆستەم‌و ئەسفەندیارو تیری پڕیشك‌هاوێژی لەتکەری گیانی دژمنی نالەبار • لە شێوەی زانست‌و وزانیاری‌دا لە باووباپیرانی گەورەو مەزنی بە بەهرەتر بووو لە ئایینی سەرگرانی‌و بوردەباری‌و ژیری‌دا لە هەموان بەشدارتربوو • سپاهی‌یانی بێ پشت‌ئەستوورو لە سایەی سەرڕێژی‌یەوە تاجیك لە دوویەوە وشووچنی خەرمانی شەوکەتێن‌و لە ڕۆژگاری کۆنەوە کاری چاك‌و کردەوەی پەسندی زۆری بە یادگار لێ‌بەجێ‌ماون‌و بەسەر زۆربەی وڵاتی باوکی ڕاگەیشتووەو کەس‌سەرپێچیی لە فەرمانی نەکردووەو وردودرشت گوێ‌ڕایەڵ‌و گوێ‌بەفەرمانی بوون •

پاش ئەوەی ماوەی سیو دوو ساڵی خشتی لە حوکمڕانیی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی بەوپەڕی سەربەخۆیی‌یەوە بەسەربردووەو ڕێگای ڕاستیو بیروبڕواخاوێنیو گەورەییی گرتۆتەبەرو گەورەپیاوانو کەڵەی وڵاتی لە خزمەتی خۆی کۆکردووەتەوەو بە زمانی گەوهەرباری فەرموویەتی : وا کاتی کۆچی دواییم لەم دنیایە نزیکبووەتەوەو دەستی چارەنووس بەرۆکی گرتووم، ئاواتم ئەمەیەو ئارەزووم ئەوەیە ، ژێردەستان کە ئامانەتی پەروەردگارن ، پێویستە بەخۆش گوزەرانیو سەرئاسوودەیی بژینو لە چەرمەسەریی ڕۆژگار قوتاربنو لە بشێویو ئاژاوە بە دووربن • لەبەر ئەوە چاکتر وایە وڵات لە نێوان کوڕەکانمدا دابەش‌کەین • بۆ ئەوەی لەپاش ئێمە بێ ناکۆکیو دووبەرەکی‌هەریەکە بە کاروباری ڕەعیەت‌پەروەری‌یەوە خەریک‌بێو هەر کەسە بە ڕێورەسمی دادپەروەریی ژێردەستانی خۆی سوپاس گوزارکاو ستەملێ‌کراوان نەبن بە پێشێلی ئاشووبو ئاکارپیسیو دانیشتوان بە ستەمو کێشەوبەرە لە ناونەچن •

دانشوەران وایان بە چاکزانی ئەیالەتەکانیان بەم شێوەیە بەسەر کوڕەکانی‌دا دابەش‌بکا • ژێردەستانیان بە ئامانەتی‌بەم جۆرە پێ‌سپاردن • چونکە بیگە بەگ ، کە کوڕەگەورەی باوک بووو لە هەموو کوڕەکانی ژیرترو لە پێشتر بوو ، ناوچەکانی زەڵمو گوڵعەنبەرو شەمیرانو هاوارو دەودانو نەوسووی بە فەرمانڕەوایی پێ‌سپێردرانو سورخاب‌بەگی کوڕە ناوەنجیی بوو بە فەرمانڕەوای (نوێ)و مەریوانو تەنوورەو ئەورامانو میهرەیانو کلۆکلاس ، بە وتەیێکی تر کلاشیشو نەشکاشیشی پێ‌سپێردران ، کە ئەم وڵاتانە هەندێکیان ئەمڕۆکە ڕوون نین • بەڵام وەك مێژوونووسان نووسیویانە ئێمەیش هەر بەو جۆرەمان نووسین • سروچکو قەرەداغو ئالانو شارەزووری بە محەمەد بەگی کوڕە گچکەی سپارد .• پاش دابەش‌کردنی وڵات بەسەر کوڕەکانی‌دا ماوەیێکی تر بە کاروباری دادگەریو ژێردەست‌پەروەری‌یەوە خەریک‌بووەو دەبدەبەی نێووبانگ‌چاکێتیی لە

سەرانسەری دنیادا دەنگی داوەتەوە • لەبەر ئەوەی میرێکی دادگەرو کیشوەرگیرێکی دادپەروەر بوو ، زنجیرەی بەنی ئەردەڵان تا ئەمڕۆکە بە ناوی بەناووبانگی ئەوەوە ، بە « مأمونی » ناویان ڕۆیشتووە • سەرەنجام بانگی « كل من عليها فان »ی بە گوێی گیان بیستو فەرمانی مردنی بەجێهێنا ، ڕەحمەت لەو گۆڕە پاکەی بێ •

لەبارەی سەربەخۆیی بیگەبەگەوە

پاش مردنی باوک کوڕەکانی هەریەکە بە پێی وەسیەتی باوکیان بوو بە فەرمانڕەوای ناوچە • بیگەبەگ کە تەمەنی لە براکانی تری زیاتر بووو لەوان پایەبڵیند تر بوو ، تێکڕا بە گەورەو دەمڕاستی خۆیان هەڵبژاردو کەمەری خۆبەبچووکزانیو گوێبەفەرمانییان بۆ بەستو هەریەکە لە سنووری قەڵەمڕەوی خۆیدا خەریکی کاروباری ڕەعیەتپەروەری خۆی بووو ڕێورەسمی گرتەبەرو لە ڕاستەڕێی باووباپیری خۆی لای نەدا • ئاوازەی ڕەوشتچاکیی بە بەدکاری نەدۆڕاندووە ، وڵات لە دادی ئاوەدان بووە • لە بەخشندەییو دڵاواییدا ژێردەستانی پێخۆشحاڵو شادمان بوون • هەمیشە بۆ ڕەزامەندیی بیگەبەگی براگەورەیان تێکۆشیونو مافی خۆبەبچووک زانینیان هەرگیز لەبیرنەکردووە • بیگەبەگیش بەش بەحاڵی خۆی پێداویستی گەورەیی خۆی لە ڕاستیان نواندووەو هەرگیز بە پێچەوانەی بیروڕای ئەوانەوە نەجووڵاوەتەوە • لە ئەیالەتی خۆیدا ماوەی چلو دوو ساڵی فەرمانڕەوایی کردووەو پاشانەکێ ماڵاوایی لە دنیای فانی کردووە • « منها خلقناكم وفيها نعيدكم ومنها نخرجكم تارة اخرى » •

لەبارەی فەرمانڕەوایی مەئموون بەگی دووەمەوە

پاش کۆچی دوایی بیگەبەگ مەئموون بەگی دووەمی کوڕی بوو بە جێنشینی • دەرگای دووزمانیو شۆفاریی لە ڕووی دووزمانو گێرەشێوێن

بەست • لاوێکی تا بڵێی ڕووخۆش و ئاکارنەرم و ڕەوشتخاوێن و نوکتەزانێکی قسەخۆشی زاتچاك و نیهادپاکێکی بە غیرەت ، بە دەهندەیی و دەسبلاوی بەناووبانگ ، بە ئازایەتی و گەڕناسی و مێرخاسی بە نامێ ، لە لاوچاکی و قۆزی و قۆچاخی‌دا بێ‌هاوتا ، لە ڕەوشت‌باشی و زمانشیرینی‌دا بێ‌مانەند ، ژێرستانی پێ‌دڵخۆش و شادمان ، دەست و پێوەندانی لە سای ڕەفتاری بەرزی و ئاکاری بلیندیەوە بە خنەوەرو خۆش گوزەران •

پاش مەرگی باوکی دووساڵی بە سەربەخۆیی تەواوو بە دەبدەبەو شان و شەوکەتەوە بەسەر وڵات ڕاگەیشت ، تا سوڵتان سەلیم[8] خونکاری ڕۆم کەوتە سەر کەڵکەڵەی داگیرکردنی کوردستان و شارەزوور • بە پێی قسەی خوسرەوبەگی موسەننیف[9] حوسێن[10] پاشا ناوێکی بە سوپایێکی زۆروزەوەندەوە بۆ داگیرکردنی ئەو وڵاتانە بەڕێ‌خست • حوسێن‌بەگ کاتێ گەیشتە خاکی شارەزوور لەگەڵ مەئموون بەگ بەشەڕهاتن ، بەڵام هیچ لایێکیان بەسەر لایەکەی تردا سەرنەکەوت • مەئموون بەگ زانی گوڕو توانی بەرەنگاربوونی هێرشەکەی بەبەرەوە نی‌یە ، ناچار خۆی لە قەڵای زەڵم قایم کرد • حوسێن پاشا ماوەیێك ئەو قەڵا سەخت و دژوارەی گەمارۆداو بە لەشکرێکی گەورەو گرانەوە لە دوورەوە هەواری گرت و دەرگای لە خەڵکەکە پێوەدا • سەرەنجام مەئموون‌بەگ لەبەر زۆرخایاندنی گەمارۆکە تەنگەتاوبووو توانی شەڕکردنی لەخۆی‌دا نەدیت و ناچار لە شەڕ کشایەوەو لە ناکاو لە قەڵا وەدەرکەوت و لەگەڵ برێ خەڵك‌دا ڕووی لە بارەگای سوڵتانی خونکار کرد•سوڵتانیش بەپێچەوانەی ڕێ‌ورەسمی‌سوڵتان و پاتشاو خاقانەکان ئەو لاوە نائومێدەی خستە زیندانەوە • بە پێی کتێبەکەی مەلا محەمەد شەریفی قازی سوڵتانی ڕۆم فەرمانی داگیرکردنی ئەو وڵاتەی بە سوڵتان عەلی بەگ ناوێ داوە • دوای ڕاکردنی مەئموون بەگ وبە بارەگای سوڵتان گەیشتنی زۆری ڕێزلێ‌گرتووە بەڵام بە ناچاری قەڵەمی نائومێدی بە سەر مافی فەرمانڕەوایی وڵاتی باووباپیرانی‌دا کێشا • ناوچەی

حیللەی (١١) سەر بە ویلایەتی بەغـدای پێبەخشیوەو ئاخروئۆخری ژیانی لەوێ بەسەربردووەو تا ڕۆژی خـۆی هاتووەو مردووە • پاش ئەوەی مەئموون بـەگ گەیشتە ڕۆم ، سورخابی مامی ولاتەکەی خستە سـەر قەڵەمڕەوی خۆیو بە نەرمو نیانی لەگەڵ لەشکری ڕۆمدا جوولایەوە (١٢) •

لەبارەی فەرمانڕەواییی سورخاب بەگو ئاگاوڕووداوەکانی

سورخاب‌بەگ پاش‌هەلاتنی مەئموون بەگی برازای قەلای زەلمو شارەزوورو سەرانسەری ئەیالەتەکانی تری خستە سەر قەلەمڕوی ولاتەکەی خۆی • بۆ بەرژەوەندی خۆی لەگەڵ ڕۆمەکاندا ڕێك کەوت • پاش ماوەیێك کە لە کاروباری فەرمانڕەوایی‌دا بە تەواوی سەربەخۆیی وەدەست‌هێنا ، سەرێچیی لە سوڵتانی ڕۆم‌کرد • سوڵتانی ڕۆمیش سەبارەت بەم کردەوەیەی بڵێسەی تووڕەییی بە جارێ بەرزبۆوەو بۆ لەناوبردنی دەس‌بەکاربوو • وا مەشهوورە ، مەئموون‌بەگی دووەم تا ئەو سەروبەندە لە بەندیخانەی سوڵتان‌دا بووە • پاش ئەوەی سوڵتان ئەم ڕووداوەی بیستەوە وای بە بەرژەوەند زانی لـە بەندیخانەی ڕەهاکاو فـەرمان ڕەواییی حیللە بـە خۆیو فـەرمانڕەواییی سروچك بە ئیسماعیل‌بەگی کوڕی بسپێرێ • بۆ ماوەیێك هەردووکیان لـەو دوو ناوچەیەدا فـەرمانڕەوایی‌یان کردووە • وەك دەگێڕنەوە ، تـا ساڵی ١٠٠٤ی کۆچی ، نەوەو نەتیژەکانی لە حیللە حوکمڕان بوون • خودا بۆ خۆی دەزانێ •

سورخاب بـەگ پاش بەسەرڕاگەیشتنی ناوچە بـە میرات بـۆ بەجێ‌ماوەکانی ، توانی بەشە ولاتەکەی محەمەد بەگی برایشی بە زۆر لـە دەست دەرێنێو وەسەر قەڵەمڕەوی ولاتەکەی خـۆی‌خا • بەمە بوو بـە فەرمانڕەوای سەرانسەری ولاتی لـە باووباپیرەوە بۆ بەجێ‌ماوو ئاوازەی هیمەت‌بلیندیی لە سەرتاسەری دنیادا دەنگی دایەوەو دەبدەبەی شـانو شەوکەتی بەرگوێی لاوو پـیران کەوتەوە • ئەلقاس میرزای بـرازای

شاتاهماسپ ڕووی لە دەوڵەتی ئێران وەرگێڕا بوو ، پەنای وەبەر دەوڵەتی عوسمانی بردبوو • سوڵتانی ڕۆمیش ئـەم هەلاتنەی ئەلقاسی بـە هەل‌و دەرفەت زانی ، بەوپەڕی ڕێزلێ‌نان‌و دڵنەوایی کردنەوە پێشوازی لێ‌کرد • سەرلەشکرێکی بەناووبانگی لەتەك سوپایەکی گەورەوگران‌دا بەگەڵ‌خست‌و بەرەو کوردستان‌و سەرسنووری ئێرانی بەڕێ‌خست‌و پاش هەوڵ‌و تەقەلایەکی زۆرو لەشکرکێشی‌یێکی بێ شومار ، چونکە ئەختەری بەختی ڕوولەکزی‌و ئەستێرەی یەغبالی ڕوولەکشان بـوو هیچی پێ‌نەکرا • سپاهی‌یەکان لەوەی کـە بەرەو ڕۆم بڕۆن پەشیمان بوونەوە • ئەلقاس میرزا ناچار پەنای بـۆ سورخاب‌بەگ هێناو داوای لێ‌کرد ، لە خزمەت شادا پوزشتی بۆ بێنێتەوەو لە گوناهی خۆش بێ • شاتاماسپیش لە بەر دڵی سورخاب‌بەگ لێی خۆش‌بووو چاوی لە تاوانەکانی پۆشی • فەرمانی سەرداریتیی شیروانی وەك جـاری جاران لەگەڵ برێ خەلاتی شاهانەدا بۆ ڕێزلێنان‌و سەربەرزکردنی پێ‌بەخشی • ناوبراو بە ترس‌و ئاواتەوە بەرەو شیروان بەڕێ‌کەوت • پاش ئەوەی گەیشتە شیروان پاتشا بیروڕای لێ‌گۆڕی • شـا نیعمەتوڵڵای قەهستانی‌و بـڕێ پیاوماقووڵ‌و هەمەکارانی دەوڵەت فـەرمانی بەندکردنی ناوبراویان پـێ سپێردراو ئەوانیش کۆت‌و زنجیریان کردو لـە قەلای قەهقەیان بەندکرد • پاش ساڵێکی ڕەبەق ئـەنجا فـــەرمانی کوژرانی دراو لەسەر قـەلاکەوە هەڵیان‌داشتە خوارێ‌و بەم شێوەیە لەناوبرا • سورخاب پلەوپایەی بـەم کارە هێندەی دیکە بەرزبۆوەو ساڵانەیێکی هەزار تمەنیی لە خەزینەی پاتشاوە بۆ بڕایەوە ، هەموو ساڵێ بەڕێك‌وپێکی وەری‌دەگرت •

هەروەك لە پێشەوە گوتمان سورخاب‌بەگ قەڵەمڕەوی موحەممەد بەگی برای لە دەست دەرێناو خستیە سەر قەڵەمڕەوی فەرمانڕەوایی‌یەکەی خۆی • هەرچی موحەممەدبەگ بوو ، کە توانی بەربەرەکانێی سورخاب بەگی برای بە خۆیەوە نەدەدیت ، ناچار ڕووی لـە دەرباری سوڵتان سەلیم کردو لـە بێ‌ویژدانیی سورخاب‌بەگی برای کەوتە سکالاو گلی‌و گازن • جا سوڵتانی

ڕۆم یارمەتی‌دانی ئەوی بە ئەرکی سەرشانی خـۆی زانی ، ڕۆستەم پاشای سەرەلـ‌وەزیرو چەند پاشایەکی تر هەروەها عوسمان پاشای میرمیرانی لـە تەك لەشکرێکی گەورەوگران‌دا بەگەڵ موحەممەد بەگ خست‌و لەشکرەکە بەرەو جێگای مەبەســـت بەڕێ‌کەوت‌و بۆ هێمنی‌و ئاسایشت‌دابین‌کردن گەیشتە شارەزوورو دەوروبەری • هەرچی سورخاب‌بەگ بوو ، چونکە توانی بەربەرەکانێی لەشکری ڕۆمی بە خۆیەوە نەدەدیت ، ناچار لە قەڵای زەڵم خۆی حەشارداو لەسەر بورجی قەڵاوە دەستیان بە شەڕکرد • لـەو کاتەداگوللەیێکی وێڵ لە لایەن یەکێ لە شەڕکەرانی قەڵاوە بەر موحەممەدبەگی کەساس‌کەوت‌و لەناوچوو • لەشکری ڕۆمیش کەوتە تاڵان‌و بڕۆی ناوچەکەو ئاڵای زۆرداری‌و ستەمیان هەڵکرد • بەم جۆرە گەمارۆدانی قەڵادوو ساڵی خشتی خایاند ، تا هەواڵی لەشکرکێشی بە شاتۆماسپ گەیشت • حوسێن‌بەگ ناوێکی بە لەشکرێکی گەورەوگرانەوە بـۆ یارمەتیی سـورخاب نارد • سەرلەشکرو پاشایانی ڕۆم کاتێکی ئـەم هەواڵەیان بیست ، وازیان لـە گەمارۆدانەکە هێناو عوسمان پاشای میرمیرانیش هەر لەو شوێنەدا کۆچی دوایی کرد • خەڵکی قەڵایش کە ماوەیێکی دوورودرێژ بوو لە ژێر باری گەمارۆدانەکەدا بوون ، پشوویێکیان داو کەوتنەوە سەر کاروباری ژیانی خۆیان • لەو دەمەدا موحەممەد پاشا ناوێ کە یەکێ لە سەردارانی لەشکرەکە بوو دەرفەتی هێنا ، سەربازێکی زۆری لە دەوری خۆی کۆکردەوەو ساڵی ٩٦٩ پێی ئازایەتی‌و مەردایەتیی لە ڕکێفی کەڵەمێردایەتی توند کردو خۆی هاویشتە نێو قەڵای زەڵمەوە • هەرچی سەرەڕۆو کەڵەوەکێشی نێو قـەڵا هەبوون ، سەرلەبەری فڕاندن‌و ناووبانگی ئازایەتی‌و گەڕناسیی بەرگوێی دوورو نزیـك کەوتەوەو زەڵـم‌و شارەزوورو دەوروبەری ، سەرانسەر گرتەدەست • سورخاب‌بەگیش ناچار داوای ڕێك‌کەوتنی لەگەڵ دەوڵەتی ڕۆم‌دا کردو بەشێ لـە ئەیالەتەکانی خرانە ســـەر قەڵەمڕەوی دەوڵـەتی عوسمانی (١٢) •

سورخاب یازده کوڕی هەبوون : حەسەن بەگو ئەسکەندەر بەگو بەهرام بەگو زولفەقار بەگو سەلماس بەگو شاسوار بەگو ساروخان بەگو قاسم بەگو بسات بەگ و یەعقووب بەگو سولتان عەلی بەگ •

دەگێڕنەوە : سولتان عەلی‌بەگی کوڕی سورخاب بەگ بە مەردایەتی‌و ئازایەتی‌و دلێری ناووبانگی ڕویشتبووو لەسەردەمی باوکی‌دا بە زۆری بازووی کەڵەمێردیی خۆی توانی زەڵم‌و دەوروبەری لە ژێر چەنگاڵی عوسمانی‌یان دەربێنێ‌و خۆی ببێ بە فەرمانڕەوای ناوچەکە •

بارام بەگ ، کوڕەکەی تری سورخاب بەگ ، لە ژیانی باوکی‌دا لە ڕەواندزو ئامێدی بووە بە فەرمانڕەواو بەوەندە بەشە داکەوتووە • لەو سەردەمەوە تا ئەمڕۆکە سالی ١٢٤٢ی کۆچی‌یە ، کوڕان‌و نەوەو نەتیژەکانی هەر حوکمڕانن •

هەرچەندە لە کتێبان‌دا بەرچاونەکەوتووە ، بەلام وەك لە بەرینانم بیستووە ، سورخاب بەگ لە ژیانی خۆی‌دا ولاتەکەی بەسەر کوڕەکانی‌دا بەشی‌وەتەوە • ناوچەی ئیلاخی بە سەلماس بەگ سپاردووە • ئێوبراو لەو ناوچەیەدا گەرماوو کۆشك‌و تەلارێکی بەهەیبەت‌وهوت‌و دەبدەبەو سەنسەنەی بنیات ناوەو ئاوەدانی‌یەکی‌بەرچاوی خستووەتەوە • گوندی‌سەلماس ، ئێستاکانێ ، لە کاتی نووسینی ئەم چەند لاپەڕەیەدا لەوپەڕی ئاوەدانی‌دایەو بووە بە هەوارگەی فەرمانڕەواو حوکمڕانانی ئیلاخ‌و تیرەی سلێمانی کە ئەمڕۆ لەوێ دەژین لە کوڕانی ئەون • هەروەها ناوچەی مەریوانی بە کوڕەکەی تری ، ئەسکەندەربەگ ، سپاردووەو کوڕەکانی تا ئەمڕۆیش لە مەریوان ماون • (خودا هەر بۆخۆی دەزانێ) •

سورخاب بەگ ماوەی شێست سالێ ، یا وەك دەلێن ، شێست‌و حەوت سالێ ، لە ئەیالەتی کوردستان‌و شارەزوور ، ئازادو سەربەخۆ ، فەرمانڕەواییی کردووە ، تا فەرمانی خودای ، بە فەرمایشتی « ارجعی‌الی‌ربك‌راضیة‌مرضیة » مالاوایی لە دنیای ناپایەدار کردووە •

فەرمانڕەوایی سوڵتان عەلی بەگ کوڕی سورخاب بەگ

پاش باووباپیرانی دادپەروەرو بە هونەرانی خۆی ، تەختی سەروەریی ڕازاندۆتەوەو ماوەی سێ ساڵێ بەوپەڕی سەربەخۆیی‌و سەربەستی‌یەوە بەسەر ئەردەڵان‌و شارەزوور ڕاگەیشتووە ، تا لە هەڕەتی لاوێتی‌دا ئەو نوێباوی باخی کامەرانی‌یە ماڵاوایی لە دنیای فانی کردووەو باروبنەی بەرەو سەرای هەتاهەتایی کێشاوە • دوو کوڕی بەختیاری بە ناوی تەیموورخان‌و هەڵۆخانەوە لەپاش بەجێماون ، کە بەهۆی تەمەن‌بچووکی‌یانەوە نەیان‌توانیوە ئەرکی فەرمانڕەوایی لە ئەستۆ بگرن • لەبەر ئەوە ، بسات بەگ ، برا هەرە گچکەی سوڵتان عەلی پێی هاویشتە سەر پلەوپایەی بلیندترو چووە سەر تەختی فەرمانڕەوایی •

میرایەتیی بسات بەگی کوڕی سورخاب بەگ

لاوێکی خووڕەوشت‌چاك‌و میرێکی شۆخ‌و شەنگ‌و قۆچاخ‌و بە بیروبڕوادروست بوو • وڵاتی بە فەڕی پی‌وقەدەمی پیرۆزی خۆی ئاوەدان کردەوەو ژێردەستانی لە دادپەروەری لە خۆی دڵشادکرد • زۆربەی کاتی بە خوداناسی‌یەوە بەسەردەبرد • شەووڕۆژ بە دادپەروەری‌یەوە خەریك بوو • لە شێوەی دانایی وفەزڵ‌و هونەردا لە هەموان لەپێشترو لە ئادابی زانست‌و ئەقڵ‌و ژیری‌دا بێ‌نیاز بوو • لەگەڵ ئەمیندارو میران‌دا نموونەی گەورەیی‌و لەگەڵ خەڵك‌وخوادا شیمەی دادی لەپەڕەی دڵان‌دا بووە • ماوەیێ بە ڕێ‌وڕەسمی پەسندەوە حوکمڕانی کردووە ، تا ئەو دەمی تەیموورخان‌و هەڵۆخان بە تەمەنی لاوێتی گەیوون ، هەوای فەرمانڕەوایی‌و سەرۆکایەتی‌یان کەوتۆتە سەرو بە نیازو ئامانجی دادخوازی‌یەوە ڕوویان لە بارەگای شاسمایلی سەفەوی کردووەو ماوەیێ لەوێ ماونەوە ، تا شاسمایل فەرمانی خودای بەجێ‌هێناوە • تەیسوورخان‌و هەڵۆخان بێ ئەوەی بە ئامانج بگەن بە نائومێدی بەرەو وڵاتی خۆیان گەڕانەوە • لەم هەنگامەیەدا تەیسوورخان

کەوتە تالآن‌و بڕۆی وڵاتی ئەردەڵان‌و بڕیاری دا مامی لەناوبەرێ‌و قەڵەمڕەوی وڵاتەکە سەرلەبەر بەتالآن‌دا و نیشتەنی‌یانی هەموو بێنێتە ژێر تێخی سیاسەت‌و بە شەڕو ئاژاوە ناوچە بە میرات بۆ بەجێ‌ماوەکانی لە چەنگاڵی بسات بەگ دەرێنێ • لەبەر ئەوەی کە بسـات بەگ میرێکی نیـازپاک‌و رەفتارخاوێن‌و ڕەوشت پەسندو حوکمدارێکی دادخوازو ژێردەست‌پەروەر بوو ، لە ژیانی خۆی‌دا ، سەرەڕای ئەوەی کە تەیموورخان هەمیشە خەریك بوو لەناوی‌بەرێ، گەورەو بچووك گوێ بەفەرمانی بوون ، تا گەردوون باروبنەی پێ پێچایەوەو دوایی بە بەزمی ژینی هێناو گیانی بەگیان‌ئافەرین‌سپارد •

تەیموورخانی کوڕی سوڵتان عەلی

تەیموورخان پاش کۆچی دوایی مامی لە ساڵی ٩٨٦دا بە ئەختەری بەختەوەری‌و سەردەمی شادی‌و خۆشی‌یەوە تەختی لە باوکەوە بۆ بەجێ ماوی بە جەستەی خاوەن هەستی‌و پیاوەتی ڕازاندەوەو سەریری سەروەریی بـە پیرۆزیی هاتنە سەر تەختەوە ئارایشت‌دا • پاتشایێکی دادپەروەرو خوداتێکی دەسبڵاوو دڵاوا بوو • لە مەردایەتی‌و ئازایەتی‌دا ڕۆستەمی زاڵی دووەم‌و لە پیاوەتی‌و دەهندەیی‌دا بێ هاوتاو بێ وێنە بوو • خودای داوەر پشتیوانی بووو بە یارمەتی‌و کۆمەگی پەروەردگاری مەزن سەرکەوتبوو ، تیشکی ئاوڕی بە سەر گەورەو چووکەوە سەیوان‌و سێبەری نوازشتی بە سەر هەموانەوە چەلەنگ‌و تانج‌بوو •

لە پاش داگیرکردنی ناوچەی ئەردەڵان بە پێی بەرژەوەندی خۆی لەگەڵ خونکاری ڕۆم نێوانی خۆی خۆش‌کرد • لە لایەن دەوڵەتی عوسمانی‌یەوە سێ نیشانەی ، کە بە زمانی ئـەو وڵاتە توغی پێ دەڵێن ، بۆ گەورەکردن‌و ڕێزلێ‌نان پێ بـەخشراوەو نوازشـتێکی ئێکجار زۆرکراوەو نازنـاوی « میرمیران »ی پێ خەڵات‌کراوە (١٣) • ناوچەی (سەنقەر) دینەوەری وەسەر قەڵەمڕەوی وڵاتەکەی هاویشتووەو بەسەر بەخویی‌یەوە لەوێ‌و لە ئەردەڵان‌و

شارەزوور بووە بە فەرمانڕەوا • بە هۆی بەلای عوسمانی‌دا داتاشینیەوە سەت هەزار ئاقچەی خەرج‌وباجی ناوچەی شارەزووری بە ساڵانە بەردەوام پێ دەبەخشرا • بەڵام بە پێچەوانەی ڕێ‌وڕەسمی مەزنایەتی‌یەوەو بەرەواژیی ڕەوشتی دادپەروەری‌یەوە هەمیشە ئەو وڵاتەی بە تاڵان‌و بڕو بردووەو زۆری حەز لە ئازارو ئەشکەنجەدانی دراوسێکانی بووە • لە ئاکام‌دا سەرپێچیی لە فەرمانی ئێران‌و ڕۆم کردووەو ئازادو سەربەخۆ لە وڵاتەکەی‌دا حوکمڕانیی کــردووە • تەیمـــوورخان وڵاتەکەی بەســـەر کوڕەکانی‌دا بەشی‌یەوە • فەرمانڕەوایيی سـنەو حەسـەن‌ئابادو قزلجەو زەڵـم‌و شارەزووری بـە سوڵتان‌عەلیی کوڕە گەورەی ، کە بە ناوی بە نامێی باوکیەوە ناونرابوو ، سپارد • کوڕەکەی دیکەی ، بوداق بەگیش لە ناوچەی قەرەداخ دانا • ناوچەی مەریوانیشی بە موراد بەگ بەخشی • هەرچی ناوچەی شاربازێریش بوو (١٤) بە ئەمیر عەلەمەددین بەخشی ، کە بە تەمەن لە هەموان منداڵتر بوو .•

تەیمـــوورخان پاش ماوەیێ کە بە سەربەخۆیی لە وڵاتەکەی خۆی‌دا فەرمانڕەوایيی دەکرد ، دەستی بۆ کرماشان‌و زەڕین‌کەمەریش ، کە ئەمڕۆ بە گەڕووس بەناووبانگە ، درێژکردو هەردوو ناوچەکەی داگیرکرد •

ئەم ناودارە زۆربـــەی کاتی بە ڕاووڕووت‌و تاڵان‌وبڕۆ بەسەردەبرد ، تەنانەت دوو سێ جـار هۆزی عومەربـــەگی کەلهوڕی تاڵان کردو ئـــەو بێ‌دەرەتانانەی ئاتاجی نانی شـــەوێ کرد • لە دواجاردا عومەربەگ پەنای وەبەر شاوێردی‌خانی لوڕ بردو داوای کۆمەگی لێ‌کرد • شاوێردی خانیش بە پێی ڕێ‌وڕەسمی دراوسێتی‌و بـــەدەمارییهۆزەکی لەشکرێکی لە ئـــازاو کەلەمێـــردانی هۆزەکـــەی خـــۆی پێـــکەوەناو بە هاواری عومـــەربەگ‌و هۆزەکەوەی نارد•لەدەربەندێك‌دا کە لەسەرەڕێی لەشکرەکەی تەیموورخان‌و لەشکرە بێ‌شومارەکەی ئەردەڵان‌دا بوو ، خۆیان لە بۆســـەداو لە کاتێك‌دا کە لەشکرەکـــەی تەیمـــوورخان بەوپەڕی دڵنیایی‌یەوە ، خـــەریکی تاڵان

دابەش‌کردن بـــوون ، هۆزی لوڕو کەڵهوڕ لێیان ڕاپەڕین و هــەڵیان‌کوتایە سەریان‌و کار بەدەسەوبەرۆك بوون گەیی‌و شەڕ گەرم بوو • پاش هەڵایسانی ئاگری شەڕ ، چونکە بواری شەڕەکە تەنگ‌و سەخت‌بوو ، دڵێرە ناودارو گەڕناســەکان لەبــەر شەکەتیی ڕێگاوبان ، دەرگەی ڕزگاربوونیــان لێ وەتەنگ‌هات ، ناچار تەیموورخان دەستی لــە شەڕەکە هەڵ‌گرت ؛ چونکە شــوێنەکە نــە ڕێی هەڵاتنی هەبووو نە بە دەستی خــۆی بوو ، برێ لە پیــاوماقووڵان‌و کەلەمێردان لەگەڵ تەیمــوورخان‌دا بەدیل‌گیران‌و هەرچی تالانی‌یەکی وەختی خۆی کردبوویان لەگەڵ دەسکەوتێکی زۆری دیکەدا بۆ خاوەنەکانیان گەڕایەوەو خەڵکی کەڵهوڕ لە ئەشکەنجەو ئازاری ڕابردوو سەر ئاسوودە بوون • پاش چەند ڕۆژێ شاوێردی‌خان‌و عومەربەگ بەوپەڕی ڕێزلێنان‌و حورمەتەوە تەیمــوورخان‌و دەس‌ودایەرە کەیان ئازادکردو بــۆ ئەردەڵانیان ناردنەوە • سە رەڕای ئەوەی کە هێشتا گەردی پەشیمانی بــە ســەرووڕووی کەلەمێــردانــەوە مابــووو هێشــتا لە ماندوێتیی شــەڕ نەحەســابوونەوەو چــون پێشتر ئەیالەتی زەڕین‌کەمەر لە ژێر دەستی ئەو میرە کینەتۆزەدا بووو لە لایەن دەرباری سەفەوی‌یەوە دەو لەتیار ســوڵتانی سیامەنسووری بۆ سەرپەرشتیی ئەو ئاوچەیە داندرابوو ، تەیموورخان ئەمەی بەدژی خۆی زانی‌و بە مانای لە پایەکەم‌کردنەوەی دایەقەڵەم ، لەبەر ئەمــە ساڵی ٩٩٨ی‌کۆچی سپایێکی‌ســازکردو دەوڵەتیار سوڵتان سیامەنســووری ئەم ڕووداوەی بە دەرباری پاتشای ئێرانێ ڕاگەیاند • لە ئاکام‌دا هێزێکی لە بــارو کۆکی بــۆ یارمەتی‌و کۆمەك نێردرا • کاتێ تەیموور بــەرێ‌کەوت دەوڵەتیار سوڵتان سیامەنسووری پێشدەستیی خۆی‌کردو بــە لەشــکرێکی گەورەوگرانەوە بەرەنگاری سوپای تەیموورخان بوو • پاش شەڕوشۆڕێکی گەورە لە نێوان هەردوولادا ، تەیموورخان سەرکەوت‌و نەیارانی ژێرکەوتن • بەم شێوەیە سوپای ئەردەڵان زاڵ‌بووو قزڵباش‌و سوڵتان سیامەنســووری بەزین‌و ڕوویان لە مەیدانی شــەڕو نەبەرد وەرگێڕاو زۆربەی لەشکرەکەی

بەدیل گیرانو ئەودواکەی بە شیر لەتوپەت کرانو ئەوانەی مایشنەوە پەنایان وەبەر قەلای زەڕین کەمەر بردو شوورەو وارشەکانیان کرد بە سەنگەری خۆیان •

تەیموورخان بە هۆی ئازایەتیو کەلەمێردایەتییەکی پێی ناسرابوو ، بەوپەڕی شانازییەوە ، بێ ئەوەی گوێ بە وتەوتەو پڕوپووچی دەوروبەری بگرێ قەلاکەی گەمارۆدا • دژدارو قەلاچییان ئەگەرچی داوای ئامانیان کرد ، هیچ سوودی نەبوو ، سەرەنجام لەسەر دیواری قوللەو وارشەکانەوە تەقەو لێکدان گەرم بوو ، لەم کاتەدا ، بە پێی « چارەتووس ناگۆڕێ » لە گەرمەی شەڕوشۆڕدا ئەو میرە خوێندەوارە بوو بە قوربانی گوللەیێ • پاش ئەوەی سوپا ئازاو دلێرەکەی چاویان بەم ڕووداوە پڕمەترسییە کەوت تۆلەیان لە کێلان هاویشتەوەو تەرمی تەیموورخانیان بەرەو ولات گەڕاندەوە « ذلك تقدير العزيز العليم » •

هەلۆخان

پاش ئەوەی تەیموورخان لە سالی ٩٩٨ی کۆچیدا کوژرا هەلۆخانی برای بووکی ولاتی لە باوەش کرد ، چوون فەرمانڕەوایی بە پێوقەدەمی پیرۆزی فرازیبووو گەشایەوەو گولشەنی پاشایی لە دەهەندەییو دلاوایی تەڕوپاراو بووو ولات لە سەروبەندیدا ئاوەدانو ژێردەستان لە دادپەروەرییدا کامەران بوو • لە کەلەمێردیو ئازایەتیدا سەت پلە لە براکەی لەپێشتر بووو لە خەلك نەوازیو بدەییدا ، لە سەرانسەری ولاتدا ببوو بە داستانی سەرزاری گەورەو بچووك • سپاییو لەشکری لە پیرۆزیی پێوقەدەمی شادمانو رەعیەتو ژێردەستان لە فەیزی بەزەییو نوازشتی جمرانەی ئاسوودەییو سەرسووکی • چیمەنی فەرمانڕەوایی لە هەوری دادپەروەرییەوەی تێرو نەمامی کامەرانیی لە زولالی بەزەییەوەی تەڕوپڕاو • ئەویش وەك برا ناودارەکەی هەر لە سەرەتای کارەوە لەگەل

سوڵتان موڕادی پاتشـای ڕۆم‌دا ڕێك‌كەوت .• هەروەها لەگەڵ شاعەباسی سـەفەوی‌دا لـە ڕووی بـەرژەوەندەوە دەرووی دۆسـتایەتیی كردەوە • سـەروساماتێكی زۆرو گەنجێكی بێ شوماری لە سەروبەندی خـۆی‌دا پێكەوەنا • زۆربەی كاتی پرمایـەی بە قەڵاڕۆنـانو مزگەوت‌بنیـات‌نانو قوتابخانەدروست‌كردنەوە بەسەربرد • هەروەها قەڵای زەڵم‌و قەڵای پاڵنگان كە بە ئەسڵ پێتەختی تیرەی گۆران بۆوەو بە گەردوخولی ڕۆژگار وێرانو خاپوور ببوو ، ئاواكردەوە • دەڵێن ، قەڵایێكی تـا بڵێی سەخت‌و دژێكی ئێكجار قایم بووە ، تەنانەت لەبەر سەختی‌و دژواریی ڕێڕەوەكەی دژمن‌و نەیار زۆر بە زەحمەتی لێ‌پەڕیونەوەو لە كاتی قەڵاپارێزی‌دا بوو بە كۆسپ‌و لەمپەر لە ڕێی هێرشكەران‌دا • هەروەها قەڵای حەسەن‌ئاوایشی ئاواكردووە ، كە بەڕاستی خودای ئەفرانكار ، سەرانسەری دنیاگەڕێی ، قەڵاو مەڵبەندێكی وا بەم شان‌و شكۆیەی لە هیچ شوێنێ دروست‌نەكردووەو هیچ دنیادیتەیێك چاوی بە شتی وا نەكەوتووە • ئەمەیش باس‌وخواسی لە هەموو دێرۆك‌و مێژووی دنیادا تۆمار كـراوەو پەسن‌و وەسپی لـە پەرتووك‌و دەفتەری زۆرینەی جیهان‌دا نووسراوە • من‌ئەم كەمینەیە ، خۆم بە چاوی خۆم‌دیتم باڵیۆزی ڕووس‌و ئینگلیس لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئامانو ڵڵاخانی‌والی‌دا بەناوی دیتنی ئەم قەڵایەوە ، بەسەر كوردستان (سنە)دا تێدەپەڕین‌و لە گەڵ ئەوەش‌دا كە قەڵاكە وێرانەبوو ، سەیرانی شوێنەوارو كەلاوەكەیان دەكرد • (١٥) لە شاری مەریوانیش ، قەڵایەكی سەخت‌و قایـم‌و بازارو گـەرماوو قوتابخانەو مزگەوتێكی دڵگیری بنیات ناوە .•

وەك دەڵێن ، ئاسەواری ئـەم خانووبەرەو ئاوەدانی‌یە تـا ئێستایش هەر ماوە • بەرە بەرە قەڵەمڕەوی فەرمانڕەوایی‌یەكەی فرەوانتر بووەتەوەو شان‌وشكۆی بە ڕادەیەگەیشتووە خەیاڵی هیچ‌كەسێ توانی ژماردنی نەبووە • لەبەرئەوە دەرووی ڕێك‌كەوتنی لەگـەڵ پاتشایانی ڕۆم‌و ئێران‌دا بەست‌و بەوپەڕی سەربەخۆیی‌یەوە لـە وڵاتی خـۆی فـەرمانڕەوایی دەكـرد •

ناوبەناوێکیش دەستی دەدایە تاڵانوبڕۆی دەوروبەری خـۆیو ئاوازەی شانو شەوکەتی خۆی بە گوێی دوورونزیك دەگەیاند ، تا لە ساڵی ١٠١٩ی کۆچیدا حوسەینخانی لوڕ (١٥) کەڵکەڵەی تۆڵەساندنی کەوتەسەر ، بـە لەشکرێکی زۆرەوە هەڵیکوتایە سەر هەڵۆ خان ، لـە قەڵای حەسەنئاباد شەڕو شۆڕێکی گەورە دەستی پێکرد • هەڵۆخانیش نەیکردە نامەردی لەشکرێکی بۆ تەمێکردنی حوسەینخان لەسەر ئەم بێئەقڵیو ملهوڕییەی بەڕێخستو زۆر چاکیان گوێڕاکێشا ، ئەویش کـە دیتی ئاڵای بەختو خواستی کەچو سەرەوژێرە ، بە سەرشۆڕییەوە هەڵاتەوە بۆ وڵاتی خۆی • ئیتر هەڵۆخان ، بـەم جۆرە پێی لـە فەرمانڕەواییو حوکمڕانیدا پتـر چەسپیو دەسەڵاتی قایمتر بوو •

دەگێڕنەوە ، شاعەباسی سـەفەوی چەنـد جارێ لەشـکرێکی گەورەوگرانی بـۆ ژێردەستخستنی هەڵۆخانو وێرانکردنی قـەڵاو قەڵایچەکانی ئەو هەرێمە بەڕێخستووە ، بەڵام بێئەوەی بە هیچ ئامانجێ بگا ، بە سەرشۆڕی گەڕاوەتەوە بۆ بارەگای سەفەوییان • سەرەنجام ئەمە بووە بـە هۆی زێتر باوەشێنکرانی ئاگری تووڕەیی پاتشای سەفـەویو تەنانەت ، پاتشا ، خۆی بـە لەشـکرێکی بێ شومارەوە ، بە نیـازی گوێڕاکێشانی هەڵۆخانەوە ، پێی هاویشتۆتە سنووری وڵاتی هەڵۆخانو لە گوندی مەیهەم ، کە کەوتۆتە ناوچەی ئەسفەندئابادەوە ، تەشریفی هەواری گرتووە •

ڕۆژێکیان ، بـە نیازی ئەوەی شـارەزای ناوچەکە بێ تەماشای کەژوکێوانی کوردستانی دەکرد ، بە سەر کەژێکەوە گیرسایەوە • زۆربەی بەرپرسیارانی دەوڵەتی پاتشایی دەستەونەزەر ڕاوەسـتابوون ، (ئالـی بالیزەنگەنە) کە جەڵەوکێشی پاتشا بوو ، جەڵەوی ئەسپەکەی پاتشای بـە دەستەوە گرتبوو ، لە خزمەتیدا ڕاوەستابوو •

لەبەر ئـەوەی هۆزی زەنگەنە لـە کوردستانەوە نزیکنو دراوسێی

یەکن ، شاعەباس لە ئالیبالیزەنگەنەی پرسی ، داخوا ئەو مەلبەندەو قەڵاکانی لە چ حاڵوباڵێکدان ، باری سوپای هەڵۆخان لە چ ڕادەیەکدایە ؟ ناوبراویش لە وەڵامدا ، گوتی ، ئەوەی شیاوی باسە ، کوردستان قەڵاو قەڵایچەی زۆر سەختو کەژوکێوی تا خەیاڵ بفەرمووی دژواری هەن ، تەنانەت مەلی خەیالیش ناتوانێ بیانگاتێو داگیرکردنی لە وزەو توانی هیچ خاوەن دەسەڵاتێکدا نییە . لەو بێشەیەدا نەڕەشێرو هوژەبرانی کینەوەری وا هەن لافی هاوشانیی ڕۆستەمی داستانو ئەسفەندیاری پاڵەوان دەدەن ، مەترسی لەوەدایە سوپای پاتشا بە نیازی تەمێکردنی هەڵۆخان بەڕێکەوێو خودانەخواستە ماوەی گەمارۆدانی قەڵا درێژە بکێشێو لەبەر سەختیو دژواری قەڵا لە گرتنی نائومێد بێو بێ ئەوەی بە هیچ ئامانجێ بگا ، لە هەلکوتانەسەری پاشگەزبێتەوەو بە بێ هیچ دەسکەوتێ ڕێیهەڵاتێ بگرێتەبەرو ئەمەیش ببێ بە مایەی نەنگو شوورەیی بۆ دەسەڵاتی پاتشاییو دیارە شتی وایش لەگەڵ بەرژەوەندی دەوڵەتدا ناگونجێو لەوانەیە ئەم کزیو بێدەسەڵاتییە ببێتە هۆی ئەوە کە هەڵۆخان بە جارێ دەست بەسەر هەموو ناوچەکانی وڵاتدا بگرێ . جا لەبەر ئەوە چاك ئەوەیە خودانی دنیا ، پاتشا دەستی نوازشتو لاواندنەوە بە سەریدا بێنێو بە تەگبیرو ڕاو پرس چارەسەری کارەکەی بکاو بەمە بخرێتە ڕیزی نۆکەرانی دەوڵەتەوەو ڕێگای خزمەتو سەرڕاستی بگرێتە بەر . شایش بیری وردو سەرنجی ڕاستی ئالیبالیی پەسندکردو پلەو پایەی زیادکردو لە چوونەسەرهەڵۆخان پەشیمان بۆوە[١٦] .

هەڵۆخانیش پاش ئەم کەینوبەینە خان ئەحمەدخانی کوڕی ، کە لە ناو کوڕەکانیدا ، بە ئازایەتیو دەهندەییو شۆخیو قۆچاخی ناووبانگی ڕۆیشتبوو ، بە دەسودیاریی گرانباییەوە نارد بۆ دەرباری شاعەباس . خان ئەحمەد خانیش پاش ئەوەی بەخزمەت شاعەباس گەیشت ، خەڵاتێکی زۆر کراو لە ڕادەبەدەر چاودێریکراو پەیتا پەیتا ئەو پاشا دادگەرە

ناوبراوی به نوازشتی زۆرو زەوەند سەربلێند دەکرد • پاش ماوەیێ کـە بەهرەو توانی خان ئەحمەد خان لە شاعەباس ڕوون بۆوە ، لـە پایەوپلەی زیادکردو خوشـــکە گەوهەرە درەخشانەکەی تێو گەوهەردانی شاهێتیو ئەستێرە پرشنگدارەکەی ناو بورجی سەڵتەنەتی ، کەناوی زەڕین‌کولاه بوو پێ بەخشیو سەری بەزاواو خەزووریی شا بەرزبۆوە • وێڕای ئەوەی کـە مێژوو لەم بارەوە زۆری لەسەر نەڕۆیشتووە ، بـەلام وەك لـە پێشینانم بیستووە ، دوای نیشان‌کردنی زەڕین‌کولاه ، ئـەو گەوهەرە گرانبایی‌یە ئەختەربلێندە بە هاوسەریی خان ئەحمەد خان قایل نەبووە •

حەزرەتی پاتشا کـە لاوچـاکیو ئازایەتیی خـان ئەحمەد خـانی لێ‌ڕوون‌بووو دلێریو کەلەمێردیی کە جێگەی شانازیی بنەماڵەی ئەردەلان بوو ، لە ئاوێنەی بیری‌دا ڕەنگی‌دابۆوەو سـەردەرانەی تالاری بە بوونی بەختەوەرانەیەوە ڕازاندبۆوەو بە فەڕی هێنابوو • زەڕین‌کولاهی بۆ ئـەو جێگایە کە ئاسمانێ بوو لەسەر زەوی جێگیر ببوو ، لـە تەنیشت خۆیەوە دانا ، ئەنجا فەرمانی‌دا کە لە دەرگای حەوشەوە خان ئەحمەد خان بێننو لە دەرگایەکی دیکەیشەوە ، نەڕەشێرێکیان کە چەندین ساڵ بـوو لـە کـن شێرەوانەکانی شاله زنجیر درابـوو بەرەڵلاکرد ، شێری تایەن لەو چـەقی مەیدانەدا هەڵی‌کردە سەر خان ئەحمەد خانو پەلاماری‌دا .• ئەو هۆژەبـرە چاونەترسە نەسڵەمی‌یەوە ، یەکسەر شمشێری دلێریی هەڵکیشاو بە هێزی بازووی شێرانەیو دەمی شمشیری دلێرانەی شێرەکەی کوشتو لەناوی‌برد • شای سەفەوی ئەگـەرچی ئازایەتیو دلێریی خان ئەحمەد خانی لەبەرچاو زیاتر بوو ، بەلام لە کوشتنی شێرەکەو بێباکیی ئەو دلێرە ، ناوبـــراوی سەرزەنشت‌کرد • خان ئەحمەد خان لە وەلام‌دا فەرمووی ، ئێمە دوو شێری هاوتاو دلاوەر پەلاماری یەکترمان‌دا ، یەغباڵ هێنایو بەخت سواربوو ، من ئەوم بەزاند • شا فەرمایشتە جوانەکەی ئەو لاوچاکەی زۆر بە دڵەوە چووو زەڕین‌کولاه بە هاوسەریی ئەو هومای کەشکەلانی بلێندی‌یە شاد بوو •

ئینجا بە ڕێورەسمێکی شایانی شاریاران بێو بە بەزەکو دۆزەکو دەبدەبەو سەنسەنەیێکی لـە شانی گەورەپیاوان بوەشێتەوە هـەردوو پرشـنگدار جووتبوونو بە یەکگەیشتن[١٧] کە ماوەیێکی زۆر خان ئەحمەد خان لـە باوەشی پەروەردەکردنی شادا ئۆقرەی گـرت ، شا ڕۆژ لـە دوای ڕۆژ پلەوپایەی بلێندتر دەکـردەوەو چەندین ساڵ بـوو شا زۆر بـە ئارەزووی دیدەنیی هەڵۆخانەوەبووو لەمێژبوو مرخی لە داگیرکردنی کوردسـتان خۆش‌کردبوو ، بەڵام سەبارەت بە سەختیو دژواریی قەڵاو قەڵایچەکانی کارەکەی بە شەڕوشۆڕ بۆ جێبەجێ نەدەکرا • سەرەنجام لە دووی خـان ئەحمە دخانی ناردو دووبەدوو بە یەکگەیشتن • ڕایەخی بەزمو ڕابواردنیان ڕاخستو لەپاشـ خۆشـەویستیدەربڕینو دڵسۆزیو نوازشـت دەرخستن مەبەستو نیازی ڕاگەیاندێو گـەنجینەی ڕازی بۆکردەوە ، فەرمووی : لـە مێژە من بە ئارەزووی دیدەنیی باوکتەوەم ، بـەڵام لەبەر سـەختو دژواریی قەڵاو قـەڵایچەکانی کوردسـتان نەمانتوانیوە ئەم ئارەزووەمان بەدی بهێنینو لەم ڕووەوە شەرمەزارین • جا ئێستا ، کە تۆ پێوەندی‌یەکی تەواوت لەگەڵ ئەم دەوڵەتە بەرزەدا هەیە ، هەر کاتێ گەڕایتەوە بۆ کوردستان ، سا بە هەر فێڵێ بێ ، هەڵۆخانمان بۆ دەربار بۆڕەوانە بکەو خۆت سەری کارەکە بگرەدەست • بێ گومان ئەم کردەوەیەت دەبێ بە مایەی ڕەزامەندیی پاتشاو بەرزبوونەوەی پلەو پایەتو سەری پێوەنازینت دەگاتە ئاسمان •

خان ئەحمەد خان بە هۆی زاوایەتیی پاتشاو تەماحی حوکمڕانی‌یەوە بەڵێنی دا کە خواستی شا بەجێبێنێو بەم جـۆرە بە دڵنەوایی‌یەکی زۆرو خەڵاتێکی گرانبەهاو بەخششێکی فرەوە لە دەرباری سەفەوی ترازاو بەرەو کوردستان بەڕێکەوت • کاتێ گەیشتە ئـەوێ هەڵۆخان لە مێژبوو کوڕە بـەڕێزکـەی نەدیتبوو ، وەکـو ڕۆحی خۆی لێی نزیك بۆوەو بەوپەڕێ ئاسوودەیی‌یەوە ڕایان دەبوارد • خان ئەحمەد خان کەوتبووە سـەر ئـەو

نیازە باوکی بگرێت‌و بۆ دەرباری ئەسفەهانی بنێرێ • خۆی لە پیاوماقوولان‌و گەورەپیاوان نزیك‌خستەوەو دەرووی خۆشەویستی‌و میهرەبانیی بۆ خستنە سەرپشت • هەریەکەیانی بە پێی پلەوپایەی خۆی بە خەلاتی گرانبەهاو ڕێزو بەزەییی زۆورەوە نرخ‌لێ‌دەنا ، تا ڕۆژێکیان هەلۆخان کۆڕێکی بۆ کوڕەکەی ڕازاندەوە ، لەو کۆڕەدا پیاوماقوولان‌و سەرانی سەرلەبەر هەموو کۆکردبوونەوە • خان ئەحمەد خان سەرکارەکەی ڕاسپارد شیرینی‌و نوقڵ‌و نەباتی زۆری ئەسفەهانی بۆ دانیشتوان هێنا ، تا دەمیان شیرین‌کا • هەلۆخان گورجێ ، لە کارەکە گەیشت‌و دڵی زۆر نارەحەت بوو ، فەرمووی ، بە شیرینی‌و فرۆفێڵ دەمی منت لە گوژاڵك تاڵ‌تر کرد • گوایە دەتەوێ ، هەر وا بەم زمان‌لووسی‌یە چمك‌و داوێنی فەرمانڕەوایی‌کەم لە دەست دەرێنی ؟ کار گەیشتە ناخۆشی‌و کێشەوبەرەو خان ئەحمەد خان کۆڕەکەی بەجێ‌هێشت‌و لەوێ هەلبڕا ، چوو سواری ئەسپەکەی بوو • لەتەك هاودەستانی‌دا لە دەرەوەی قەلا گیرسایەوەو لە دژی باوکی ڕاپەڕی‌و دەرووی مافی باب‌و فرزەندیی لە خۆی بەجارێ پێوەدا • قەدەرێ لە دەرەوەی قەلا بە شەرمەزاری‌یەوە مایەوە • ئینجا لەوگفت‌و بەلینەی بە شای دابوو ، دەستەپاچە وەستاو لە دەشتی بەرینی سەرگەردانی‌و ڕووزەردی‌دا هەر وا دەتلایەوەو بۆ خۆیشی نەی‌دەزانی چی بکا ••• هەلۆخانیش لەم ماوەیەدا دەرگای قەلای داخست • ماوەی گەمارۆدانی قەلا زۆری درێژەکێشا ، لە ئاکام‌دا دایکی خان ئەحمەد خان یاساوڵ‌و دزدارانی قوللەو بورجەکانی فریوداو لە ژێرەوە لەگەلیان دەستی تێکەڵ کردو بڕیاری دا لە نیوەشەودا دەرکەی قەلا بکەنەوە تا خان ئەحمەد خان بێتە قەلاوەو کاری باوکی تەواو کاو فەرمانێکی لە ئەستۆی خرابوو جێ‌بەجێی‌کا • بۆ ڕاگەیاندنی ئەم موژدەیە مەلا یەعقووبی ، کە باوەگەورەی مەلا عەباسی شیخولئیسلامە ، ناردە کن خان ئەحمەد خان‌و بە گفت‌و بەلێنی خۆش دڵی خۆش کرد • پاش ئەوەی مەلا یەعقووب گەڕایەوە بۆ ناو قەلا ، پیاوێکی سەر بە هەلۆخان بەم کەین‌و

بەینەی زانیو ڕاستیی مەسەلەکەی لە خان گەیاند • هەڵۆخان یەکسەر فەرمانی بەندکردنی مەلا یەعقووبی دا • بڕیاردرا ، هەر بۆ سبەینێی ئەو ڕۆژە بە سەختی سزا بدرێ • چون خوا وای فەرمان لە سەربوو ، مەلا یەعقووب ڕۆژی تەواو نەبێ ، سەرلەئێوارە کە لەشکری تاریکی هێرشی هێنایە سەر ڕۆشنایی خۆر ، شاهەنشای مانگ لەگەڵ سوپای ئەستێراندا هەڵیان‌کردە سەر ڕووناکیی خـۆری تاوناك • خان ئەحمەد خان بە پێی تەمێی دایکیو پشتیوانی خـودای دادگەر هاتە بن قەڵاکەو بە یارمەتیی پەیژەی بەزەیی خـوداوەند بەرەو قوللەکانی قەڵا وەسەرکەوت • بڕێکی لە دڵسـۆزانی دەوڵەت بۆ پاسەوانیی دەرکەی قەڵاو بورجو بارۆو وارشەکان هەڵبژارد • خۆیشی هاتە ناو سەرای دەوڵەتەوە ، چووە ناو حەرەم‌سەراوە ، لە کاتێکدا هەڵۆخانی باوکی لەسەر جێگای حەسانەوە پاڵی دابۆوە ، خان ئەحمەد خان لەگەڵ چەند هاوڕازێکی خۆیدا هەڵی‌کوتایە سەریو چاوی لە مافی باوکو فرزەندی پۆشیو باڵبەستی‌کردو هەر لەو کاتەدا لەگەڵ چەند یاساولێکی ئازاو چاونەترس‌دا ڕەوانـەی ئەسفەهانی کرد • مەلا یەعقووبیشی لە بەنـد ڕەهاکردو دڵنەوایی‌یێکی زۆری کرد • پاش گەیشتنی هەڵۆخان بە دەرباری سـەفەوی ڕێزێکی زۆری لێ‌نراو خرایە ژێر ئەوپەڕی چاوێریو بەزەیی پاتشایانەوە • لە کتێبەکەی خوالێ‌خۆشبووو مەلامحەمەد شەریف‌دا بەم شێوەیە باسی‌کراوە : هەڵۆخان پاش ئـەوەی گەیشتووەتە ئەسـفەهان بە چەندین جـۆر بەزەیی شـــاریاری دڵشـاد کراوەو تا ئـەو ڕۆژەی مـردووە ڕۆژگاری ژیانی بەوپەڕی ڕێزلێ‌گیرانەوە بەسـەربردووە • بەڵام بـە پێی نووسینی خوسرەوبەگی بەنی ئەردەڵان ، هەڵۆخان پاش ئەو هەموو ڕێزو دڵنەوایی‌یانەی کە ئەمەیش ڕێ‌وڕەسمی پاتشایانەو ڕەوشتی خوسرەوانەیە بە خەڵاتێکی زۆرەوەیان ناردووەتەوە بۆ وڵاتی خۆیو بڕیاردراوە کە هەرگیز دەست لە کاری فەرمانڕەوایی وەرنەداتو دوورەپەرێز بژی • (خودا هەر بۆ خۆی لە هەموو کاران ئاگادارترە) •

لەبارەی جیهانەوانیی خان ئەحمەد خانی کوڕی هەڵۆخان‌و کورتەیێك لەسەربهوردی ئازایەتی‌و کەڵەمێردیی ئەو خوداتە •

چون لە سالّی ١٠٢٥دا خان ئەحمەد خان بێ ئەشکەنجەو ئازار بووکی وڵاتی بە هەزار نازەوە لە باوەش گرت ، شنەی خۆشی‌و شادی بە سەرگەورەو بچووكدا هەڵی‌کرد ، بڵیندو نەوی بە بەزەیی هەمەتەرزی ئاسوودە بوون ، پیاوماقووڵان‌و ژێردەستان سەرلەبار ، لە سامی لوتفی بێ پایانیەوە ، بەوپەڕی شانازی گەیشتن • ماوەیێکی زۆر لە پێناوی کامەرانی‌و خۆش گوزەرانیی خەڵکی وڵاتدا تێ‌کۆشا • هەریەکەی بە پێی پلەو پایەی خۆی نازدەکێشا • خزم‌و بیانی لە لێشاوی دەهندەیی بەهرەمەندبوون ، داراو نەدارا لەبەر چاوی یەکسان‌و خۆشەویستبوون • تا کاتێکی کەلکەڵەی وەدەستهێنانی وڵاتی ڕۆمی کەوتە سەرو[١٨] بە لەشکرێکی لە ژمارەی ستێران بەدەر هێرشێکی توندو تیژی بردە سەر تیرەی بڵباسی شەڕخوازو هەڵی‌کردە سەر مەڵبەندی ئەو بەدئاکارانەو ناوچەکەیانی داگیرکردو ئاڵای سەرکەوتنی هەڵ‌کرد[١٩] • تیرەی بڵباسیش پاش بیستنی ئەم هەواڵە لەشکرێکی لە لەژمارەبەدەری کۆکردەوەو بە هەزار ترس‌و سامەوە دەستیاندایە شیروتیرو ڕێیان لە خان ئەحمەدخان گرت‌و بەرەوبڕیان لێ‌کرد • سوپای سەرکەوتووی ئەردەڵان لە ترسی ئەو میرە وڵاتگیرە ، بە پێی ڕێوڕەسمی زگماکی لە خۆبوردوویی یەکسەر تیغی زاخاودراوی لە کالان هەڵ‌کێشاو بەوپەڕی بێ‌باکی‌یەوە هەڵیان‌کوتایە سەر لەشکری وەك دەریای بە جۆشی‌وخورۆشی بڵباس‌و بە هێرشی مەردانەو نرکەی دلێرانە ئەو سپا لە ژمارەبەدەرەیان بەزاندو سەرەنجام زۆربەی سەرۆك‌و یەکەپیاوانی ئەو هۆزە کوژران‌و چەندین لەو کینەلەدڵ‌و بەدبیرانە بەدیل‌گیران‌و سەرشۆڕکران • هێندێکیش لەوانەی ، لەو تەنگ‌و چەڵەمە پڕمەترسی‌یە ڕزگاربوون ژیانێکی سەرلەنوێیان وەدەستهێنایەوەو بەرەو وڵاتی خۆیان گەڕانەوە •

بڵباسەکان ماڵ‌وکۆچ‌و پەڕەوانی خۆیان کۆچ‌پێ‌کردو لە جێگایێکی

سەختدا ، کە لە کاتی ئەم جۆرە ڕێکەوتنانەدا پەناگایان بووە ، جێگیربوونو ئەوانەی لەو شەڕەدا بە زیندوێتی مابوونەوە بەرەوبڕییان لە لەشکری نەبەزی ئەردەڵانی‌یەکان کردو دەستیان بەشەڕکرد • لە یەکەم هەڵمەتدا چەند شێردڵێکی ئەردەڵانیان تخێلی زەوی کرد ، سەرەنجام ئەردەڵانی‌یەکان هێرشێکی دلێرانەیان بردە سەریانو هیمەتێکی پیاوانەیان بۆ تەفروتوناکردنیان نواندو ئەو تیرە شەڕخوازەیان بە جارێ لەناوبردو دوایان بڕینەوە • بلباسەکان کە چاویان بەم حەشروهەنگامەیە کەوت ، هەر بە یەکجاری دەستەجڵەوی خۆڕاگریو بوردەبارییان لە دەست ترازاو هەموو هەڵاتن • هەرچی دلێرانی ئەردەڵان بوون ئەسپی تیژڕۆیان هێنایە جوولەو دەسکەوتێکی زۆریان لە ماڵو سامانی ئەو بەدمەزەبانە وەدەستهێناو لەوێڕا ئەسپی عەزمیان تاوداو تا ئەو جێگە سەختەی خۆیانیان تێدا قایم کردبوو ڕێشمەیان شل‌نەکرد • چەند ڕۆژێ گەمارۆیان‌دانو ڕێی هاتوچۆو کاروباریان لێ‌بەستن ، تا بەم شێوەیە داوێنی دان‌بەخۆدا گرتنو سەبریان لەدەست‌بدەنو واز لە لووت‌بەرزی بێننو ملکەچی قوبووڵ‌بکەن • ئەگەرچی ، دوایی ، هێرشەکەیان ڕاگرت ؛ بەڵام ئەم ڕووداوە لە هەموو کانگای دڵیانەوە نەبوو • لەبەر ئەوەی ڕێگای بەوێ گەیشتن یەکجار سەختو تووش‌بووو بواری شەڕوشۆڕیان نەبوو ، لە سەروبەرنانی ئەم کارەدا سەریان سوڕماو لەو دەشتەدا سەرگەردان مانەوە • سەرەنجام ڕۆژێکیان کەڵەزێکی جوانی ژیروزیرەکی ئەو تیرەیە ئارەزووی گەشتو سەیران دەکا • دەوروبەری سوپا بێ سەنگەرو سوپەربوو • بە ڕێکەوت تووشی بوو بە تووشی کاربەدەستی خانەوە ، لێی پرسی هۆی لێرە هەوارگرتنیان لەبەرچی‌یەو ئەم هەموو خۆئامادەکردنو خۆسازکردنە لەبەر کێ‌یە؟کاربەدەستەکە لە وەڵامدا گوتی ، هۆی هەوارگرتنمان لێرە ئەوەیە ڕێگاوبان نی‌یەو ڕێڕەوەکە زۆر تەنگەبەرەو بە ئاسانی توانی لێوەدەربازبوونمان نی‌یە• ئەو ئافرەتە شەنگە بە تانووتو پلارێکی نازو عیشوە ئامێزەوە ، بوو بە باوەشێنی بڵێسەی ئاگری

تووڕەیی‌و ڕکی خان • هــەر دەم‌ودەست فەرمانی ئامادە بوونی لەشکری سەرکەوتووی داو چیرۆکی ئەم ژنە نیهادپاکەی لە نووکەوە بۆ سەردارانی سوپا گێڕایەوە • سەردارانی سوپایش دەسبەجێ دەستیان لە گیانی خۆیان شوشت‌و دەستیان بــە قلْفی توندوتۆڵی فەزڵی خوداوەندی دوو جیهانەوە گرت‌و لاوانی خەنجەربەدەست بــە تێخی ئــاودارەوە چــاکی ئازایەتی‌یان لێ‌هەڵکردو دەستیان دایە شیرو ڕم‌و بە یارمەتیی خودای بێ هاوتا ڕوویان کردە سەر لوتکەی چیاکان‌و لە نشێوانەوە بــەرەو هەورازان هەڵکشین‌و دەرووی شەڕوشۆڕیان لە ڕووی دژمنان هاویشتە سەر گازی پشت • ئەم تیرە چارەبەدە ئەم هەنگامەیەیان دیت دەسبەجێ دەستیان بە شەڕ کردو بە تەقەکردن‌و گابەردگلۆر کردنەوەوە تێ‌هەڵچوون‌و ئەو دلێرە ڕۆستەم ئاکارانە بە تێخ‌و تیرو تەورەوە خۆیان گەیاندە سەنگەرە بەسامەکانیان‌و تیرو مێیان لە تێخ کێشان(٣٠)و پاشماوەی ماڵ‌و سامانیان بوو بە دەسکەوتی ئەو سوپا ســەرکەوتووەو لەشکری زاڵ‌بوو بە دیــل‌و یەخسیرێکی زۆرەوە ، لەوە زێتــر پێــوەنەچوون‌و بە ســەرکەوتــن‌و زاڵ‌بوونەوە گەڕایــەوە(٣١) • فەومانڕەوایانی سابلاخ‌و مەراغەو ئەو ناوچانە بە بیستنی ئەم سەرکەوتنانە بێ چەندوچــوون بە دیاری‌و پێشکێشی نایابەوە دەستەونەزەر ڕوویان لە بارەگای کردوئەوپەڕی لە خۆبردن‌و خزمەتگوزاریی خۆیان نواند • سەرکاری خان ئەو ناوچە بەدەست‌هێندراوانەی یەکە بە یەکە بەرەوڕووی فەرمانڕەوا دڵسۆزەکانی دەوڵەت کردەوە • پاش دوایی‌هاتنی کاروباری خان لەو ناوە ، بە سەربەرزی‌یەوە لە ڕێگای کۆیەو هەریرەوە بەرەو ڕەواندزو عیمادی‌یە دای کێشا .• چەندکەسێ لە کوڕانی بارام بەگی کوڕی ســورخاب بەگ کە پێشتر باســمان‌کردن‌و لەسەردەمی حوکمڕانیی باوکی‌دا فــەرمانــڕەواییی ڕەواندزو عیمادی‌یەیان پێ‌سپێردرابووو بــە هۆی ناســازیی ڕۆژگــارو چارەنووسی پەروەردگارەوە لە فەرمانڕەوایی کەوتبوون‌و پەست‌و سەرشۆڕ بوون ، بــە بەزەیی‌و نوازشتی خوسرەوانەیەوە کۆی کــردنەوەو دوو سێ

کەسێکی لە سەرۆکەکانیان لە سەر تەختی فەرمانڕەوایی جێگیر کرد . لە ئاکامی بارانی بەزەیی یەوە چیمەنی دوواڕۆژیان گەشەی کردو لە سای لێشاوی چاوێری یەوەی تەلاری بە شانوشکۆیان ئاوەدان بۆوە . هەروەها ڕەواندزی بە قەرەحەسەن بەگ و خۆشناوی بە خالید بەگ و عیمادی یەی بە عوسمانی بەگ سپاردو لەسەر تەختی حوکمڕانیی چەسپاندنو ژەنگی پەستیو خواریی لە ئاوێنەی دەولەتیان سڕی یەوە .

سەبارەت بەوەی حەسەن بەگ لە ڕووی شۆخو شەنگیو دلێری یەوەو لە ئاکارپەسندیو فەزلو کەمالو ڕەوەشتی مەردایەتیو ئازایەتی دا لە سەرووی ئەوانی دیکەوە بوو ، خەلات کراو بە سەرکردەی ئەو هۆزو تیرەیە هەلبژێردراو بە گەورەیی خۆی فەرمانڕەواو سەرلەبەری ئەو بنەمالەیەی خەلات کردو تا ئیمڕۆکەیش کە سالی ١٢٦٢ی کۆچی یە فەرمانڕەوایانی ڕەواندز وەچەی ئەون .

دەگێڕنەوە ، تیرەی حەمە ڕەشید بەگی وەکیل بە ڕەچەلەک ، لە چەند سەرێکەوە ، دەچێتەوە سەر خالید بەگی میری خۆشناو[٢٢] . لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خان ئەحمەد خاندا هێندێکیان هاتوونە کوردستان[٢٣]و بە پلەی وەکیلی سەربەرزکراون . پاش ئەوەی خان ئەحمەد خان کاروباری ناوچەی بلباسەتیو ڕەواندزو عیمادی یەی سەروبەر ناو ئاسوودەو سەرسووک بوو ، بڕیاری دا هەلکاتە سەر تیرەی داسنی[٢٤]و خالیدی . کاتێ گەیشتە نزیکی ولاتی ئەم تیرەو هۆزانە یەکسەر لەم هەلکردنەسەرە ئاگادار بوونو زۆر پیاوانەو بەو پەڕی ئازایەتیو دلێری یەوە هۆزەکانی خۆیان خڕ کردەوەو بڕیاری شەڕیاندا . هونەروەرانی ئەردەلان وەک سەمەندەر[٢٥] بەرەو ئاگر هەلیان کوتاو ڕیزیان تێک وپێک شکاندنو لە یەکەم هەلمەتدا بنەڕەتی بوونو توانیان لە بێخ وبنیچەوە لەبەریەک هەلتەکاندنو هەرچی یەکیشیان ڕزگاربوون بەملاو بەولای ولاتدا ئاوارەبوونو پەرت وبلاوبوونەوە . یەکسەلەفانی مەیدانی ئازایەتی بە یەغبالی ڕوونەوە شەووڕۆژێ وەدووی داسنیو خالیدی

کەوتن‌و دیل‌و بەرزەولاخ‌و ساماێکی زۆرو زەوەندیان لێ‌وەدەست‌هێنان‌و زاڵبوون‌و بەسەریاندا سەرکەوتن • هەر لەو شوێنەوە خان هەمەکارانی بەرەو کۆیەو هەریر ناردو خۆیشی بە سەرکەوتنەوە بەرەو مووسڵ چووو ئاوازەی هاتنی لەشکری بە گوێی فەرمانڕەوای مووسڵ گەیشت • ئەویش کە بەمەی زانی پەشۆکا • نەی‌توانی بەرەوبڕی لێ‌بکا ، ناچار بۆ حەڵەب هەڵات .• پیاوماقووڵان‌و سەرۆکانی مووسڵ بە دەس‌ودیاری‌یەکی زۆرو گرانبایی‌یەوە چوون بۆ خزمەتی ئەو میرە وڵات‌گیرەو سەری گوێ‌بەفەرمانی‌و ملکەچی‌یان بۆ دانەواندو خانیش زۆری ڕێزلێ‌گرتن‌و یەکە یەکەیانی بە خەڵاتی گرانبایی خەڵات‌کردو سەری بڵیندکردن‌و لەتەك فەرمانڕەوای تازەیاندا گەڕانەوە بۆ جێی خۆیان •

دەس‌ودایەرەی خانی سەرکەوتوو بێ هیچ کۆسپ‌و شەڕوشۆڕێ ، بێ هیچ بگرەوبەردەیێ ناوچەکەی بە پێ‌وقەدەمی ڕازاندەوەو بە دیدەنی‌و زیارەتی یونس پێغەمبەر شەرفمەندو بەهرەدار بوو • نامەی سەرکەوتنی بە هەموو لایەکدا بڵاوکردەوەو خۆیشی لەو مەڵبەندەدا چل ڕۆژێ مایەوە • پاشان فەرمانی بۆ خەڵکی مووسڵ دەرکرد کە کارگەران‌و دەس‌وپێوەندانی خویان بنێرن خەلەو خەرمانی حەسەن‌ئاباد بکوتن‌و دانەوێڵەکەی خڕکەنەوە • کە لەو ڕۆژانەدا سەربازە دلێرەکان ، پاش ڕێ‌کردنێکی زۆرو ماندووبوون خۆیان‌و ئەسپ‌و وڵاغەکانیان پشووییێکی چاك‌بدەن‌و تێکڕا سەرئاسوودە بن .• ئەوجا فەرمانی بە میرزاو نووسیارانی‌دا ، ڕووداوی ئەم سەرکەوتنەو ڕاستیی ئازایەتی‌و بوێریی لەشکری ئەردەڵان بە دوورودرێژی لە دەرباری ئەسفەهان ڕاگەیێنێ ، سەرەنجام خان ئەحمەد خان لە لایەن دەرباری ئەسفەهانەوە بە پشتوێنی گەوهەردارو ئەسپی ڕەسەن‌و چەك‌و زینی زێڕین خەڵات‌کراو ، دنەدرا بەغدا داگیرکا • خان ئەحمەدخانیش پاش سەروبەرکردنی باری ئەو ناوچانەی بە دەستی‌هێنابوون ، لەشکری کردەسەر ناوچەی کەرکووك‌و قەڵاکەی • هەرچی تیرەو هۆزی ئەو ناوە هەبوون سەرلەبەری

خستنە ژێر قەڵەمڕەوی خۆی ، تا گەیشتە دەوروبەری بەغدا • بەغدا ئەگەرچی شارێکی یەکجار ئاوەدانەو قەڵایەکەی زۆر سەختو دژوارەو نیشتەنی‌یەکانی لەوپەڕی توانو ئامادەیی‌دان ، بەڵام گرتنی لەسەردەمی هیچ کەڵەپاتشایێکی تاجداری ئازاو گەرناس‌دا سەری نەگرتووەو هەرگیز ملی بۆ کەس نەداوە • ئەوەندە هەیە ، لەو سەروبەندەدا ، چونکە دەبدەبەی ئازایەتی‌و کەڵەمێردیی ئەو کەڵەمیرە بەرگوێی پیرو لاو کەوتبوو ، خەڵکی بەغدا وێڕای ئەو هەموو توانو خـۆتەیارو ئامادەکردنە ترس‌وسامێکی لەکێش‌بەدەری ئەو خـودانە خوسرەونەژادەیان چووبووە دڵەوەو هەرچەندیان دەکردو دەکراند ، زاتیان نەدەکرد بەرەنگاری‌بن‌و لێی ڕاسێن • هەروەکو لە سەرەتاوە بە هەزار ترس‌و دڵەلەرزەوە هێـرشێکیان‌برد ، بـەڵام زۆری نەبرد وازیـان هێنـاو ملی ڕێك‌کەوتنیان‌دا •

بە پێی نووسینی مەلامحەمەد شەریف ، دەروێش‌محەمەدبەگی سوباشی بەغدایی ، لە دڵی خـۆی‌دا مەیلی مل‌کەچیی هەبووە ، لەبەر ئـەوە ، ئەم ڕێك‌کەوتنە بوو بە هۆی دڵ‌بەهێزکردنی سەربازانی ئەردەڵان‌و پاڵپشتی بۆ سوپاکەی‌و بەم جۆرە چوونە ناو قەڵای بەغداوە • لەبەر ئەوەی کە خەڵکەکە حەزیان لە شـەڕ نەبووو شەڕکردنیان لە بەرژەوەندی خۆیان نـەدەزانی‌و سەرپێچی‌یان بـە مایەی سەرلێ‌شێوانو لەناوچوونی خۆیان دەزانی بـۆ ڕێك‌کەوتن هاتنە پێشەوە • کەتخوداو خاوەن پلەوپایەکانو گەورەپیاوان بە دەس‌ودیاری‌یـەکی زۆرو گرانبایی‌یەوە هاتنە خزمـەتو گوێ‌بەفەرمانی‌و مـل‌کـەچیی خـۆیان لـە ڕاستی دەربـڕی • پاشـن ڕەزامـەنـدیی هەردوولاو شەڕو شۆڕکوژانەوە والیی (دار السلام) بە خزمەتی جەنابی خان گەیشتو تانوپۆی دلسۆزی‌و یەك‌دڵی خۆیان لێك‌ڕایەڵ‌کردو چەندین ئەسپی کەحێلەی ڕەسەنی عەرەبی‌و کەل‌وپەلێکی زۆری گران‌بایی‌و چەندین جۆر دەست‌ودیاری‌یان پێشکێش بە خزمەتی کرد • ئیتر بەم جۆرە سەرکێشی‌و یاخێتی بە گوێ‌بەفەرمانی‌و مل‌کەچی گەڕاو ئاشتی جێگای ناکۆکی‌و کێشەو

بەرەی گرتەوە •

هەر بۆ سبەینێی ئەو ڕۆژە میری بەختەوەر بە خۆشیو شانوشكۆو دەبدەبەو سەنسەنەوە تەشریفی گەیشتە (دار السلام)ی بەغداو ئەو سەرزەوی‌یە پیرۆزە بە فەڕی پێ‌وقەدەمی خۆی شەرەفمەند کرد • لەو کاتەدا وەزیری بەغدایش چەندین پێشكێشی شایانی بۆ خزمەتی هێناو لەگەڵ ئەمیرانو بەرپرسیارانی دەولەتیش‌دا کەوتە چاك‌وخۆشی‌کردنێکی گەرم‌وگوڕ • پاش چەند ڕۆژێ کە دەستی لە کاروباری بەغدا بەتاڵ بووو بە هەموو ئامانجێکی خۆی گەیشت ، بەرەو ئەردەڵان گەڕایەوەو پیرۆلاوی بە پێو قەدەمی پیرۆزی شادمانو دڵخۆش‌کرد • مێژوونووسان ماوەی ئەم سەفەرەیان بە حەوت ساڵ لەقەڵەمداوە • هەرکە دەنگ‌وباسی گرتنی بەغدا بە شاعەباس گەیشت ، شا لەو بنەماڵەیە بە ژنوژن خوازی نزیك بوونەوەی بە مایەی شانازیو شانوشكۆ بەرزبوونەوەی خۆی زانیو سەرلەنوێ بە دەس‌ودیاریی گرانباییو خەلاتو نوازشت دەربڕینی دڵسۆزانە پایەو نرخی هێندەی دیکە بەرزکردەوە • ئەویش بەوپەڕی توانیەوە فەرمانڕەوایی ، بە ئارەزووی خۆی ، لە وڵاتی پشتاوپشت‌بۆبەجێماوی‌دا بەڕێوەدەبرد ، تا ئەو ڕۆژەی کە شاعەباس فەرمانی خودای بەجێ‌هێناو بە پێی گوتەی خودای گەورە « كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذو الجلال والاكرام » گیانی بە بەهەشتی بەرین شادبووو شا سەفی جێگای ئەوی گرتەوە •

شا سەفیش هەر لەسەر ئەو بەندوباوو ڕێ‌وڕەسمەی کە باوکی لەسەری دەڕۆیشت لەگەڵ خان ئەحمەد خان‌دا مایەوە • هەروەها سورخاب بەگی کوڕی خان ئەحمەد خان کە گەوهەرێ‌بوو لەسەدەفی زەڕین‌کولاه دەرچووو بووو لە باوەشی شاعەباس‌دا گەورە ببووو لەسەر یاسای کۆنی باوکی خزمەتو هاودەمیی شاسەفیشی لە ئەستۆ گرتبوو • شاسەفی چونکە نیشانەی زیرەکیو زانایی تێدا بەدی‌دەکرد دڵی لێی کرمێ بووو کەڵکەڵەی لەناوبردنیی کەوتە کەللەوە ، تا ڕۆژێ شاوێردی خانی لوڕ کە پێشتر باسمان کرد ، (بە

یارمەتیی عومەر بەگی کەلھوڕ لەشکری کردە سەر تەیموورخانی مامی خان ئەحمەد خان‌و ئێــوان هەردووبنەماڵەکە لە نوێ‌ژەنــەوە تووشی کێشــەو دووبــەرەکی بوونــەوە) • شــاوێردی خان چونکە ڕك‌وکینەی کۆنی لە دڵداهەبوو ، لەم سەردەمەدا هاتە خزمەتی شــاســەفی ؛ پاش وتووێژێکی دوورودرێژ لە هەموو بابەتێ شامەسەلەکەی خستە دەستی شاوێردی خانەوەو داوای ڕاوتەگبیری لێ‌کرد • ئەو بەدبەختــە بەدئاکارە ، کە هێشتا تاڵاوی شمشێری ئاوداری دلێرانی ئەردەڵانی لەزاردا مابوو ، پێی‌گوت ، سورخاب بەگ لاوێکی ئاکارپەسندەو تا بڵێی پیاوەو خاوەن ئەقڵ‌و ئاوەزە ، چەندی بفەرمووی ژیرو وشیارە ، سەرباری ئەمەیش باووباپیرانی دەستی دەسەڵاتیان لە زۆربەی وڵات‌و ناوچەکان‌دا درێژبووەو خۆیان بە سەروەرو خودان زانیوە، تەنانەت ئەگەر خۆی بە خاوەن‌هەق‌و ماف بزانێ سەبارەت بەو بەندوبارەی لەگەڵ سەڵتەنەت‌و خیلافەت‌دا بوویەتی ، هەقیەتی‌و بەجێیە •

لەبەر ئەوە دەبێ بە هەر نرخێ بێ ، تازووەو دەرفەت لەدەست نەچووە ، بە لاوێتی لەناوببرێ • ئەم ئەفسانەیەی شاوێردی خان چوو بە مێشکی شاوەو دەســبەجێ فەرمانی چاوهەڵکۆڵینی‌داو میرغەزەو بێ سێ‌ودوو چاویــان هەڵکۆڵی‌و پیشانی شایان‌دا • پاش چەند ماوەیێ ئەم خەبەرە شوومە گەیشتە خان ئەحمەد خان ، پەنا بە خوا ، خان ئەحمەد خان لە ژیان بێزاربووو بــە دەم ئاخ‌و ئۆخ‌و نالەوفیغانەوە ئارام‌وئــۆقرەی لێ‌برابووو خــەوی لەچــاو نەدەکەوت‌و لە وەسفی ئەو نووری چاوەدا ئەم چەند بەیتەی گوتووە :

بێ تۆ ئەی گیانی جیهان بەم دڵی خوێناوی‌یە چ بکەم !

لە تاو بێ چاوی تۆ ئەی چاوی دنیا بین چ بکەم !

بێ گوناه چاویان هەڵکۆڵیت •

کوێرایيم دایێ بڵێ منی بێچارە چ بکەم ؟

سەرەنجام بە نەخۆشی سەوداو ماخۆلان گرفتار بووو ماوەی ساڵێکی

ڕەبەق ، سەرەڕای هەزار داودەرمانو پزیشكوپزیشككاری هیچ چارەسەرێكی نەبوو • تەنانەت كار بەڕادەیێ گەیشت ناچار كۆتوسندمیان كرد •

دەگێڕنەوە ، ئیسماعیل بەگی عینایەتوللا بەگ كە لەو سەردەمەدا بە پلەوپایەی وەزیری گەیشتبوو ، بە ڕاوتەگبیری جوانی ، لەو ماوەیەدا خان لە كۆتو زنجیردرابوو ، ئەو كاروباری وڵاتی بەڕێوەدەبردو هیچ كەموكووڕی‌یەك نەدەكەوتە كاریەوە • تا پاش ساڵێك بە یارمەتیی خودای گەورە ، خانی مەزن چاكبۆوەو بە خۆهاتەوە • شاعیران ، مێژووی نەخۆشكەوتنی خانیان بە حیسابی ئەبجەد بەم تاكە شیعرە تۆماركردووە : « در غلط گشت ابله و مجنون »(٣٦) • پاش ئەوەی لەم بێهۆشی‌یە بە هۆشهاتەوە جارێكی دی دڵی بۆ كارەساتی كوڕەكەی بەجۆشهاتەوە ، سەرەنجام ، ناچار سەرپێچیی لە شا سەفی كردو لەگەڵ سوڵتانی ڕۆمدا ڕێككەوتو لە ئێران دەستی بە تاڵانو بڕۆ كردو هەرچی‌یەكی لەو تاڵانە وەگیردەكەوت دەیدایە هاوسەنگەرانی خۆی • خان ئەحمەد خان كرماشانو هەمەدانو گەڕووسو ورمێو سەنقەری گشت خستە سەر قەڵەمڕەوی وڵاتەكەیو هەرچی ناوچەكانی دەوروبەریش بوون سەرلەبەری تاڵان كردن(٣٧) • هەركە ئەم هەواڵە بە شا سەفی گەیشت ، زاڵخانو سیاوەشخان كە هەردووكیان لە شاوە نزیك بوون ، كران بە سەركردەی سوپایەك ، لە هەڵمەتو نەبەرددا وەك شەپۆلی جەیحوونو لە بێ شوماری‌دا لە پێكوڕەو مێروو زۆرتر بوو ، بۆ لەناوبردنی شەڕی خان ئەحمەد خان • خان ئەحمەد خان بە بیستنی ئەم هەواڵە بەجارێ ڕێگای سەرپێچیی گرتە بەرو لەشكری خۆی خڕكردەوەو خەبەری لەشكركێشیی شای ئێرانی ڕاگەیاندە دەرباری سوڵتانی عوسمانیو داوای كۆمەكو یارمەتیی‌كرد • لە لایەن پاتشای ڕۆمەوە مەنووچەرخانێكی بە یاریەوە هات • پاش ڕێگاوبانبڕینێكی دووردرێژو چەندین قۆناخ هەردوولا لە كن دەریاچەی مەریوان ، كە هەمیشە شوێنی

شەڕو لێکدانی ئازایانی ئێرانو ڕۆم بووە ، دەگڕ یەکڕا چوون • ئـە دوو لەشکرە گەورەو گرانە بە توندوتیژی خرۆشانو بانگی « ان زلزلة الساعة لشيء عظيـم » بـەرگوێ کەوتو شێرانی بێشەی ڕکوکین دەستیان دایە شێروتیرو هەڵیان‌کوتایە سەر یەکتر • لە یەکەم هێرش‌دا بێ‌گوناهێکی زۆر لە هەردوولا سەریان تێداچووو سوپای قزڵباش شکستیان هێناو هەڵاتن • ئێرانی‌یەکان کە دیتیان سوپای دژمن لە پشتیانەوەیەو زۆنگاوو زەمەندی مەریوان لە پێشیانەوەیەو خـۆ لە ڕمو شمشێری پاڵەوانانی مەیدانی شەڕ بواردن کارێکی لەکێش‌بەدەرەو ڕێی هەڵاتنیان نی‌یەو لەو تێداچوونە ناتوانن خۆیان ڕزگارکەن ، ناچار بە تەگبیری زاڵ خانی سەردار دەستیان لە گیانی خۆیان هەڵگرتو شمشێری کینو تۆڵەیان لە کالان دەرکێشاو هەڵیان‌کردە سەر سوپای خان ئەحمەد خانو لەشکری ڕۆم • لەبەر ئەوەی سەرکەوتن بەدەست خـودای گەورەیە ، شنەبای سـەرکەوتن ئاڵای ئێـرانی‌یەکانی شەکاندەوەو سوپای ڕۆمو لەشکری خان ئەحمەد خان وێڵو سەرگەردانی هەڵدێری پەرێشانی بوونو هێندێکیان بە هەزار فڕوفێڵ سـەری خـۆیان ڕزگارکرد • سەرەنجام لەشکری ڕۆم بە سەرشکاوی گەڕایەوەو خان ئەحمەد خانیش لەگەڵ برێ لە خەڵکی کوردستان ڕەوانەی مووسڵ بوونو هەر لەو ساڵەدا فەرمانی خودای بەجێ‌هێنا •

هەڵبەست

حەیف بۆ لاوی‌یی ئەو شێرە پیاوە
بۆ زۆری بازووو بۆ دەست‌وبردی
ئێستایش نەمزانی ئایینی ئەم گێتی‌یە چی‌یە ؟
کەسی بە نەمری تێدا نەژیا •

بەڕاستی میرێکی ئازاو دلێرو دڵدەریاو خوداتێکی بە دادو دەس‌بڵاو بوو • بە ئاکاری جـوان ڕازاوەو بەڕەوشتی پەسـند ناسرابوو • تا بڵێی

پیاوێکی بەسەلیقە بوو • دەگێڕنەوە : جل‌وبەرگی کوردەواری کە یەکێ لە جل‌وبەرگی پیاوانە یە ، داهێنانی دەستی ئەوە • دەڵێن یەکێ لە جۆلاکانی ئەسفەهان پارچە شاڵێکی پێش‌کێش بە سەرکاری پاتشا کردبوو ، چون خان ئەحمەد خان لەو شوێنەدا حازر دەبێ دەی‌دەنێ‌و ئەویش بە سەلیقەی خۆی کوردەداری‌یانە هەڵی‌دووری‌و لەبەری‌کردو هاتە خزمەتی شاو هەزار جاریان ئافەرین‌لێ‌کرد[٢٨] •

سلێمان کوڕی میرعەلەمەددین خان کوڕی تەیموورخان‌و چەند لاپەڕەیێ لە دەنگ‌وباسی •

پاش نەمانی خان ئەحمەد خان سالی١٠٤٦ك سلێمان خان هاتە سەر تەختی فەرمانڕەوایی • سلێمان خان فەرمانڕەوایەکی دەهنەدەو دەریادڵ‌و خۆش ئاکاربوو • لە ئازایەتی‌و دلێری‌دا بێ‌هاوتابوو • لە کاروباری سەرۆکایەتی‌و گەورویی‌دا خاوەن ڕاو تەگبیری خۆی بوو • لە گەڵ هەموو خەلکی ولات‌دا ، هەریەکە بە پێی پلەوپایەی خۆی دلی ڕادەگرت‌و لەگەڵ ژێردەستانی‌دا زۆر چاك‌بوو • مەیلی زاناو خوێندەواری زۆر بوو بەشی زۆری کاتی بە خوداپەرستی‌یەوە بەسەردەبرد • دەگێڕنەوە : میرعەلەمەددین خان کوڕی تەیموورخان لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خان ئەحمەد خانی کوڕی هەلۆخان‌دا کە ئامۆزای یەکتر بوون ، پەنای وەبەر سولتان موورادی ڕۆم بردووە•کاتێ ڕۆژی خۆی هات هیچ کارێکی ئەوتۆی ڕانەپەڕاندو لەدەرباری سولتانی ڕۆم‌دا دنیای ڕۆشنی بەجێ‌هێشت •

سلێمان خانی کوڕی ، ماوەیێ لە خزمەتی خان ئەحمەد خان‌دا گوزەرانی کرد • چونکە لە زۆربەی شەڕوشۆڕەکانی خان ئەحمەد خان‌دا ئازایەتی‌و پیاوەتیی نواندبوو ، نیشانەی گەورەیی‌و مەزنایەتیی لە ڕەنگ‌وڕوودا بەدی‌کردبوو ، هەر لەبەر ئەمە لێی پرینگایەوەو ویستی سا بە هەر دەك‌و دەهۆیەك بێ لەناوی‌بەرێ • سلێمان خان کە سوێسەی ئەوەی‌کرد خان ئەحمەد خان چ نیازێکی خراپی لەدڵ‌دایە ، لە ناکاو ڕووی لە دەرباری شا

سەفی کردو ماوەیێ لەوێ بە هەزار ناخۆشی وەختی بەسەربرد • تا شا سەفی بە نیازی گوێڕاکێشانو ملکەچکردنی ڕۆمیەکان کە لـە ئیرەوان بوون ، لە پێتەختەوە بـەرەو ئـەو ناوچەیە جمی • لـە کاتی گەمارۆدانی دژمنو شەڕوشۆڕدا سلێمان خان بە تەنها ئەسپی ئازایەتیی تاوداو هەڵیکردە سـەر ئیرەوانو چەند کە سێکی لە ئازایانی ڕۆم سەرپەڕاندو لە خاکی سەرشۆڕیو خواریدا گەوزاندنیو پاتشا بەمە ، زۆریڕێزلێناو پلەوپایەی بەرزکردەوە •

پاش مەرگی خان ئەحمەد خان لە لایەن دەرباری ئەسفەهانەوە خەڵاتی فەرمانڕەوایی ئەردەڵانی پێسپێردراوەو بەرەو ویلایەت چووەو بە فەرمانی پاتشـا قەڵاکانی زەڵمو پاڵنگانی وێرانکردووەو لە سـەنەدەج کە ئـەو سەردەمە گوندێ بووە بە ناوی سینەو جێگای تیرەی کەفشزەرینە بووەو بە ڕەچەڵەك دەچنەوە سەر تووسیو نەوزەر(۲۹) و ئێستایش ژمارەیێکی زۆر لەم بنەماڵەیە ماونەوەو لەوپەڕی چەرمەسەرییێ ڕۆژگاردان •

سلێمان لەم شوێنەدا بناغەی چەندین خانومانو مزگەوتو فێرگەی لێداوەو شارەکە بەرە ــ بەرە ڕەنگوڕووی شارستانێتیی تێگەڕاوەو لەو ڕۆژەوە تا ئەمڕۆ پێتەختی والیە مەزنەپایەدارەکانی ئەردەڵانە •

چون جێگای ئاوەدانییەکە لە شوێنەکانی دەوروبەری بڵیندترەوە ، ئاوبۆڕاکێشانی کارێکی هاسان نەبووە ، سەرەنجام ئاوێکیان کە ئێستا بـە ئاوی پلبەند بـە ناووبانگە بە شێوەی وشترگەروو سەرخستووەو ئاویان گەیاندووەتە شارەکە • دوای فەرمانڕەوایی ئەو ، ئاوەڕۆکەی خراپ بوو • تا حەسەن عەلی خان لە ساڵی ۱۲۱۰دا ، هەر بەو شێوەیەو لەو ڕێگەیەوە ئاوەکەی سـەر خستووەو گەیاندوویەتیە نێوەندی فـەرمانڕەواییەکەی • زۆربەی باخوباخاتی ماڵەمیرو ئەمیندارەکان لەم ئاوە ئاو دەخۆنەوە • پاش چەند سـاڵێ بە سەر تێپـەڕبوونی فەرمانڕەوایی سلێمان خاندا سوڵتان موراد ،(۳۰) خونکاری ڕۆم ، بە لەشکرێکی گەورەوگرانەوە، بۆ داگیرکردنی بەغـدا بزووتو توانی ئەو قەڵای وەك ئیرەمـە لە دەسـت ئیرانییـەکان

دەڕێنێتەوە • پاش ئەم سەرکەوتنە خوسرەو پاشــای وەزیر ئــەعزەم بە لەشکرێکی گەورەوە هەڵیکوتایە سەر قەڵەمڕەوی وڵاتەکەی • خوسرەو پاشا پاش چەند قوناخێ گەیشتە سەر سنوورەکانی ئێران‌و ڕۆم‌و لەگەڵ لەشکری قزلباش‌دا بەشەڕهات‌و لەو شەڕانەدا سەرکەوت • دوای ئەم شەڕە ناوچەکانی زەڵم‌و شارەزوورو شارباژێرو قەرەداغی خستە سەر قەڵەمڕەوی خۆی • لەو سەردەمەوە تا ئێستا ئەو ناوچانە بە بەشێ لە وڵاتی ڕۆم دادەنرێن•

ئیتر بەمە سلێمان خان بە فەرمانڕەوایی کوردستان‌و(٣١) دەوروبەری داکەوت‌و ماوەی ٢٢ ساڵ بە فەرمانڕەوایی‌یەوە خەریك بوو ، بەڵام لەبەر ئەوە کــە سەرسنوورەکان بەدەست ڕۆمەوەبوون‌و سلێمان خان توانستی ئەوەی نەبوو بەرەنگاریان بێتەوە ، شــا سەفی لێی‌بەگومان کەوت‌و بــۆ ئەســفەهانێی بانگ‌کردو لەوێی هێشتەوەو نەی‌هێشت جارێکی دیکە بــۆ کوردستان بگەڕێتەوە ، هەر لەوێ مایەوە ، تا فەرمانی خودای بەجێ‌هێنا • بە قسەی مەلامحەمەدی قازی ، لابردنی سلێمان خان لە سەردەمی شاعە باسی دووەم‌دا بووە(٣٢) • خودا خۆی ئاگادارە •

کەلب‌عەلیی کوڕی سلێمان خان

پاش لابردنی ســلێمان خــان مریدوەیس سوڵتان کــە فەرمانڕەوای کەلهوڕ بووو پایەی سەرپەرشتی‌کردنی ناوچەی ئەردەلانیشیان پێ‌سپاردبوو، نەی‌هێشت بیــانی پێ باوێتــە نێو وڵاتی ئەردەلان • ئەم مریدوەیسە بــۆ کەلب‌عــەلی خــانی کوڕی سلیمان‌خان تێ‌کــەوت‌و کەوتە تکاوتکاکاری فەرمانڕەوایی‌یەکەی باووباپیری پێ‌بسپێرنــەوە • ســەبارەت بــەوە کــە مریدوەیس لە دەرباری سەفەوی‌دا خاوەن ڕێزو پلەوپایەی بەرز بووە لــەم لایەنەوە لە پێشتربوو ، ئەم بۆ تێ‌کەوتنەی ســەری‌گرت‌و کەلب عەلی لــە ساڵی١٠٦٨دا فەرمانڕەوایی کوردستانیان پێ‌سپاردو لە لایەن دەربارەوە بە خەڵاتێکی زۆرو فەرمانی حوکمڕانیی ئەیالەتی کوردستانەوە بەرەو وڵاتەکەی

گەڕایەوەو چووە سەر تەختی حوکمڕانی • کەلبعەلی خان پیاوێکی دڵچاکو ڕاستگۆو سینەچاك بوو • لاوێکی بێ ڕكوکینەبوو • مرۆییکی بەبەزەیی و بە وەفابوو • میرێکی خووورەوشتجوانو میهرەبانبووو فەرمانڕەوایێکی دلسۆزو دەمودووشیرین بووو لە زمانلووسیو قسەخۆشیو دەولەتزۆری و شانوشەوکەت فرەیی‌دا لە هەموو فەرمانڕەوایانی دیکە لە پێشتر[٣٣] و لە زۆریی گەنجینەو نەختینەو زێڕوزێودا لەناو وڵاتدا بە ناووبانگ بوو • بەڵام سەرەڕای ئەم هەموو سەروەتو سامانو شانوشکۆو هەیتوهووتە لە بەدەییو دڵئاواییو دەسبلاوی‌دا لاوازو بێ دەستوبردبووو دەرووی دەسبلاویی لە ڕووی کەس هەرگیز نەدەکردەوە ، ئەمەیش لە ڕەفتارو ئاکاری پاشایان نایەو ناوەشێتەوەو ئاکارێکی پەسند نی‌یەو ڕێورەسمێکی ناشیرینو دزێوە • لە سەرەتای فەرمانڕەوایی کەلبعەلی خانەوە حوکوومەتی مەریوانی بە خوسرەوخانی برای سپاردو ناوچەی سەقزی بە زۆراوی کوڕیو ناوچەی هەورامانیشی بە سانەکانی خۆیداو میروەییسیشی‌کرد بە هەمەکارەی پاڵنگانو سەفی خانی سوڵتانیشی کرد بە فەرمانڕەوای جوانڕۆو محەمەد سوڵتانی گەڵباخیو هەموو پیاوە گەورەو ماقووڵەکانی دیکەش لە خزمەتی‌دا کاروباری دیوانیان بەڕێوەدەبردو بەوپەڕی ڕێكوپێکیو دڵپاکیو دەسپاکیو یەكزمانی‌یەوە ئەرکی سەرشانی خۆیان بەجێدەهێنا • کاتێکی خەڵکی کوردستان لە شا یاخی‌بوونو دەرگای سەرپێچیو یاخیگەریو بێفەرمانی‌یان لە دژ بەرپرسیارانی دەوڵەت خستە سەرگازی پشت ، بە دیاردیی دەرباری ئەسفەهان کەلب عەلی خان بۆ گوێڕاکێشانی ئەو کۆمەڵە یاخی‌یە بەخۆکەوتو لەشکرێکی گەورەوگرانی بەرەو جێگای مەبەست بەڕێخست• هۆزی یاخی‌بوو سەرێکیان بزواندو لە پێشان هەڕوگیفو لافوگەزافێکی زۆریان بەبادا ؛ پاش سووکە شەڕێك ئالای سەرکەوتنی کەلب عەلی خان شەکایەوە • کاتێکی نیشانەی شکستیان لێبەدیارکەوت دەستیان لە بەرەنگاربوون هەڵگرتو ڕێی هەڵاتنو قووچاندنیان وەبەرگرت • ئەو

سەروەرە ، پاش گوێڕاکێشانی ئەم هۆزە ناوچەکەی داگیرکردو لە ڕێکخستنی ناوچەکەدا کۆششێکی زۆری بە خەرجدا • پاشان بە یارمەتیی خودای بەدادو بە دەستهێنانی سەرکەوتن ، گەڕایەوە بۆ مەرکەزی ئەیالەتەکەی خۆی • کارامەیی‌و لێزانی‌و زرنگیی لە کن شا دەنگی دایەوەو بە قەدرزانین‌و نوازشتی زۆر ، بەرانبەر بەم سەرکەوتنە ، سەربەرز بوو • کەلب عەلی خان لە ماوەی ٢٢ ساڵدا بەوپەڕی سەربەخۆیی‌یەوە لە کوردستان حوکمڕانیی بەسەربردووە ، تا ڕۆژی خۆی هاتووەو گیانی پاکی بەرەو بەهەشت ڕۆیشتووە •

لەبارەی فەرمانڕەواییی خان ئەحمەد خانی دووەم‌و لەدەستدانی فەرمانڕەوایی لەبەر بێ‌ئەزموونی‌و لێنەزانی •

کاتێ کەلب عەلی خان لە دنیای ناپایەدار بەرەو کۆشك‌و سەرای نەمری ڕەختی کۆچی هەڵبەست ، خان ئەحمەد خانی دووەمی کوڕی لە جێی دانیشت • وا مەشهوورە هێند دەسبڵاوو سەخی‌تەبع بووە ، هەرچی سەروەت‌و سامانێکی باوکی وەختی خۆی کۆی کردبۆوە ، ئەو بێ‌ئاوەزە لە مەودایێکی زۆر کورتدا سەرلەبەری بە فیڕۆداوە • سەخاوەت‌و دەهەندەیی هەرچەندە ئاکارو ڕەوشتی میرو سەروەرانە بەڵام ئەم میرە هەرگیز ئەو دەسبڵاوی‌یەی لە جێی خۆیدا بە کارنەدەهێناو زۆر بێجێ بوو • چاوی لە ڕێ‌وڕەسمی گەورەیی پۆشیبوو خۆی لە پێداویستی پلەوپایەی میرایەتی گێلکردبوو • زوربەی کاتی‌بە ڕابواردن‌و ناتاگایی‌دا بەسەردەبردو هەمیشە خەریکی هاونشینیی سەرسەری‌و هیچ‌و پووچ‌و لەگامان بوو •

ئەوی خۆی بە پیاو دەزانی لێی‌دوورکەوتەوەو کەسی وای بەدەورەوە نەما بۆنی پیاوەتی‌و گەورەیی‌یێکی لێ‌بێ ، بەڵام وێڕای ئەوەش لە دەسبڵاوی‌و بەخشندەیی‌دا وێنەی نەبوو • لە نێو خەڵکدا بە ناوی خانەزەڕینە بەناووبانگ بوو • لەبەر ئەوەی بە کاروباری فەرمانڕەوایی‌یەکەوەی کەمتر

خەریك بوو • خوسرەوخانی مامی بە دەرفەتی زانی ، بەهرەی لە بارودۆخی بشێوی وڵاتو لەخـۆڕایی سامان بەفیڕۆدانی خان ئەحمـەد خانی دووەم وەرگرتو بە تـۆمەتی یاخیبوون لێیخستو خـۆی لە جێی بـوو بـە فەرمانڕەوا • هەرکە فەرمانی فەرمانڕەوایی وەرگرت ، هەر بۆ شـەوێ ، لە مەریوانەوە چـوو بۆ سنەو ، دەمـەوبەیانێکی زوو گەیشتە ئـەیالەتو دەسبەجێ خان ئەحمـەد خانی گرتو بە کۆتو زنجیرەوە بۆ ئـەسفەهانی بەڕێکردو خۆی بوو بە فەرمانڕەوای وڵات •

ماوەتی

* ★ *

بنکەی ژین

پەراوێز

(١) مەبەستی مەستوورەی کوردستانی ، ئەردەڵان یا ئەیالەتی «سنە» یە ، کەشارەکانی سنەو بیجارو سەقزی ئەمڕۆبووە .
سەرەڕای ئەوەی کە لە باشوورو باشووری ڕۆژاوای لەو سەردەمەدا لە ئێستای بەربڵاوتربووەو کەوشەنی لە نزیکی شاری کرماشان‌و قەسری شیرین دەگەڕێتەوە .

(٢) سەرچاوەی ئەم داستانە بەڵگەی کۆنەو نرخی مێژوویی‌نەیشی هەر بەو ئەندازە داستانەکەی « ئەژدەهاك = ضحاك »ە . لەم بارەیەوە فیردەوسیش بەدەم باس‌کردنی ڕووداوەکانی ڕۆژگارەوە دیاردیی بۆ کردووەو لەپاش چۆنێتیی نەخۆشیی ئەژدەهاك‌و هەڵاتنی خەڵکەکە ئاوها دەڵێ :
کنون « کرد » از آن تخمه دارد نژاد
که آباد بايد بدل برش یاد

(٣) لە کوردستانی باکوورو ڕۆژاوا بە شارنشینان ونیشتەنی‌یانی گوندان کرماج‌و گرمانج‌و کوردمانج دەگوترێ ، هەروەکو لە کوردستانی ڕۆژهەڵات‌و باشوور (کرماشان‌وئەردەڵان) گۆرانیان پێ‌دەگوترێ .

(٤) شارنشینان‌و نیشتەنی‌یانی گوندی کوردستانی ئەردەڵان‌و کرماشان (کە بە پێچەوانەی کوردی ڕەوەندەوە کە بە پێی پێداویستی وەرزی لەوەڕگاو زستانەوار « ئێلاخ‌و قشلاخ » گەرمیان‌و کوێستانیان دەکرد) لە کۆنەوە « گۆران »یان پێ‌گوتراوەو شێوەزاری گۆرانیش کە تا ئەم دووایی‌یانەیش زمانی شیعرو ئەدەب بووەو هێشتا هەر بە برەوو ڕەمێنە ، زارێکی تایبەکاری زمانی کوردی‌یەو لە زاری هەورامی یەوە زۆر نزیکە .

(٥) سەبارەت بەوە کە زنجیرەی ساسانی لە کوردی شوانکارە هەڵکەوتووە ، ڕەنگە سەرچاوەی ئەم داستانەش ، واتە : سەربە ئەردەشێری بابکان بوونی بابائەردەڵانیش هەر لەم سەرچاوەوە ئاو بخواتەوە .

(٦) بەشی گەورەی نیشتەنی‌یانی ئێستای کوردستانی ئەردەڵان ئەو کوردە کۆچ‌کردووانەن کە لە سەدەی دەیەمی ز. یا زووتر ، لە سەرویەندی جیاجیادا لە کوردستانی باکوورو ڕۆژاواوە کۆچیان کردووەو بە هۆی لە نیشتەنی‌یە ئەسڵی‌یەکانەوە نزیکیی تەواویان ، بەبێ لێك‌هەڵەنگوتن‌و

کێشەهەرا لە ئەردەڵان جێگیربوون و لەگەڵ خەڵکی دیکەی ئەو ناوچەیەدا تێکەڵبوون وەك ئەردەڵانیان و گەڵباخییان و شامەنسووریان و بۆرەکەیی یەکان و ...

(٧) لەبارەی بنەچەکەی بنەماڵای ئەردەڵانەوە « شەرەفنامە » دەنووسێ : « لە کوڕانی فەرمانڕەوایانی دیاربەکر ، لە سۆرەوتۆرەی ئەحمەدی کوڕی مەروانن ... بابائەردەڵان ناو ... لە ئاخروئۆخری دەوڵەتی جەنگیزیەدا بە سەر ویلایەتی شەهرزول (شارەزوور)دا ڕاگەیشتووە » ...

(٨) « شەرەفنامە » سوڵتانی ڕۆم (عوسمانی)ی لەم سەردەمەدا بە سوڵتان سلێمان خان نووسیوەو سەرداری سپاکەیشی بە سوڵتان حوسێن بەگ ، فەرمانڕەوای عیمادی یە لە قەڵەم داوە کە لەگەڵ هێندێ میرانی کوردستاندا ویلایەتی شارەزووریان گرتووە .

(٩) کتێبەکەی خوسرەو بەگ سەرچاوەیێکە لە بارەی مێژووی کوردستان و ئەردەڵانەوە کە مەستوورە کەڵکی لێوەرگرتووە . ئەم کتێبە خوسرەو کوڕی محەمەدی بەنی ئەردەڵان لە ١٢٤٩ی قەمەریدا نووسیویەو بە کتێبخانەی فەرمانڕەوای ئەردەڵان خوسرەوخانی ناکامی پێشکێش کردووە.

(١٠) واتە : فەرمانڕەوای عیمادی یە .

(١١) بە قسەی « شەرەفنامە »لە ساڵی «١٠٠٥»دا سنجاقی «حلە»بە دەست مەئموون بەگەوە بووە .
مەبەست لە (حلە) حەلەبجە ـ هەڵەبجەیە ، (حلە)ی باشووری بەغدا نی یە (ڕۆژبەیانی) .

(١٢) ئەمیر شەرەفخان لە کتێبەکەی خۆیدا ئەم مەسەلەیەی ڕوونتر لێكداوەتەوەو دەنووسێ : « ئیدی لەو سەردەمەوە شارەزوور بوو بە بەشێ لە زەویوزاری عوسمانی » .

(١٣) « شەرەفنامە »دەڵێ : « ... نێوی نرا تەیموورخان پاشا » . (پاشا وشەیێکی کوردی یە ، ئەسڵەکەی « پادشا » یە . ئەم وشەیە تورك و لەپاشان عەرەب وەریانگرتووەو کردوویانە بە نازناوی سپایی و زاراوەی سیاسیی خۆیان) .

(١٤) سەربە پارێزگای سلێمانی یە لە کوردستانی عیراق .

(١٥) ئەم قەڵایە لە دووریی ٦ کیلۆمەتریی باشووری سنەیەو لە سەر کێوێ هەڵنراوە .

(١٦) بەپێی مێژووی « مەلامحەمەد شەریف قازی » بە بۆنەی ئەم چاك

بیرکردنەوەیە شاعەباس پایەی سەرەکوەزیری (وزیر اعظم) بە ئالی بالی باپیرەی شێخ عەلی خانی زەنگەنە دەبەخشێ .

(١٧) لەبارەی خەیانەتی « کڵاوزەڕخانم » (زەڕین کولاه) بە خان ئەحمەد خان‌و چۆنێتیی ئیعدام‌کردنی «یوسو‌یاسکا» وەرگێڕی تایبەکاری خانی ئەردەڵان هێشتا هەر بە سەرزاری خەڵکی کوردستانەوە دەگەڕێ‌و پیروڕدێن‌سپی‌یانیش ئەو شیعرانەیان کە لەم بارەوە گوتراون ، هێشتا هەر لەبەرە .

(١٨) سەبارەت بەوە کە ئیمپراتۆری‌یەتی عوسمانی خاوەنی خاکی ڕۆمی ڕۆژهەڵات بوو ، بە هەموو وڵاتەکانی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی خاکی ڕۆم دەگوترا .

(١٩) ئەوەی ڕوونە هەر تیرەو هۆزێ کەلە قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆری‌یەتی عوسمانی‌دا بووبن مەستوورەی کوردستانی بە دژمنی داوەتە قەڵەم‌و لەم دژمنایەتی‌یەدا وەك مێژوونووس ، بێ لایەنی خۆی نەنواندووە (وەرگێڕ) .

(٢٠) نووسیار لێرەدا بێ لایەنیی خۆی لەدەست‌داوەو کەوتۆتە ژێر کاری هەست‌وخوستی تایبەکاری خۆوە .

(٢١) لە مێژووی قازی‌دا نووسراوە کە : تیرەی بڵباس هەرگیز باجیان بە کەس نەداوەو سەریان بۆ کەس شۆڕنەکردووە ، سەرەنجام ملیان بۆ خان ئەحمەد خانی کوڕی هەڵۆخان کەچ‌کرد و لە گوێ‌ڕایەڵی‌و فەرمانی نەدەچوونە دەر .

(٢٢) بە پێی ئەم قسەیە دەبێ بنەماڵەی وەکیل کە لە بنەماڵە کۆنەکانی سنەن ، بە ڕەچەڵەك لە ئەردەڵانی‌یەکان بێ .

(٢٣) مەبەست ناوچەی «سنە»یە .

(٢٤) گیان‌لەبەرێکە لە کۆمەڵەی بۆقگەل ، لەشی درێژو چوارپەلی هەیەو کلکی درێژە .

(٢٥) ئەم تاکە شیعرە لە پارچە چامەیێك‌دا کە لە پەراوێزی مێژووی ئەردەڵان ، نووسینی شەریفی قازی‌دا نووسراوە ، هاتووە . ئەم شیعرە وەك بەرچاو دەکەوێ مێژووی لە دایك‌بوون ، چوونەسەرتەخت ، نەخۆشی ، چاك‌بوونەوەو تەنانەت مردنی خان ئەحمەد خانیشی تێدا بەدیارخراوە . ئەمەش پارچە شیعرەکەیە :

خان اکراد یعنی خان احمد

سال بخت آمد از عدم بیرون (١٠٠٢ك)

سال کج بخت یافت حکم جلوس (١٠٢٥ك)
در غلط گشت ابله و مجنون (١٠٣٩ك)
باز صحت بیافت اندر غم (١٠٤٠ك)
یافت حکمی ز بیشتر افزون
سال غم‌ها هزیمتش دادند (١٠٤٦ك)
رفت بیرون از این زمانه دون

(٢٦) له جه‌ژنێـكدا كه خان ئه‌حمه‌د خان به بۆنه‌ی چوونه‌سـه‌ر ته‌خته‌وه‌ی گیرابووی شێخ شه‌مسه‌ددین خودبه‌یێكی به ناووتاوی خوێنده‌وه . بۆ خوێندنه‌وه‌ی ده‌قی ئه‌م خودبه‌یه بڕوانه كتێبی (سنه‌اردلان) نووسینی مه‌ردۆخ « كوهستان » .

(٢٧) نیسبه‌ت درانی ئه‌م به‌رگه‌و داهێنانی به خان ئه‌حمه‌د خان ناچێته‌وه سه‌ر هیچ ده‌ساوێژێكی مێژووو هیچ به‌ڵگه‌یێكی له‌سه‌ر نی‌یه . مه‌گه‌ر مه‌به‌ستی مه‌ستووره جل‌وبه‌رگێكی كوردیی تایبه‌ت بێ .

(٢٨) لـه ڕۆژهه‌ڵاتی سنه گردێكه بـه ناوی تووسی نه‌وزه‌ر كه گۆیا تیره‌ی « كۆشه‌زه‌ڕینه » سه‌ربه‌وه ، ئه‌مه‌یان ڕاست‌تره .

(٢٩) مورادخانی چواره‌م ، كوڕی محه‌مه‌د خان .

(٣٠) مه‌به‌ست له كوردستان ئه‌رده‌ڵانه .

(٣١) قازی محه‌مه‌د شه‌ریف له مێژووه‌كه‌یدا به‌ده‌م گێڕانه‌وه‌ی ئه‌م چیرۆكه‌وه باسی ئه‌و خزمه‌تگوزاری‌یه گه‌رم‌و دڵسۆزانه‌یه‌ی كه بۆ ڕێزلێنانی سلێمان خان كراوه به درێژی ده‌كا .

(٣٢) كه‌لب عه‌لی خـان غه‌زه‌لیاتی جـوانی به شێوه‌ی گۆرانی گوتووه كـه هێندێكیان تا ئه‌م چه‌نانه‌ی دواییش هه‌ر به‌سه‌ر زارانه‌وه بوو .

ملخص المقال

بين يدي القارىء الكريم الترجمة الكردية للقسم الاول من كتاب « تاريخ اردلان » لمؤلفه « ماهشەرفخانم » المعروفة بـ « مستوره » الكردستانية وهي الشاعرة المعروفة ، من سلالة أمراء بني اردلان •

تناول هذا القسم الحديث عن نسب بابا اردلان وحكمه وامارة كل من « كلول » ورئاسة « خضر بن كلول » وحكومة « الياس بن خضر » و « خضر الثاني بن الياس » و « حسن بن خضر الثاني » وعدالة « بابلول بن حسن» ورئاسة «منذر بن بابلول» وحكومة «مأمون بگ بن منذر» واستقلالية حكومة « بيگەبگ » وأيالة « مأمون بگ الثاني » وايالة « سلطان على بگ بن سرخاب بگ » وامارة « بساط بگ بن سرخاب بگ » و «تيمور خان بن سلطان على » و « هلوخان » وحكومة « خان أحمد خان بن هلوخان » وحكومة « سليمان خان بن امير علم‌الدين خان » •

وقد القت المؤلفة الضوء على كثير من سير اولئك الامراء وما جرى من الأحداث في عهود حكمهم من خلال العلاقات المتشابكة بينهم وبين شاهات ايران وسلاطين آل عثمان من جهة والعلاقات الايرانية العثمانية الملتهبة من جهة أخرى •

سەرنجێك لە
فەرهەنگۆکی هۆنراوەی ئەحمەدی
لەگەڵ
دارشتنەوەی لەسەر شێوەی فەرهەنگ و
پێداچوونەوەی
عبدالرزاق بیمار

بەشی یەکەم

سەرنجێك لەفەرهەنگۆکی هۆنراوەی ئەحمەدی

پشەکی :-

(ئەحمەدی) فەرهەنگۆکێکی هۆنراوەی عەرەبی-کوردی‌یە شێخ مارفی نۆدەیی (١٧٥٣-١٨٣٧)بە ناوی (ئەحمەد)ی کوڕی‌یەوە کە پاشان بە شێخ کاك ئەحمەد ناسراوەو لە ١٧٩٨هاتۆتە ژیان دای‌ناوە بۆ ئەوەی لە سەرەتای خوێندن‌دا فێری عەرەبی ببێ • فەرهەنگۆکەکە هەمووی (٣٧٠)دێڕە هەڵبەستە بە (١٣)دێڕی پێشەکی‌یەوەش ئەم فەرهەنگە بەو پێ‌یە کە کوردێك لە ڕۆژانێك‌دا دای‌ناوە کە کوردی‌نووسین باو نەبووەو بووەتە سەرەتای تۆمارکردن‌و بەکارهێنانی وشەگەلی کوردی بەرهەمێکی بەنرخ‌و مایەدارە .• ئەم جۆرە فەرهەنگانە « ساماتێکی ئێجگار گەورەن لە مێژووی فەرهەنگ ـ نووسیی کوردی‌داو هەروەها بۆ نووسینی فەرهەنگی

کوردی ــ کوردی لــه بەشە کوردی‌یــەکانیان ئەتوانرێ کــەڵکی باشــی وەربگیرێ•••»[1] •

هەر ئەم فەرهەنگۆکە جگە لەو دەستپێشکەری‌یە پیرۆزەی کە زەنگی هوشیارکردنەوەبوو بــۆ نووسەرو ڕۆشنبیران لــه ناوچەی باباندا « بــه سەدان وشەی کوردیی بۆ چەسپاندووین کــه وەکو دەنکی مرواری لــه تێو گەنجینەی زمانەکەماندا دەدرەوشێنەوە••»[2] لــەڕاستی‌دا ئەوانــەی فەرهەنگی عەرەبی‌ـکوردی یان کوردی‌ـکوردی‌یان داناوە ، کــەم‌وزۆر وەکو سەرچاوەیەك کەڵکیان لێ‌وەرگرتووە ، جگەلەوە کە هەر لە سەرەتای دانرانی‌یەوە لە قوتابخانەکانی ئاینی‌دا خوێندراوەو پێویست‌کراوە قوتابی‌و فەقێ‌یان لەبەری‌بکەن ، هەروەها سەردەماو سەردەم نووسەران‌و ڕۆشنبیران کەڵکیان لێ‌وەرگرتووە •

کوردایەتیی ئەحمەدی :

بێ‌گومان فەرهەنگۆکەکە عەرەبی‌ـکوردیە ، بەڵام ئایا بەرهەمێکی کوردی‌یە ؟ ئەم پرسیارەش بۆیە دەکرێ چونکە دیاردەیەکی چاوخەڵەتێنی وا بەرچاو دەکەوێ کەوا بزانرێت دانەر نامیلکەکەی بە فارسی داناوە ••واتــا ڕایەك ــ بابێ هێزیش بێت ــ لای هەندێ کــەس پەیدا بکات بڵێ : کــه شێخ ویستوویەتی کاك ئەحمەدی کوڕی فێرە عەرەبی بکات دیارە ناچارە مانای وشەکان بــه کوردی بــۆ دیاربکات بــەڵام چوارچێوەی دانــان‌و شی‌کردنەوەی هەر بە فارسی بووە کە ئەوسا زمانی باوی نووسین‌و دانان بووە •• ئەوەتا پێشەکی‌یەکەی ئەحمەدی کــه بریتی‌یە لــه ئامانجی دانانی فەرهەنگۆکەکەو پێ‌ناسینی ناوەرۆکــەکــەی‌و دانەرەکەی هەر بە فارسی نووسراوە ! شی‌کردنەوەی هەندێ مانای وشەی عەرەبییش هەر بە فارسی داڕێژراوە ، لەو جێگایانەدا کە دانەر وشەیەکی کوردی بەرامبەر بە وشەیەکی عەرەبی دانەناوە هاتووە بە ڕستە وشەیەك مانای لێك‌داوەتەوە وەکو دەڵێ :

٢٩٩ ــ (خیل) جمع اسپها و سوارها
(کیل) پێوان (وزن) کێشان (سم) ژار[٣]
١٥٦ ــ (تسعون و تسعین)نەوەد
(عوج،اود)کەچی بوەد

هەندێ جاریش دانەر ماناکــەو فیعلە مساعدەکەشی هــەر بە فارسی نووسیوە :

٣٠٧ ــ (سمکە) ماهی‌است ، ، (یربوع) است رزق
(معلبە) پەیکانی پان (تنین)گەورەمار
٣٢٥ ــ (هرم) پیری ، (شیب)مووی سفید
(رجاءوأمْل‌وأمَل)هەم(امله) باشد امید
٣١٩ ــ (منیە،امنیە) چی‌یە؟ ئارەزوو
(خرز)دروونە ، (خیط)چە باشد ؟ دەزوو

هەندێ جاری دیکەش یەکسەر مانا بەرامبەرەکە با تاکە وشەیەکیش بێت بە فارسی لێــك دەداتەوەو لە ڕێگەی زمانی فارسی‌یەوە ئاوڕ لــە کوردی‌یەکە دەداتەوە :

٣١٧ ــ (زوج) بود شوهرو(زوجە)زەنە
(طلح)و(قراد)است بە کوردی گەنە

بەڵام ئەم ڕایە لەبەردەم ڕۆژگارو هەلومەرجی سەرهەڵدانی نووسینی شیعرو پەخشان بە زمانی کوردی لە سەدەی نۆزدەمین‌و لــە ناوچەی باباندا خۆی ناگرێت • بێ‌گومان بەر لەو سەردەمە دانانی کتێب هەر بە فارسی‌و بە عەرەبی بــووە ، تەنانەت تا سەرەتای ســەدەی بیستەمیش نامەنووسین‌و دەفتەرگرتنی بازرگانانیشم هەر بەو زمانە دیتوە ! بۆیەکارەکەی شێخ مارف کارێکی ڕچەشکێن‌و پێشڕەوانەیە • خۆی یەکێکە لەو زاتەدەگمەنانەی کــە ئاوڕیان لە کوردی‌نووسین داوەتەوەو هاوچەرخی بناغەی ڕاپەڕینی ئەدەبی

کوردیی شێوەزاری سۆرانیبووە کە لە پاشاندا نالیو شاعیرانی دی بینایان لەسەر بەرزکردەوە •

من لەو بڕوایەدام دانەر یەکسەر بیری لەوە کردوەتەوە کە نامێلکەیەك بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی بە کوردی دابنێ ، بەلاّم کە تا ئەوسا بە تەواوی قەلەمی لە کوردینووسین ڕانەهاتووە ، ناوناوە جلەوی لە دەست دەردەچێو دەگەڕێتەوە سەر فارسی ، بەلاّم هــەر وەکو حالەتی بێ ئاگایی وایە بۆیــە گورج جلەو هەلّدەکێشێتەوەو دێتەوە مەیدانە کوردییەکە •

لەو پێشەکییەدا کە (١٣)دێڕی گرتوەتەوە ئامانجی خۆی دەردەبڕێو دەلێ :

کنم زبان عرب‌را بیان

٦ ــ در این رساله به کردی زبان

دوای ئەوەی کە ئاشکرای دەکات نامێلکەکەی کوردیزمانە گورج بادەداتەوە مەیدانی کوردیو دەلێ :

٧ ــ تا کە فرزندم (احمد) بی تعب

شود دانای لغات عرب

٨ ــ لهذ ناوم نا (احمدیه)(٤)

والله ارجو اصلاح النیة

هەر بەم جۆرە بە بێ ئاگایی کوردییەکە بەسەر پێشەکییەکەدا زالّ دەبێت :

١٢ ــ زیر هەر فعلی میکنم تقریر

مضارعو مصدر ، کەم بێ یا کەثیر !

سەرباری ئەوەش دەبێ بلّێین کــە سێ دێڕو نیوی پێشەکییەکە بــە زمانی عەرەبییە •

بۆ وەلاّمی ئەو بۆچوونەش کە گوایا مانا لێكدانەوە ئەگەر لە تاکــە وشەیەك تێپەڕیو بوو بە ڕستەیەك دانەر بە فارسی مانای دەردەبــڕێ ،

ئەمەش مەرج نی‌یە چونکە لە زۆر شوێنیش‌دا ئەمەی بە کوردی کردووە ، واتا کوردی‌یەکە لە شی‌کردنەوەو مانا دەربڕینیش جگە لە وشە بە وشەیی بە ڕستەش هەر بەکارهاتووە •

٢٩٢ ــ (عکنە)لۆچی سك لەبەر قەڵەوی
(نجد) جێی بڵند (وهدە)جای نەوی
٣١٦ ــ (صومعە) چی ؟ مەعبەدی نەصرانییان
هەم هەڵۆیە ، (مربع‌ومنزل)هەوار
٣٥١ ــ (ساری)ئەو کەس بەشەو دەڕۆ
(رقعە،خرقە)هەر دوو پەڕۆ

گرنگی ئەحمەدیی پێشبەر :

گرنگیی ئەحمەدی لە ڕووی زمانەوە ئەوەیە کە بە ناو قوتابخانەی مزگەوتەکان‌دا بڵاوبوەتەوە ، هەروەکو لە لایەن فێرکردنی عەرەبی‌یەوە کەڵکی گەیاندووە ، لە لایەن فێرکردنی وشەگەلی کوردیشەوە بە تایبەتی وشەی زارزمانی ناوچەیەکی گرنگ کە ناوەندی حوکمڕانیی میرنشینی بابانە بێ‌کەڵك نەبووە • سەرباری ئەمەش کۆمەڵێك وشەی کوردی بۆ پاراستووین‌و بەڵگەی مێژوویی هەندێ وشەیشە کە ئەمڕۆ سواون یان بەکارهێناتیان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دی جیاوازیی تێ‌کەوتووە • بە نموونە وشەی (لیو) کە بە مانای (رمل)ە ئەمڕۆ بووە بە (لم) ، بەڵام وشەی (لیم)مان هەیە کە لە دەربڕینی زەویی لیمەران‌دا بەکاردێت • (کورك) بە مانا (وبر) کە لە ناوچەی پارێزگای هەولێردا ماوە • هەروەها (قالب) کە ئێستا لە ناو نووسینی ئەدەبی‌دا بە مانا وشەی لەش نابینرێ‌و لە ناوچەی دی لە شێوەی (قەلب)دا هەر ماوە •

جۆری دروست‌کردنی ناوی بکەر لە زار زمانی شارەزوورو سلێمانیی جاران هەروەکو کرمانجی سەروو بووە کە (کوشتی) لە جێی (کوشتوو) بەکارهاتووە ، هەندێ وشەی وەك (چەسپان)(٥) لە شوێن (سریع)و

(شۆك)لە جێی دۆشاو ، پەی بـۆ (عصب) ، دار کونار بـۆ (سدرە ، نبق)و ئەندێش بۆ (فکر)و گلێنە بـۆ (مقلە) ، پیاڵە بۆ (کاس)[٦]سواڵەت بـۆ (خزف)[٧] ڕەوان بۆ (جاری)•••••هی دیش ، لـە ڕووی زمانەوانی‌یەوە بایەخێکی باشیان هەیە •

هەرچی گرنگیی ئەحمەدی‌یە لە ڕووی ئەدەبەوە ئەوە وەکو گوترا بەر لە هەموو شتێك ئەحمەدی داناوێکی کوردی‌یە • بەر لەو مێژووەی کـە ئەو نامێلکەیەی تێ‌دا داندراوە بە سەدان ساڵ فەقێ‌یان زمانی عەرەبی‌یان خوێندووەو یارمەتی‌دەرێکی وایان بـە کوردی لـەبەردەست‌دا نەبووە ، تەنانەت دوای قورئان ئەزبەر کردن وردەنامێلکەی فارسی‌زمانیان دەخوێند !
ئەوجا دانانی ئەم نامێلکەیە بە کوردی ڕچەشکاندێکی گرنگە لـە ڕێگای کاروانی ڕۆشنبیریی کوردی‌دا • هۆنینەوەی زانیاری‌یەك بە زمانی کوردی‌و بەکاربردنی دووکێشی بڕگەیی ٨ پەنجەو ١٠ پەنجەیی لە ڕۆژگاری ئەوسادا کارێکە لـەو کارە بناغەیی‌یانەی کـە تەلاری ئەدەب‌و ڕۆشنبیریی کوردیی لەسەر دامەزرا •

کە دەڵێین ئەدەب وەنەبێ خۆ وابزانین کە ئەحمەدی کارێکی ئەدەبی‌یە؟ چونکە دیارە نە هۆنینەوەو بوونی کێش‌و قافیە دەبێ بە هۆی ئەوە کارە کە بە ئەدەب بژمێردرێت ، نە ناوەرۆکەکەشی باسی ئەدەب‌و بابەتەکانی ئەدەبە •

کاتێك کە ئیبراهیم پاشای بابان سـالی ١١٩٩ك ـ١٧٨٤ز شـاری (سلێمانی)ی دروست کردو ناوەندی میرنشینی‌یەکەی لە قەڵاچوالانەوە ــ کە شارەدێ‌یەکـی ناوچەیەکـی لاچەپی شاخاویی سەختە ـ گوێزایەوە بـۆ سلێمانی ، دەوری دامەزرانی شارستانی لە ناوچەکەدا چەسپا • شار فراوان بوو • مزگەوت‌و قوتابخانەو کتێبخانەی لێ‌دروست‌کراو مـەلا چاکەکانی ناوچەی میرنشینی‌یەکە گوێزایانەوە ئەوێ ، لەوانە شێخ مارفی نۆدەیی کـە لە ساڵی ١١٩٠دا دەرس‌وێژ بوو لە قوتابخانەکانی قەڵاچوالان • دوای مردنی مەلا محەممەدی غەزایی مامۆستای بوو بە مەلای گەورەو سەرپەرشتی گشتی

کتێبخانەی بابان لەوێ‌و لە ساڵی ١٢٠٠دا لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی‌دا بوو بە مامۆستا • لەو قوتابی‌یانەی لەبەردەستی ئەو پێ‌گەیشتوون چەند زاناو ئەدیب‌و مەلا چاکێکن کە لە بەگوڕخستنی ڕاپەڕینی ڕۆشنبیریی کوردەواری‌دا دەورێکی دیاریان بووە وەکو فەیضیی زەهاوی شاعیرو موفتی ، شێخ حسێنی قازی دانەری مەولوودنامە بە ناوبانگەکەی بە کوردی ، مەلا ئەحمەدی چاوماری زاناو شاعیرو شێخ عەبدوڵڵای خەرپانی‌و شێخ محەممەدی بەرزنجی‌و شێخ مەحموودی گڵەزەردەو مەلا مەحموودی گەلاڵی کە ئەوانیش کۆمەڵێك شاعیرو زانای بەناوبانگیان پێ‌گەیاند[٨] •

هاوچەرخانی شێخ مارفیش لە سێبەری دامەزراویی میرنشینی‌یەکەدا کە بەرەو شارستانێتی‌و نوێ‌کردنەوە (سەرەڕای هەندێك تەنگوچەڵەمەی ناوخۆ) ڕۆژبەڕۆژ هەنگاوی هەڵ دەهێنا ، ڕاپەڕینی ئەدەب‌و ڕۆشنبیریی کوردی‌یان گوڕپی‌دا ، وەکو مەلا عەبدوڵڵای بێتووشی (١١٦٠ــ ١٢٢١ك)دانەری نامێلکەو کتێبی زۆرو شاعیر بە زمانی عەرەبی‌و کوردی ، هەروەها مەولانا خالیدی نەقشبەندی (١١٩٣ــ١٢٤٢ك)کە شاعیر بووەو بەرهەمی شیعری کوردی‌و عەقیدەنامەیەکی بە زمانی کوردی لەپاش بەجێ‌ماوە ، هەروەها ئیبنولحاج (خاوەنی مەهدی‌نامە)کە مەلایەکی زاناو شاعیرو کوردی نووس بووەو هی دیش ••

لەو سەردەمەدا هەستی بە کوردی‌نووسین (لەناوچەکەدا) جۆشاو باوی سەند ، بەرهەمێکی زۆری شیعر پێ‌گەیشت کە هونەرەکەی بۆ دەست‌پێشکەریی چەند مامۆستایەکی وەکو شێخی نۆدێ دەگەڕێتەوەو ڕچەشکاندنەکەشی لەوە دیارە کە کوردی گەیاندە ڕیزی عەرەبی لە دەرس خوێندن‌داو کێشی خۆماڵی هەڵبەستی لە هۆنینەوەدا بەکارهێنا • وەکو بڵێی لە خەڵکەکەی گەیاند بەڵێ زار زمانەکەی ئێوەش توانای پێ‌نووسین‌و مانادەربڕینی هەیە •

ئەحمەدیو نەوبەهار :

جگە لە ئەحمەدی فەرهەنگۆکێکی هۆنراوەی (عەرەبی ـ کوردی)مان هەیە کە ئەحمەدی خانی (١٦٥٠ ـ ١٧٠٦)بە ناوی نەوبەهار دایناوە ، سەرنجی خوێنەری بەڕێز بۆ ئەوە ڕادەکێشین کە مامۆستا عەلی دزەیی بەراوردێکی وردو بەنرخی لە نێوان هەردوو فەرهەنگۆکدا کردووە ، لەبەرئەوە هەرچی لەوبارەیەوە لێرە بنووسرێ لە هی ئەو چاکتر نابێتو دوور نییە دووبارە کردنەوەی بۆچوونەکانی ئەو بێت ، بەڵام ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە کە مامۆستا لای وایە شێخ مارف چاوی بە (نەوبەهار)ی خانی کەوتووە چونکە بە ڕای ئەو (قالبو فۆرمەکەی ئەحمەدی وەك نەوبەهار هۆنراوەتەوە ، تەنانەت لە لایەن ناوەرۆکیشەوە)[٩] •

بەڵام ئەگەر هاتو لە لایەن ناوەرۆکەوە لە یەك بچن ئەوە نابێ بە بەڵگە چونکە وەکو خۆیشی دەڵێ : « بێگومان بە هۆی ئەوەی هەر دوو نامیلکە فەرهەنگی عارەبی بۆ کوردین وێکچوونی ناوەرۆکی‌یان بە یەکتری شتێکی سەیر نییە ، دەبێ لە یەکتری بکەن • »[١٠]من لەو بڕوایەدام ئەگەر شێخ مارف نەوبەهاری دیتبا نەی‌دەنووسی :

٣٩ ـ اکحل : چاوڕەشی بێسورمە

کەوا شێخی خانی لە نەوبەهاردا جوانترو کوردانەتر نووسیویەتی :

اکحل مرۆڤی چاڤ‌بکل[١١]

هەرچی قالبو فۆرمیشە ، ئەوا گەلێك جیاوازی بنەڕەتی لە نێوان شێوەی ڕیزکردنی وشەو جۆری مانا لێدانەوەو هۆندنەوەی هەردووکیاندا هەیە کە بۆیان هەیە ڕایەکە بێهێزبکەن •

بە نموونە سەیربکەین دەبینین ڕێزو بەندبەندکردنی نەوبەهار جیاوازی‌یەکەی لەگەڵ ئەحمەدی لەوەدایە کە نەوبەهار بە پێشەکی‌یەکی پەخشانی سەجع‌دار دەست‌پێدەکاو دوای ئەمە بەندێك بۆ باسی باوەڕی ئیسلامەتی تەرخان‌دەکاکە ١٣ بەیتەو بە سەردێڕی (القطعة‌فی‌بحر الهزج المکفوف

المحذوف)ە پێوەندی یەکی وەهای بە فەرهەنگ سازی یەوە نی یە • هەروەها بۆ هەر پارچەیەکی تر پێشەکی یەکی دوو بەیتی بە ناوی تەسیحەت و پەندو بۆناساندنی جۆری بەحری عەرووزیو شی کردنەوەی تەفعیلەکانی تەرخان دەکات • لە کاتێکدا ئەحمەدی ئەم ڕێبازەی نەگرتووە ، ئەوەی هەیە ئەوەیە کە نامێلکەکە کراوە بە دوو باب ، یەکەمیان (الباب الاول في ترجمة الاسماء)ودووەمیان (الباب الثاني في ترجمة الافعال)، بۆ دیار کردنی کێشی هۆنراوەکانیش دوای دێڕی (٢٩٥)چەند سەرناوێك دەبینین وەکو (قطعه دیگر از بحر رمل) هەروەها (قطعه دیگر از بحر منسوج)و ئنجا (قطعه دیگر از بحر متقارب)••بەلام تەفعیلەکانیان شی نەکراونەتەوە •

پۆلێن کردنی وشە عەرەبی یەکانو هەڵبژاردنیشیان لای هەر یەکێکیان ڕێبازێکی تایبەتی گرتووە ، ئەگەر لە ئەحمەدی دا تا ڕادەیەك بە پێی بابەتو لێك نزیکی مانا وشە ڕیزکرابێتو وشەی عەرەبیی زیندووی وەهای تێدابێت کە تا ئێستا بەکارهێنانیان ڕەوانو بەردەوامەو خوێندەواران پێویستیان پێی یان دەبێت ، ئەوا لە نەوبەهاردا ڕیزکردنی وشە هەندێك جار بۆ لێدانەوەی ئایەتی قورئانەو هەندێ جاریش ڕستەیەك نەك یەك تاك وشە مانا لێ دراوەتەوە وەکو : (١ ــ فما خطبکم ایها المرسلون ٢ ــ تعالوا سریعاً ٣ ــ فهذه جنة لنذهب ونلعب وناکل معا)[١٢]هەندێ جاریش ئەیدیۆمو کینایەی عەرەبی پیشان دراوە کە ئەمە لە ئەحمەدی دا نی یە وەکو (ابو الامن ، ابو القیس ، ابو جعفر ، ابو جعده ، ابو اللهو ، ابو العقل)[١٣]•

شێوەو ناوەڕۆکی ئەحمەدی :

وا دیارە شێخ مارف یەکەم جار ویستوویەتی وشەکان بە پێی پەیڕەوێك ڕێك بخات ، وا پێ دەچێ لە ئەندامانی لەشی مرۆڤەوە دەستی پێ کردبێت.• ئەوەتا لە دوای پێشەکی یەوە تا دێڕی (٥٥)زۆرترین ئەندامەکانی لەشی باس کردووە ، لە دێڕی (١٤٤)یشەوە تا دێڕی ١٥٦ ژمارەکانی عەرەبی

لێك‌داوه‌ته‌وه • به‌ڵام داخه‌كه‌م تا سه‌ر ئه‌م نه‌خشه‌یه‌ی به‌كارنه‌بردووه ، ته‌نیا ئه‌وه هه‌یه ئه‌گه‌ر ئه‌وه‌شی پێ‌نه‌كرابێ هه‌وڵی داوه به‌ پێی تواناو ماوه‌دانی كێش‌وقافیه وشه مانالێك‌نزیكه‌كان كۆبكاته‌وه یا هه‌ندێ وشه‌ی دووریشیان بكه‌وێته نێوانه‌وه ، وه‌كو ئه‌وه كـه باسی ناوی ئه‌ندامانی خێزان ده‌كات :

١١٣ ــ (عم)ئیسمی مامه (خال) خاڵه
(اكمه)كوێره (اخرس) لاڵه

١١٤ ــ (عمه) پووره خوشكی باوكه
(خاڵه) پووره خوشكی داكه

پاشی دوو دێڕی دی:

١١٧ــ (غنم)ئیسمی بزنو مه‌ڕه
(بنت)و(ابن)كچ‌و كوڕه

پاشی چواردێڕی‌دی :

١٢٢ ــ (والده)داكه (والد)بابه
(نوم‌و رقود ، كری) خوابه

هه‌ر به‌م جۆره‌ش كه ویستوویه‌تی چه‌ند وشه‌یه‌كی هاوواتای عه‌ره‌بی باس‌بكات بـه دێڕێك وازی نه‌هێناوه با وشـه‌ی لاوه‌كیی تریش بكه‌وێته نێوانه‌وه ئه‌و مه‌به‌ستی خۆی هه‌ر ده‌ربڕیوه وه‌كو له‌م نموونه‌یه‌دا وشه‌گه‌لی هاوواتای (مطر ، غیث ، جود ، حیا ، طل ، صیب ، صوب ، ودق ، وابل ، وبل)هه‌موو له‌م چه‌نددێڕه‌دا كۆ كردۆته‌وه •

٢٣٥ ــ (مطر،غیث،جود،حیا) بارانه
(خریف)پایزه(شتاء) زستانه

٢٥٠ ــ (عندلیب)بولبول،(تۆلول) بالووكه
(طل)چی؟ بارانی خه‌فیف‌و سووكه

٢٥١ ــ (صیب‌وصوب،ودق) بارانه
(شبكه) داوه (غاره) تالآنه

٢٥٢ ــ (وابل) بارانی قەترە گەورە

بباریّ بە سەخت (وبل)بەو تەورە

هەر بەم شێوەیە ناوی دارو گوڵ ، کان ، ئاژەڵ ، میوەو بەروبوومو بابەتی تر کەمێ لێکەوە نزیك باس‌دەکات ، بەلاَم بە بێ پرۆگرامو نەخشەیەکی ورد ، بۆیە هەندێ جار بابەتەکان زۆر نارەوا تێکەڵ دەبن •

نموونە بۆ ناوی ئەندامانی لەش ئەم وشانەی کۆکردوەتەوە : (سەر ، چاو ، قالب ، لووت ، برۆ ، ڕان ، ئەژنۆ ، تەوێڵ ، پشت ، شان ، لێو ، ددان ، سك ، سنگ ، باسك ، قۆڵ ، ئەنگوشت ، پێ ، جومومشك ، گوێ ، ئانیشك ، ڕوو ، نێوشان ، ئێسقان ، بن‌هەنگڵ ، تەنشت ، سی ، ڕیخۆڵە ، شان ، کولمە ، پاژنە ، ڕەگ ، پەی ، ورگ ، گەروو ، قاپ ، پووك ، گورچیلە ، شەویلە ، لەپ ، ڕوخسار ، ئەستۆ ، ڕوو ، لوێچ ، مست ، گەز ، بست ، جەرگ ، سپڵ ، دڵ ، تف ، زوبان ، دەم ، بەڵغەم ، چڵم ، لیك ، قەد ، ناوك ، گەردن ، زولف ، ساق ، چەناگە) •

لە ئەحمەدی‌دا بە چەند جۆرێك مانای وشەی عەرەبی بە کوردی خراوەتە ڕوو کە ئەمانەن :

١ ــ دەقاو دەق کوردی‌یەکە بەرامبەر بە عەرەبی‌یەکە پێشان‌دەدرێ وەکو :

٣٥١ ــ (غالی)گران(رخیص) هەرزان

(عالم)دانا(جاهل) نەزان

٣٤٩ ــ (لجام)لغاو(خطام) هەوسار

(راکب) بە کوردی حوشترسوار

١٠٦ ــ (اصل)گەورە (فرع) بچووك

(ملك)پاشا ، جەمعی(ملوك)

٢ ــ بۆ وشە کوردی‌یەکە (ە)ی کرداری یاریدەر یان (یە) زیاد دەکرێت ، وەکو :

١٢٦ ــ رائحە (بۆ)یە ، ریح(با)یە

طَرْفاء گەزە ، غرَب (پەڵك)ە   خلاف (بی)یە ، وسخ (چڵك)ە
بێ گومان وشە کوردی یەکان بۆ یەکێك کورد نەبێت یان کوردی نەزانێت
ئاڵۆزیو نەناسینەوەی لاپەیدا دەکەن ، بەوێنە کە دەگوترێ
(انف : لووتە ، حاجب : بـرۆ) دەبوایە بڵێ (انف : لووت ، حاجب
برۆ)یان (انف لووتە ، حاجب برۆیە) مەبەستم ئـەوەیە پێویست
بەوەدەکات وشە کوردی یەکە بە ڕووتی پێشان بدرێت •
٣ ــ وشەی (چی) یان (چی یە)ی ئامرازی پرسیار بەکاردێت ، هەروەها
وشەی (بڵێ) :
١٨٨ ــ سعلاتو غول (بڵێ) حۆڵە
حملو جنین (چی یە) ڕۆڵە
٢٦١ ــ مکحلە:کلدان،کحل(چی) کلە
اثمد:سورمەیە ، قفا:پشتملە
٤ ــ هەندێ جار تاکە وشەیەکی عەرەبی بە ڕستەیەك مانا لێدەدرێتەوە ،
وەکو :
٢٤٨ ــ (سرحوب) ماینی کلك درێژە
٢٥٢ ــ (وابل)بارانی قەترە گەورە
بارێ بەسەخت (وبل)بەو تەورە
فەرهەنگۆکی ئەحمەدی زوربەی زۆری وشە کوردی یەکانی ناونو لە
بەرامبەر ناوە عەرەبی یەکاندا لە ژێر یەك (باب)دا داندراون ، بابی دووەمیش
کارن • لـە ناو ناوەکانیشدا چاوگ (مصدر)ی بەکارهێناوە کـە جۆری
دارشتنی ئەو چاوگانە مایەی سـەرنج ڕاکێشانە ، وەکـو ناوی بـەرکار
(کوشتی:ذبیحە) ، ناوی کارا (چڕندە :صارخ ، بڕندە (حسام:شیری بڕندە) ،
زایندە:ولود ، ڕۆیندە : ماشی ، گۆیا : ناطق ، پەیوەست : موصول یان
متصل • خۆشڕەو لە گەروو (زلال)،کێردکەر(سکان) •
بـە سەرنجدانێکی گشتی لـە وشە کوردی یەکانی ئەحمەدی گورج

ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە دانەر ئەو وشانەی زۆر مەبەستبووە کە مانای دەوروبەرو ژیانی کوردەواری دەردەبڕن وەکو ژینگەی لادێو کشتوکاڵو مزگەوتو ناوبازاڕو ناوماڵ ، کۆمەڵێك لەو وشانە نایابو دەگمەنن ، لە وێنەی : (کەنگر ، ماست ، دۆ ، کەشك ، هەرزن ، گەنم ، خەرمان ، کاسە ، هەمبانە ، جەواڵ ، سێ کوچکە ، کوندە ، کەندوو ، دیزە ، مەشکە ، کورتان ، تەشی ، خەڕەك ، بار ، گوریس ، کەوە ، کەویج •

وشە عەرەبی‌یەکانیش زیاتر ئەوانەن کە قوتابی پێویستی پێ‌یان دەبێ بۆ لەدەرس‌گەیشتن‌و فێربوونی وشەگەلی زمانی عەرەبی ، تا ئێستاش لە کاردێن‌و ڕۆشنبیرانی کورد پێویستی‌یان پێ‌یان دەبێ • لەگەڵ ئەوەش‌دا هەندێ جار جەنابی شێخ مارف ئاستی وشەکانی بەرزتر کردۆتەوەو ناوناو وشەی ڕەقی وا تووش دەبین کە شایەنە پێ‌یان بگوترێ وشەی قامووسی ، لە وێنەی : (جبر ، فرصاد ، حضاجر ، غداف ، صیب ، شعوب ، عضب ، عنصل ، لقم ، کعیت ، صؤابـة ، صلصل ، صوار ، اطم ، شوشب ، شصر ، سلك ، سلف) بەلام لەگەڵ ئەوەش‌دا نەی‌گەیاندوەتە ڕادەی وشە مردووە کەس‌نەبیستەکان •

مامۆستایەك وای زانیوە ئەحمەدی لە سەر یەك کێش هۆنراوەتەوە.•[١٤] بەلام ئەمە ڕاست نی‌یە چونکە لە گشت دانە چاپکراوەکان‌دا ئەگەر هەر سەرپێ‌یی سەیریان بکەین سەرناوی دوو سێ کێشی عەرووزی دەخوێنینەوە جگە لە کێشە باوەکانی دی • مامۆستا عەلی فەتاح دزەیی لە کتێبی (نەوبەهاری خانی‌و ئەحمەدیی شێخ مارفی نۆدێ)دا شەش کێشی لە ئەحمەدی جیاکردوەتەوەو هەریەکە لەگەڵ نموونەی خۆی‌دا تەفعیلەکانی شی‌کردوەتەوە[١٥] •

لەبەر گرنگیی باسی کێش لە هۆنراوەی ئەحمەدی‌دا بە پێویستم زانی

سەرنجێکی ئەو کێشانە بدەم کە هۆنراوەکانی لەسەر داندراون •

١ ــ پێشەکی یەکەی ئەحمەدی لەسەر کێشی دە بڕگەیی یە • مامۆستا دزەیی لای وایە لە بەحری متقاربی تەواوو مقبوض نزیکە ، بەلام ئەگەر متقارب تەواو (سالم) بێت لە ١٢ بڕگەو مقبوض بێت لە ١١ بڕگە کەمتر نابێت و قبض لە تەفعیلەی دووەم و چوارەمدا پێکەوە بە جارێك دروست نابێ • ئەگەر هەر پێی لێ دابگرین و بە تەرازووی عەرووز بی کێشین خۆ لە (فعولن) چاکتر (مستفعلاتن)ە کە ئەمەش ترنجاندنی هۆنراوەی کوردی یە لە قالبێکی تەسك دا •

٢ ــ دوای ئەو پێشەکی یە هەتا دێڕی (٢١٤) بە کێشی هەشت بڕگەیی هۆنراوەتەوە ، دیسان لەگەڵ بۆچوونەکەی مامۆستا دزەیی نیم کە دەڵێ ئەم کێشە لە کێشی هەزەجی مەجزووئی عەرووزی نزیکە ، بەو پێ یە کە نیشانەو بەڵگەی وا هەیە کە پشتگیری ئەوە بکەن کە کێشەکە هەشت بڕگەیی کوردی یە •

ئەگەر بڕوانینە چاپەکەی (سەییدیان)ی مەهاباد دەبینین لە سەرووی ئەم دێڕانەوە کە بەو دێڕە دەست پێ دەکات :

١٤ ــ (راس) سەرە (عین) چاوە
(بدن) قالب (اسم) ناوە

نووسراوە (قطعەی رقص) ئەم وشەی رەقصە بە ڕای من کێشی ئەو هەڵبەستانە دەگەیەنێ کە شایی کوردی یان لەسەر دەگەڕێ و ئەوانیش هەشت بڕگەیین و پەیوەندی یان بە عەرووزەوە نی یە •

وا دیارە دانەر ناوی لەم کێشە ناوە کێشی شایی ، هەر بۆیە لە چاپەکەی ڕەواندزیش دا لەسەر پارچە هۆنراوێکی دی کە بەم دوو دێڕە دەست پێ دەکات و هەموو لەسەر کێشی هەشت بڕگەیین :

٣٢٩ ــ (زار ، زئیر) دەنگی شێرە
(ریان) تێر ئاوێژی تێرە(١٦)

٣٣٠ ـ (ریا) مێیە (ذیل)داوێنە
(غد) صبحەینە(امس)دوێنە

نووسراوە (قطعەیکی دیکە لە مەقامی سەمادا (ل١٥) هەر بەم جۆرەش لەسەر هەمان پارچە لە چاپەکەی (سیدیان)یش‌دا نووسراوە (قطعە دیگر در مقام رقص)ل‌ـ٥٣ •

٣ ـ لە دێڕی (٢٠٥) بەولاوە لەسەر کێشی دە بڕگەیی کوردی‌یە ، شایانی باس کـردنـە لەدوو دانەدا ئـەم کێشە ناوی بە مەقامی گۆرانی هاتووە ، لەو دانە دەستنووسەدا کە لە کۆیەوە دەستم کەوتووە بە مەرەکەبی سوور لەسەرووی ئەم دێڕەوە نووسراوە (قطعە در مقام گورانی) :
٢٠٥ ـ مقلە گلێنە طرف‌و بصر چاو

عەمامە مێزەر طاقیە کڵاو

لە چاپەکەی مەهابادیش‌دا لەسەر هەمان دێڕ نووسراوە قطعە دیگر در مقام گۆرانی ـل٢٩) •

٤ ـ پارچەیەکی یەك قافیەیی (آر) لەسەر کێشی رەمەلی مەحذووفە •

٥ ـ چەند دێڕیکی تری لەسەر کێشی (موتەقاربی مقصور)ە کـە ئەم ناوە لە زوربەی دانە چاپ‌کراوەکان‌دا دەست‌نیشان‌کراوە ، ئەم کێشە لە دانەی چاپی سەیدییان‌دا لە دێڕی (٣٢٤)ەوە دەست‌پێ‌دەکات :
٣٢٤ ـ وتر چی ژێ ، وطر حاجەت ، نقی مێشك

٦ ـ حەوت دێڕ لە (٣١٧ـ٣٢٣)بەو ناوە دەست نیشان‌کراوە (قطعە دیگر از بحر منسوج)•بەڵام وەکو مامۆستا دزەیی دەڵێ نە بەحرێك‌و نە زحاف‌و عیللەتێك بە ناوی نەسج‌و مەنسووجەوە نی‌یە ، بۆیە دەبێ لە عاست ئەم کێشەدا کەمێك پێ‌دابگرین • من وای بۆ دەچم وشەی (منسرح) گۆڕینی بەسەرداهاتبێ‌و وشەی (منسوج‌ی) لێ‌پەیدابوو‌بێت دەنا ڕاستە کێشێك بەو

ناوە لە عەرووزی عەرەبیو فارسیدا نی‌یە •

بەحری (منسرح)لە عەرەبیدا تەفعیلەکانی ئەمانەن :

مستفعلن مفعولات مستفعلن

لە ئەنجامی زحافدا مستفعلن بۆی هەیە ببێ بە مفاعلن (خبن)و مفتعلن (طی)و فعلتن (خبل)و فاعلن (خرم) • مفعولاتیش دەشێ ببێ بە فاعلات ، فعولات ، فعلات[١٦] •

بەڵام لە فارسیدا سەرباری ئەوەی سەرەوە ، مستفعلن بۆی هەیە ئەم شێوانە وەربگرێ : مفعولن (مقطوع) فعلن (احذ" مسبغ)و فعلان (احذ" مسبغ)و مفعولان (مقطوع مسبّغ) • مفعولاتیش دەبێ بە مفاعیل" (مخبونو فعولان (مخبون موقوف) فعولن (مخبون مکشوف) ، فاعلن (مطوي مکشوف)و تاد •••[١٧]

لەبەرامبەر ئەو چەندو چوونەی کێشی (منسرح)ەدا حەوت دێڕەکەش پێویستی‌یان بە کەمێك ڕاستکردنەوە هەیە چونکە زۆر باش ناخوێندرێنەوە ، هەرچەندە من دەستمکرد بە شیکردنەوەیان لەسەر بنەڕەتی تەفعیلەکانی منسرحو کەمێ دەستکاریی بچووك بۆ تەرازوومەند کردنیان ، بەڵام دوای ئەوە کە سەیری دانە چاپکراوەکانی ترم کرد ڕوانیم هەندێکیان ئەم پارچەیەیان لەسەر بحری سریع داناوە • ئەوەتا کۆنترینیان کە چاپەکەی ڕەواندزە لە سەرووی ئەم هەڵبەستانە نووسیویەتی • (قطعەیکی دی لە بەحری پەلەدا لەسەر وەزنی مستفعلن مستفعلن ــلاپەڕە(١٤) دیارە مەبەست لە بەحری پەلە (بەحری سریع)ە بەڵام تەفعیلەکانی ئەم بەحرە بەم جۆرە نی‌یە کە لەو دانەیەدا نووسراوە •

لە چاپەکەی مەهابادیشدا نووسراوە (قطعە دیگر از بحر سریع مفتعلن مفتعلن فاعلن ــلاپەڕە٤٩٥) ئەوەی هەستی پێدەکرێ دەقی هۆنراوەکان لەو

داناندا وەکو یەك نین‌و کەمێك جیاوازی‌یان لە نێوان‌دا هەیە بەڵام کێشانیان بە بەحری سریع دوای کەمێك تێبینی کارێکی ئاسانە .

بنچینەتی بەحری سریع لە عەرەبی‌دا ئەوەیە :

مستفعلن مستفعلن مفعولات

بەڵام زیاترو باوتر ئەم کێشەیە :

مفتعلن مفتعلن فاعلات

سەرباری ئەمەش مستفعلن بۆی هەیە ببێ بە : مفتعلن (مطوی) مفاعلن (مخبون)مفعولن (مقطوع)فعلتن (مخبول)

مفعولاتیش چوار گۆڕانی ڕێ‌پێدراوی هەیە :

فاعلن ، فاعلان ، فعلن . فع‌لن .

بە شێوەیێکی گشتی کێشانی ئەو دێڕە هۆزراوانە بەکێشی (سریـع) لەبارترو ساناترە .

٧ ــ بەشی دووەمی فەرهەنگۆکەکە کـە بۆ فیعل تەرخان‌کـراوە ، مامۆستا عەلی دزەیی لای وایە لەسەر کێشی (المتدارك‌التام‌المخبون والمقطوع) داندراوە ، ئەم کێشەش هەر کێشە هەشت بڕگەیی شاییی بابەتەکەیە کە لەمەوپێش باس‌کرا ، یا لەو کێشە عەرووزی‌یەشەوە نزیك بێت .

وەکو دەردەکەوێ (ئەحمەدی)بەو پێ‌یە کە بەرهەمی هۆزراوەی زانایێکە لە کێش‌و قافیەی کۆڵیوەتەوەو نامێلکەیەکی لـەسـەر (عروض)دانـاوە ، گەنجینەیەکە لە لایەنی کێش‌و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی‌یەوە دەبێ بـە سەرچاوەو کەلکی لێ‌وەردەگیرێ .

تێبینی : دوای نووسینی ئەم باسە بە ڕێکەوت لە سەیری لاپەڕە (١٠١)ی (الاعمال الکاملە للشیخ معروف النودهی البرزنجی الکردی)دا کـە لـەم

دوایی‌یەدا چاپ‌کراوەو بــە داخەوە فریای باســەکەی من نەکەوت وێنەی گیراوەی دەستنووسێکی سەرچاوەیەك لە سەرچاوەکان پێشان‌دراوە ، لــەو دەستخەتەدا لە سەرووی ئەو پارچەیەی کە بەو دێڕە دەست‌پێ‌دەکات :

ایل بزنە کێویی نێرو صوت دەنگ

توت تووە ، شیمە خووە لون ڕەنگ

نووسراوە (قطعه دیگر از بحر منسرح)و تەفعیلەکانی بە مفیعلن مفعولن فاعلن دیاری کراوە هەر چەند حەوت دێڕەکە دێڕی لاوەکی‌و کێش‌جیاوازیشی تێکەڵ بووە .

چاپەکانی ئەحمەدی :

تا ئێستا چەند جارێك ئەحمەدی بــە چاپ گەیشتووە ، لــە ڕووی بەراوردەوە وا تێ‌دەگەم ڕاسترین‌و چاکترینیان دانەی چاپەکەی بەغــداد بێت کە لە ١٩٣٦ چاپ‌کراوە ، لەم چاپەدا دیارە کە ساغ‌کەرەوەو سەرپەرشتی چاپ مەلابووەو سەرباری کوردی عەرەبی باش‌زانیوەو لە پەراوێزدا بە زمانی عەرەبی گەلێك ئاڵۆزی شی کردووەتەوەو تاك‌و کۆو هەندێ ڕشتەی ڕێزمانی فیعل‌و وشــە عەرەبی‌یەکانی پیشان‌داوە . وا بزانــم جارێکیش جیاوازیی نوسخەی دەست‌نیشان‌کردووە ، ئەویش مامۆستا (هدایةالله‌الحسینی)یە کــە پێشەکی‌یەکی بە نرخی بۆ نووسیوە ، زۆر بە پێویستم زانی دووبارە لێرەدا بینووسمەوە . چونکە ئەم پێشەکی‌یە لە ڕووی ئاگاداری لە ساغ‌کردنەوەو سەرچاوەی دەستنووسی باوەڕپێ‌کراوەوە ڕاستەقینەی بەڵگەداری پیشان داوە . نووسەر بە ناوی (المصحح‌هدایةالله الحسینی) لە پێشەکی‌دا دەڵێ :

«باعشی طەبعی کتێبی (ئەحمەدی)لە تەئلیفاتی شێخ معروفی نودێی عالمی مەشهووری کورد . لە پاش چاوپێ‌کەوتنی (متعدد)کتێبی ئەحمەدی بــۆم مەعلووم‌بوو کــە واسیتەی (صحیح)نەبوونی ئــەم هەموو نوسخەیانە لــە قەڵەمی ناسخەوەیە ، لەبەر ئــەوە کە ئــەم ئاسارە موبارەکەو بە نەفعە لــە مەعرەضی زەوال‌دا نەمێنێ هاتم بە ئەزیەتێکی زۆر بە بەرامبەرکردنی هەموو

سەر سەری لـە سەروژێر خەتی درێژەوە ئیشارەی پێ کـرا بەم صوورەتە ـَـیـِـ ـُـ وە لە پاشان مەصدرەکانیان بەیان کرا • نەفسی مضارع تەرك کرا •.

وە لەگەڵ نوسخەی موجودە لە خزمەتی زەعیمی کوردا جەنابی شێخ مەحموود ئەفەندی بەرابەرم کردو ڕوخسەتی چاپ کردنی پێ دام ــ المصحح هدایة اللهالحسینی • »[١٨] •

لـە ئـەنجامـی بـەراووردکـردنی زۆر جێگای ئـەم دانە چاپکراوە لەگەڵ دوو دانەی چاپ کراوی دی کە لە کاتی لێکۆڵینەوەدا لە بەردەستمدا بوون ئەوانیش چاپی کەرکووکی محمد امین عصری‌و چاپی مامۆستا گیوی موکریانی ، سەیرم کرد لە هەر دووان ڕێك‌تر و بێ هەڵەترەو بە هیچ مەبەستێك دەستی دەستکاری بۆ درێژنەکراوەو لەگەڵ ئەو دانەیە بەراوردکراوە کە لای جەنابی شیخ مەحموود بووە کە نەوەی دانەرەو لەوانەیە دەسخەتی دانەربوو‌بێت یان نزیکترین دانەبێت کە لەبەر دانەی دەسخەتی یەکـەم جـار دەستنووس کرابێت ، ئەمەش بەڵگەیەکی بەهێزی ڕێگەی زانستانەی ساغ کردنەوەیە •

ئـەنجـام

هەموومان دەزانین کرداری وشـە دۆزینەوە لە فەرهەنگی هۆنراوەدا کارێکی سەختەو پێویستیی بە بیرەوەری‌یەکی ئێجگار بەهێز هەیە ، زۆرجار لوغەتێکی لە گەڵ کوتوبی لوغەتی عەرەبی‌دا ڕاست‌و ساغم کردەوەو ، هەم لەبەر ئەوە کە ئەم ئەزیەتەی خۆشم وەکو سەعیی شیخی مەرحوومی تۆدێی دووبارە لە فەوتان دوورو ضائع نەبێ ، ئەولادی وەطەنە عەزیزەکەمان خەیری لێ ببینن مەجبوور بووم کە حەول بدەم چاپی بکەم •

بۆ جەمعەکانی ئیشارەمان بـە جیم لـە حەرفی هیجادانا بۆ حەرەکەی ناوەڕاستی فیعلە مضارعەکان لەبری بۆر واو ، لە جیاتی ژێر ژێری‌و لە باتی

گەلێك ماندوو بووم تا وشەیەكی عەرەبی یـان كوردیم لـە (ئەحمەدی)دا دۆزیوەتەوەو كاتێكی زۆری لە دەست داوم ، لە بەر ئەوە بیرم بۆ ئەوە چوو كە ئەم فەرهەنگە بەنرخە دەبێ زیاتر بە كەڵكی خوێنەواران بێت‌و زیاتر لـە بەهرەی پرشنگداری سوودمەندبن ، بۆیە بەچاكم زانی فـەرهـەنگۆكەكە لەسەر شێوەی قاموس بە پێی زنجیرەیی ریزی پیت وشەكان ڕێك بخەم ، تا بە ئاسانی خوێندەوارو نووسـەران كەڵكی لێ‌وەربگرن • لـە ڕیزكردن‌و ڕێك‌خستنی وشە عەرەبی‌یەكان‌دا نەم‌كرددەستكاریی شێوەی ڕێزمانی‌یان بكەم ئەگەر تاك‌و ئەگەر كۆ یان ناوی بكەرو چاوگ یان بەركار بووبن ، وەكو قامووسە عەرەبی‌یەكانیش هەر وشەیەك بگێڕمەوە سەر ڕەگی فیعلی سێ پیتی (ثلاثی)یان چوار پیتی (رباعی)و هی‌تر • هـەر وشەیەكیش چاك بـۆم نەخوێندرابێتەوە یان واتاكەیم نەزانی بێت بۆ ساغ‌كردنەوەی تەماشای دانە چاپی‌و دەستنووسەكان‌و فەرهەنگی عەرەبی‌ـعەرەبی كۆن‌و تازەم كردووە ، ئەگەر وشەیەكیش مایەی سەرنج‌دان‌و تێبینی بوو بێت ئەوا لە پەراوێزدا بـە پێی تێ‌گەیشتنی خۆم لێی دواوم •(١٩)

واتا كوردیەكانیش هەروەها بەبێ دەستكاری دووبارە نووسراونەتەوە ، چ وشەیەك یان ڕستە یان چەند وشەیەك بووبن •

لە تەنیشت هەر وشەیەك‌و واتاكەی‌دا ژمارەی ئەو دێڕە هۆنراوەیەم نووسیوە كە وشەكەی تێداهاتووە تا خوێندەوار بە ئاسانی بتوانێ بە بنەڕەتی هۆزاوەكەی ئەحمەدی‌دا بچێتەوەو لێی دڵنیا بێت •

ئیتر بەو هیوایەم كە ئەم هەوڵە لە قوڕنەیەكەوە كەڵكێكی بە زمانی كوردی گەیاندبێت •

پەراوێزو سەرچاوە :

١ ـ د • ئەوڕەحمانی حاجی‌مارف ـ لـە بواری فـەرهـەنگ‌نووسیی كوردی‌دا ـل‌ـ١٠ •

٢ ــ عەلی فەتاح دزەیی ــ نەوبەهاری خانیو ئەحمەدیی شیخ مارفی نۆدی ــ لێکۆڵینەوەو بەراوردکردن هەولێر ــ ١٩٨٥ ٠

٣ ــ ئەو ژمارانەی لەبەردەم دێڕە هۆنراوەکاندا داندراون ژمارەی زنجیرەی دێڕەهۆنراوەکانی ئەحمەدییە ٠

٤ ــ ناوی فەرهەنگۆکەکە ئەوەی بەسەر زمانی خوێندەوارانی کوردەوەیە (ئەحمەدی)یە بەڵام ئەگەر بەعەرەبی ناودێر بکرێت دەشێ بنووسرێ (الاحمدیه) بەو پێیە دانەر فەرهەنگۆکەکەی ناوناوە (رسالە) ئیتر بەسەریەکەوە دەبێ بە (الرسالة الأحمدیة) ٠

٥ ــ لەبارەی وشەی چەسپانەوە مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی دەڵێ : چەسپان وشەیێکی زۆر کۆنی کوردەوارییە ، تەنیا لە فەرهەنگی (بەهدینان)ی کۆنی زەردەشتییەکاندا بۆ تیژ بەکار هاتووە ، لە هەموو شیوەکانی فارسیدا (چەسپان)بۆ پێکەوە نووسان بەکارهاتووە ٠

٦ ــ ئێستا لە شاری سلێمانی پیاڵە تەنیا بۆ دەفری چاخواردنەوە (واتا ئیستیکان) تایبەتیکراوە ، بۆیە لە شوێنێکدا وشەی (پیاڵە) م بۆ تەرجەمەی (کاس)بەکارهێنابوو ، بیووە مایەی سەرسامی ٠

٧ ــ ئەمڕۆش سواڵەت لە مانای گشتەوە بووە بە مانای بەشێك لە گشتییەکە ، کەوا بەو پارچەو وردە خەزەفانە دەڵێن کە زیاتر لەسەر گۆڕی مردووان دادەنرێن ٠ بەڵام ئیمە ئەگەر بگەڕێینەوە سەر سەرچاوەی بەکارهاتنی وشەکە هەروەکو لە ئەحمەدیدا بەکارهاتووە وشەیێکی زۆر جوانو شیاومان دەستدەکەوێتەوە کەوا لێمان ونبووە ٠ لە جیاتی پێشانگای خزف یان سیرامێکی هونەرمەندێکی کورد چەند جوانە بنووسین پێشانگای سواڵەت ٠ بێ گومان سواڵەت لە گڵینە چاکترە ، چونکە ئەمەیان مەرج نییە سوورەوەکراوبێتو

گەیشتبێتە پلەی فەخفووری • هەروەها وشەگەلی (گۆزەو دیزە)ش بە وردی (خزف)ەکە ناگرنەوەو کەلوپەلو ئامانی تریش هەیە کـە سوالەتن •

٨ ـ بۆ ئەم زانیاری یە مێژوویی یانە تەماشای کتێبی (خلاصة تاریخ الکرد وکردستان)و (مشاهیر الاکراد)ی ئەمین زەکی بەگ کراوە •

٩ ـ عەلی فەتاح دزەیی ـ سەرچاوەی پێشوو ـ ل٥٩ •

١٠ ـ سەرچاوەی پێشوو ـ ل٥٨ •

١١ ـ صادق بهاء الدیـن ـ نوبهارا سەیدایێ مەزن ـ بـەغـداد ١٩٧٩ لاپەڕە (٤٥) •

مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی لەم ڕووەوە دەڵێ :

قسەکەی (نۆدێ یی) ڕاستە • (اکحل)بە عەرەبی واتا کەسێ بە سورووشت برژانگو پێڵووی هێندە ڕەش بێ وەك سورمەرێژکرابێ • بۆ ئەمە سەرنجی (صیحاحی جەوهەری) بدە • وا دیارە (خانی) ئەم هەڵبەستەی بەم جۆرە نەهۆندۆتەوە ، ڕەنگە ئەویش هەروەك (نۆدێ یی) وتبێتی : (اکحل مرۆی چاو ڕەشی بێ کل) بەڵام پاشان رۆونوس کاران تێکیان دابێ •

١٢ ـ سەرچاوەی پێشوو ـ ل ٩٣ •

١٣ ـ سەرچاوەی پێشوو ـ ل ٩٢ •

١٤ ـ سەرچاوەی پێشوو ـ ل ١٩ •

١٥علی فتاح دزەیی ـ ل ٥١ •

١٦ ـ ئەم دێڕە بە بێ ساغ کردنەوە لە چاپەکەی (ڕەواندوز)ەوە بە نموونە هێنراوەتەوە ، ئەگەرنا •• ئەزانم تەواو نی یە •

١٧ ـ شمس رازی ـ المعجم فی معاییر اشعار العجم بـە فارسی لاپەڕە (١٣٨) •

١٨ ــ أ ــ ئەم دانەیە کە دڤلۆپ‌کراوەکەی لای مامۆستا حەمەبۆری دۆستم
بوو ، ماوەیەکی باش لای دانام ، لەسەر بەرگەکەی بە پیتی درشتی
چــاپ نووسراوە (کتێبی ئەحمەدی)و لــە ژێری‌یەوە بــە پیتی ورد
نووسراوە :

(مەعنای زوبانی عەرەبی‌یە بە زوبانی کوردی بە شیعر ــ دروست‌کراوی
فاضلی کامل مەشهووری عولەمای کورد شێخ مەعرووفی نۆدێ ، خــوا
ڕوتبەی قیامەتی گەورەتر بکا •

لە چاپخانەی فورات لــە بەغدا سالّی ١٣٥٤ك ــ ١٩٣٦ز چاپ‌کراوە ،
قەوارە ناوەنجی‌یەو ٣٩ لاپەڕەیە •

ب ــ چاپەکانی تــری ئەحمەدی کــە ئەوانیش لای مامۆستا حەمەبــۆر
دەستم کەوتن ئەمانەن :

١ ــ احمدی ــ کتێبی لغتی کوردیو تاتی(عربی)یە •
السید حسین حزنی الحسینی مکریانی •
٩ی مانگی ڕۆژوو ســالّی ١٣٤٥ ــ رەواندوز (ئــەم) مێژووە
هیجری‌یە بەرامبەر بە سالّی ١٩٢٦ی زایین دەوەستێ) •

٢ ــ کتێبی لوغەتنامەی ئەحمەدی
کوردیو ئارەوی
کتێب فرۆشی سیدییان لەمهاباد •
دانەیێکی دەستخەتی خۆش‌خوێنی ئۆفسێت‌کراوە (ســالّی چاپی
لەسەر نەنووسراوە•)

٣ ــ الاعمال الکاملة للشیخ معروف النودهی البرزنجی الکردی ــ الاحمدیة
فی ترجمه الکلمات العربیة بالکردیة ، دراسة وتحقیق محمود احمد
محمد ، الشیخ بابه علی القرەداغی ، الشیخ محمد عمر القرەداغی •

له هەندێ شوێنێ له مەولا بە ناوی دانەی (اوقاف) ناوی دەبرێ •

١٩ ـ ئەو فەرهەنگانەی بوون بەسەرچاوە ئەمانەن :

١ ـ معجم متن اللغـة ـ الشيخ احمد رضا ـ منشورات مكتبة الحياة ـ بيروت •

٢ ـ لسان العرب ـ ابن منظور ـ بيروت ١٩٥٥ •

٣ ـ المختار من صحاح اللغة ـ مطبعة الاستقامة ـ القاهرة ـ ١٩٣٤ •

٤ ـ المعجم في اللغة الفارسية ـ د• محمد موسى هنداوي ـ مصر ـ ١٩٥٢

٥ ـ فەرهەنگی خاڵ ـ مامۆستا شێخ محمدی خاڵ •

٦ ـ قامووسی زمانی کوردی ـ زەبیحی •

❊ ★ ❊

بنکەی ژین

بەشی دووەم

داڕشتنەوەی لەسەر شێوەی فەرهەنگ‌و پێداچوونەوەی

ـ ا ـ

أَب : باوك (٥٣)
أَبْرَص : بەڵەك (٢٠٩)
إبْرَة : دەرزی (٢٣٠)
إبريق : مەسینە (٢٢١)
إبْصار : دیدەن (١٩٤)
إبْط : بن هەنگڵ (٣٠)
أَبْقَع[1] : (تەیر،هەمسەگی) بازوو(٢٩٣)
أَبْكَم : لاڵ (١٨٣)
إبِل : وشتر (٢٥)
أَبْلَق : بازوو (٩٨)
إبن : كوڕ (١١٧)
ابْن آوى : چەقەڵ (٢٥٨)
أَبْيَض : سپی (٦٨)
أُثْفِيَة : كوچك[2] (٢٢٥)
إثْم : گوناه (١٢٤)
أَثْمَد : سورمە (٢٦١)
إثْنَيْن : دوو(١٤٤)
أُجاج : ئاوی تاڵ (٢٦٥)
أجاص : هەڵووژە (٢٣٩)

أَجْنَبِيّ : بێگانە (٣٠٦)
اجُرّ[3] : خشت (١٤٧)
أَجَل : وەیە (٣٣٩)
أَجَمَة : بێشە (١٩٥)
أُحْجِيَّة : مەتەڵ (٢٤٥)
إحْن : قین (١٧٤)
أَحْوَل : خێل (١٨٣)
أَحْوَى : ڕەش (٧٠)
أَخ : برا (٩٢)
أُخْت : خوشك (٩٢)
أَخْذ : گرتی (٣٥٥)
أَخْرَس : لاڵ (١١٣)
أَخْضَر : سەوز (٧١)
أَخْمَص : پاژنە (٥١)
إدام : پێخۆر (١٦٠)
آدَر[4] : شەخسی قۆڕ (٢٤٥)
أدهَم : ڕەش (٩٨)
أديم : چەرم (٧٥)
أَذان : بانگ (٥٦)
أُذُن : گوێ (٢٨)

أرْبَعة : چوار (١٤٥)
اربَعون چل(١٥١)
أربعين : چل (١٥١)
أَرَج[٥] : بۆیخۆش (١٢٨)
أرْزّ : برنج (٦٠)
أَرقَ : بێخەوی (٢٦٧)
أرْنَب : کەرویشك (٢٢٥)
أَزْرَق : شین (٦٨)
أُسَامة : شێر (١٧٢)
أُسْبُوع : هەفتە (١١٦)
استاذ : وەستا (١٥٥)
أُسْرْ : میزگیران (٣٠١)
أَسَف : حوزن (١٣٨)
أَسَل : رم (١٣٤)
إسْم : ناو (١٤)
اسْوَد : رەش (٦٨)
أُسْطُوانة : کۆڵەکە(٨٣)
إشْرَب : بی تۆشە (٢٦٥)
اشَلّ[٦] : دەست شەل (٢١٨)
أشْمَط : بۆز (١٠٨)
أشْهَب[٧] : سپی (١٠٨)
أُصْبُع : ئەنگوشت (٢٦)
اصْطَبل الدواب : پشتیر (٢٢٧)
أصْفر : زەرد (٦٩)
أصَمّ : کەڕ (٦٥)

أصْل : گەورە[٨] (١٠٦)
أصيل : وەقتی ئێوارە(٣٠٤)
أطْرَش : کەڕ (٩١)
أطم : قەلات (١٦٩)
إعاء : زەرف (١٧٠)
أعْرَج : پێ لەنگ (٢١٨)
أعْوَج : خوار (٨٩)
أعْوَر : یەكچاو (٢٣٤)
أعمى : کوێر (٦٥)
إعْياء : ماندەگی[٩] (٢٩٦)
إغْماء : بێهۆشی (٢٢٨)
افیون : تریاك (٨٥)
أقْرَع : کەچەڵ (٢٤٥)
أَقطّ : کەشك (٣٥٢)
أَقْطَع : یەكدەست (٢٣٤)
أكاف : کورتان(٩٧)
أَكْحل : چاوڕەشی بێسورمە (٣٩)
أَكَلَ : خواردی (٣٥٥)
أَكْمَه : کوێر (١١٣)
الآن : ئێستە (١٤٩)
ألف : هەزار (١٤٥)
أُمّ : داك (٥٣)
أمام : پێش (٣٠٥)
أمْر : کار (٣٠٣)
أمْس : دوێنێ (٣١٣ ، ٣٣٠)

امش : برۆ (٥١)
أمْعاء ریخۆڵه (٣١)
أمَل° : ئومێد (٣٢٥)
إمْلة : ئومێد (٣٢٥)
امْنِیَّة : ئارەزوو (٣١٩)
إن° : ئەگەر (٣٠٩)
اَنْتَ : تۆ (٣١١)
اُنْثی : مێ (٢٦)
أنْف° : لووت (١٥)
آنِفاً[١٠] : ئێستە (١٤٩)
أنْفَحة : فریشك (٣٢٤)
أَنْوَك[١٢] ئەحمەق (٣٢٧)
آنُك°[١١] : قەڵایی (٢٨٨)
أوَد° : كەچی (١٥٦)
إوَز°[١٣] : مراوی (٢٨١)
أیّانَ : كەی (٣٠٩)
أیِّل° : بزنەكێویی نێر (٣١٧)
اَیْنَ : لەكوێ (٣٠٩)

ـ ب ـ

باب : دەرگا (٢٩٧)
بارِح° (عام) : پار (ساڵی) (٣١٣)
بازیّ : باز (١٠٠)
باسِل : دلێر (١٧٢)
باشِق° : واشە (١٠٠)
باطِن° : پەنهان (٢٣٦)
باع°(١٤) : دەست (٢٤)
باقِلاّء : پاقلە (١٧٨)
بال : ئیسمی حالە ؛ دڵە (١٢٧)
بَحْر : دەریا (٩٢)
بُخار هەڵم (٣٤١)
بَخیل : رژد (٩٣)
بَدَا : دەركەوت (٣٥٦)
بَدْر : مانگی شەوی چواردە (١١١)
بَدَن : قاڵب[١٥] (١٤)
بُرّ : گەنم (٣٢٣)
بِرّ : ئیحسان[١٦] (٣٢٣)
بَرَد° : تەرزە (١٩٣)
بَرْد : سەرما (١٩٦)
برغوث : كێچ (٨١)
بُركە[١٧] : بركە (١٤٠)
برهان : دەلیل (١٢٥)
برمە[١٨] : دیزە (٢٥٩)
بُزاق : تف (٦٤)
بساط : بەڕ (١٠٢)
بستان : باغ (٢١٣)
بَسَطَ : ڕاى‌خست (٣٦٣)
بشارة : موژدە (٩٣)
بُشری : موژدە (٩٣)
بصاق : تف (٤٧)

بَصَر : چاو (٢٠٥)
بصل : پیاز (١٢٠)
بط[١٩] : قاز (٢٢٦)
بطل : دلێر (١٧٢)
بُطم : قەزوان (١٦٩)
بطن : سك (١٨)
بطيء : سست (٢٤)
بَعَثَ : ناردی (٣٥٦)
بعرة : پشكل (٢٨٦)
بَعْل : شەوهەر[٢٠] (٩٩)
بعوضة : مێشوولە (١٦٢)
بعيد : دوور (٦٩)
بُغْض : قین (٥٢)
بَغَل : ئێستر (٢٥٣)
بَقّ : مێشوولە (١٦٢)
بُكاء : گریان (١٦١)
بَلَد : شار (١٨٤)
بَلْعُوم : گەروو (٣٦)
بَليد : کەودەن (١٩٤)
بنْت : کچ (١١٧)
بَنْج : بەنگ (٨٥)
بَنَفْسَج : وەنەوشە (٧٤)
بوم : کوند (١٦٥)
بَيْت : ماڵ (١٣٤)
بَيْدَر : خەرمەن (٣٠٣)

بَيْضَة : هێلکە (٤٢)
بَيْع : معامەلە (٧٨)
بَهِيّ : خوب (٣٢٦)

- ت -

تاجر : بازرگان (٢٦٠)
تِبْر : شووشەی زێروزیو (١٥٧)
تِبْن : کا (١٢٦)
تَبِعَ : دوای کەوت (٣٦٧)
تَثَاؤب : باویشك (٢٤٩)
تَثْريب : لۆمە (١٣٩)
تَحْت : ژێر (٣٠٤)
تُحفة : دیاری (١٥٨)
تُراب : گڵ ٤٦ ، ١٣٧
تَرَح : بێ کەیفی (٢٢٨)
تِرْس : مەتاڵ (١٣٤ ، ١٦٣)
تِرْياق : تریاك (٢٣٣)
تِسْعَة : نۆ (١٤٨)
تِسْعُون : نەوەد (١٥٦)
تِسْعِين : نەوەد (١٥٦)
تَعَالَ : وەرە (٥١)
تُفّاح :سێف (١٠٢)
تَقْبيل : ماچ (١٠٥)
تَلّ : تەپۆڵکە (٨٣)
تلميذ : شاگرد (١٥٥)

تمر : قەسپ (٢٨٤)
تِنّين : گەورەمار (٣٠٧)
تَوْأم : دوانە ٢٨٧
تُؤْم(٢١) : دوانە (٢٨٧)
توت : توو (٣١٧)
تَيْس : تەگە (٦٧)
تين : هەنجیر (١٢١)

- ث -

ثَدْي : مەمك (٣٢٢)
ثَرْوَة : دەوڵەت (٨٠)
ثَرى : خاك (٩٠)
ثُعْبان : مار (١٠٤)
ثَعْلَب : رێوی (٢٢٦)
ثَغْر : دندانیپێشین (٥٢)
ثُقْبَة(٢٢) : کون (٣٢٦)
: سۆراخ (٢٤١)
ثَقيل : گران (٦٠)
ثلاثة : سێ (١٤٥)
ثلاثون : سي (١٥٠)
ثلاثين : سي (١٥٠)
ثَلْج : بەفر (١٩٣)
ثَمانية : هەشت (١٤٧)
ثَمانون : هەشتا (١٥٥)
ثَمانين : هەشتا (١٥٥)

ثَمَر : میوە (١٣٠)
ثَمْلان(٢٣) : مەستیشەڕاب (٢٧٠)
ثَمَّة : لەوێ (١٣٦)
ثَوْب : جامە (٣٠٠)
ثَوْر : گاو (٣١١)
ثُؤْلول : بالووکە (٢٥٠)
ثُوم : سیر (١٢٠)

- ج -

جار : هەمسایە (٣٠٥)
جاري : ڕەوان (٢٤٧)
جاف : وشك (٣٥٢)
جامِد : وشك (٣٥٢)
جاهل : نەزان (٣٥١)
جبان : شەخسیترسنۆك (١٧٣)
جبل : کێو (٦٦)
جُبْن : ترسان (٢٣٢)
جَبين : تەوێڵ (١٦)
جَبْهَة : تەوێڵ (١٦)
جِدّ : بزورگی (٩٥)
جَدّ : باپیر (٩٦)
جدار : دیوار (١٣٤)
جَدَث : گۆڕ (٩٧)
جُدَريّ : ئاوڵە (٣٠٦)
جَدّة : نەنك (٩٦)

جَدْي : كار[٢٤] (٣١٥)
جَدِيد : تازه (٣٤٥)
جَذَبَ : كێشاى (٣٦٢)
جَذْع : شەك[٢٥] (٣٣)
جَذْل : سرور[٢٦] (٢١٢)
جِراب[٢٧] : زەرف (١٧٠)
: تێشوودان (١٧١)
جَرادة : كوله (٢٢٩)
جُراز : شیری بوڕرا (١٦٧)
جُرْح : برین (٢٣)
جِرْيال[٢٨] : شەراب (٢٧٠)
جَرِين : خەرمەن (٣٠٣)
جَزَر : گێزەر (٣٥٠)
جَسَد : بەدەن (١٧٩)
جُسْمَان : بەدەن (١٧٩)
جَصّ : گەچ (٨١)
جَعْبَة[٢٩] : كێشك (٣١٦)
جَفْنَة[٣٠] : كێلان ، كاسه (١٠٧)
جَلاء : رۆشن (٣٢٨)
جُلّ : جل (٢٩٦)
جِلْد : پۆست (١٤٣)
جَلَسَ : دانِشت (٣٧٠)
جَلِيد : سیخوار (٢٨٤)
جَمّاء : كۆڵ (١٩)
جَمَد : سەهۆڵ (١٥٩)

جَمْرة : پشكۆ (٢٣١)
جَمِيع : هەمە (١٠١)
جَمِيل : خوب[٣١] (٣٢٦)
جُناح : گوناح (٤٣)
جَناح : باڵ (٤٣)
جَنْب : تەنشت (٣٠)
جُنْد : لەشكر (٢٤٤)
جَنِين : رۆڵە (١٨٨)
جَوالق : جواڵ (١٦٣)
جَود : باران (٢٣٥)
جُوعان : برسی (١٧٥)
جَوْهَر : گەوهەر (٢١٥)
جَيِّد : چاك (٩٠)
جِيد : گەردن (١٦٨)
جَيْر[٣٢] : وەیە (٣٣٩)
جَيْش : لەشكر (٢٤٤)
جِيفَة : لاشە (٢٩٨)

- ح -

حائِك : جۆلا (٢٨٨)
حائِط[٣٣] : باغ (٢١٣)
: حەسار (٣٥٣)
حاجِب : برۆ (١٥)
حافِد : نەوە (١١٠)
حافِي : پێخاوس (٣٤٦)

بنكەی ژین

حالِك : ڕەش (٧٠)
حامِض : ترش (٢٢١)
حان : شەرابخانە (٢١٩)
حَبْ : دانە (٦١)
حِبَالَه : داو[٣٤] (٢٤٧)
حَبْحَب : شووتی (٣٤٤)
حِبْر : مەرەکەب (٣٤٣)
حَبْر : عالم (١٩٠)
حَبْل : گوریس (٧٩)
حَبَّة الخضراء : قەزوان (٣١٥)
حِجْر : عەقل (٢٦٦)
حَجَرْ : بەرد (٧١)
حَجَلَة[٣٥] : کەو (٢٢٣)
حِجّة : ساڵ (١١٦)
حُجّة : دەلیل (١٢٥)
حِجی : عەقل (٢٢٦)
حَدّاد : ئاسنگەر (١٨١)
حَدْأة : کۆلارە (٢٩٦)
حَدَقة : گلێنەی‌چاو (٢٧١)
حدیث : سوخەن[٣٦] (٣٥٣)
حَدیقة : باغ (٢١٣)
حِذاء : کەوش (٧١)
حَرّ : گەرما (١٦٦)
حَرْب : شەڕ (٨٤)
حَرْبَة : زەرگ (١٦٤)

حَرَثَ : کێڵاى (٣٥٨)
حَرَجْ : گوناه (١٢٤)
حِرْص[٣٧] : گەن (٣٢٦)
حِرْفَة : پیشە (١٨٩)
حِزام : پشتێن (٢٠٧)
حِزْب : گرۆه (٣١٢)
حسام : شمشێری‌بڕندە (١٦٥)
حَشیش : پووش (٧٦)
حِصْرِم : بەرسیلە (٢٤٠)
حُصْن : قەڵات (١٦٩)
حَصی : بەردی‌بچووك (٣٢٧)
حَضاجِرْ : کەمتیار (١٨٦)
حَضْرَة[٣٨] : مەرتەبە (٣٤٣)
حَطَبْ : هێزم[٣٩] (١٠٤)
حَفْنَة : مست (٢٠٤)
حَفید : نەوە (١١٠)
حِقْد : قین (١٧٤)
حَلَبَ : دۆشی (٣٦٧)
حُلْبة : شملی (١٢٠)
حلو : شیرین (١٣٢)
حِلف : سەوگەند (٢٤٢)
حَلْق : گەروو (٣٦)
حُلْقوم : گەروو (٣٦)
حُلُم : ئیحتیلام (٢٨٢)
حَلَمة : گۆی‌مەمك (٣٢٢)

حليل : مێرد (٢٠٣)
حَلِيلَة : ژن (٢٠٣)
حَمَأ : ڕەشەقوڕ (٣٣٢)
حِمار : کەر (٢٥)
حَمامة : کۆتر (٢٢٣)
حِمْل : بار (١٩٠)
حَمَل : شەك،بەرخ (٧٨)
حِمَّص : نۆك (٢١)
حَمِيم : ئاوی گەرم (١١٢)
حِنْطَة : گەنم (٦١)
حَنَك : مەلاشوو (٢٣٣)
حَيَا : باران (٢٣٥)
حَيَاء : شەرم (٧٥)
حَيَّاك : جۆلا (٢٨٨)
حَيَاة : ژیان (٥٤)
حَيّ : زیندوو (١٤٤)
حَيْدَر : شێر (١٦٤ ، ٩٩)
حِيلَة : فێڵ (١٦)
حَيَّة : مار (٧٦)
حُوت : ماسی (٣٦)
حَوْل : ساڵ (١١٦)

- خ -

خاثِر : ماست (٨٩)
خاصِرَة : کەلەکە (٢٠٩)
خال : خاڵ (١١٣)
خالَة : پوور (خوشکی‌داك) (١١٤)
خَبِيث : پیس (٩٠)
خَتَن : زاوا (٢٥٥)
خَدّ : کولم (٤٠)
خَرَز : مورووە (٢٤٥)
خِرْز : دوروون (٣١٩)
خِرْقَة : پەڕۆ (٣٥٠)
خَرُوف : بەرخی نێر (٧٧)
خَرُوفَة : بەرخی مێ (٧٧)
خَرِيف : پایز (٢٣٥)
خَزَف : سواڵەت (٢٤٤)
خَسّ : کاهوو (١٥٩)
خَشَب : دار (١٠٤)
خَشَف : بێچووە ئاسك (٢٥٤)
خَشِن (٤٠) : زبر (١١٢)
خَشْيَة : ترسان (٢٣٢)
خَصْر : کەلەکە (٢٠٩)
خُضْرَة : سەوزی (٢٣٠)
خَضْرَاء : ئاسمان (٢٤٩)
خُطَّاف : پەڕەسێلك (٢٤٤)
خِطَام : هەوسار (٣٤٧)
خَطْب : کاری گەورە (٣٠٣)
خُطْوَة : هەنگاو (٢٠٠)
خُفّ : سۆل (٧٢)

خُفّاش : شەبپەڕ (٢٢٥)
خَفَرَ(٤١) : حەیا (١٧٨)
خَفِيُّ : ون (٣٢٨)
خَفِیف : سووك (٦٠)
خَلّ : سرکە (١٤٠)
خِلاف : بی (١٩١)
خَلاق : بەش (١٤٦)
خَلَعَ : دای‌کەند (٣٦٧)
خِلْعة : خەلات (١٦٩)
خَلْف : پەس(٤٢) (٣٠٥)
خَمْر : شەراب (١٤١)
خَمْسة : پێنج (١٤٦)
خَمْسون : پەنجا (١٥٢)
خَمْسین : پەنجا (١٥٢)
خَمیس : لەشکر (٢٤٤)
خَمیس : قوشەن (٣٢٨)
خَنْزیر : بەراز (١١٨)
خِوان : خوان (١٦٠)
خَوْف : ترسان (٢٣٢)
خِیاط : دەرزی (٢٣٠)
خَیْر : چاك (١٤٨)
خَیْشُوم : لای‌ژووری‌لووت ٢٤٤
خَیْط : دەزوو (٣١٩)
خَیْل : جمع‌أسپهاوسوارها (٢٩٩)

ـ د ـ

داء : دەرد (٧١)
دَأْماء : دەریا (٩٢)
دابّة(٤٣) : ولاغ (٢٤١)
داجي : شەوی‌تاریك (٨٨ ، ٢٧٨)
دار : خانوو (١٣٣)
دامِس : رەش (٣٣١)
داني : نزدیك (١٢٩)
دانِق : دانگ (٥٩)
دُبّ : ورچ (١١٨)
دُبّاء : کوولەکە (٢١٦)
دِبْس : شۆکە (١٧٣)
دِبْشی : شووتی (٣٤٤)
دَبور : رەشەبا (٢٤٣)
دَجاج : مریشك (٢٨)
دُخان : دووکەڵ (١٨٠)
دُخْنة(٤٤) : هەرزن (٣٢٣)
دَرّ : شیر (٢٨٧)
دُرّاج : پۆڕ (٩٧)
دَرْب : رێگە (١٨٥)
دِرْع : زرێ (٦٤)
دَرَقة : مەتاڵ (١٦٣)
دَرَن : چڵك (١٨٢)
دِرْهم : درهەم (٥٩)

دَرَى[٤٥] : زانى (٣٦٦)
دِرْيَاق : ترياك (٢٣٣)
دِعَامَة : ستوون (١١٩)
دقيق : باريك (٨٨)
دقيق : ئارد (٩٦)
دَلال : ناز (١٠٩)
دِلّ : ناز (١٠٩)
دُلْبَه : چنار (٣١١)
دَلْو : دۆلچه (١١٨)
دَم : خوێن (٣٤٨)
دِمَاغ : دەماغ (٢١٣)
دَمْع : فرمێسك (٣٢١)
دَنُوب : دۆلچه (١١٨)
دُهْن : ڕۆن (٥٣٤ ، ٤٦)
دَيْجُور : شەوی تاریك (٨٨)
دِيك : كەڵەشێر (٢٩)
دَيِّة[٤٦] : بیابان (٣٠٢)

— ذ —

ذِئْب : گورگ (٤٣)
ذُباب : مێش (٨٥)
ذَبْح : كوشتی[٤٧] (٩٤)
ذَبِيحَة : كوشتی (٩٤)
ذِرَاع : گەز (٤٤)
ذِرَاع : دەست (٢٤)
ذَرَع : پیوای (٣٦٥)
ذَقَن : چەناگە (٥٥)
ذَكَر : نێر (٢٦)
ذَكِي : زیرەك (١٩٢)
ذَنْب : گوناه (١٢٤)
ذَنَب : كلك (٤٣)
ذَهَب : زێڕ (٦٦)
ذَيْل : داوێن (٣٣)

— ر —

رائِب : ماست (٨٩)
رائِحة : بۆ (١٢٦)
رَأْس : سەر (١٤)
رَأَى : ڕووانی (٣٦٨)
رِئَة : سی (٣١)
رَئِيس : سەردار (١٩٠)
راعِي : شوان (١٦٠)
راكِب : سوار (٢٣٩)
راكب : حوشترسوار (٣٤٧)
رَبْوَة : تەپولكە (٨٣)
رباح : صەرف (١٧٠)
رَبْح : صەرف (١٧٠)
رِبْح : صەرف (١٧٠)
رَبيع : بەهار (٢٣٦)
رِجْل : پي (٢٧)

رَجُل : پیاو (٢٠٨)
رَحَى : ئاش (١٠٠)
رَحَضَ : شوشتی (٣٥٩)
رُخَام : مەرمەڕ (٢٣٧)
رَخَمْ : پیرۆز (٢٢٥)
رَخِيصْ : هەرزان (٣٥١)
رَدْفْ : کەفەڵ (٢٥٨)
رَدِيء : خراپ (٩٠
رَسَن : گوریس (٧٩)
رَصَاص : مز (١٣٥)
رُضابْ : تف (٤٧)
رُطَبْ : خورما (٢٨٤)
رَطِبْ : تەڕ (٨٤)
رَغِيفْ : کولێرە (٥٨)
رَفّ : رەفە (٣٢٠)
رُقَاد : خەو[٤٨] (١٢٣)
رَقَبة : عەبد ، گەردەن (٥٤)
رُقْعَة : پەڕۆ (٣٥٠)
رَقَمَ : نووسی (٣٦٤)
رُقُود : خواب (١٢٢)
رَقّي : شووتی (٣٤٤)
رَقِيق : تەنك (٩٦)
رَقِيق : غولام (٢٨٢)
رَقِيق : باریکی (٢٩٥)
رَكِبَ : سواربوو (٣٥٩)

رُكْبَة : ئەژنۆ (١٥)
رَكِيَّة : بیر (٣٣)
رَماد : خۆڵەمێش (٣٣٥)
رُمّان : هەنار (٢٣٩)
رَمَدْ : چاوێشە (٣٣٥)
رَمْس : گۆڕ (٩٧)
رَمَقْ : دواگیان (٢٩٠)
رَمْل : لیو (٤٦)
رَهَبَ : ترسا (٣٦٨)
رَهْط : هەر لەسێ هەتا
تۆیان (٢٧٦)
رَوْب : ماست (٨٩)
رَوْث : شیاکە ٢٨٦
رُؤيا : خەو (٥٧)
رُؤية : دیدەن (١٩٤)
رَيّان : تێراوی نێر (٣٢٩)
رَيّاء : تێراوی مێ (٣٣٠)
رَيْب : شك (٣٣)
رِيحٌ : با ، بۆ ١٢٦ ، ١٢٧
رِيشٌ : پەڕ (٢٩٨)
رِيق : تف (٤٧)
رِيمٌ : ئاهوو (١٥٩)

— ز —

زَأْر : دەنگی شێر (٣٢٩)
زَئِير : دەنگی شێر (٣٢٩)

زَبَدْ : کەف (٤٧)
زُبْد : کەرە (٤٧)
زَبِيب : مێوژ (٢٤٠)
زُجاج : شووشە (٢٥٧)
زَرْد[٤٩] : دوگمە (٢٩٧)
زُرْزُور : ریشۆڵە (٢٢٤)
زَرَعَ : چاندی (٣٦٥)
زَرْعٌ : تۆوی چەناو (٢٥٩)
زُعْرُورٌ : گۆێژ (٢٤٠)
زِقٌّ : مەشکە (٢٩٨)
زُکامٌ : هەڵامەت (٢٦٢)
زُلال : ئاوێکە ساردو خۆش‌و
ساف ، خۆشڕەو لە گەروو (٢٦٣)
زَمْهَرِير : مانگی‌سەختی‌سەرما٢٨٩
زَهْر : گلووك (٧٥)
زَوْج : شەوهەر[٥٠] : (٣١٨)
زَوْجة : ژەن (٣١٨)

- س -

سَأَلَ : پرسی (٣٦٠)
ساحِل : کەنار (١٨٦)
سارِقٌ : دز (١٣٥)
سارِيَة : ستوون (١١٩)
سارِي : ئەو کەسەی
بەشەودەڕوا (٣٥٠)
ساعِد : باسك (١٩)

ساق : ساق (٥٥)
سُبات : خەو (٢٠٢)
سُبْحَة : تەزبێح (٣٣٧)
سَبُع : دڕندە (٢٨٠)
سَبْعَة : حەوت (١٤٧)
سَبْعون : هەفتاد (١٥٤)
سَبْعين : هەفتاد (١٥٤)
سَبَقَ : پێش‌کەوت (٣٥٥)
سَبِيل : ڕێ (١٨٤)
سِتْر : پەردە (٣٠٠)
سِتّون : شەست (١٥٣)
سِتِّين : شەست (١٥٣)
سَجْف : پەردە (٣٠٠)
سَجَنْجَل : ئاوێنە (٨٢)
سَجْل : دۆلچە (١١٨)
سَخْلة[٥١] : بەرخ (٢٩٦)
سَخِين : ئاوی گەرم (١١٢)
سُدْل : پەردە (٣٠٠)
سِدْرَة : کنار (٢٩٦)
سِرّ : پەنهان (٣٠٨)
سِراج : چرا (٢١٠)
سَراويل[٥٢] : دەرپێ (٢٠٦)
سِرْبٌ : گرۆە (٣١٢)
سَرْج : زین (٢١٧)
سَرْحان : گورگ (٢٧)

سَرْحُو[٥٣] : ماینی کلك دریژ(٢٤٨)

سُرَّة : ناوك : (٥٣)

سَرَى : رفتن شب (٣٢٨)

سَرِير : تەخت (٩٥)

سَرِيع : چەسپان (٢٤)

سَطْح : سەربان (١٣٣)

سَطْر : دێڕ (٨٧)

سُعال : کۆکە (٢٦٢)

سِعْرٌ : نرخ (٧٨)

سَعَلَ : کۆکی (٣٦٤)

سُعلاة حۆڵ (١٨٨)

سَفَرجل : بەهێ (٢٤٠)

سَفْرَة : سەفەر (١٩٣)

سَفِينَة : کەشتی (٩٤)

سَقْف : بان (١٣٣)

سِقْط : باڵ (٢٩٨)

سَكّانٌ : کێرد کەر (٢٠٣)

سُكْرٌ : سەرخۆشی (٢٢٨)

سِكَّة : کووچە (٢٠١)

سِكِّين : کێرد (٢٠٣)

سُلافَة : شەراب (٢٦٨)

سُلْك : بێچووە کەو (٢٧٣)

سِلْك : رشتە مرواری (٢٧٤)

سِلْسِلَة : زنجیر (١٢١)

سَلْسَال : ئاوی خۆش وسارد (٢٦٤)

سُلْطان : دەلیل (١٢٥)

سِلْعَة : لوو (٢١١)

سِلْعَة : کوتاڵ (٢١١)

سُلْف : بێچووە کەو (٢٧٢)

سِلْم : سولح (١٩٧)

سُلَّمْ : پەیژە (٩٥)

سَلى[٥٤] : پزدان (٢٨٥)

سَمّ : ژار (٢٩٩ ، ٣٠٩)

سَمْرة : دارنەبق (٣١٦)

سَمْسَمْ : رێوی (٢٧٥)

سُمْسُمَة : مێرووڵەی سوور (٢٧٥)

سِمْسِم : کونجی (٣٠١)

سَمِعَ : بیستی (٣٦٠)

سَمَكَة : ماهی (٣٠٧)

سَمَنْد[٥٥] : چارەوێ (٢٥٣)

سَمِين : قەڵەو (٢٢٣)

سمين[٥٦] قەڵەوی (٢٦٧)

سَمَيْدَع : گورگ وشیر (٢٩٤)

سِنّ : ددان (١٧)

سُنْبُلة : گوڵ (٢٥٩)

سِنْدان : سندان (٢٨٥)

سَنُّوت[٥٧] : زیرە ، هەنگوین (١٧٤)

سِنَّوْر : کتك (٢٢٢)

سِنَة : وەنەوز (١٠٨)

سَنَة : ساڵ (٥٦)

سِوَار : بازن (٣٢٣)

سُؤال : سوئال (٢٤٣)

سُور : شوورا (٣٥٣)

سُوق : بازاڕ (١٧٧)

سهاد[٥٨] : بێخەوی (٢٦٧)

سُهْد : بێخەوی (٢٦٧)

سَهْل : ئاسان (٦٧)

سَهُلَ : ئاسانبوو (٣٦٣)

سَهْمٌ : بەش (١٤٦)

سَهْم : تیر (٤٩)

سهو[٥٩] : خەو (٢٠٢)

سِيدٌ : گورگ (٢٧ ، ٢٩٤)

سَيْف : شمشیر (١٦٤)

– ش –

شاب : جوان (٤٩)

شادِنٌ : بێچوە ئاسك (٢٥٤)

شارِب : سمێڵ (٢٣)

شارِق : ڕۆژ (١٣٥)

شامة[٦٠] نیشان (٢١٩)

شاة : بزنومەڕ (٧٣)

شَبٌ : زاخ (٩٨)

شَبَبٌ : گای پیر (٢٧٣)

شِبْرٌ : بست (٤٤)

شَبْعان : تێر (٩١)

شَبَكَة : داو (٢٥١)

شِبْل : بەچەشێر (٢٨٠)

شَبِمٌ : ئاوی سارد (١١١)

شَبْوة : دووپشك (٢٧٣)

شِبْهٌ : وێنە (٨٢)

شِتاء : زستان (٢٣٥)

شَجا : حوزن (١٣٨)

شُجاع : دلێر (١٧٢)

شَجَرٌ : درەخت (٧١)

شَجَن : حوزن (١٣٨)

شَجيٌ : مەحزوون (٣٤٦)

شَحّاذ : سوالکەر (٢٤٤)

شَحْذ سواڵ (٢٤٣)

شَحْم : پیو (٤٦)

شَحْناء : قین ٥٢

شحیح : رژد ٩٣

شَذا : بۆیخۆش ١٢٨

شَرارة : پزیسك ٣٢١

شَرِبَ : تۆشی ٣٦٨

شَرَرٌ : پزیسك ١٨٠

شَرَفٌ : بلندی ، جێگەی بلند ٢٥٣

شَرَهٌ : حرص ٣٢٦

شریر : بەد ١٤٨

شَصَرٌ : بێچووەئاسك ٢٧٢

شطّ : کەنار ٤١
شَعْر : موو ٢١
شعوب : مردن ١٧٩
شَغْواء : هەڵۆ ٢٨١
شُفْر : پێڵوو ٢٦٤
شَفْرة : کارد ٢٦٤
شَفْع : جووت ١٧٥
شَقیق : برا ٢١٠
شَقیقَة : خوشك ٢١٠
شَكّ : شك ٢١٠
شِلْب : چەڵتووك ٦٠
شَلْجَم : شێلم ١٢٩
شِمال : شەماڵ ٢٤٣
شِمال : چەپ ٣٠٥
شَمْس : ڕۆژ ٥٩
شَمع : مۆم ١٣١
شَفَة : لێو ١٧
شَن : کوندە ١٦٥
شَنْف : گوارە ٢٧٩
شِواء : کەباب ٢٦٩
شَوْحَة(٦١) : کۆلارە ٢٧٩
شَوْشَب : دووپشك ٢٤١
شَوْك : خار ٣٠٢
شَهْر : مانگ ٥٦
شَیْب : مووی‌سفید ٣٢٥
شِیمَة : خوو ٣١٧

- ص -

صاحِي : هۆشیار ١٥٣
صارِخ : چرندە(٦٢) ٢٦٠
کەڵەشێر ٢٧٩
صارِم(٦٣) : شییری‌بوڕرا ١٦٧
صاع(٦٤) : ربە ٢٠٢
صاغِر : زەلیل ١٢٥
صافي : ساف ٢٢
صالِح : چاك ٨١
صامِت : بێ‌دەنگ ٢١٨
صِبْر : تاڵی‌شاری ٢٨٣
صَبِيّ : منداڵ ١٨٣
صَحراء : دەشت ٢٠١
صِحاح(٦٥) ساغ‌ودروست ٣٤٥
صَحیح(٦٦) ساغ‌ودروست ٣٤٥
صَدأ : ژەنگ ١٨٢
صَدَى : ئاواز ١٦٧
صَدْر : سنگ ١٨
صُدْغ : زولف ٢١٤
صَدیق : دۆست ١٤٣
صَدید : کێم ٣٤٦
صِرّ : بای‌سەخت ٣٣٧
صِراط : ڕێگە ١٨٥
صَرْصَر : سەرما ٢٨٤

: بای سەخت ٣٣٧
صَرْع" : فێ ١٢٣
صَعُبَ : سەختبوو ٣٦٣
صَعْب : سەخت ٦٧
صَقيع : سیخوار ٦١
صَلاة : نوێژ ٥٦
صَلْصَل° : کۆترەباریکە ٢٧٨
صُعْلُوك : فەقیر ٢٧٠
صَنْعَة : پیشە ١٨٩
صَنِيعَة : پیشە ١٨٩
صُؤابَة : رشك ٢٧٣
صِوار : گاگەل ٢٧٣
صَوْب : باران ٢٥١
صَوْت : دەنگ ٣١٧
صُوف : خوری ١٨٢
صَوْمَعَة : هەلۆ ٣١٦
صِهْر : خەزوور ٢٥٥
صَيّاد : نێچیرەوان ٢٧٦
صَيْب : باران ٢٥١
صَيْد : نێچیر ٢٤٧
صَيْف : هاوین ٢٣٦

ـ ض ـ

ضَأن : مەڕ ١٠٣
ضائِن : مەڕ ١٣٨
ضامِر : لەڕ ٣٣٢
ضَبّ" : سووسەمار ٣٠٠
ضَبُع" : کەمتیار ١٨٦
ضَحَا : چێشتەنگاو ٢٠٠
ضَحْوة : رۆژ ٢٠٠
ضَدّ : مخالف ٢٦٦
ضَرَب°(٦٧) : شانەی سپی و ئەستوور ٢١٢
ضَرَبَ : لێی دا ٣٦١
ضِرْس : خرێ ٦٤
ضَرْع : گوان ٢٨٧
ضِرْغام : شێر ٧٧
ضَرير : کوێر ٩١
ضِغْن : قین ٥٢
ضِفْدَع : بۆق ٣١١
ضِلْع" : پەراسوو ٢١٣
ضَمير : دڵ ٤٥
ضَيْعَة : باغ و زەمین ٢١٧
ضَيْغَم : شێر ٧٧
ضَيْف : میوان ١١٥

ـ ط ـ

طائِفَة : گرۆه ٣٠٢
طاق(٦٨) : تار ٢٩٧
طاقِيَة : کڵاو ٢٠٥
طاقة : هەودا ٣٤٠
طالِح° : خراپ ٨٠

طاهِر : پاك ٧٩
طُحال : سپڵ ٤٥
طُحْلُب : قەوزە ٧٠
طِحْن : ئارد ١٠٠
طَحَن : هاڕی ٣٥٧
طِرْس : کاغەز ٨٧
طِرْف : جوانوو ٢٩٧
طَرْف : چاو ٢٠٥
طَرْفاء : گەز ١٩١
طَريق : ڕێ ١٨٤
طَعِم : خواردی ٣٦٨
طِفْل : منداڵ ١٨٣
طَل : بارانی خەفیف‌و سووك ٢٥٠
طلا : بێچووە ئاسك ٢٥٤
طَلْح : گەنە ٣١٨
طَلْعة : ڕوخسار ٤١
طَلِي : کارژۆلە ٢٧٣
طُنُب : تەناف ٢٦٤
طَوْد : کێو ٣١٣
طَويل : درێژ ٢٥٦
طين : قوڕ ١٠٣

ـ ظ ـ

ظاهِر : دیار ٢٣٦
ظَبي : ئاهوو ١٥٩
ظَعْن : کۆچ ٢٠١
ظِفْر : نینۆك ٢٢
ظِل : سێبەر ٣١٠
ظَن : گومان ١٩٥
ظَهْر : پشت ١٧
ظَهَر : دەرکەوت ٣٥٦

ـ ع ـ

عائِل : فەقیر ، موحتاج ٣٣٦
عاتِق : شان ١٦٨
عارِض : ڕوو ٤٢
عاري : ڕووت ١٧٦
عالِم : دانا ٣٥١
عام : ساڵ ١١٦
عام بارِح : ساڵی پار ٣١٣
عامِر : ئاوا ٧٢
عَبْد : بەندە ٢٩٠
عَبَر : رابورد ٣٧٠
عَبْرَة : فرمێسك ٣٢١
عِبْرة : عەجەب ٣٢١
عَبْهَر : نێرگس ، یاسەمین ٢٣٨
عَتود : کارژۆلە ٢٩١
عَتيق : کۆن ١٠٩
: ئازاد ٢٨٢
عَجاج : تۆز ٣٤١
عِجْل : گوێرەکە ٢٢٧
عَجْلان : چوست ٢٠٤

عَجَنَ : شێلای ٣٥٧

عَجِين : هەویر ٢٧٠

عَدَدْ : شمار ٢٩٨

عَدَسْ : نیسك ٢١

عَدْل : تابار ١٩٠

عَدَمْ : فەقیری ٢٩١

عَدُوّ : دوشمن ١٤٣

عِذار : زولف ٥٥

عَذَبة(٦٩) : لفکه ٢٠٨

عَذْقْ : هێشووی دارخورما ١٩٦

عَذَلَ : لۆمەی کرد ٣٦٩

عِرْسْ : ژن ٢٠٨

عَرْف : بۆیخۆش ١٣٠

عُرْف : یاڵ ٤٣

عُرْفُ الديك : پۆپە ٢٦٨

عُرف : عەطایە ٢٦٨

عَرَفَ : ناسی ٣٥٦

عِرْق : رەگ ٣٥

عَرْموط(٧٠) : هەرمێ ١٨٧

عَرُوس : زاوا ، بووك ٣٧

عُرْوَة : دەستوو ٢٥٧

عُرْيان : رووت ١٧٥

عَرِينْ : لانە ٣٨

عَرِيض : پان ١٦٨

عَسْجَد : جەوهەر ، زێڕ ٨٧

عَسْكَر : لەشکر ٢٤٤

عَسَل : هەنگوین ١٣١

عُشّ : هێلانە ٣٨

عَشاء : طەعامی شەوێ ٣٣٨

عُشْب : گیاه ٧٦

عَشَر : دە ١٤٨

عِشْرُون : بیست ١٤٩

عِشْرِين : بیست ١٤٩

عَشِيَّة : وەقتی ئێوارە ٣٠٤

عَصا : عەسا ٢٥٦

عَصَب : پەی ٣٥

عُصْفُور : پاساری ٢١٥

عضب : شیری بوڕرا ١٦٧

عَضُد : قۆڵ ١٩

عُطاس : پژمین ٢٤٩

عَظْم : ئێسقان ٢٩

عَفَص : مازوو ٩٨

عُقاب : هەڵۆ ٩٧

عُقار : شەراب ٢١٩

(عِقار) و (ضَيْعَة) :
باغ و زەمین ٢١٧

عَقِب : پاژنە ٣٥

عَقَدَ : بەستی ٣٦٤

عِقْد : گەردنبەندی دوڕ ٢٩٧

عَقْرَب : دووپشك (١٠٤)

عَقْل : ئیحتلام[٧١] (٢٨٢)
عَقِیم : نەزۆك (٢٦٢)
عُكّاز : وەكاز (٢٥٦)
عَلَق : زەروو (٣٦)
عَلَم : بەیداخ (١٥٧)
عَلَم : كێو (١٥٧)
عَلَن : ئاشكار (٣٠٨)
عِنان : دەستەجڵەو (٣٤٩)
عَناق : چوشتیر (٢٢٧)
عِنَب : ترێ (١٢١)
عُنْصُل : پیازەخووگانە (٣٣٣)
عُنُق : ئەستۆ (٤٢)
عُنْقود : هۆشە (١٣٠)
عُكْنَة : لۆچیسك
لەبەرقەڵەوی (٢٩٢)
عَمّ : مام (١١٣)
عِماد : تیرەك (١٩٢)
عِمامَة : مێزەر (٢٠٥)
عَمِل : كردی (٣٦٦)
عَمود : تیرەك (١٩٢)
عَمَّة : پوور (خوشكی باوك) (١١٤)
عَمیق : قووڵ (١٦٨)
عِوَج : كەچی (١٥)
عَیْن : چاو (١٤)

- غ -

غابة : بێشە (١٩٥)
غارة : تاڵان (٢٥١)
غاسِق : شەوی تاریك (٢٧٨)
غالي : گران (٣٥١)
غامر : چۆڵ (٧٢)
غائِط : مرداری (٢٧٤)
غُبار : تۆز (٢٣١)
غَبْراء : زەمین (٢٤٩)
غَثّة : لەڕ (٢٢٣)
غَد : سوبحی (٣٣٠)
غداء : تەعامی سوبحی (٣٣٩)
غُداف : قەلەڕەش (٣٣١)
غراب : قەلەڕەش (٣٣١)
غَزُرَ : زۆر بوو (٣١٢)
غَزَلَ : رستی (٣٦٣)
غَزْل : ریس (٣٤٠)
غَسَلَ : شوشتی (٣٥٩)
غُصْن[٧٢] : شاخی دار (٣٠٦)
غَلیظ : ئەستوور (٢٩٥)
غَمامَة : هەور (٢٦٨)
غِمْد : كێلان (٣١٦)
غَمْرَة : گێژ[٧٣] (٢٤٨)
غَمْص : خەو (٢٠٢)
غَیْث : باران (٢٣٥)

غَيْهَب : تاريكى (٢٩٥)

– ف –

فاخِتَة : كۆترەباريكە (٢٧٨)
فارِس : ئەسپ‌سوار (٢٧٧)
فارِغ : خالى (١٤٢)
فَأرَة : مووش (٧٦)
فَأس : تەور (٢٢٠)
فاقَة : فەقيرى (٢٩١)
فاكِهَة : ميوە (٣١٠)
فَج : رێ (١٨٤)
فَجْل : توور (١٢٩)
فَحْل : نێر (٩٩)
فَحْم : خەلووز (٢٣١)
فَخ : فاقە (٥٥)
فَخْذ : ران (١٥)
فراشه[٧٤] : پەپوولە (٢٣٩)
فَرْث : سيخورِ (٢٨٥)
فَرَح : كەيف‌خۆشى (٢٢٨)
فَرْخ : بێچوو (٤٢)
فَرَس : ئەسپچ نێرچ مێ (١٨٧)
فِرْصاد : توو (١٠٢)
فَرْع[٧٥] : شاخى‌دار (٣٠٧)
فَرْع : بچووك (١٠٦)
فَرَق : ترسان (٢٣٢)
فِرْقَة : گرۆھ (٣٠٢)

فَزِع : ترسا (٣٦٠)
فَشَل : ترسان (٢٣٢)
فَشِل : ترسا (٣٦٠)
فِضَّة : زيو (٦٦)
فَطِين : زيرەك (١٩٢)
فَعَل : كردى (٣٥٨)
فَقِه : زانى (٣٦١)
فِكْر : ئەنديشە (١٩٥)
فَلاة : بيابان (٣٠٢)
فُلْك : كەشتى (٩٤)
فَم : دەم (٤٨)
فَن[٧٦] : شاخى‌دار (٣٠٦)
فَنَك : دەلەك (٣٤٢)
فَهْد : يۆز[٧٧] (٢٥٥)
فُؤاد : دل (٤٥)
فَوْج : پۆل (٣٠٣)
فَوْق : ژوور (٣٠٤)
فُول : پاقلە (١٧٨)
فولاذ : پۆلا (٢٨٨)
فَيء : سێبەر (٣١)

– ق –

قاطِع : بورِندە (٢٨٠)
قاع : جێگەى نەرمان‌و دەشت (٣٠)
قامُوس : دەريا (٢٤٨)
قاني : سوور (٢٣٠)

قبَاء : کەوا (٢٠٦)

قبَج : کەو (٣٢٢)

قبْر : گۆڕ (٩٧)

قبْلَة : ماچ (١٠٥)

قِتَال : جەنگ (١٩٧)

قتَام : تۆز (٢٣١)

قتَلَ : کوشتی (٣٦٠)

قتْم : تۆز (٢٣١)

قِثَاء : خەیار (٣١٠)

قدَام : پێش (٣٠٥)

قِدْر : دیزە (٢٢٢)

قدُوم : تەوشی (٢٢٠)

قرّ : سەرما (١٦٦)

قرَأَ : خوندی (٣٦٦)

قرَاح : ئاوی ساف (٢٦٥)

قرَاد : گەنە (٣١٨)

قِرْبَة : کوندە (٢٩٠)

قُربَة : طاعەت (٢٩٠)

قِرْط : گوارە (٢٧٧)

قِرْطَاس : کاغەز (٢٣٧)

قرَعْ : کوولەکە (٢١٦)

قرْن : شاخ (١١٩)

قرْنَاء : شاخدار (١٩)

قرَنْفُل : مێخەك (٢٨٦)

قرِیب : نزدیك (٦٩)

قرْیَة : دێ (١٨٤)

قسَمْ سەوگەند (٢٤٢)

قسْوَرَة : شێر (١٦٤)

قصَب : قامیش (١٨٩)

قصِیر کۆتا (٢٥٦)

قضِیب : شیِری بوڕرا (١٦٧)

قِطّ : کتك (٢٢٢)

قطَا : کوڕکوڕ (٢٢٤)

قطْف : بەر (٣٠١)

قطِیع : مێگەل (١٦٠)

قعَدَ : دانیشت (٣٧٠)

قعْر : غەورتك (٣٢٢)

قفَا : پشتەمل (٢٦١)

قفْر : بیابان (٣٠٢)

قفیز (٧٨) : (کەو) (٢٠٢)

قلّ : کەم‌بوو (٣٦٥)

قلِیل : کەم (١٠١)

قلَّة : فەوقی کێو (٣١٣)

قِمَاط : دەسرازە (٢١٤)

قمّل : گەنە (٣٢٦)

قمیص : کراس (٢٠٦)

قنَاة : ڕم (١٣٩)

قنّاص : نێچیرەوان (٢٧٦)

قنْص : نێچیر (٢٤٦)

قنْفُذ : ژیژك (٢٩٤)

قِنَّة : فەوقی کێو (٣١٣)
قَوِیم : ڕاست (٨٩)
قَیْد : زنجیر (١٢١)
قَیْظ : هاوین (٢٣٦)
قَیْن : ئاسنگەر (١٨١)

– ك –

کابُوس : شەوە (١٢٣)
کَأس : پیاڵە (٢١٨)
کاسِي : پۆشتە (١٧٦)
کاهِل : تێوشان (٢٩)
کَبِد : جەرگ (٤٥)
کِبْرِیت : گۆگرد (٨١)
کبش : بەران (٦٧)
کَتَبَ : نووسی (٣٦١)
کَتْف : شان (١٧)
کَثُرَ : زۆربوو (٣٦٥)
کَثِیب : تەپولکەی لیو (٨٦)
کَثِیر : زۆر (١٠١)
کَحَلَ : ڕشتی (٣٥٨)
کَحْل : کل (٢٦١)
کَدَر : لێڵ (٢٢)
کَرِش : ورگ (٣٥)
کُرْکِيّ : قولنگ (٢٢٦)
کَرْم : مێو (١٣١)
کَرَی : خواب[٧٩] (١٢٢)

کُزْبُرَة[٨٠] : گژنیژە (٣٠٨)
کِسَاء : بەرگ (١٧٦)
کَسَحَ : مالی (٣٦٦)
کَسْلان : سست (٢٠٤)
کِشْمِش : کشمیش (١٥٠)
کَعْوب : کەنگر (١٨)
کُعَیْت : بولبول (١٥١)
کَفّ : لەپی‌دەست (٤٠)
کَفَل : کەفەڵ (٢٥٨)
کَلأ : گیاە (١٢٤)
کَلّ : کول (٢٢٩)
کُلْیَة : گورچەویل (٣٩)
کَلِیل : کول (٢٢٩)
کُمَّثْرَی : هەرمێ (١٨٧)
کُمَّة : کلاو (٢٠٨)
کَمُّون : زیرە (١٢٠)
کُمَیْت : ئەسپی‌کوێت (٣٣٤)
کِنَانَة : کیشك (٣١٦)
کَنْدَج[٨١] : کەندوو (٢٥٧)
کَنَسَ : مالی (٣٦٧)
کَنَف : پەردە (٣٠٠)
کَهْف : غار (٣١٦)
کُوب : گۆزەی بێ‌دەستو لوولە
کُور : کوورە (١٨١)
کورة : شار (١٧٧)

کوز : گۆره (٢٢١)

کُوع : جوموشك (٢٧)

کَوْکَب : ئەستێره (٥٨)

کُوَّة : رۆزەن (٣٢٠)

کَیْد : فێڵ (١٦)

کِیر : دەمە (١٨٠)

کَیْل : پێوان (٢٩٩)

— ل —

لَئیم : رژد (٩٣)

لامَ : لۆمەی کرد (٣٦٩)

لِبأ : ژەك (٣٢٤)

لَبَن : شیر (٢٠)

لَبِن : خشت (٢٠)

لُبْنَة : تیکه (٥٠)

لَثْم : ماچ (١٥٠)

لجام : لغاو (٣٤٧)

لَجَج[٨٢] : سروور (٢١٢)

لُجَّة : دەریا (١٨٦)

لُجَیْن : زیو (٨٦)

لَحَاف : لێف ١٠٢

لَحْم : گۆشت ٢٩

لِحْیَة : ریش ٢٣

لَحی : لۆمەی کرد ٣٦٩

لِسَان : زوبان ٤٨

لُعَاب : لیك ٥٠

لُغْز : مەتەڵ ١٢٤

لَقَم : رێگه ١٨٥

لُقْمَة : پاروو ٥٠

لَقْوَة : هەڵۆ ٢٨٠

لُؤْلُؤ : مرواری ٢١٥

: دور ١٢٤

لوبیا : پاقله ١٧٨

لَوْح : تەخت ١٦١

لَوْن : رەنگ ٣١٧

لَیْث : شێر ٩٩

لَیِّن : نەرم ١١٢

— م —

ما : چی ٣٠٩

ماذا ترید : چیت دەوێ ١٣٦

مارِن : نەرمەلووت[٨٣] ٣٣٨

ماشِی : رۆینده ٢٣٩

مائِدَة : سفره ١٩٣

مِئَة : سەد ١٤٥

ماعِز : بزن ١٣٨

مِبْرَد : بڕبەند ٢٤٦

مُتْرَف : نەرمونا‌سك ٢٥٤

مَتین : قایم ٢٠

مَتی : کەی ٣٠٩

مَتْن : پشت ٢٠

مُثْرِی : دەوڵەمەند ٢٧٠

مِثْل : وێنه ٨٢
مُثْمِر : درەختی میوەدار ٣٠١
مَجْذُوم : گول ٢٠٩
مِجْرَف : پاچ ١٠٥
مِجَنّ : مەتاڵ ١٣٢
مِجَنَّة : مەتاڵ ١٣٢
مَجْنُون : دێوانه ١١٥
مِحْبَرَة : دوێت ٣٣٤
مَحَلّ : جێگه ١٨٥
مُحْوِل :طفلی یەك ساڵە ٦٣
مُحَيّا : روضار ٤١
مُخَاط : چلم ٥٠
مَخْدَع : خەزێنه ٢٥٧
مَخِيض : دۆ ٢٨١
مِخْيَط : دەرزی ٢٣٠
مُدّ : مست ٤٤
مِدَاد : مەرەكەب ٣٤٣
مَدَاس : سۆل ٧٢
مُدَامة : شەراب ١٤١
مَدَح : وەسفی بە چاكە كرد ٣٥٧
مَدَر(٨٤) : گلمت ٣٥٢
مُدْلَهِمّ : تارێك ٢٩٥
مُرّ : تاڵ ١٣٢
مَرَارَة : زراو ٦٢
مَرْأَة : ژن ٢٠٨

مِرْآة : ئاوێنه ٨٢
مَرْبَع : هەوار ٣١٦
مَرَّتَيْن : دووبار ٣١٢
مِرْجَل : مەنجەل ٢٥٩
مَرَّة : یەكبار ٣١٢
مِرْوَد : كلچیوك ٢٤٦
مِرْية : شك ٧٣
مِرْفَق : ئانیشك ٢٨
مَرَقَة : شۆربای گۆشتین ٢٧١
مُزّ : ترش وشیرین ٢٢١
مِزْوَد : تێشوودان ١٧١
مَسْأَلَة : سوئال ٢٤٣
مَسْجِد : مزگەوت ١٧٧
مَسْح : پەلاس ٢٠٦
: سۆل ٧٢
مَسَرَّة : سروور ٢١٢
مُسْلِم : موسلمان ٢٣٨
مِسْمَار : بزمار ٣٥٣
مِسْوَاك : سیواك ٢٨٦
مِسْحَاة : بێل ٢٢
مَسْك : پێست ١٤٣
مَشْحُون : پڕ ١٤٢ ، ٣٥٤
مِشْط : شانه ١٣٣
مِشْكَاة : تاقیكه بێ كولێن ٣٤٨
مِشْمِش : قەیسی ١٥٠

مِصْبَاح : چرا ٢١٠
مِصْرْ : شار ١٧٧
مَطَرْ : باران ٢٣٥
مَطِيَّة : ولاغ ٢٤١
مَعَان : جێگە ١٨٥
مِعْبَلَة : پەیکانی پان ٣٠٧
مَعْدَن : کان ٣٣٣
مَعْز : بزن ٦٥ ، ١٠٣
مَعْزُول : مازوور ٢٥٥
مِعْوَل : زەنگن ١٠٧
مُعَمَّىً : مەتەڵ ١٣٧
مِعْيَار : تەرازوو ٢١٤
مِغْزَل : تەشی ، خەڕەك ٣٤٢
مفازه : بیابان ٣٠٢
مفتون : دێوانە ١١٥
مِقْدار : ئەندازە ٢١٤
مَقْطُوع : بڕاو ٣٤٥
مَقْمَعَة : چەکوش ٢٨٥
مُقْلَة : گلێنە ٢٠٥
مُقْمِر : شەوی‌مانگەشەو ٣٤٩
مَكَان : جێگە ١٨٥
مَكْر : فێڵ ١٦
مِكْحَلَة : کلدان ٢٦١
مِكْعَبْ : سۆل ٢٠٧
مِكْيَال : ربة ٢٩٣
مَلِك : پاشا ١٠٦ ، ١٢٥ ، ٢٥٥
مَلَوَين : شەبوروز ٣٤١
مَنّ : گەزۆ ١٣١
مَنْ : کێیە ٣٠٩
مِنْجَل : داس ١٠٧
مَنْعَ : نەی‌هێشت ٣٥٧
مَنِيَّة : مردن ١٧٩
مُنْيَة : ئارەزوو ٣١٩
مُنْخُل : چشتی‌پێ‌دەبێژن ١٩٩
: هێلەك ٢١٦
مَنْزِل : هەوار ٣٠٦
مَنْزِلَة : مەرتەبە ٣٤٣
مِنْسَأة عەصا ٢١٥
مِنْسَف : شەنە ٣٢٠
مَنْهَل : چەشمە ٣٣٣
مُهْجَة : روح ١٢٨
مَهْد : بێشکە ٢١٤
مَهْمَه : بیابان ٣٠٢
مَوْت : مردن ٥٤
مَوْصُول : پەیوەست ٣٤٥
مَوْضِع : جا ١٥٢
مَوْعِظَة : پەند ٢٤٢
مَيِّت : مردوو ١٤٤
میزاب : پلووسك ٢٦٠
میزان : تەرازوو ٢٩٣

– ن –

نائي : دوور ١٢٩
نابِي : كول ٢٢٩
ناحِل : لاغری (٨٥) ٢٦٧
: لەڕ ٣٣٢
نادِي : مەجلیس ٣٠٨
نار : ئاگر ١٨١
ناصِيَة : پێشەسەر ٢٥
ناعِم : نەرم‌وناسك ٢٥٤
نِبْراس : چرا ٢١
نَبْلة : تیر ٣٤
نَتِن : بۆگەن ٢٤٧
نَجْد : جێی بڵند ٢٩٢
نَجِس : پیس ٧٩
نَجْل : ڕۆڵە ٣١
نَجْم : ئەستێرە ٥٨
نَجِيع : خوێن ٣٤٨
نُحاس : مس ١٣٥
نَحْب : گریەی‌سەخت ١٦١
نَحَت : تاشی ٣٦١
نَحْل : هەنگ ٨٥
نَحْن : ئێمە ٣١١
نَحِي (٨٦) : خێك ٢٩٨
نَحِيب : گریەی‌سەخت ١٦١
نَحِيل : لەڕ ٣٣٢

نُخامَة : بەلغەم ٤٨
نَخْل : دارخورما ١٦٦
نَخِيل : دارخورما ١٦٦
نَدّ : مخالف ٢٦٦
نَدَى : شەبنم ٦١
نَرْجس : نێرگس ٧٥
نَزَرَ : کەم بوو ٣٦٢
نَزْر : کەم ١٠١
نَزِيل : میوان ١١٥
نَسْر : سیسارك ٢٢٥
نَشَب : ماڵ ١١٦
نَشْر : بۆی‌خۆش ١٣٠
نَشْوان : مەستی شەراب ٢٦٩
نَصْراني : گاور ٢٢٠
نَصْل : شمشێر ٣٤
نَصْل : سەرەڕم ، پەیکان ٣٢
نَصِيب : بەش ١٤٦ ، ٦٨
نَصِيحة : پەند ٢٤٢
نُضار : ئاڵتوون ٨٦
نُضْج : پوخت ٣٣٧
نَظَرَ : ڕوانی ٣٥٥
نَظِير : وێنە ٨٢
نَظِيف : پاك ٩٠
نُعاس : وەنەوز ١٠٨
نَعْجَة : مەڕ ٦٥

نَعْل : کەوش ٧٤
نَعَمْ وەیە ٣٣٩
نَعْنَاع : پونگ ١٨
نَقْد : دراو ٢٣٤
نَقّاقَة : بۆق ٣١١
نَمِرْ : پڵنگ ٢٢٦
نَهَار : رطژ ٥٧
نَهْبْ : تەخت‌وتاراج ٣٣٦
نَهْر : رووبار ٤١
نَهَضَ : هەستا ٣٦٩
نُهْيَة : عەقڵ ٢٦٦
نَوْحَة : گریە ١٥٨
نُورَة : قسڵ ١٣٧
نَوْم : خواب ١٢٢
: نووستن ٥٧
نُون : ماسی ٣٣١
نِيَاح : زاری ١٥٨
نَيْءْ : کاڵ ٣٣٧

– هـ –

هامَة سەر ٥١
هَجَا : زەم ١٣٩
هُجُوع : خەو ١٢٣
هَجِير : نیوەڕۆی سەختی گەرما ٢٨٩
هَدِيَّة : دیاری ١٥٨
هَرِمْ : پیر ٤٩
هَرَمْ : پیری ٣٢٥
هِرَّة : کتك ٢٢٢
هَزَار : بولبول ١٥١
هَزِيل : لەڕ ٢٢٣
هُصَرْ : شێر ٣٣
هِلال : مانگی‌یەکشەوە ١١٠
هَلَعْ[٨٧] : حِرْص ٣٢٦
هِمْيَان[٨٨] : هەمانە ٢٠٧
هُنَا : لێرە ١٣٦
هَيْجا : شەڕ ٨٤
هَيْصَر : شێر ٣٣
هَيْصَار : شێر ٣٣

– و –

وابِل : بارانی‌قەطرە گەورە
وَبْل : بیارێ بەسەخت ٢٥٢
واحِدْ : یەك ١٤٢
وادِي : شیو ٦٦
واسِع : فەرەح ١٩٧
والِدْ : باب ١٢٢
والدَة : داك ١٢٢
والله : وەی‌بەخودا ٣٤٠
وَبَرْ : کورك ١٨٢
وَتَد : مێخ ١٥٤
وَتَر : ژێ ٣٢٤
وَجَع : ئێش ٢٣

وَجَل : ترسان ٢٣٢

وَجْنَة : کولم ٣٤

وَجْه : ڕوو ٢٩

وَدْق : باران ٢٥١

وِرْد : ئاوی سارد ١١١

وَرْد : گوڵ ١٢٧

وَرَق : پەڕ ٢٣٧

وَرَق : گەڵا ١٢٦

وَرَم : ئەماس ٣٤٦

وَزْن : کێشان ٢٩٩

وَسَخ : چڵك ١٩٠

وَسَن : خەو ١٢٣

وَسْنَة[٨٩] : وەنەوەز ١٠٨

وَصِيف : عەبد ٢٨٣

وَصِيفَة : جارية ٢٨٣

وَطْب : مەشکە ٢٨١

وَطَر : حاجەت ٣٢٤

وَعِل : نێری بزنەکێوی ٣١٥

وغى : شەڕ ٨٤

وَقَفَ : وەستا ٣٧٠

وِکَاء : زاریێن ٢٠٧

وَکْر : هێلانە ٣٨

وَکَف : دڵۆپە ٢٦٨

وَلَد : ڕۆڵە ٣١

وَلُود : زایندە ٢٦٢

وَهَبَ : بەخشی ٣٥٨

وَهْدَة : جای نەوی ٢٩٢

وَهَق : کەمەند ٢٤٦

– ي –

يَد : دەست ٢٤

يَسِير : کەم ١٠١

يَقْطِين : کوولەکە ٢١٦

يَمّ : دەریا ٩٢

يَمِين : سەوگەند ٢٤٢

يَنْبُوع : چەشمە ١٥٢

يَهُودِي : جوو[٩٠] ٢٢٠

بنکەی ژین

پەراوێزی فەرهەنگۆکی ئەحمەدی :

١ ــ لە فەرهەنگەکانی زمانی عەرەبیدا هاتووە کە (أبقم) ئەوەیە سپییەکەی ڕەنگێکی دیی تێکەڵ بێ •

٢ ــ کوچك : واتا بەردی سێ کوچکەی بن مەنجەڵ •

«جەمیل ڕۆژبەیانی»

٣ ــ آجرّ : وشەیەکی فارسیی بە عەرەبیکراوە • (الصحاح) •

٤ ــ لە چاپەکەی بەغدادا (آدُر) بە بۆرێك لەسەر دالەکەیەوە نووسراوە ، ڕاستییەکەی (آدَر) بە سەرە ، هەروەکو لە (لسان‌العرب)دا هاتووە : (الأُدرة : نفخة في الخصية والآدَر والمأدور : الذي ينفتق صِفاقُه) •

٥ ــ ارج ، هەروەها (اريج‌واريجة)بۆنی خۆشە •

٦ ــ اشل : لەبەرئەوە ناتەواوییەکە تایبەتە بە دەست ، کە لە متن اللغەدا دەڵێ : « يُبس اليد وذهابها وقيل هو فسادٌ في اليد » لەبەر ئەوەش (شەل) بۆ پێیە ، ڕەنگەبێ گۆج لە دەستشەل بەو مانایە داندرابێو گۆڕینی بەسەرهاتبێ •

٧ ــ اشهب : لە پەراوێزی چاپەکەی بەغدادا نووسراوە : « الأشهب ــ في الألوان ــ البياض الغالب على السواد » بەڵام لێرەدا کە بۆ سپیداندراوە چونکە لە عەرەبیدا بە کینایە بە سپییەکی زۆر سپی گوتراوە ••ئەوەتا لە (لسان العرب)دا دەڵێ (الشهباء)مانای سپییە سەبارەت بە لێکدانەوەی تاکە هەڵبەستێکی زهیر کە دەڵێ : (اذا السنة الشهباء)کەوا مەبەستی لە السنة الشهباء ساڵی بەفرزۆرە •

٨ ــ مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی دەڵێ :

ڕەنگە لە بنەڕەتدا (اصل)گەورە دار بووبێ یان شتێکی تری لەگەڵدا بووبێ ، ڕونووسەکان هەموویان خراپن •

٩ ــ ماندەگی : ماندووبوون ، ماندوێتی •
١٠ ــ آنفاً : بە مانا سەرەتای شتو بەر لەساتێکیش هاتووە ، لە قامووسدا دەڵێ (جاؤوا آنفاً : قَبَيْلا او منذ ساعة) •
١١ ــ آنك : وشەکە لە بنەڕەتدا عەرەبی نی یە •
١٢ ــ النوك : الحمق ، الأنوك : الأحمق وجمعه نَوْكى وَ نوك •
١٣ ــ إوَزْ : هەروەکو لە کوردیدا لە عەرەبیی تازەشدا بۆ قاز (وزّ و إوَز)بۆ مراویش (بط)بەکار دەهێنن ، بەڵام لە فەرهەنگە کۆنەکاندا هیچ جیاوازی لە نێوان ئەو دوو پەلەوەرەدا ناکرێت • لە (لسان العرب)دا نووسراوە : (الوزّة : البطّة وجمعها وزّ وهي الإوَزّة ايضاً والجمع إوَزّ و إوَزّون)بۆیە شێخ مارفیش جارێك بۆ (اوز)مراوی و جارێکیش بۆ (بط)قازی داناوە ، لە ڕاستیشدا مراوی ناوی گشتە بۆ هەردوو جۆرو لە بنەڕەتدا (مامرئاوی)یەو هەر ئەم وشەیەش هێشتا لە هەندێ ناوچەدا لە شێوەی (مامراوی)دا بەکاردێت •
١٤ ــ باع لە (لسان)و فەرهەنگەکانیتردا ماوەی نێوان هەر دوو لەپی دەستە کە بڵاوبکرێنەوە ، بەڵام وا دیارە لە دوایی‌دا بە کینایەت مانای دەستی وەرگرتووە •
١٥ ــ قاڵب : واتا قاڵبی لەش نەك قاڵبی سابوون یان قاڵبی خشت•• لە وڵاتی کۆیەش لە شێوەی (قەلب)دا ماوەتەوە •
١٦ ــ ئیحسان : چاکە •
١٧ ــ برکە : واتا ئەستێڵ (بڕوانە قامووسی زمانی کوردیی زەبیحی) •
١٨ ــ برمە کۆی (بِرام)ە مانا مەنجەڵ •
١٠٩ ــ لە (متن اللغة)دا دەڵێ : البط : الإوَز ، واحدته بطة ، اعجمي معرب وهو عند العرب الإوَزّ) •
٢٠ ــ شەوهەر : شووی‌ژن واتا مێرد •

٢١ ــ ثۆءَم : له چاپەکەی بەغدا نووسراوه (توئمة وتَوْأم) بەلام
له (متن اللغة)دا (تِئْمْ ، ثُؤم ، تَيْئم ، تَوْأَم)هەیه •
٢٢ ــ ثقبة : تاکی مێی (ثقب)••• (بیمار) ، سۆراخ : کونی مارو مێرووه
(ڕۆژبەیانی •)
٢٣ ــ ثملان : بەم شێوەیە لەو فەرهەنگانەی بەردەستمدا نەبوو ، بەلکو
(ثَمِل)هەیه ، دوور نی‌یه له شوێنی‌تردا بەم شێوەیە لەکارهاتبێت‌و
ئێمە پێی‌نازانین •
٢٤ ــ کار : واتا بێچووی بزن نەك ئیش‌وکردەوه •
٢٥ ــ شەك : بەرخەتێرێك سالێکی تەمەن تەواو کردبێ •
٢٦ ــ سرور : کەیفخۆشی •
٢٧ ــ جراب : هەمبانه ، (المزود)یشی پێ‌دەلێن • بەلام شتومەکی وشکی
تێ‌دەکرێت نەك تەڕ • بەئیستیعاره بۆ کالانی شیریش بەکاردێت •
مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی دەلێ :
(زەرف)یش ئەوەی شتی تێ‌دەکرێ وەکو هەمبانه نەوەك ظەرفی
کاغەز یان ظەرفی قاپ‌وقاجاغ •
٢٨ ــ جریال : له (متن اللغه)دا دەلێ بۆیەی سووره ، لەوانەشه لەبەر
ڕەنگەسووەکەی بۆ شەرابیش بەکارهاتبێ •
٢٩ ــ کیشك : بە مانا تیردان ، یان توورو تۆربه بەرامبەر بە وشەی
(جعبه)بەکارهاتووه ، فارسی‌یەکەی (کیش)ە •
٣٠ ــ له لسان‌دا (الجفنة)دەفرێکی گەورەی چێشتە ، واتا کاسه ، بەلام
هەرچی بەمانای کالان یان کێلانی شیره له شێوەی (الجَفْن)داهاتووه
٣١ ــ خووب : جوان •
٣٢ ــ جیْرِ ، أَجَلْ : بەلێ •
٣٣ ــ حائط : له (متن اللغة)دا دەلێ باخێکی دارخورمایه ئەگەر دیواری به
دەوردا دروست‌کرابێ •

٣٤ ــ داو : ئەوەی ڕاوی پێدەکرێ •
٣٥ ــ حَجَلة : حَجَل نێرە وحَجَلة مێیە (لسان) •
٣٦ ــ سوخەن : قسە •
٣٧ ــ حرص : ئەم تاکە هۆنراوەیەی ژمارە (٣٢٦) لـە چاپەکەی بەغدادا بەم جۆرەیە •

هلع هەم شەڕە ، حرص ، قمّل گەنە •

واتا وادەخوێندرێتەوە کە (حرص) بەرامبەر بە وشەی (گەنە) هاتووە من لام وایە گەن (گەندو خراپ) بێت ، چونکە لە فەرهەنگاندا بە مانای زیندەوەری خوێنمژم بەرچاو نەکەوت •

مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی بە جۆرێکی تر ئەم تاکەی خوێندوەتەوە کە لای ئەو ڕاستییەکەی ئەمەیە :

(هَلَعْ هەم شَرَّهْ ، حرص ، (قَمَّلْ) گەنە•)

بـە پێی ڕاکەی ئـەو وشەکان ڕاستکرانەوە •

٣٨ ــ حضر : بە واتای پلەو پایە بـە ئاشکرا لـە لساندا نییە ، بـەڵام (متن اللغة) دەڵێ ئە گەورە پیاوەیە کـە خاڵك ڕووی تێدەکەنو وشەکەش عەرەبیی دروستکراوە هـەر لەوەوە حەزرەتی فـلانو فیسارە کەش داکەوتووە •

٣٩ ــ هێزم : داری‌سووتاندن •
٤٠ ــ خشف : لە چاپەکەی بەغدا (خشین) نووسراوە •
٤١ ــ الخفر : شەرمێکی زۆر •
٤٢ ــ پەس : لای دواوە •
٤٣ ــ لە ئەصڵدا وەهایە : دابّة ئیسمی ولاغە •
٤٤ ــ دخنة : تاکی مێی (دخن)ە •
٤٥ ــ دریٰ : لە چاپەکەدا (درأ) نووسراوە •
٤٦ ــ دِیَة : لـە عەرەبیدا بـە خوێندانو بۆ بژاردن دەڵێن ، بەڵام لـە

(متن اللغة)دا (الدوّ ، الدويّ ، الدَّوية ، الدّاوية ، الدواية) بـه مانای بیابانی گەورە هاتووە بۆیە ڕەنگە (دِيَة)نەبێت‌و (دوية)
٤٧ ــ ذَبْح : کوشتن ، لێرەدا (کوشتنی)کار (فیعل)نی‌یە بەڵکو چاوگەو لە جێی کوشتوو بەکارهاتووە •
٤٨ ــ لە چاپەکەدا لە جیاتی رقاد (سهار) نووسراوە کە مانای بێ‌خەوی دەگەیەنێ ، وا لەسەر ڕای مامۆستا ڕۆژبـەیانی‌و بـە پێی دانـە چاپکراوەکەی ئەوقاف ل ٥٤ ڕاستمان‌کردەوە •
٤٩ ــ زَرْد : هـەروەهـا (السَّرْد) بەیەکداچوونی ئەڵقەی زرێ ، بە مانا ئەڵقەی زرێش هاتووە • (متن اللغة)• بەڵام مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی لای وایە (زرد)نی‌یەو (زرّ)ە وەکو دەڵێ (زر أزراره علی القمر) واتا دوگمە •
٥٠ ــ شەوهەر : مێرد ، شوو •
٥١ ــ السخلة : بەرخ‌وکار ، واتا بێچووی مەڕو بزن (لسان ــ ٣٣٢) •
٥٢ ــ سراویل : زۆر کەس بە (کۆ)ی تێ‌دەگەن : بەڵام تاکەو کۆیەکەشی (سراویلات)ەو وشەیەکی نەعەرەبی‌یە •
٥٣ ــ سرحوب : لە (لسان)دا کەڵەگەت‌و لەش‌ڕێکە ، هەروەها ئەسپێکە لە غاردان‌دا دەست بـڵاو دابنێ ، هەروەها لـە ڕووی زەوی‌یەوە درێژبێت ، لە (صحاح)دا تەنیا بۆ ڕەگەزی (مێ) واتا مایین تایبەت کراوە •
٥٤ ــ سلی ج : اسلاء : ئەو پێستە تەنکەیە کە کۆرپەی تێ‌وەرپێچراوە کە لە منداڵدان دێتەدەرەوە • لە مرۆڤ‌دا (مشیمه)یە •
٥٥ ــ سمند : چارەوێ • (سەمەند)هاوواتای وشەی (الفرس)ەو وشەکە فارسی‌یە (متن اللغة) •
٥٦ ــ السمین : لێرەدا مانا بۆ تایبەتی‌یە نەك سیفەتی گشتی ، ئیتر کـە دەگوترێ قەڵەوی‌و قەڵەوایەتی (قەڵەواتی) لە لاشەی مەڕ مەبەست

له شوێنە چەورو قەڵەوەکەیە •

ئەگەرچی مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی لای وایە (سمین)نی‌یەو (سمن)ە کە ئەوسا یەکسەر مانای قەڵەوی دەدات •

٥٧ ـ السَّنُّوت والسِّنَّوْت : کەرە ، پەنیر ، هەنگوین ، روبە (متن اللغة) ئیتر وشەی (زێڕ)کە لە چاپەکەدا نووسراوە ، مامۆستا ڕۆژبەیانی پێشنیاردەکا (زیرە)بێ نەك زێڕ •

٥٨ ـ السهاد : لە (متن اللغة)دا السهدوالسهادوالسهار واتا خەوزڕانو بێ‌خەوی •

٥٩ ـ السهو : لە زمانی عەرەبی‌دا بە بێ‌ئاگایی‌و غەفلەتی دەڵێن ئیتر ڕەنگ‌بێ لێرەدا (خەو) لەو مانایە وەرگیرابێ ، یان وشەکە لە دەسنووس‌کردن‌دا هەڵەی تێ‌کەوتبێ •

٦٠ ـ لە چاپەکەدا (شامت)نووسراوە واتا ئەو کەسەی بە دەردو بەڵای یەکێك شاد بێت ، دیارە (شامة) ڕاستە کە مانای خاڵە •

٦١ ـ لە چاپەکەدا (شوخة)نووسراوە •

٦٢ ـ صارخ : چڕندە لە (چڕین)ەوە وەرگیراوە ، هەر بۆیەش لە دێڕی ٢٧٩دا بە صارخ گوتراوە کەڵەشێر •

مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی دەڵێ :

وشەکە (چەڕەندە)بەرامبەر بە وشەی (سارح)ی عەرەبی‌یە : واتا ئەومەڕەی بۆ لەوەڕ دەڕوات‌و لە چاپەکەی (عصری)دا بە هەڵە کراوە بە (صارخ) ئەمجارە ڕەنووسەکەی (ئەوقاف) لاپەڕە ٧٩ بەڕاست‌تۆماری کردووە •

٦٣ ـ لە چاپەکەدا (سارم)نووسراوە •

٦٤ ـ صاع جۆرە پێوانەیەکە بریتی‌یە لە پێنج ڕەتڵ •

٦٥ ـ لە چاپەکەدا (صاغ‌درست) نووسراوە •

٦٦ ـ لە چاپەکەدا (صاغ‌درست)نووسراوە •

٦٧ ــ ضَرَب : دیاره مەبەست لـە شانە شانای هەنگوینە ، ئـەگـەرنا (ضرب)هەر خۆی هەنگوینێکی سپیو ئەستوورە •
٦٨ ــ طاق : لەو چەند فەرهەنگەدا کە بەردەستبوون بە مانا (تار)شتێکم ڕێبەدیی نەکرد ، دەڵێم دوور نی‌یە (طاقة) بێت .•
مامۆستا ڕۆژبەیانی لێی زیاد کردووە دەڵێ (طاق،طاقة) :
تار=هەودا ، تەلی باریکی دەزوو یا ئەوریشم •
٦٩ ــ العَذَبْ : ئەو بەشەی لە مێزەرو مەندیل تا ئاوشان شۆڕدەبێتەوە • تاکی مێی (عذبة)یە •
٧٠ ــ لە چاپەکەدا (عرموت)نووسراوە •
٧١ ــ ئیحتیلام : ئەگەر لە (حلم)ەوە وەرگیرابێ مانای (الحِجْروالنهی)یە واتا ژیـــریو هۆش • ئەگەرنا ئیحتیلام مانای خــەون دیتنە کــە هەرزەکاریش دەگاتە دەوری خەوندیتنو شەیتانیبــوون دەگــاتــە پلەی (ژیری) •
٧٢ ــ غصن : لە چاپەکەدا (شاخدار) نووسراوە •
٧٣ ــ غمرة : بەمانا دژوار وگێژاوی ئێشوکار هاتووە •
٧٤ ــ فراشە : لەچاپەکەدا (فرّاش) نووسراوە •
٧٥ ــ فرع : لە چاپەکەدا (شاخدار) نووسراوە •
٧٦ ــ فنّ : لە چاپەکەدا (شاخدار) نووسرابوو ، (فن)یش بەو مانایە لــە فەرهەنگانەدا نەبوو • لەوانەیە ڕاستیەکەی وەکــو مامۆســـتا ڕۆژبەیانی دەڵێ (فنن)بێ‌کە بەمانا لکی دارو کڵافە مووی سەر هاتووە
٧٧ ــ (وێز)یش دەڵێن •
٧٨ ــ القفیز : جۆرە پێوانەیەکە گەنمو دانەوێڵەی پێ‌دەپێورێ (کەو)یش وەکو پێژنگ وایە ، هەر لەم بارەیەوە کەویجو کەوێژ هەیە •
٧٩ ــ خواب : خەو •
٨٠ ــ لە پەراوێزی چاپەکەدا نووسراوە (کزبرە بەکوردی ڕەشکە) .•

٨١ ــ كندج : له متن‌اللغـةدا ده‌ڵێ : الكَنْدوج شـبه المخزن ، الخزانة الصغيرة ، معرّب كنـدو • واتـا عه‌مار یان كۆگایه‌كی بچووكه‌و به‌عه‌ره‌بی‌كراوی وشه‌ی (كه‌ندوو)ه •

٨٢ ــ لجج : له (متن‌اللغة)دا نووسراوه : لـجَّ لَجّاً ولجاجاً ولجاجة : ضحك • استلجَّ : ضحك • ئه‌گه‌رچی له‌شوێنی تردا (لجج)به‌مانا كه‌لله‌ره‌قی وكینه‌به‌ریش هاتووه •

٨٣ ــ مـارن : له‌هه‌ندێ نوسخه‌دا له‌جیاتی نه‌رمه‌لووت ، نه‌رمه‌گـوێ نووسراوه ،به‌ڵام له عه‌ره‌بی المارنان : (المنخران)ه‌و المارن من الأنف دون القصبة •

٨٤ ــ گلمت : كه‌سته‌ك ، قوڕی وشك •

٨٥ ــ لاغری : ده‌بوو بنووسرایه (لاغر) •

٨٦ ــ نحی : مه‌شكه ، كووپه‌ڵه ، چه‌نی •

٨٧ ــ هلع : له عه‌ره‌بی به مانا خه‌مباری ، ترسنۆكی له شه‌ڕدا ، برسێتی ، ڕژدی دێت • (حرص)یش به مانا جاوبرسێتی‌و ڕژدی دێت •

٨٨ ــ همیان : كه‌مه‌ربه‌ند ، به‌نده‌خوێن (دۆخین) •

٨٩ ــ له (لسان)دا هاتووه : السِّنَة والوسنة والوسن : ثقلة النوم وقیل (النعاس) • واتا به مانای گـه‌رمـه‌ی خه‌وتن بـه مانا وه‌نه‌وزیش هاتووه • (لسان‌العرب‌جلد١٣،ل٤٤٩) • هه‌روه‌ها له (متن‌اللغة)ش‌دا ده‌ڵێ : شدّة‌النوم وثقلته او اوله او النعاس من غیر نوم (لاپه‌ڕه٧٥٧) •

٩٠ ــ له چاپه‌كه‌دا (جوود) نووسراوه •

*** تێبینی :**

تكایه شـه‌ش دێڕی دوایی لاپـه‌ڕه‌ی (٧٣) لـه‌م وتاره‌دا له پاش دوادێڕی لاپه‌ڕه‌ی (٧٢)ه‌وه بخوێننه‌وه •

بەشی دووەم
بارو دۆخی کوردستانو گەلی کورد لە سەدەی ١٦ هەمدا

نووسینی : شەمسی محمەد ئیسکەندەر
شوکور مستەفا لە ئازەربایجانی‌یەوە
کردوویە بە کوردی

کوردو کوردستان

برێ لەو مێژوونووسو زانایانەی لە مێژووی گەلی کوردیان کۆڵیوەتەوە لە بارەی بنەچەکەو ڕەچەڵەکو دابو نەریتو ئایینبینیی نەتەوەی کوردو باری هەڵکەوتی جوغرافیاییی کوردستانەوە ، با لێك جیاوازیش بن ، زانیاریی بە سەروبەریان نووسیوە •

ئێمەیش لەم بەشەدا ، لە بنەڕەتی ئەو کەرەستانەی تا ئێستا بەدەستمان هێناونو پشت بە « شەرەفنامە » وامان بە سوود زانی لە بارەی بنەچەکەو ڕەچەڵەکو دابو نەریتو ئایینبینیی نەتەوەی کــوردو باری هەڵکەوتی جوغرافیــاییی کوردستانەوە کورتە زانیاری‌یەکی بە ســەروبەر پێشکێش بکەین •

کورد چۆنو کەنگێ پەیدابوون ؟ فیردەوسی لە « شاهنامە » کەی‌دا ڕۆمانتیکانەی نــووســیوە ، دەڵێ : « ئەژدەهــاك ، پێنجەمین پادشــای پێشدادی‌یان کە لە پاش جەمشید تەختو تاجی ئێــرانو تووران تووشی نەخۆشیی تاعوون دەبێ ، دوو دەماری وەکو ماری لەسەر شان دەڕوێن[1] (٤٢ ، ٩) •

بتلیسیش ئەم ڕووداوەی وەکو خۆی نووسیوە •

فیردەوسی لەم ئەفسانەیەدا کە بە شیعری نووسیوە ، دەڵێ : « بۆ چارەکردنی ئەم نەخۆشی‌یە حەکیمەکانی دەڵێن ، تەنیا دەرمانێکی چارەی ئەم نەخۆشی‌یە بکا ئەوەیە کە هەموو ڕۆژێ خواردنی لە مێشکی دوو لاو بۆ دروست بکرێو دەرخواردی بدرێ • پادشایش بەجێ‌هێنانی ئەم کارەی بە ئەرمائیلو کەرمائیلی وەزیری ئەسپارد ، بەڵام وەزیرەکان چونکە بەبەزەو مرۆپەروەربوون ، هەموو ڕۆژێ ، لە بری مێشکی یەکێ لە لاوەکان ، مێشکی بەرخێکیان تێکەڵ بە مێشکی یەکێکیان دەکرد و بەم جۆرە خواردنیان بۆ پادشا دروستدەکردو بە مەرجێ لە وڵاتەکەی خۆی دوورکەوێتەوە یەکێ لە لاوەکانیان ئازاد دەکرد •

فیردەوسی دەڵێ : « ئەو لاوانەی لە سەربڕین ڕزگاردەبوون خۆیان لە کەژو کێوان وەدەشێردو لەوێ خاوخێزانیان لێ‌دەکەوتەوەو بەم شێوەیە پەیدابوونی بنەچەکەی کورد دەستپێ‌دەکا (٤٢ ، ٩) •

بەم جۆرە زۆرینەی ئەو مێژوونووسانەیش کە لە ڕەچەڵەکو بنەچەکەی کوردیان کۆڵیوەتەوەو « شەرەفنامە »یشو سەرچاوەکانی دیکەیش ئەمەیان بۆ پەیدابوونی نەتەوەی کورد بە بنەڕەت داناوە (٧٦ ، ١٢ ، ١٠٣ ، ٤٤٩) •

مێژوونووسانی ئەم دواییانەیش بۆ پتر چەسپاندنی بنەڕەتی ئەم نەقڵە ، دەڵێن خەڵکی دەماوەند تا ئێستایش ، بە بۆنەی لە زوڵم‌وزۆری زوحاك ڕزگاربوونیانەوە ، هەموو ساڵێ لە ٣١ی مانگی ئابدا جێژن دەکەنو بەم جێژنە دەڵێن جێژنی کورد (٩٧ ، ١٠ ، ٦٩ ، ١١٦) •

تێکڕا ، لەمەڕ ڕەچەڵەکو بنەچەکەی کورد هێند نەقڵو ریوایەتی لێکجیاواز هەن ، تەنانەت مێژوونووسان ، بۆ خۆشیان ئەم مەسەلەیەیان بۆ یەکلا نەبۆتەوەو بە ئاکامێکی بنەبڕ نەگەیشتوون (٦٩ ، ٢٦ ، ٢٣ ، ٦٥) •

بەڵام مەسەلەی ئەوە کە نەتەوەی کورد یەکێکە لە نەتەوە هەرەکۆنەکانی

ئاسیاو بە ناوی کاردۆخەوە ناسراوە ، ئەمە ئێکسێنێفۆن ، مێژوونوسی یۆنانی لە کتێبەکەیدا کە ناوی (ئاناباسیس)ەو لە ٤٤١مین ساڵیپێش لەدایكبوونی عیسادا دای ناوە ، نووسیویە • هێندێ مێژوونووس لە سەر ئەو بڕوایەن کە کوردەکان لە ساڵی ٦٠٧ی پێش لەدایكبوونی عیسادا لەگەڵ میدییەکاندا هەڵیان کردووەتە سەر ئاشووری‌یەکان (٧٣ ، ٧ ، ٨٩ ، ١٥ ، ٢٦) •

لەمەڕ وڵاتی کورد ، ئێکسێنیفۆنیش‌و سترابۆنی جوغرافیازانی یۆنانیش، زانیاری‌یان داوە •

سترابۆن نووسیویە : وڵاتی کاردۆ مووش‌و دیاربەکرە (بڕوانە : ٦٩)• بدلیسی دەڵێ ، (کاردۆ)ناوەکەی قەڵای (سووی)یە لە ناوچەی بدلیس (٧٦ ، ٤٢٤) • هەروەها ئۆروج بەگی بەیات لە کتێبەکەیدا دەڵێ ناوچەی (کاردۆ) لە کوردستانە (٤٧ ، ١٠٥) •

بەم جۆرە ، ئەوانەی لە مێژووی کوردیان کۆڵیوەتەوە ، لەو بارەوە کە کورد هەر لە کۆنەوە لە کاردۆ ، لەداوێنی چیاکانی زاگرۆس (کوردستان)دا ژیاون‌و لەوێ بە پەزەوانی‌و شوانکارەیی‌و وەرزێری‌یەوە خەریك بوون ، زانیاری‌یەکی زۆریان داوە • بە تێکڕایی ، وشەی کورد کە لە وشەی (کاردۆ) یا (گاردو)ەوە وەرگیراوە ، لە بنەڕەت‌دا بە واتای پاڵەوان هاتووە (٧٦ ، ١٣)•

بدلیسی لە « شەرەفنامە »کەیدا تیرەو هۆزی کوردی کە لە ڕووی زمان‌و نەریت‌و داوودەستوورەوە لێكجیاوازن ، کردووە بە چوار گرۆوە : (١ ــ کرمانج ، ٢ ــ لوڕ ، ٣ ــ کەلهوڕ ، ٤ ــ گۆران) •

شەرەفخان تیرەو هۆزەکانی کوردی بە ئازاو چاونەترس‌و دەسبڵاوو دڵاواو گوێ‌بەفەرمانی دایك‌و باوك‌و مێوانپەروەرو نان‌و نمەكقەدرزان لە قەڵەم داون (٧٦ ، ١٣ ، ــ ١٥) •

بڕێ لێکۆڵەوانی دیکە کوردیان بە مرۆپەروەر ، بەڵام لە ڕاست دژمن بە سەرڕەق‌و نەبەزپیشان داوە • کورد موسوڵمانن • موحەممەد پێغەمبەریان لەلا چاترین مرۆیە ، لەسەر نوێژکردن‌و زەکات‌دان‌و حەج‌کردن سوورن • « شەرەفنامە » لەمەڕ ئایینی کورد بە تایبەت دەدوێ‌و ئەوەیش دەڵێ کە هۆزگەلی بەسیان‌و بوختی‌و داسنی‌و خالیدی‌و دومبولی سەربەیەزیدین‌و زۆریان ڕك لە موسوڵمانەکان دەبێتەوە (٧٦ ، ١٤ ، ١٠٣ ، ٤٤٩) •

ڕێبازی سوننی‌گەری‌و شیعەگەری لە نێوکورددا زۆر بڵاون • تەنانەت کوردی کوردستانی تورکیا سەرلەبەریان‌و کوردی ئێران‌و عیراق‌و سووری‌یە دەتوانین بڵێین زۆربەیان سوننین • بە پێی نووسینی هێندێ لێکۆڵەوان ئێستایش لە ناو کورددا یەزیدی‌و قادری‌و ریفاعی‌و خاوەن ڕێبازی دیکە هەن‌و ئەمانە هەریەکەیان بە جیاجیا پیرێ سەرۆکایەتیی دەکاو پەیڕەوانی بێ سێ‌ودوو لە فەرمانی دەر ناچن‌وهەمیشە گوێ‌بەفەرمانین (٩٧ ، ١٢ ، ٩٣ ، ١٩) •ئەو خاکەی کوردی لەسەر دەژی ، سەردەمانێکی دووروودرێژ ، مێژوونووسانی ئێران‌و عەرەب بە نێوی جۆراوجۆری واوەیان نێو بردووە ئێمە لە سەرچاوەکان‌دا ئیدی تووشی نایەین • بەڵام لە ناوەندی سەدەی ١٢ هەم‌دا سوڵتان سەنجەری سەلجووقی بۆ ئەوەی سەرسنووری ویلایەتەکانی نێوان ئازەربایجان‌و لوڕستان ، لەمانە هەمەدان‌و دینەوەرو کرماشان دیاری بکاو بەشی ڕۆژهەڵات بە کرماشانەوە ببەستێ ، بەشێکی لە کوردستان بە سەربەخۆ جاڕداو هەر بە ناوی ئەو خەڵکەوەیشی لێی‌دەژیان نێوناو لە پاش ئەمە لە دەساوێژو قۆچانی ڕەسمیی دەوڵەتی سەلجووقی‌دا ناوی کوردستان نووسراو شاری بەهاریش[٢] بوو بە پێتەختی‌و سوڵتان سلێمانی برای سوڵتان سەنجەری سەلجووقی‌لە ساڵانی ١١٦١دا بوو بە پادشای ئەو شارە (١١٧،٥)• ئیدی بەم ڕەنگە دێرۆکنووسی ئێرانی حەمدوڵڵای قەزوینی ناوی کوردستانی بۆ یەکەم جار لە کتێبەکەی‌دا نووسی‌و چەسپاندی (٦٣ ، ١٢٧ ، ١٢٩) •

بدلیسی لە دیاری‌کردنی سەرسنوورەکانی کوردستان‌دا نووسیویە :
« ولاتی کوردستان لە هورمزەوە کە لە گوێ‌دەریای هیندە دەست پێ‌دەکا ، ڕاست تا ویلایەتەکانی مەرعەش‌و مەلاتیە هەڵدەکشێ • لە باکوورەوە لەگەڵ فارس‌و عیراقی عەجەم‌و ئازەربایجان‌و ئەرمەنستان‌و لە باشوورەوە لەگەڵ دیاربەکرو مووسڵ‌و عیراقی عەرەب‌دا هاوسنوورە (٧٦ ، ١٣ — ١٤ ، ٤٤٩)•

کاتب چەلەبیش سنووری کوردستانی لە کتێبەکەی‌دا کە لە ساڵی ١٦٤٦دا نووسیوە وا نەخشە کێشاوە کە لە باکوورەوە لەگەڵ ئەرزەڕۆم‌و لە باشوورەوە لەگەڵ بەسرەو کەنداوی بەسرەدا یەك‌دەگرنەوە (٤٨ ، ١٥ ، ٥ ، ١٠١) •

جوگرافیاناسی ئێرانیی هاوچەرخ عەلی ڕەزم‌ئارا نووسیویە ، کوردستان بــە پێی خەلکەکەی هەرێمێکی گەورەو فرەوانــە • ڕەزم‌ئــارا درێژاییی کوردستانی بە (١٠٠٠)کیلۆمەترو پانایی بە (٤٠٠) کیلۆمەتر داناوە (٤،٩٣)•

بەم جۆرە بێ ، شی‌کردنەوەی سنووری کوردستان لە لایەن لێ‌کۆڵەوانی ئەم دواییانەوە هێند لێك‌جیاوازو تاق‌وجووت نین •

کوردستان بە پێی بــاری هەڵکەوتی جوگرافیایی خــۆی ولاتێکی کوێستانی‌یەو لەسەر یەکێ لە ڕێگاکانی بازرگانی‌و ستراتیجیی هەرە گرنگ هەڵکەوتووە • ئەم گرنگی‌یەی باری هەڵکەوتی جوگرافیاییی کوردستان لە ڕادەیەك‌دا بوو شارە مەرکەزی‌یەکانی وەکو ئەستەمبووڵ‌و بەغداو تەورێزو تاران‌و شارەکانی نێوان مۆزەپۆتامیاو[٣]ی دیکە لە ڕێگای کوردستانەوە دەنگیان بە یەك دەگەیشت‌و پێوەندی‌یان لەگەڵ یەکدی‌دا دەگرت • بە پێی نووسینی فۆن هامەر گرتنی ڕێگاکانی کوردستان‌و مۆزەپۆتامیا لە ساڵی ١٣٩٤دا لە لایەن تەیموری لەنگەوە بە داگیرکردنی گورجستان‌و ئەرمەنستان گەڕا (٩٩) •

هەر لە سۆنگەی ئەمەیــە خەڵکی کوردستان بە درێژاییی سەدەکان تووشی داگیرکران‌و تالان‌و بڕۆی بێ پشووو دوانەبڕاوە هاتووەو بێ‌ناوبڕ ،

ناچار دەگژ داگیرکەرانی بیانی ڕاچووەو هەمیشە لە تێکگیرانو شەڕوشۆڕدا بــووە •

عەلی ڕەزم‌ئارا نووسیویە • لە ســەروبەندی شــەڕوشۆڕەکانی ڕۆم (بیزانس)و عەجەم‌دا کوردستان کۆسپێکی گەورە بــووە لەپێش دژمن‌و بووە بە هۆی ژێرکەوتنی ڕۆمی • سەبارەت بەوە کە لە سەروبەندی فەتحی ئیسلامی‌دا ئەم بارودۆخە هەر وەکو خۆی بوو ، عەرەبەکان ناچار بوون لە باکوورەوە بۆ باشوور بگەڕێنەوە (٩٣ ، ٨) • هەر ســەبارەت بەمەیشــە کوردەکان ، لە فەتحی‌ئیســلامی‌دا ، لەچاو تەتەوە ڕۆژهەڵاتی‌یەکانی دیکە ئازاریان پتر چێشت‌و تووشی زەرەروزیان‌و تاڵان‌و بڕۆی زێتر بــوون • ئیبنولئەسیر دەڵێ : « کاتێ لە ساڵی ١٦ هەمی کۆچی (٦٣٧ز)دا کوردستان گیرا ، تۆ لەوە گەڕێ کە کوردەکان بە ڕوواڵەت موسولمان‌بیوون ، کورد لە دژ داگیرکەر ڕادەپەڕی‌و ڕاپەڕینی کورد هەمیشە پێوەدەچووو نەدەبڕایەوە• (٤٥ ، ٢٢ ، ٢٢٩) • تەنانەت داگیرکەر هەر هێندەی زانیبا ماڵە کوردێ لە شارێ ، یا لە گوندێ هەیە ئیتر ئەوە بەس بوو بیکا بە بیانوو ، ئەو شارە ، یا ئەو گوندە بە تاڵان بەرێ .•

بە قسەی دێرۆکنووسان ، کاتێ عەرەبە موسوڵمانەکان ئازەربایجانیان گرت ، مەرزەوانی ئازەربایجان کە لە شاری ئەردەبیل دادەنیشت ، پوول‌و پارەیێکی زۆری بە عەرەبەکان‌داوە بەمــە کوردی سەرلەبەر لە قەلارکردن ڕزگارکردووە (٦٩ ، ١٧٧ ، ٥٠ ، ١٠٠) •

عەرەبەکان خــۆشیان لەگەڵ تیرەو هــۆزەکوردەکان‌دا سەروساختی ژن‌وژن‌خوازی‌و خزمایەتی‌یان گرت‌و بەمە توانی‌یان کوردە ســەرکێشەکان دەم‌کوت‌کەن • بە پێی نووسینی ئیبن‌خەلەکان دوا خەلیفەی ئەمەوی‌یەکان · مەروان دایکی کوردە (٤٥ ، ٢٢٩ ، ٧٦ ، ٥٥) •

تەنانەت سیاسەتی سەرلەبەر قڕکردن بەکارهێنان پیاوە پێش‌کەوت ـ

خوازەکانی ئەو سەردەمەی بە توندی تووڕە دەکرد • حافزی شیرازی دەڵێ :

مزن دم ز حکمت که در وقت مرگ
ارسطو دهد جان چو بیچاره کرد

بەکوردی‌یەکەی :

« دەم لە فەلسەفەو ژیری مەدە ، ئەرەستوو ، لە سەرەمەرگدا وەك کوردی بێچارە گیان‌دەدا » •

« دەم لە فەلسەفەو ژیری مەدە ، ئەرەستوو ، لە سەرەمەرگدا وەك ١١ ــ ١٣دا ئیمپراتۆری‌یەتێکی خێلەکیی گەورەیان دامەزراندووە • بە پێی « شەرەفنامە » بنەماڵەو خانەدانی کورد لە دیاربەکر ، لە جزیر ، لەدینەوەر ، لە شارەزوور (٤) ، لە لوڕستانو پاشانەکێ لە شام ، لە میسرو لە ئەیالەتەکانی فارس‌دا فەرمانڕەوایی سەربەخۆیان دامەزراندووە (٧٦ ، ١٩ ، ٦٠) •

جگە لەم فەرمانڕەوایی‌یانە لەو سەردەمانەدا نزیکەی ٤٦ وردە میرنشینی کوردیش هەبوون •

چ لەو سەردەمەو چ لە بەرایی سەدەی ١٦ هەم‌دا ، پشتاوپشت بە میراتگیریی موڵکایەتیی زەوی‌زارو مافی میرنشینی لە نێوان تیرەو هۆزەکانی کورددا بووە بە هۆی بەش بەش کرانی کوردستانو هەر بەشەی ببێ بە دەرەبەگایەتی‌یێکی چکۆلەو ئەمەیش خۆی لە خۆی‌دا دەبوو بە کۆسپو لەمپەر لە پێش گەشەکردنو خەملینو فراژووبوونی ئابووریی کوردستان • ئەو شەڕو شۆڕانەی بە درێژایی سەدەکان لە نێوان دەرەبەگە خێلەکی‌یەکان‌دا لە بڕانەوەنەدەهاتن دەرفەتی هاتنە گۆڕێی کوردستانێکی یەکپارچەو پتەوی لە دەست‌کورد داو بەم ئاوایە ئەو ئیمپراتۆری‌یەتە هۆزەکی‌یە کوردەواری‌یانەی ، هۆزو تیرەکوردەکان هێنایانە گۆڕێ ، خێوی هێزێکی ئەوتۆ نەبوو خۆی لە هێرشو دەس‌بزێویی بیانی‌یان پێ‌بپارێزێو زۆری

نەخایاند لە ڕیز وەدەرهاتو لە ساڵانی ١١٤١ ـ ١١٧٢دا سەلجووقی‌یەکان کوردستانیان داگیرکرد •

کوردستان سەبارەت بەو گرنگی‌یەی لە ڕووی باری هەلکەوتی جوغرافیایی‌و ستراتیجی‌یەوە هەیەتی ، لە لایەن خوارەزم‌شاکان‌و ئەتابەگەکانی ئازەربایجان‌و لە نێوەندی سەدەی ١٣ هەم‌دا لە لایەن مەغوولەکانەوە بەر هێرش‌و داگیرکران کەوتووە •

لەبەر ئەمە شاری بەهار گرنگیی پێشووی لە چەنگ داو لە بەرایی سەدەی ١٤ هەم‌دا سوڵتان‌ئاباد ، شاری چەمجەماڵ بوو بە مەڵبەندی کوردستان • لە سەروبەندی داگیرکاری‌یەکانی مەغوول‌دا دەس‌بڕێوی‌کەرانی بیانی دیسانەکە لەگەڵ بەربەرەکانێ‌و ڕاپەڕینی پیاوانەی نەتەوەی کورددا ڕووبەڕوو بوون • بەو پێ‌یە لە « زەفەرنامە »و « شەرەفنامە »دا نووسراوە میری هەکاری ، عیززەددین ، لە قەڵای شیروان‌دا بەرانبەر بە لەشکری تەیموورلەنگ بەربەرەکانێ‌یەکی سەرسەختانەو مەردانەی نوواندووە (٧٦ ، ٩٠ ، ٧٧ ، ٤٢٢)•

لە سەرەتای سەدەی ١٥ هەم‌دا فەرمانڕەوایی قەرەقۆیونلووەکان دەستی‌پێ‌کرد • فۆما مێتسۆپسکی‌و بدلیسی وایان پیشان داوە کە لە ساڵی ١٤٠٥دا قەرەیوسفی قەرەقۆیونلوو پەنای وەبەر میری بدلیسێ ، میرشەمسەددین هێناوەو میر شەمسەددینیش ، چەندی لەدەست هاتووە کۆمەگی کردووەو بەدەنگیەوە چووە (٤١ ، ٢٣) • ئیدی لەپاش ئەمە قەرەیوسف هێزێکی گەورەی کۆکردووەتەوەو بڕێ لە ئەیالەتەکانی کوردستان‌و ئازەربایجانی داگیرکردەووە • لەپاش مردنیشی ، میرزا شاروخ ، جێگری تەیموورلەنگ ، لە ساڵی ١٤٢٠دا بڕێ لە میرنشینەکانی کوردستانی کرد بە دەستداو گوێ‌بەفەرمانی خۆی (١٠٨ ، ٤٧ ،٤ ، ٤٤٩) •

سەروبەندی هەرە نالەبارو سەخت بۆ نەتەوەی کورد لەگەڵ

فەرمانڕەوایی ئاق‌قۆیونلووەکان‌دا دەستی پێ‌کردووە یەکەم نوێنەری ئەم فەرمانڕەوایی‌یە توور عەلی‌بەگی ئاق‌قۆیونلووی سەر بە تیرەی بایەندوور، سەبارەت بەوە کە لە بەرایی سەدەی ١٥ هەم‌دا لە ولاتداگیرکاری‌یەکانی تەیموورلەنگ‌دا هاوبەش‌بوو؛ تەیموور دیاربەکری بە شێوەی تیول(٥) دابوویێ • ئەم توور عەلی‌یەش تیرەی تورکمانی هێنا، لەم ولاتەی هێوراندن‌و ڕەگی پێ داکوتان •

لە سالی ١٤٥٣دا حەسەن‌بەگ (ئوزوون حەسەن) لە قەلای ئامێد (دیاربەکر) چووە سەر تەختی فەرمانڕەوایی • حەسەن‌بەگ لە ماوەیێکی کورت‌دا خاکی بەشێکی کوردستان‌و ئازەربایجان‌و ئەرمەنستان‌و عیراقی عەجەم‌و عیراقی عەرەب‌و فارسی خستە سەر قەلەمڕەوی خۆی•لە سەروبەندی فەرمانڕەوایی ئەودا بڕێ لە میرنشینەکانی کوردستانیش داگیرکران • ئوزوون حەسەن ئەو میرنشینانەی داگیردەکردو دەی‌سووتاندن • بە پێی ئەو سەرچاوانەی لەم بارەیەوە دەدوێن، میری میرنشینی ئەرزنجان مەلیك خەلەف، وێرای ئەوەی بێ هیچ بەربەرەکانێ‌و سەرپێچی‌یێك خۆی بەدەستەوەداو بە ١٠ باتمان(٦) زێڕو ٥٠ باتمان زێو ئەوجا توانی ئەو میرنشینە لە وێرانکران ڕزگارکا (٤٣، ٢٤١، ٢٤٢) •

لەبەر بێ هێزی‌و کزبوونی فەرمانڕەوایی ئاق‌قۆیونلووەکان لە سەروبەندی جێ‌نشینەکانی ئوزوون حەسەن‌دا کوردستان دیسان کەوتۆتەوە بەر دەسەلات‌و قەلەمڕەوی حوکوومەتی میسرو حوکوومەتی عوسمانی‌و بەم جۆرە کوردستان لە سەدەی ١٥ هەمەوە لە چەنگالی داگیرکەرێکەوە بۆ چەنگالی داگیرکەرێکی دیکە ئەم‌دەست‌و ئەودەستی پێ‌کراوەو بارودۆخی ئابووریی هێندەی دیکە پەرێشان‌بووەو تێ‌داچووە، بەلام هەر لەو سەروبەندەدا نەتەوەی کورد کە لە تاو شالاوو وشاری بێ‌پسانەوەی بیانی‌و شەڕوشۆڕی تێوخۆ لە پەلوپێ کەوتبوو بڕستی لێ‌بڕابوو، لە سەرەتای

سەدەی ١٦ هەمدا دراوسێی دەوڵەتێکی بەهێزی وەکو دەوڵەتی عوسمانیو دەوڵەتی سەفەوی بوو • لەم سەروبەندەشدا میرایەتیی میرنشینەکانو موڵکایەتیی زەویوزار لە نێو هەموو تیرەو هۆزەکانی کورددا پشتاوپشت لە بابو باپیرەوە بۆ کوڕو نەوەو نەویچڕکو سۆرەوتۆرە بە میرات دەمایەوە • پشتوانەی کۆمەڵایەتیی میرنشینەکان کەسانی سەر بە تیرەو هۆزەکانی کورد بوو .• هەرچی بنەڕەتی ئابووریشیان بوو ، ئەوە موڵکایەتیی زەویزاری وردە ئاغاو موڵکایەتیی تایبەکارو ئەو داوودەستووری وەبەرهەمهێنانە بوو کە لەسەر ئەم بنەڕەتە ڕانرابوو • کەسانی تیرەو هۆزەکان بڕێ ئەرکی جۆراوجۆریان بۆ میرەکان لە ستۆ دەگرتو لە سەفەربەرو شەڕوشۆڕیاندا هاوبەشییان دەکرد .• شەڕ بۆ ئاغاو دەرەبەگ لە نێو کوردان ببوو بە خووپیشەیێکی هەمیشەگیو لە بەندوباو نەدەکەوت: میرانی کورد دە بەرانبەر دەوڵەتی بەهێز ملیاندەداو دەبوون بە پێشکارێکی شەڕکەرو دە بەرابەر دەوڵەتی کزو لاواز سەرپیچییان دەکردو هەستیان بەوە دەکرد کە هەر یەکە بۆ خۆی فەرمانڕەوایێکی سەربەخۆیە • بەو پێیەی بدلیسی نووسیویە ، ئەو تیرەو هۆزە کوردانەی بە ژمارە لەوانی دیکە زۆرترو بەهێزترن بە عەشیرەت نێو دەبرێن (٧٦ ، ١٨) •

لە سەرەتای سەدەی ١٦ هەمدا چەند عەشیرەتێکی بەهێزو لە چاوخۆیاندا سەربەخۆ لە کوردستان هەبوون • عەلائوددەولە زولقەدەری[٢] تورکمان ، کە مەڵبەندەکەی ئەیالەتی مەرعەشبووو زوربەی میرەکوردەکانی لە ژێر دەستدا بوون یەکێ لەمانە بوو و یەکی دیکەشیان ساریمی کوڕی سەیفوددین ، سەرەك هۆزی موکری بوو کە مەڵبەندەکەی سابلاخ (ساوجبلاق ــ مەهاباد) بوو • لە ڕابردوودا چۆن بوون لەم سەردەمەشدا میرانی کورد لە نێو خۆدا ناکۆکو ناتەبا بوونو ئەم کێشەو ناتەباییە ببوو بە کۆسپێکی گەورەو هەڵەمووتێکی سەخت لە ڕێی یەكگرتنێکی سیاسیی

کوردستان‌دا • بدلیسی لەم بارەیەوە نووسیویە دەڵێ : « هەریەکە لە لایەکەوە بۆ خۆی ئاڵای سەربەخۆیی هەڵکردبووو لەسەر دوندو ترۆپکی کەژوکێوان دەژیا ••• لە خودا بەیەکزانین(۸) بەولاوە هیچ جۆرە یەکێتی‌یەکی دیکەیان لە نێواندا نی‌یە » (۷٦ ، ١٦ ــ ١٧ ، ١٠٣ ، ٤٥٠) •

ئیتر بەم ڕەنگە میرانی کورد کە لە سەرەتای سەدەی ١٦ هەمدا هێشتا لە ڕووی سیاسی‌یەوە تەواو ڕەگیان دانەکوتابوو ، بۆ خۆلەدەست‌بزێوی دیکە پاراستن ، دەبوو پاڵیان بە یەکێ لەو دەوڵەتە بەهێزانەی دراوسێ‌یانەوە بدایە • هەرچی میرە سوننی‌مەزەبەکان بوون ئەوە دەبوو ئارەزووی بە لای عوسمانی‌دا داتاشین زێتر بکەن • بــەڵام دۆستایــەتیی دێرین‌و هاوئەمەگیی نێــوان گەلی کوردو گەلی ئازەربایجان وای لە زوربەی کورد کردبــوو ئارەزووی پترپشت‌بەدەوڵەتی سەفەویی بەستنی زێتر دەکردن (۲۲ ، ۷) • چونکە نــەتەوەی کورد بۆ خۆپاراستن لە شــاڵاوی بیانی‌یان بــە چاوی ئومێــدەوەی دەڕوانی‌یە دەولــەتی ســەفەوی کە لە خاکی ئازەربایجان‌دا دامەزرابوو ، بەڵام سیاسەتی هەڵەی شاسمایلی یەکەم لە کوردستان‌دا ئەم ئومێدەی لەباربرد • یەکەم شاڵاوی شا بۆ سەر کوردستان بە داگیرکردنی ناوچەی سابڵاخ (ساوجبلاق)دەستی‌پێ‌کرد •

شاسمایلی یەکەم لەساڵی ١٥٠٥دا بە سەرکردایەتیی چەند سەرکردەیێکی قزڵباشی وەکو دورموش‌خان شــاملووو عەبدی بەگ شــاملووو ساریەلی موهوردار تەکەلووو بەیرام‌بەگ قارەمانلووو خەلیفەبەگ لەشکرێکی گەورەی ناردەسەر ســاریم‌و بەگزی‌دا چــوو ، بەڵام لەم سەردەمەدا ســاریم بەگ ســەرکەوت‌و ســەربەخۆیی خــۆی پاراســت • بە پێی باس‌و خواسی سەرچاوەکانی ئەو سەروبەندە قزڵباشەکان لەم شەڕەدا زۆریان لەناوچوون‌و لەو سەرکردانەی پێشتر نێــومان هێنان تەنها هەر دورموش‌خان شاملووو بەیرام‌بــەگ (٥٩ ، ٩٠)و خەلیفەبەگ بە ســەری سەلامەت دەرچــوون‌و گەڕانەوە •

نووسیاری کتێبی « حبیب السیر » کە دێتە سەرباسی ئەم ڕووداوە سیاســـەتی داگیرکاریی شاسمایلی یەکەم لەهەق کوردستان بە ژێر لێوەوە دەکاو دەنووسێ : «لەبەر ئەوەی ساریم لەگەڵ جەردەو ڕێگرە کوردەکاندا پێکەوە خەریکی ڕێگری‌و جەردەیی بوو ، شا لەشکری وەسەرکرد . ساریم هەڵات‌و ژمارەیێکی زۆر لە کوردە بێدینەکان کوژران‌و لەشکری شایش بە تالاَیێکی زۆرەوە گەڕایەوە » (١١٢ ، ٤٢) .

گونابادی دەنووسێ : « لە نێوان لەشکری شاو دلاوەرانی کورددا شەڕێکی توندو تیژ ڕووی دا . ساریم بۆ ئەوەی خۆ لە دەسبزێویی قزلباشان بپارێزێ چووە پاڵ سەلیم خانی یەکەم (٧٦ ، ٢٨٩)

ئێمە قسەکەی بدلیسی بە ڕاست‌و دروست‌تر دەزانین ،چونکە ئەم ، شەڕو هەرای نێوان دەوڵەتی سەفەوی‌و کوردەکانی لە کتێبەکەیدا وردتر نووسیوەو ناکۆکی و هـــەراو بگرەو بەردەی ئـــەو سەروبەندە ڕوون تر ئاشکرا کردووە .

لێکۆڵەوانی هاوچەرخی ئێرانی ڕەزا پازۆکی [٩] کە لە ڕووداوەکانی ١٥٠٧ــ١٥٠٨ دەدوێ‌و دەڵێ ، ساریم فەرمانڕەوای کوردستان بووەو لـــە ساڵی ١٥٠٧ دا بـــە دەستی قزلباشان کـــوژراوە . بەڵام بـەو پێیەی سەرچاوەکانی مێژوو بە دیاری دەخەن ئەم قسەیە ڕاست نییە (٧٠ ، ٢٨٥) .

وەك لە پێشترەوە گوتمان ، لە بەرایی سەدەی ١٦ هەمدا یەکێ لـــەو فەرمانڕەوا بە هێزانەی بەسەر بەشێکی گەورەی کوردستاندا ڕادەگەیشت عەلائوددەولەی زولقەدەر بوو . ئەم بنەماڵەیە لە ساڵی ١٣٣٩ وە تا ساڵی ١٥١٥ فەرمانڕەوایی مەرعەش‌و ئەلبوستان‌و خەرپووت‌و ئامێدو ئورفەو زۆر ئەیالەتی دیکەی بەدەستەوە بوو و سەرۆکایەتیی هەشتا هەزار ماڵی تیرەی زولقەدەرو تیرەو هۆزێکی کورد بـــوو . دوا نوێنەری ئـــەم بنەماڵەیە ، عەلائوددەولە ، لـــە گەڵ دەوڵەتی میسرو دەوڵەتی عوســـمانیدا کـــە

کوردستانیان لـە نێوان قەڵەمڕەوی خۆیاندا بەش کردبوو ، سیاسەتێکی زیرەکانەی بەکاردەهێناو بەمە سەربەخۆیی خۆیشی دەپاراستو لە ڕووی ماددیشەوە سوودی لێ وەردەگرتن • بە نموونە ، وەك ئیسکەندەر مونشی نووسیویە ، کاتێ نوێنەری ڕۆم دەهاتە کنی ، چەند پێشکارێکی خـۆی دەستنیشاندەکردنو بەرگی میسرییانەی پێ لەبەردەکردنو بە نوێنەرانی ڕۆمی دەگوت : « نوێنەری میسری هاتووە ، لە دژی ئێوە داوای کۆمەكو یارمەتیم لێدەکەن • بەڵام من لەبەر ئەوەی دۆستی سوڵتانم ، خواستی وا قوبووڵ ناکەم •»(٣٣،٤٧)•هەرکە نوێنەری میسریشی دەهاتنە کن هـەر بەو جۆرەی ڕەفتار لەگەڵ دەکردن • لەبەر ئـــەوە عەلائوددەولە زولقەدەر گوایە گوتوویە ، « من دوو باڵداری زێڕم هەن ، یەکێکیان هێلکەی زێڕو ئەوی دیکەیان هێلکەی زیوم بۆ دەکەن » (٣٣،٤٧) •

ئیدی بەم ڕەنگە توانو دەسەڵاتی ڕۆژ بە ڕۆژ پەرەی ساندو پتر لـە حەفتا میرە کوردی لـە خۆ خڕکردەوەو هەموو بوون بـە دەســـتداو گوێبەفەرمانی .• سوڵتان مورادی ئاققۆیونلوو لەشەڕدا لەگەڵ شاسماییلی سەفەویی یەکەمدا بەزیبوو ، لە ساڵی ١٥٠٦دا دێتە ئەیالەتی مەرعەشو کیژی عەلائوددەولە دەخوازێو دەبێ بە زاوای • لە پاشان لەشکری تورکمانو لەشکری عـەلائوددەولە یەكدەگـرنو هێزێکی گـــەورە پێك دێنن • عەلائوددەولە سوود لــەم هێزە گـەورەیە وەردەگـرێو میرنشینەکانی کوردەواریی دیکەیش بە ویلایەتی مووسڵەوە وەسەر قەڵەمڕەوی خۆ دەخا •

ئەوجا تۆرە هاتبووە ســەر ویلایەتی دیاربەکر ، دەیویســت ئەویش بگرێ • بەڵام لە ساڵی ١٥٠٧دا فەرمانڕەوای ئەیالەتی دیاربەکر ، ئەمیر بەگی مووسوڵلووی تورکمان دەچێتە پـاڵ شاسماییلی یەکەم بەرانبەر بەمـە ، شایش نازناوی خانی پێدەبەخشێ • پاشانەکێ دەیکا بە لەلەی تاهماسپ میرزاو فەرمانڕەوایی ویلایەتی خۆراسانی پێ دەبەخشێ (٢٩٣،١١٣) • بەڵام

قەلای دیاربەکر هێشتا هەر بە دەست عەلائوددەولەوە دەمێنێ • ئەمیش ناکاتە نامەردی خۆی بۆ هەڵکردنەسەر دیاربەکر ئامادەو تەیار دەکا • بەڵام شاسماییل هەرکە بەمە دەزانێ لە ساڵی ١٥٠٧دا لەشکر دەنێرێتە سەر عەلائوددەولە • لەشکری هەردوولا لە ئەلبوستان بەرەنگاری یەکدەبن • لەپاش سێ ڕۆژەشەڕی خوێناویو کوشتوکوشتارێکی زۆر قزلباشەکان لە قەلاکەی دیاربەکر بەولاوە نەیانتوانی هیچیتر لە لەشکری عەلائوددەولە داگیرکەن •

بڕێ لە مێژوونووسانی ئەو سەردەمە کە دێنە سەر باسی ئەم شەڕە ، دەڵێن ، شەڕەکە هێند بەسامو خوێناوی بووە ، سەرلەبەری خاکی ئەلبوستان بە خوێنی گەشی کوژراوان سوور بووە (١١٢، ٤٣–٤٥) • عەلائوددەولە بەو هێندەی لە لەشکرەکەی مابۆوە بەرەو مەرعەش کشایەوە • شاسماییلی یەکەم ئەیالەتی دیاربەکری بەرەوڕووی محەمەدخانی ئوستاجلوو کردەوە ، بەلام سەری بۆ فەرمانڕەوایی میرنشینی قەرەحەمیدی لای دیاربەکر ، قایتماز بەگ دانەنواند[١٠] ، هەڵستا قەلاکەی ئامێدی ، کە بە دەستیەوە بوو ، قایم‌کرد • بەلام لەو شەڕەدا کە لەگەڵ محەمەد خانی ئوستاجلوویدا کرد بەزی •

حەسەن بەگی ڕوملوو دەنووسێ : « تەنیا لە شەڕەکەی قەلای ئامێددا پتر لە حەوت هەزار کەس کوژرا (٥٩، ٩٤) • لەم بەزینە بە پاشەوە قایتماز بەگی مووسوڵلوو لەگەڵ فەرمانڕەوای مەرعەش ، عەلائوددەولەی زولقەدەردا ڕێک کەوت ، قاسم بەگی بە تێوی ساروقەپلان ئاووبانگ ڕۆیشتووی کوڕی عەلائوددەولەی زولقەدەر کرا بە سەرکردەی لەشکرێکی دە هەزار کەسی • قاسم بەگ لە زستانی ساڵی ١٥٠٧دا هەڵیکردە سەر دیاربەکر • لەم شەڕەشدا دیسان هەر محەمەد خان سەرکەوتو قاسم بەگو قایتماز بەگی مووسوڵلوو هەردوکیان کوژران • ئیتر بەم چەشنە شاری قەرەحەمیدو

قەڵاکەی لە لایەن محەمەدخانی ئوستاجلووەوە داگیرکرا •

حەسەن بەگی ڕوملو دەڵێ : « لەم شەڕەدا بەرانبەر بە لەشکرێکی دە هەزار کەسیی قاسم بەگ لەشکرێکی تەنها دوو هەزار کەسیی محەمەد خانی ئوستاجلوو شەڕی کردو سەریش کەوت (٩٥،٥٩ــ٩٦) • بدلیسی هۆی زاڵبوونو سەرکەوتنی محەمەد خانی ئوستاجلووی لە کتێبەکەیدا بەم ڕەنگە لێك داوەتەوە : « محەمەد خانی ئوستاجلوو لەگەڵ سەرۆکی هۆزی کوردی سولەیمانی ، دیادین (ضیاءالدین)دا بوو بە خزم • لەبەر ئەوە هۆزی کوردی سولەیمانی دیاربەکریان بە هێزی شیر پاراستو سارۆقەپلان کوژرا(٢٦٥،٧٦) •

واپێدەچێ ئەوەی لەم شەڕو شۆڕانەدا کە لە خاکی کوردستاندا ڕوویان داوە کوژراون ، پتر هەر لەکوردەکە بوون •

قازی ئەحمەدی قەزوینی دەنووسێ : «پاش ئەم ژێرکەوتنە عەلائوددەولەی زولقەدەر لەشکرێکی چواردە هەزار کەسیی خڕکردەوەو کوێرشاروخی کوڕە گەورەیو ئەحمەد بەگی کوڕە چکۆلەی کرد بە سەرکردەی ئەم لەشکرە • عەلائوددەولە ئەم لەشکرە گەورەو گرانەی دیسان هەر بۆ سەر دیاربەکر نارد ، بەلام بەزیو ژێرکەوت » (١٠١ ، ٢٧٠ــ٧١) • عەلائوددەولە تا ساڵی ١٥١٥ سەربەخۆیی خۆی پاراست • بەڵام هەر لەو ساڵەدا کە خاکی کوردستان لەلایەن سوڵتان سەلیمەوە داگیرکرا ، لەتێك گیراتێکدا کوژراو سەری تێداچوو (١١٩،١٠٢،١٤٦،٤٨)•

شاسمایلی یەکەم ئەیالەتی دیاربەکرو برێ لە قەڵاو میرنشینەکانی سەربەم ئەیالەتەی داگیرکرد ، بەڵام هەر بەوەندەوە نەگیرسایەوە ، هەڵستا ، میرنشینی ئەگیلو میرنشینی مووسڵو میرنشینی سەنجەرو میرنشینی ماردینو میرنشینی ئەرزنجانو میرنشینی ئەرجیشو برێ میرنشینی دیکەی ، یەك لەدوای یەك بە شەڕو خوێنڕێژی داگیرکرد •

شابۆ داگیرکردنی میرنشینی چەمەشکەزەك لەشکرێکی بە سەرکردایەتیی نوورعەلی خەلیفەوە بەڕێ خست بەلاّم حاجی ڕۆستەم بەگی میری چەمەشکەزەك هیچ جۆرە بەربەرەکانێیەکی دەبەرابەردا پیشان نەداو میرنشینەکەی جوانوزەریف بەدەست قزلباشەکانەوە دا • ئەم نوور عەلی خەلیفەیە وەختی خۆی خواستی سولتان بایزیدی لە دژی سەفەوییەکان بەدواوە دابووو بە گوێی نەکردبوو ، شا سماییلیش جگە لە فەرمانڕەواییی ئەرزنجان ، فەرمانڕەواییی چەمەشکەزەکیشی پێ بەخشیو پاشانەکێ میرنشینی عیتاقیش لە ئەحمەد بەگ بە زۆر داگیرکرا •

شا بۆ داگیرکردنی میرنشینی جزیر سێ جاری لەشکر لەسەرکرد ، بەلاّم لە هەر سێ جارەکەدا بۆڕی خواردو بەزی •

بەو پێیەی باسی لە «شەرەفنامە»دا هاتووە ، میر شەرەفی میری جزیر هەر لە یەکەم تێك گیراندا ، هەزارو حەوتسەد کەس لە لەشکری شاسماییل دەکوژێو بە دیل دەگرێ (١٢٤،٧٦) ، بەلاّم لەپاش مردنی میر شەرەف شا عەلی بەگی برای چووە پاڵ شاسماییل •

شاسماییل کاتێ میرانی کوردی تەنگاوکرد (سالی١٥٠٥) دوازدە میرەکوردی بە شانو شکۆ بە نیازی ملبۆشاکەچ کردنو پەیڕەویلێکردنی ، بە دیاریی گەورەو گرانبایییەوە بەرەو خوویو تەورێز بەڕێکەوتن • بدلیسی دەنووسێ : « میرانی کوردستان هەرکە گەیشتنە تەورێز بە فەرمانی شا هەموو لە کۆتو زنجیر درانو لە زیندان هاوێژران » (١٢٥،٧٦) • هەر لەو ساڵەدا یازدە میرەکوردی دیکە ، دیسان بەڕێکەوتن ، چوون گوێ بەفەرمانیوپەیڕەویکردنی خۆیان لە شا ڕاگەیێنن ، کەچی ئەمانیش هەر بە دەردی دوازدە میرەکەی دی چوونو چارەنووسیان لە چارەنووسی وان زێتر نەبوو • هێندێ لەم میرانە تەنها لە شەڕەکەی چاڵدیراندا هەلیان بۆ ڕەخسا (١٥١٤)و توانییان هەڵێنو بۆ کوردستان بگەڕێنەوە •

ئیدی شاسمایل خاکی میرنشینی ئەو میرانەی دەزیندانێی هاویشتبوون نەك هەر سەرتۆپی داگیرکردن ، بگرە سەرتۆپیشیانی بەسەر سەرکردە قزلباشەکان‌دا بەشی‌یەوە • بەو پێ‌یەی بدلیسی نووسیویە : « ئەیالەتی جزیری بە ئولاش بەگی برای محەمەد خانی ئوستاجلووو میرنشینی ئەگیلی بە مەنسووربەگ‌و ویلایەتی بدلیسی لە پێشان بە کورد بەگ‌و لە پاشان بە عەوەز بەگ دا » (١٢٥،٧٦ــ٤١٦) •

سیاسەتی خراپ‌و چەوت‌و چێلی شاسمایلی سەفەویی یەکەم لە کوردستان‌دا لە سەرێکەوەو تەخشان‌و پەخشان‌کردنی خاکی کوردستان بە سەر سەرکردەکانی قزلباش‌دا لە سەرێکی دیکەوەو ئاکارو کردەوەی ناهەنجاری ئەم سەرکردە قزلباشانە لەگەڵ کورددا لە لایەکی دیکەوە ناکۆکی‌و کێشەی ئایینی‌ومەزەبیی ێوان کوردو قزلباشی هێندەی دیکە خەست‌وخۆڵترکردو ئەمانە سەرپاکیان بوون بە هۆی نارەزاییی خەڵکی کوردستان لە دژ فەرمانڕەواییی سەفەوی‌یان •

هەر لە هەل‌ومەرجێکی ئاوهادا بوو کە باری سیاسی لە کوردستان‌دا بۆ دەوڵەتی عوسمانی بە خێر گەڕاو لە بەرژەوەندی وی شکایەوە • برێ لە میرانی کورد ئیدی دڵیان لەدەرباری سەفەوی شکاو مەیلیان پتر بە لای بارەگای سوڵتانی عوسمانی‌دا بزووت • لەم ڕووداوەدا بەدەماریی مەزەبیی کوردیش‌و عوسمانی‌یەکانیش دەورێکی گەورەی گێڕا •

ئەو ئاکامەی پێشتر باسمان‌کرد ، بدلیسی لە کتێبەکەی‌دا ئاوهای نووسیوە : « ئەو میرە کوردانەی لە تاو زوڵم‌و زۆری قزلباشان گیانیان هاتبووە کونەلووتیان ، بوون بە دەستداو گوێ‌بەفەرمانی سوڵتان سەلیم » (٢٢٥،٧٦) •

دەوڵەتی عوسمانی بۆ ئەوەی گورج سوود لەم بارودۆخە وەرگرێ ،

مەولانا ئیدریسی بدلیسیی بۆ کوردستان ناردو ئەرکی دڵدانەوەو بە لای سوڵتاندا ڕاکێشانی میرانی کوردی پێ‌سپارد . مەولانا[11] ئیدریسی ڕەچەڵەك کورد مەلایەکی چاكو خوێندەوارێکی ژیرو زیرەکی سەروبەندی خۆی بووو وەختێ خۆی میرزای (کاتب)ئاق قویوونلووەکان بووو ، لە ناو میرانی کورددا خاوەن دەسەڵاتێکی گەورەبووو کەسی لە قسە دەرنەدەچوو . هەر لەبەر ئەمەیش بوو ، هەرچیچاوڕاوێکی بۆ چاکەی سولتانکرد سەری گرتو بۆی بەخێرگەڕاولە سەرێکی دیکەشەوە هێندێ لە میرانی کورد ، هەربۆئەوەی‌بتوانن مافی پشتاوپشت بۆمانەوەی میرنشینەکانیان بپارێزن بوون بە پیاوی سوڵتانو بەلای ئەویاندا داتاشی . ئەوان وایان دەزانی سوڵتان هەتاتایە مافی پشتاوپشت‌بۆمانەوەی میرنشینەکانیان بۆ دەپارێزێ . تەنانەت هێندێ لە میرەکان سەبارەت بەوەی کە میرنشینەکانیان لە ڕادەبەدەر خۆش‌دەویست ، ئەوە بوو لە پاشان بوون بە پێشەوای ئەو خەباتانەی لە پێناوی سەربەخۆیی‌دا دەیانکرد . (ساڵانی ١٥٣٠ ــ ١٥٨٥) .

بە پێی زانیاری‌یەکی لە « شەرەفنامە »دا نووسراوە ، لەو سەردەمەدا پتر لە بیست میرەکورد بە هۆی مەولانا ئیدریسی بدلیسی‌یەوە ، نامەیان بۆ سوڵتان سەلیمی یەکەم ناردووەو ڕایانگەیاندووەتێ کە ئامادەن ، ببن بە دەستداو گوێ‌بەفەرمانی ئەو (٤١٦،٧٦) . جگە لەمە حوکوومەتی سوڵتان بەبەڵێن‌وگفتی پارەوپوولو پلەوپایە پێ‌بەخشین هێندێ میرەکوردی بەلای خۆی‌دا ڕاکێشا . پاش سەروبەرنانی ئەم خۆئامادەکردنە لە کوردستان سوڵتان سەلیمی یەکەم لە دژ حوکوومەتی سەفەوی‌یان ڕەپ‌وڕاست دەستی بەشەڕکرد . بە پێی نووسینی هێندێ مێژوونووس ٤٦ میرەکورد بە هێزی چەکداری خۆیانەوە لەم سەفەربەرو شەڕەی سوڵتاندا هاوبەشی‌یان کردووە (٤٤،٨٩) .

سوڵتان سەلیمی یەکەم لە ساڵی ١٥١٤دا هەڵی‌کردە سەر ئازەربایجانو

ئەرمەنستان‌و لە دەشتی چاڵدیران‌دا شا سمایلی سەفەویی بەزاند •

بدلیسی دەنووسێ ، ئــەم هێرشە بۆ سەر ئازەربایجان‌و ئەرمەنستان بە پێی خواست‌و ئارەزووی میرانی کورد ڕوویداوە (٤١٦،٧٦) ، بــەڵام هۆی ڕاستەقینەی دەبێ لە توندوتیژبوونی ناکۆکی‌یە ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و سیاسی‌یەکانی سەردەمدا بدۆزرێتەوە ، نەك لە خواست‌و ئارەزووی چەند میرێکی کورددا •

پاش ئــەم سەرکەوتنە لە شەڕی چاڵدیران‌دا سوڵتانی عوســـمانی دەسەڵاتی هێندەی دیکە هەوراز چووو پەرەی سەند • بدلیسی دەنووسێ :

« دەسەڵاتی قزلباشەکان لە دوای شەڕی چاڵدیران لە کوردستان‌دا کزبوو • کوردســـتان‌و دیاربەکر وەگیر سوڵتانەکانی عوسمانی کەوتــن (٢٦٧،٧٦) • چونکە سوڵتان سەلیم لە پێش هەموو شتێك‌دا هاتە ســـەر بڕیاری چارەسەرکردنی مەسەلەی کوردســـتان • کاتێ لـــە سەفەربەری ئازەربایجان گەڕایەوە مەولانا ئیدریسی بدلیسی بە ناوی میرانی کوردەوە لـــە سوڵتانی عوسمانی ڕاگەیاند ، کـــە میرەکان دەیانەوێ میرنشینە پشتاوپشت‌بۆبەجێ‌ماوەکانیان لە قزلباشەکان بستێننەوەو میرمیرانێ لـــە ناو ئــەم میرانەدا دابندرێ • مەولانا جگە لەمە ئەویشی پیشان‌دا کـــە ، « هۆزو تیرەی کورد لە نێو یەك‌دا ناتەبان‌و داتوویان پێکەوە ناکۆڵێ‌و مل بۆ یەك ناخەوێنن • وا چاکە سوڵتان یەکێ لە پیاوانی خۆی بە سەریانەوەبکا بەمیرمیران » • بە پێی « شەرەفنامە » سوڵتان بەمە قایل‌بووو محەمەد ئاغای باش چاوشی (بە بیقلی محەمەد ئاغا مەشهوورە) کرد بە میرمیرانی دیاربەکرو ســـەرەك فەرماندەی سوپای کوردستان (٤١٧،٧٦)و لەپاشان نازناوی پاشایەتیی پێ‌بەخشی • قازی ئەحمەدی قەزوینی کاتێکی دێتە سەر باسی تێك‌گیران‌و شەڕوشۆڕەکانی پاش شەڕی چاڵدیران دەنووسێ : «موستەوفیی تورکمانیان کـــە بـــە بیقلی چاوش بەنامێ‌یە بـــۆ گرتنی دیاربەکر نـــارد » (٢٤٧،١٠١) •

بەم جۆرە شەڕی عوسمانیو ئێران کە لەسەرەتای سەدەی ١٦هەمدا ڕووی دا لـە خاکی کوردستاندا هەر نەکوژایەوە • ئـەو میرەکوردانەی وەختی خۆی میرایەتیی پشتاوپشت بۆ ماوەوەی خۆیان لەدەستچووبوو ، یا لە دەوڵەتی سەفەوی لالووتو ناڕازی بوون ، لـەم شەڕانەدا بەکارترو گەرمتر بوون • سوڵتان سەلیمی یـەکەم سەرکردایەتیی تێکڕای شـەڕی کوردستانی لە ئەستۆی محەمەد پاشاو مەولانا ئیدریسخستو کارەکەی بەرەوڕووی ئەم دووکەسە کردەوە •

سوولاقزادە دەنووسێ : پاش لەتەوڕێزگەڕانەوەی سوڵتان ، مەولانا ئیدریسی مێژوونووسو خێرخوای بنەماڵەی بەرەی عوسـمانی چووبووە دڵەوەو سەرنجی بزواندبوو ••• بۆ ئەوەی میرانی کورد بکا بە دەستداو گوێبەفەرمانی پادشـای ڕەچەڵەکبڵیند بـەرەو ویلایەتی کوردسـتان بەڕێکەوت (٨٥،٣٧٨ـ٣٧٩)• بەم چەشنە پاشماوەی شەڕی چاڵدیران لـە کوردستان هەر بەردەوام بوو •

نووسـیاری کتێبی « مێژووی کـوردو کوردسـتان » موحەممەد ئەمینزەکی لەبارەی محەمەدخانی ئوستاجلوو ، فەرمانڕەوای دیاربەکرەوە دەنووسێ ، دەڵێ ، لەپاش شەڕی چاڵدیران هاتووەتە ویلایەتی دیاربەکـر (١١٧،١٧٦) • بەڵام لە سەرچاوەکانیدا وا بەدیاردەخرێ کە لەبەر ئەوەی محەمەدخانی ئوستاجلوو لـە شەڕی چاڵدیراندا دەکوژرێ ، شا سمایلی یەکەمی سەفەوی لـە ساڵی١٥١٤دا قەرەخانی بـرای ئوستاجلوو دەکا بـە فەرمانڕەوای ویلایەتی دیاربەکرو لـە شەڕی کوردستاندا ئەو دەبێ بـە سەرکردەی لەشـکری قزڵباش (٨٥،٣٧٨) • قەرەخان کاتێ دەیـەوێ بە لەشکرێکی پێنج (٥) هەزارکەسییەوە لــە قزڵباشـان بچێتە نـاو دیاربەکرەوە خەڵکەکەی لێڕادەپەڕن ، پێشی لێدەگرن ، چونکە دیاربەکر ئیدی ببوو بە دەستدا(تابع)ی حوکوومەتی عوسمانی • قەرەخان خۆی لـە ویلایەتی ماردین قاییمکردو لەوێوە دەستی بە هەڵکردنەسەر دژمنکرد •

لەشکری هەردوولا لە (قۆچحەسار)ی نزیکی نسێبین بەگژیەکدا چوونو بەشەڕهاتن • بدلیسی دەنووسێ : « لەم شەڕەدا تاج ئەحمەدو قاسم ئەنداکیو میر شا حوسەینی کەیسانیو میر سەیفەددینو عومەر جاندار لە هۆزی ڕۆژەکی ••• کوژران » (٤١٧،٧٦) • بە پێی « شەرەفنامە »ی شەرەفخانی بدلیسی ، کوردێکی زۆر لەم شەڕەدا برینداربوونو بەدیل گیران • لە برێ لە ویلایەتەکانی کوردستاندا شەڕ زۆر بە توندوتیژی هەر بەردەوام بوو • تەنانەت قەڵای ئەرجیش لە ساڵێ پتر لە لایەن قزلباشەکانەوە بە گەمارۆدراوی مایەوە • بە پێی سەرچاوەکان ، لە سەروبەندی ئەم گەمارۆدانەدا پتر لە پازدە هەزار کەس لە شەڕکەرانی کوردو لەشکری عوسمانی تێداچوون • داکۆکیلێکردنی قەڵای ماردین بەرەوڕووی سلێمان خانی ئوستاجلوو (برایقەرەخانە) کرابۆوە • شاری ماردین چەندین جار دەستاودەستی پێکرا ، بەڵام قزلباشەکان خۆیان بەدەستەوەنەداو شەڕ لە کوردستاندا هەر درێژەی کێشا • هەر لەبەر ئەمەیشە سوڵتان سەلیم لە ساڵی ١٥١٦دا بۆ داگیرکردنی میرنشینەکانی کوردستان بە تەواوەتی وەخۆکەوت • شادی پاشا ، سەرکردەی سپای ئەنەدۆڵی بۆ ماردینو فەرمانڕەوای تەرابزوون ، مستەفا پاشای بە لەشکرێکی دە هەزار کەسییەوە بۆ سەر ئەرزنجان نارد • حەسەن بەگی ڕوملوو دەنووسێ : « فەرمانڕەوای چەمەشکەزەك ، نوور عەلی خەلیفە لە ناوچەی ئەرزنجاندا دەگەڵ مستەفا پاشا بەشەڕهات • لەم شەڕەدا مستەفا پاشا سەرکەوتو نوور عەلی خەلیفە کوژرا » (١٥٤،٥٩) • بەڵام بدلیسی کاتێکی دێتە سەر باسوخواسی ئەمە ، دەڵێ ، نوور عەلی خەلیفە بە دەستی مستەفا پاشا نەکوژرا ، بەڵکو بە دەستی ئەو کوردانەی پیرحوسەینیان سەرۆك بوو ، کوژرا (١٦٧،٧٦ــ١٦٨) • بەلای ئێمەوە ئەم قسەیەی بدلیسیی بە هەموو کونو کەلێنی مێژووی کورد شارەزاتر ، لە ڕاستییەوەنزیکترە •

له ناوەندی سەدەی ١٦هەمدا بڕێ میرنشینی بەشی باکوور ــ ڕۆژاوای کوردستان بەلای دەولەتی عوسمانییاندا لایاندا ، چونکە لەناوچەو هەرێمی ئــەو بەشەدا فەرمانڕەوای مەرعەش عەلائوددەولە زولقەدەر کــە بــۆ عوسمانییان جێی مەترسیبوو ، لە لایەن سپای عوسمانییەوە زۆر کەوتبوو • واتە لەو ناوچانەدا هێزێکی وا نەمابوو شان لە شانی حوکوومەتی عوسمانی بدا • پاش داگیرکردنی ویلایەتی دیاربەکرو ویلایەتی ئەرزنجانو ویلایەتی مەرعەش سولتان سەلیمی یەکەم بــە دەستی مــەولانا ئیدریسی بدلیسی خەلاتو پاداشتی بە بەهاو نیشانەی فەخریی بۆ ئــەو میرەکوردانەی لــە شەڕەکانی دیاربەکــردا هاوبەش ببوون ، نــارد • سولتان لــەم فــەرمانە ڕەسمییەیداکە بەم بۆنەیەوەی ناردبوو ، گرتنی دیاربەکرو بەدیلگیرانی گەلی کوردی بە خزمەتێکی گــەورەی مەولانا ئیــدریسی بدلیسیی بــە عوسمانییان لە قەلەمداوە • بەلام شەڕی ماردین هەر بەردەوامبوو • لەبەر ناکۆکیی نێوان شادی پاشاو محەمەد پاشا ، شادی پاشا دەستی لە گرتنی ماردین هەلگرتو بۆ ئەنەدۆل گەڕایەوە • قەرەخان ئەمەی بە هەل زانی ، قەلای ماردینی هێندەی دیکە تەقەت کرد • مەولانا کە بارودۆخەکەی بــەم جۆرە دیت ، خۆی گەیاندە سولتانو داوای هێزی تازەکوورەی کرد • م • سوولاقزادە دەنووسێ : « سولــتان دلاوەرێکی ئــەحمەد ناوی لەگــەل دلاوەرێکی دیکەی ڕووەمدا بە کۆمەگەوە نارد » (١٦٨ــ١٦٧،٨٥،٧٦) • ئیسکەندەر مونشی دەنووسێ : « لــە مانگەکانی هاوینی ســالی ١٥١٦دا لەشکرێکی [٢٠]هەزار کەسیی عوسمانی بە سەرکردایەتیی خوسرەو پاشاوە بە کۆمەگەوە هات » (٤٣،٤٧) • ئەم هێزە لەگــەل لەشکرەکەی محەمەد پاشادا یەکیان گرتو لە ناوچەی ماردین شەڕێکی هەرە سەخت ڕوویدا • ئیسکەندەر مونشی لەسەر قسان دەڕواو دەلێ : « لەم شەڕەدا قەرەخان کوژرا ، ڕیزو سانی لەشکری قزلباش شیرازەی تێکچووو سپای عوسمانی سەرکەوت » (٤٦ــ٤٣،٤٧،٧٦) • شاری ماردین گیرا ، بەلام قەلاکەی ناو

شار خۆی بەدەستەوە نەدا • سولتان سەلیمی یەکەم پاش ئـەو ، شـاری حەلـەب‌و دیمەشقی داگیرکرد ، سـپایەکی گەورەوگرانی بـە تۆپخانەی قورسەوە بۆ کوردستان بەرێخست ، ئیدی بەم جۆرە قەلاکەی ماردینیش گیرا ، بەلام بە قسەی مێژوونووسی تورك ، ئەحمەد ڕاسم ، قەلای ماردین تا سالی ١٥٢٥یش هەر بە دەست ئێرانی‌یەکانەوە بووە (٢٦٨،٥٣) •

ئەو سەرچاوانەی لە پێشترەوەمان تێوبردن ، ئـەم قسەیەی ئەحمەد ڕاسیم بە درۆدەخەنەوە .•

لە پاش گرتنی قەلای ماردین ئورفەو شەنگارو حەسەنکێف‌و مووسڵ‌و بڕێ میرنشین‌و قـەلای دیکەی کورد بوون بە دەسـتداو گوێ‌بەفەرمانی حوکوومەتی عوســـمانی • بدلیسی دەنووسێ : « پاش سەرکەوتنەکەی چالدیران سولتان سەلیمی یەکەم بـوو بـە خێوی دیاربەکرو ناوچەکانی چەپاخچوورو ئاقچەقەلاو زاك‌و مەنەشکوردیشی هاویشتە سەر قەلەمڕەوی خۆی » (٢٥٧،٧٦) •

بدلیسی لەمەڕ شەڕوهەرای عوسمانی‌و ئێران لەسەر کوردســتان زۆر کەم دەدوێ • تەنانەت ئەو لە کتێبەکەی‌دا ئەوەیشی نەنووسیوە ، ئەم شەڕە کەی دوایی هاتووە • بەلام لەیەکەم تێك‌گیران‌دا کوژرانی قەرەخانی نووسیوە • ئیسکەندەر مونشی‌و بڕێ لە مێژوونووس‌و لێکولەوانی دیـکە دەلێن ، شەڕی کوردســتان دوو سالی خایاندووە • ئەمانە هەموو بخەینە ئەولاوە ، بدلیسی سەرەڕای بڕێ زانیاریی بەکەلك‌و بەکاکڵ‌و دەولەمەند کە لەبارەی ڕووداوەکانی کوردستانەوەی نووسیون ، ناوبەناو لەقافی خۆی‌دا سیاسەتی عوسمانی لە ژێرلێوەوە ئاشکرادەکا •

ئیتر بەم جۆرە شەڕەپێشبڕکێی نێوان عوسمانی‌و ئێران لە سالی ١٥١٤و ١٥١٥دا بۆداگیرکردنی کوردستان‌و لەسەر کوردستان پیشبڕکێ‌کردن بـە

سەرکەوتنی عوسمانی‌یەکان شکایەوەو دوایی‌هات • سولتان سەلیمی یەکەم بەم بۆنەیەوە ، بە هۆی مەولانا ئیدریسی بدلیسی‌یەوە ٥٠٠ خەلاتو ١٧ ئالای بۆ میرە کوردەکان نارد • مەولانا ئیدریسی بدلیسی خۆیشی شیرێکی کالانی زێڕی لە فەڕەنسا بۆ بەڕادان‌دراو دیاری‌یەکی ١٢ هەزار دۆقە[12] بایی زۆر بەنرخی بە پاداشت پێ بەخشرا • سوولاق‌زادە لە باسی شەڕی ئەو سالانەدا دەڵێ : « دژمنە بەدزاتەکان (قزلباشەکان ـ ش.م.) نەیان‌توانی خۆیان لەبەر دلاوەرانی کورد ڕاگرن‌و هەموو هەلاتن ، پاشانەکێ مەولانا ئیدریسی بدلیسی هەزار فلۆری‌و[13] فەرمانێکی فەخریی لە لایەن سولتانەوە بۆ نێردراو بۆ سەرا بانگ‌کرا ، بەلام لەبەر ئەوەی کە شەڕ هێشتا نەبڕابۆوە ، بۆسەرانەچوو » (٣٨٠،٨٥ـ٣٨١) • مەولانا ئیدریس لەوەدا کە نیشتمانەکەی خۆی خستە ژێر دەسەلاتی حوکومەتی عوسمانی‌یەوەو کردی بە ئالقەلەگوێی سولتان هێندەی سەرڕاستی‌و دۆستایەتی لەڕاست عوسمانی‌یان نواندبوو ، سولتان سەلیمی یەکەم کاغەزی سپیی مۆرکراوی بۆ دەنارد ، خۆی چیی خوایشت‌بوو ئەوەی تێدا دەنووسی • هەر لەبەر ئەمەیش بوو کە مەولانا ئیدریسی بدلیسی لە پاش شەڕی کوردستان لە لایەن سولتان سەلیمی یەکەمەوە بە نوێنەری ڕەسمیی سولتان ناسراو بە پێی ئەم بەندانەی خوارەوە پەیمانی لەگەڵ میرانی کورددا بەست :

١ ــ میرانی کورد جاران چۆن بوون لەمەوپاشیش هەر بەو جۆرە پشتاوپشت بەسەر میرنشینەکانی خۆیان ڕادەگەن‌و بەڕێوەیان دەبەن ، بەلام ناتوانن فەرمانڕەوایی سەربەخۆ دامەزرێنن • بەپێی داوودەستووری کۆن‌و بەندوباوی باب‌وباپیران هەریەك لە میرانی کورد لە تخووبی قەڵەمڕەوو چوارچێوەی میرایەتیی خۆی‌دا دەتوانێ حوکم بڕانێ‌و نوێنەر بۆ کن میرانی دیکە بنێرێ •

٢ ــ میرانی کورد دەبوو لەگەڵ هێزە چەکدارەکانیاندا پێکەوە لە

هەموو شەڕو سەفەربەرەکانی حوکوومەتی عوسمانیدا هاوبەشبانو لەبەرژەوەندو قازانجی وی شەڕیان کردبا • بەرانبەر بەمە ، حوکوومەتی عوسمانیش دەبوا میرانی کوردی لە هەموو دەسبنرێویو گەڕوگێچەڵێکی بیانی پاراستبا •

٣ ــ دەبوا هەموو میرە کوردێ ساڵانە پارەیێکی دیاریکراوی بە ناوی دیارییەوە ، بە خەزێنەی سوڵتان پێشکێش کردبا (٤٣٦،١٢١،٤،١١٤ــ ٤٣٧) • میرانی کورد دەبوا لە کاروباری ناوخۆدا سەربەخۆو لە کاروباری دەرەکیدا سەیری دەمی حوکوومەتی عوسمانییان کردباو قسە قسەی حوکوومەتی عوسمانی بوو •

ئیدی بەم جۆرە بە کۆمەگو یاریی مەولانا ئیدریسی بدلیسی کوردستان بوو بە دەستدای حوکوومەتی عوسمانیو مافی پشتاوپشت بۆمانەوەی میرایەتی هەروەکو خۆی مایەوەو بوو بە کۆسپو لەمپەر لەپێش دامەزرانی کوردستانێکی یەکگرتووی یەکدەسەڵاتو یەک قەڵەمڕەوو (١٤)،ویلایەتی دیاربەکر کرا بە شەش فەرمانڕەواییو ١٩وەجاخ(١٥)(٩٨، ٣٠٠ــ٣٠٢)• یازدە سەنجاق (١٦) لەمانە ڕاستەوخۆ بە حوکوومەتی عوسمانییەوە بەسترانو هەشت وەجاخیشیان بە ڕوواڵەت سەربەخۆو ئازاد مانەوە • ئەولیا چەلەبی دەنووسێ : « جگە لە دیاربەکر ٤٠ قەڵای سەر بەدیاربەکریش لە لایەن سوڵتان سەلیمەوە داگیرکرا » (١٤٦،٤٨) •

ئیتر بەم ئاوایە هەمان دەستووری دابەشکردن تەنها هەر بۆ دیاربەکر نەکرا ؛ بگرە ویلایەتی وانیش کرا بە ٣٧ وەجاخو جیاکرایەوەو هەریەکە بوو بە فەرمانڕەوایەتییەکی سەر بە سەرای سوڵتان .• یەکێ لەمانە :

١ ــ فەرمانڕەوایی حەکاری بوو : ئەم میرنشینە دەبوا هەمیشە هێزێکی دە هەزار کەسیی لە ژێر فەرماندەدا بوایەو لە کاتی شەڕهەڵگیرساندا بە پەنجا هەزارکەس گەیاندرابا •

٢ ــ فەرمانڕەوایی بدلیس دووەمیان بـوو : ئەمیش دەبوو هێزی چەکداری خۆی وەك میرنشینی حەکاری پێك هێنابا •

٣ ــ فەرمانڕەوایی مەحموودی : ئـەم میرنشینەیش دەبوا هێزێکی چەکداری شەش هەزار کەسیی هەمیشە ئامادەو تەیار بوایە •

٤ ــ میرنشینی پنیانیشی دراوسێی میرنشینی مەحموودی : ئەمیش دەبوو هەمیشە هێزێکی چەکداری ٦ هەزار کەسیی لە ژێر فەرماندەدا ئامادەو تەیار بوایە (٣٠٢،٩٨)• جگە لەمە بۆ لە مەترسی پاراستنی خاکی دەوڵەتی عوسمانی چەند تیرەو هۆزێکی کورد بۆ سەر سنوورەکانی ئازەربایجان کۆچپێکران • پ•ی•ئافریانۆف دەنووسێ : « ئـــەم تیرەو هۆزانـــە کاربەدەستی ئینزیباتی‌یان لە خۆیان داناو بە مەرجێ خزمەتی دەوڵـــەتی عوسمانی‌بکەن ، لە خەرج‌وباج‌و سەرانە ئازاددەکران » (٣ــ٢،٩)•ئەولیا چەلەبی دەنووسێ : « لەپاش ئەم تەخشان‌وپەخشان‌و دابەش‌کاری‌یە ئەوەی بـــۆ دەوڵەتی سەفەوی مابـــۆوە تەنهـا قوتوورو دووزی‌و جـــوولانی‌و دونبولی بوون (٤٨)•کەچی بە پێی « ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام » تەنهـــا کوردی کرماشان بۆ دەوڵەتی سەفەوی مابۆوە (١٢٠٧،١٣٢)•ئیدی بـەم ڕەنگـە داگیرکردنی کوردستان‌و بـــۆ یەکەم جار لـــە نێوان حوکوومەتی عوسمانی‌و ئێران دابەش‌کرانی بە جارێ کارەکەی بڕاندەوە • لەم شەڕەی کوردستانەدا ٤٢ هەزار سەربازی تورك لە ژێر فەرماندەی گشتی محەمەد پاشاو چوار پاشای دیکەی تورکدا ، بە هەزاران تۆپ‌و تفەنگەوە کە بـــۆ ئەو سەردەمانەی ڕۆژهەڵات بایەخێکی مردن‌و ژیانی هەبوو هاوبەشی‌یان کردووە • بە پێی نووسینی ئەحمەد ڕاسیم لە ساڵی ١٥١٦دا لەشکرێکی چل هەزار کەسی لە ژێر فەرماندەی سەنعان (ســـینان؟) پاشادا هاتبووە نـاو دیاربەکرەوە (٢٧٣،٥٣) •

جگە لەو میرە کوردە جیاجیایانەی لە دژ قزلباشان شەڕیان دەکرد ، میرە کوردێکی زۆر بـــە ســـەرۆکایەتیی مـــەولانا ئیدریسی بدلیســـی‌و

ئەبولەواهیبی کوڕیو نزیکەی ٣٥ هەزار جەنگاوەری کورد شـــەڕیان دەکرد .

لەم شەڕی کوردستان بەش‌کردنەدا لە لایەن دەوڵەتی سەفەوی‌یەوە قەرەخان ئوستاجلووو ئۆلاش بەگی برایو سلێمان خانی برایو عـــەوەز بەگی بـــرای هاوبەشی‌یان دەکرد . لـــەمەڕ ژمارەی شەڕکەرانی قزلباش زانیاری‌یەکی ئەوتۆمان بـــە دەستەوە نی‌یە . بـــەڵام بەپێی نووســـینی مێژوونووسان زوربەی کوژراوان کورد بوون .

لەو ڕاستی‌یانە وا بە دیار دەکەوێ کـــە یەکێ لە هۆیەکانی قـــڕانی جەنگاوەرانی کورد وەستایانە بەکارهێنانی چەکە ئاگردارەکانی لەشکری عوسمانیو بە دەستوورو پێڕۆی شەڕ ئاشنایەتیو شارەزایی سەربازانو لە شەڕە هـــەرە سەختو گـــرانەکان‌دا کورد وەپێش خستن‌بووە .

سەرەنجام شـــەڕی کوردستان بـــەو هێزە گەورەیەی حوکوومەتی عوسمانیو هاوبەشی تێ‌داکردنی ئەو میرەکوردانەی لە دەوڵەتی سەفەوی لالووتو ناڕازی بوون بە سەرکەوتنی سوڵتان سەلیمی یەکەم دوایی هات .

بە پێی زانیاری‌یەکی کە لـــە « مونشەئاتی سەلاتین »دا نووسراوە ، بیقلی محەمەد پاشا سەری قەرەخانی لەگەڵ کاغەزێك‌دا ، بەم بۆنەیەوە بۆ سوڵتان سەلیم نارد . لەو کاغەزەدا نووسیبووی : « لەگەڵ میرانی کورددا یەك‌دڵیمان‌کردو بەسەر دژمن‌دا سەرکەوتینو ئەمەیش سەری قەرەخانە کـــە لەگەڵ چەنـــد جەنگاوەرێك‌دا بۆ بارەگاتان دەنێردرێ . هیوامان وایـــە سەری دژمنان هەمیشە لە ژێر پێ‌لەقەتان‌دا بێ » (١٧) (٤١٨،٩٨ــ٤١٩) .

سوڵتان سەلیمی یەکەم ئەیالەتی دیاربەکری کرد بە مەڵبەندو بەجیـــا سپای کوردستانی پێك‌هێنا . سەرکردایەتیی سپاو میرمیرائێتیی ویلایەتەکان بە پاشاکانی عوسمانی دران . ئەم پاشایانە بەرانبەر بە کورد مافی هەموو شتێکیان هەبوو . ئـــەم سەرکەوتنەی دەوڵەتی عوسمانی بوو بـــە هۆی دابەش‌کرانی کوردستانو بناخەی بـــە شەڕی قورس ڕووبەڕووبوونەوەی

دامەزراند ... کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕی درێژخایەنی نێوان عوسمانیو ئێران • ئەو پەیمانەی لە نێوان میرانی کوردو سوڵتان سەلیمی یەکەمدا بەسترا لەسەردەمی سوڵتان سولەیمانی غازیدا (١٥١٩ــ٢٠ــ١٥٦٦)بە سەروبەرەوە لەبیرکرا • ئەو میرە کوردانەی مافی سەربەخۆیی نیو خۆییان هەبوو یەك لە دوای یەك لە مافی پشتاوپشت بۆمانەوەی میرایەتییان بێبەشکران • گەلی کورد ناچارکران بچنە ژێر باری خەرجوباجدان بە نەجیوزادانی عوسمانیو سەرومڕ گیرفانوبەریك پڕکردنیان• دەگژیەکڕاچوونو شەڕوشۆڕی ناوخۆی نێوان تیرەو هۆزەکانی کورد لە سەدەی ١٦هەمدا بە فیتو دەستتێوەردانی عوسمانیو ئێران پەرەی ساند •

ئەو پاشا عوسمانییانەی لە کوردستان ئاغایەتییان دەکرد ، بۆ بەگژیەکدا کردنی تیرەو هۆزەکانی کورد کەڵکیان لە زۆر ڕێگای جۆراجۆر وەردەگرتو بەم ڕەنگە تۆوی دووبەرەکیو ئاکۆکییان لە نێوان نەتەوەیێکی برای یەكو هاوخوێندا چاندو لە دژ یەکدییان بە شەڕدان ، بە نموونە لە ساڵی ١٥٨٦دا فەرهاد پاشای وەزیر بە دەستی ئەنقەست هۆزی دونبولیو مەحموودیی بە گژیەکداکرد • بدلیسی دەنووسێ : « لەو شەڕەدا لە هەشتا کەس پتر کوژران » (٧٦،٣١٦ــ٣١٧)•نەزەر بەگی سەرۆکی هۆزی دونبولیش لەم شەڕەدا کوژرا • قلیج بەگی برای هەرچەندە لە بارەی ئەم مەسەلەیەوە شکاتیشیکرد ، بەڵام هیچی بۆ بە هیچ نەکرا • بدلیسی نووسیویە : « ئەو کاتی شکاتەکە خرابووە پێشچاو منیش تێیدا هاوبەشیم دەکرد .• فەرهاد پاشا بۆ دیزەبەدەرخۆنەکردنی کارەکە ناوبژیی لێدەکردنو ئاشتی دەکردنەوە » • (٧٦،٣١٧)•

بە تێکڕایی ، لە پاش بۆ یەکەم جار دابەشکرانی کوردستان (١٥١٤)ئەم جۆرە ڕووداوانە لە مێژووی کورددا بیوون بە شتێکی خواسایی • سیاسەتی

خراپی دەوڵەتی عوسمانیو دەوڵەتی سەفەوی هەردوکیان بەرانبەر بە گەلی کورد لە لایەن شاکانی ئێرانیشو سوڵتانەکانی عوسمانی‌یەوەیش هەروەکو خۆی بەردەوامبوو • هەر لەبەر ئەمەیش بوو ئەم سیاسەتەی کە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە دەستی پێ‌کردبوو ، سەرۆکە کوردەکانی لە پێناوی مافی سەربەخۆییی خۆیان‌دا خستە سەر خەباتێ کە ساڵەهای ساڵ پێوە چووو نەبڕایەوە •

سەروساختی سەفەوی‌یەکان لەگەڵ کورددا

لــە سەرەتای سەدەی ١٦هــەمدا ، باری ئابووری ـــ کۆمەڵایەتیو سیاسی لە وڵاتی ئێرانی دراوسێی کوردستان‌دا تا بڵێی تووشو نالەباربوو • وڵاتی ئێران بەش‌بەش‌کرابووو هەر بەشەی ببوو بە وردە دەرەبەگایەتی‌یێك بۆ خۆی • ئەو شەڕو شۆڕانەی لە نێوان ئەم دەرەبەگایەتی‌یانەدا ڕوویان دەدا نەك هەر ببوون بە کۆسپ لە پێش یەك گرتنێکی سیاسیی وڵاتەکە ، بگرە پێوەندیی نێو خــۆی وڵاتەکەیشی کــرژو تووشو دژوار دەکردو گەشەکردنی بازرگانیی گۆج دەکرد • شارو گوند لە ئاکامی شەڕوشۆڕی نێوخۆی دەرەبەگایەتی بە تاڵانو بڕۆ دەچوون ، خەڵکی وڵات ساف‌لەساف ڕووت‌دەکرانەوە • بــەم پێ‌یەیش ژیانو گوزەرانی زەحمەتکێشانی شارو گوندیش تا دەهات تووش‌ترو دژوارتر دەبوو • ناڕەزاییی تێگرای خەڵــك لە دژ فەرمانڕەواییی ئاق‌قۆیونلووان پتری پەرەدەستاند • لەم سەروبەندەدا فەرمانڕەواییی ئاق‌قۆیونلووان نەی‌دەتوانی دوایی بەم بارە نالەبارە بێنێ ، چونکە ئەو فەرمانڕەوایی‌یە تەنها هەر ناوەکەی مابۆوە •

بەم ڕەنگە ، دەق لــە سەرەتای سەدەی ١٦ هەمدا کاری لــە ڕووی سیاسی‌یەوە یەك‌خستنی وڵاتو دەوڵــەتێکی مەرکــەزیی یەك‌گرتووهێنانە گۆڕێ وەك ناچاری‌یەکی مێژووییە زەق‌وزۆپ لەپێشێ قوت‌بۆوە • هەر لە ڕۆژگارێکی وا تووشو چەتوون‌دا بوو کە شاسمایلی سەفەویی یەکەم

کەوتە سەرکەلکەلەی لە ئازەربایجان دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێ • شا سمایل لە باوکەوە ، خۆی بە سۆرەوتۆرەی ئیمامی عەلیو پێشەوای شیعەو لە دایکەوە ، خۆی بە میراتگری ڕاستەقانیی بنەماڵەی ئاق‌قۆیونلووان دادەنا• شا سمایل لە پێناوی هێنانەگۆڕێی دەوڵەتێکی تازەکوورەی بەهێز دەستی بە تێ‌کۆشانو خەبات‌کردو لە ساڵی ١٤٩٩دا لەگەڵ هاودەستو پەیڕەوانی‌دا هاتنە شاری ئەردەبیل • لە پاش ساڵێك ، بە یارمەتیو کۆمەگی حەوت هەزار دەروێشەوە شیروان شا فەرووخی یەساری بەزاند • هەر لەو ساڵەدا لەپاش شەڕوشۆڕێکی خوێناوی توانی باکۆیش باوێتە سەر قەڵەمڕەوی خۆی • ئەو لەو شەڕەدا کە لە گوندی شەروور ڕووی‌دا ئەلوەند میرزای ئاق‌قۆیونلووی بەزاندو سەروەتو سامانێکی لە ڕەوە ئەسپو ماینو پەزو ماڵاتو ڕەشەوڵاخو نەختینەی زۆر وەدەست هێنا ئەلوەند میرزای بەزیو هەر هێندەی بۆ لووا هەڵێتە ئەرزنجان • شاسمایلی سەفەوی لە ساڵی ١٥٠١دا چووە ناو تەورێزەوەو بەوپەڕی تەنتەنەو هەیتوهووتەوە بانگی شاهێتیی خۆی ڕاهێشت •

ئیدی بەم جۆرە ئەوەبوو دەوڵەتی سەفەوی لە ئازەربایجان هاتەگۆڕێو ئەم دەوڵەتە یەکسەر مەزەبی شیعەی کرد بە ئایینی ڕەسمیی خۆیو لەم ڕووەوە فەرمانی بەڕەسمی‌زانینی لە لایەن شای سەفەوی‌یەوە بۆ دەرچوو • شاسمایلی یەکەم لەم دەوڵەت‌دامەزراندنەدا تیرەو هۆزە تورك زمانەکانی ئوستاجلووو شاملووو ڕووملووو تەکەلووو زولقەدەرو ئەفشارو قاچار (قاجار)ی بە یارمەتیو کۆمەگەوە هاتنو هەر ئەمانە سپای قزڵباشیان پێك‌هێنا • ئەم تیرەو هۆزانە لە هەموو وڵات‌داگیرکاری‌یەکانی شادا هاوبەشی‌یان دەکردو هەریەکەیان لەسەر یەکێ لەو وڵاتانەی داگیردەکران بە سەرۆك دادەندرا • ئەم سپای قزڵباشە کە لە لایەن شا سمایلی یەکەمەوە دامەزرێندرابوو هێزەکەی لە بنەڕەت‌دا لەو لەشکری پیادەو بە زۆری

سوارەی تیرو کەوانو شیرو تێزەو تەورزینو نەجاخو مەتاڵبەدەست پێك‌هاتبوو .

بەم تەرزە ، شا سمایلی سەفەویی یەکەم لەم سپا گەورە شەڕکەرەو لەو سۆفیو دەروێشانەی بۆ لە ئێرانو ئازەربایجان‌دا دامەزراندنی دەوڵەتێکی یەك‌گرتووی خڕکردبوونەوە کەڵکی وەرگرت . بدلیسی دەنووسێ : « شیعەکان هەرکە ناووبانگو ئازایەتیی شاسمایلیان بیستەوە لە سووریەو لە تورکیاو لە کوردستانەوە لێشاویان هێنا ، هەموو لە ژێر ئاڵای سەفەوی‌یەکان‌دا خڕبوونەوەو یەکیان‌گرت» (٦٩،٧٦). شا سمایل پشت بەم هێزە گەورە لە ڕووی شەڕەنگێزیو بیرو بڕواپتەویو ورەبەرزی‌یەوە چەکدارە ، لە سالی ١٥٠٢دا لەو شەڕەدا کە لە نزیك هەمەدانەوە ڕووی‌دا سولتان مورادی ئاق‌قۆیوونلووی بەزاند . بە پێی زانیاریی سەرچاوەکان دە هەزار کەس لە ئاق‌قۆیوونلووەکان لەم شەڕەدا کوژرانو زۆریشیان لێ‌بەدیل‌گیران (٥٩،٦٨،١١٣،٨٣) .

شاسمایلی یەکەم لە سالی ١٥١٠دا لە شەڕێك‌دا کە لەگەڵ ئوێز بەگ شێبەك خانی‌دا (شەیبانی خانیشی پێ‌دەگوترێ)کرد بە سەرکەوتو شێبەك خانی بەزاندو لەگەڵ داگیرکردنی خۆراسان‌دا ، شارەکانی مەروو بەلخو هەراتیشی داگیرکرد .

بەم جۆرە شاسمایلی یەکەم لە سەرەتای سەدەی ١٦هەم‌دا بە سەر بڕێ دەرەبەگ‌دا کە لە ئازەربایجانو ئێران‌دا ڕەگیان داکوتابوو زاڵ‌بووو سەرکەوت . هەرچی زەوی‌زارێکی وەدەست هێنابوو ، هەمووی بە شێوەی تیوول لە سەرکردەکانی قزڵباش بەش‌کرد . شەست کەس لەو ٧٤ میرانی ویلایەتو ئەیالەتانەی کە لەناوەندی سەدەی ١٦ هەمەوە بوون بە دەستداو گوێ‌بەفەرمانی سەفەوی‌یەکان ئازەربایجانی بوون . شا سمایلی یەکەم لە سالی ١٥٠٤دا کاغەزی بۆ سولتان بایەزیدی دووەم دەنووسیو داوای لێ‌دەکرد ، ڕێگا لەو دەروێشانەی لە سۆرەوتۆرەی سەفەوی‌یانو

بۆ زیارەتی ئەردەبیل دێن نەگرن . لەم بارەیەوە لە «مونشەئاتی سەلاتین»دا نووسراوە : « سولتان بایەزیدیش وەڵامی شاسماییلی دەدایەوە کە مەبەستی زۆر لەو دەروێشانەی بە تەمای زیارەتی ئەردەبیلن ، زیارەت نی‌یە ، بەڵکو مەبەستیان لە سەربازی هەڵاتنە . ئەگەر بۆ ئازەربایجان‌هاتنیان هەروا بۆ پێنج‌ودوورۆژێ بێ قەی‌ناکا» (۹۸،۳٤٥-۳٤٦) . ئەم کاغەزبۆیەکدی‌ناردنەی شاسماییلی سەفەوی‌و سولتان بایەزید بوو بە سەرەتای ئەو شەڕوشۆڕە گەورەو خوێناوی‌و تێک‌گیرانە مەزەبی‌یانەی کە لە دوارۆژدا ڕوویان‌دا . شیعەکانی وڵاتی عوسمانی لەم کارەی شاسماییلی سەفەوی بەخۆکەوتن‌و گیانیان گەشایەوەو ورەوزاتیان بزووت‌و لە دژ فەرمانڕەواییی سولتان سەرەڕۆیی‌یان‌کردو ڕاست‌بوونەوە .

شا بۆ ئەوەی شیعەکانی سەربەخۆی بۆ ئازەربایجان بێنێ ، نوور عەلی خەلیفەی ڕووملووی بۆ ئەو ناوچانە نارد . خەلیفە هەرکە گەیشتە هەرێمی قەرەحەسار چوار هەزار سواری لەو شیعانەی لە دژ سولتان ڕاپەڕیبوون لەگەڵ ماڵ‌و خێزانەکانیان‌دا کەوتنەتەک‌و یەکیان‌گرت (۵۹،۱۳٥) . خەلیفە لە گەڕانەوەدا بڕێ لە ویلایەتەکانی ، لەمانە ئەرزنجان‌و مەلاتیەو خونس‌و زۆری دیکەی تالان‌کرد (۵۹،۱۳٥) . ئیدی هەر لەو دەمەوە ، واتە لە سالی ۱٥۰٦ەوە شا شالاوی وڵات‌داگیرکردنی لە سنووری ئازەربایجان‌و ئێران ترازاندو خۆی بۆداگیرکردنی وڵاتی کوردستان‌و ئەرمەنستان‌و گورجستان‌و عێراقی عەرەب ئامادەکرد . شا بۆ یەکەم جار ملی لە داگیرکردنی کوردستان‌نا ، چونکە خۆی بە خاوەنی هەق‌بەدەست‌و ڕاستەقانیی بڕێ لەو ویلایەتانەی کورد کە لەلایەن ئاق‌قۆیوونلووەکانەوە داگیرکرابوو دەزانی .

تالان‌کردنی ویلایەتەکانی کوردستان بەدەست قزلباشان یەکەم دەست‌وەشاندنی دەوڵەتی سەفەوی‌بوو کە گەلی کورد بە چاوی ئومێدەوەی تەماشا دەکردو وای‌لێ‌چاوەڕووان نەبوو . هەر لەپاش ئەوە شاسماییلی

سەفەوی میرنشینەکانی کوردستانی یەك لە دوای یەك داگیرکردو بە سەرکردە قزلباشەکانی سپاردن (١٢٤،٧٦ــ٤٠٧)٠بە پێی سەرچاوەکان ، شاسمایلی سەفەوی لە سەرەتای حوکمڕانییدا (لەسالآنی١٥٠٠ــ١٥١٠)خۆی بە بڕێ داگیرکارییەوە خەریككردووەو لە پێنج شەڕی گەورەدا بە سەرکەوتووە (٨،٧٥)٠هەر لەم سەروبەندەدا ، شا سمایلی سەفەوی جگە لە وڵاتی ئازەربایجانو ئێران بەشێکی زۆری کوردستانو بەغدایشی داگیرکردووە (٣٩٢،٩٢)٠لەم سیاسەتەی شا سمایل گەلی کورد لەچاو گەلەکانی دیکە پتری زەرەروزیان لێکەوتووە ٠ کارل مارکس شاسمایلی سەفەویی یەکەمی بە حوکمڕانێکی داگیرکەر لەقەڵەمدەداو دەنووسێ : « ئەو ، لە ماوەی چواردە ساڵ حوکمڕانییدا چواردە ئەیالەتی گرتووە » (٢٠٦،١)٠ئەم سیاسەتەی شایەکانی سەفەویی لە سەر دەڕۆیشتن تا دوادوای سەدەی ١٦ هەم پێوەچووەو بەردەوام بووە ٠ ئیسکەندەر مونشی دەنووسێ : « شاسمایلی دووەم هەر یەکە لە میرانی تیرەو هۆزەکان ناوچەیێکی پێدەبەخشیو بۆ کوردستانی دەنارد ٠ بە نموونە ویلایەتی ئەلەشگەری بە سوولاق حوسەین تەکەلوو بەخشیو بۆ کوردستانی نارد » (٢١٢،٧٦)٠ئەم مەیلە لەشاسمایلی یەکەمدا زۆر خەستوخۆڵتر بووە ٠ هەر لەبەر ئەمەیشە لە سەرەتای فەرمانڕەواییدا بەهێزی چەك دەستی بەداگیرکردنی کوردستان کرد ٠ بدلیسی دەنووسێ : «ئەو ویلایەتی دیاربەکرو مووسڵو سنجاری داگیرکرد ٠ بۆ داگیرکردنی ویلایەتی جزیریش لەشکری نارد »(١٢٤،٧٦) ٠

ئیدی بەم ئاوایە ، شا سمایلی سەفەویی یەکەم کە خۆی بە یەکەم داکۆکیلێکەرو لەسەرکەرەوەی شیعە دەزانی ، بۆ بەربەرەکانێی سوڵتانەکانی عوسمانی ، مەبەستی بەزۆرداگیرکردنی خاکی کوردستانو بە ناوە گوایە لە یاخی خاوێنکردنەوەی ئەموڵاتەی هێنایە پێشەوە ٠

١ ــ بە پێی بیروبڕوای ڕەشید یاسەمی مەبەست لەم سیاسەتەی شا

ئەوە بووە ، ئەو دەستووری خێڵەکی یەی کورد لەناوبدا (٢٠٣،٦٩)•بەڵام لە ڕاستیدا شا دەیویست بە هەر نرخێ بێ فەرمانڕەوایی خۆی بپارێزێو بە داگیرکردنی کوردستان سیاسەتی داگیرکاری خـۆی بچەسپێنی ، نـەك پایدۆست بە ڕژێمی میرایەتیی خێڵەکیی کورد بدات • هەر لەبەر ئەمەیش بوو هەردوو دەوڵـەتە داگیرکەرەکە ڕووبەڕووی بەربەرەکانێی جیددیی گەلـی کورد دەبوون •

٢ ــ لە سەرێکی ترەوە ، چ دەوڵەتی سەفەوی و چ دەوڵەتی عوسمانی نەك هەر مەبەستیان ئەوەبوو بناغەی دەستووری میرایەتی هۆزەکیی کوردان لەبەریەكهەڵتەکێنن ، بەڵکو سیاسەتی خاکی کوردستان بـە نەجیوزادەی خۆدانو لەناوبردنی گەلی کوردیان بەکار دەهێنـا • کوردیان وەدەردەناو پیاوی خۆیان لەجێیان دادەنا •

ئیتر بەم جۆرە ئـەو سیاسەتەی سەفەوی یەکان لـە سەرەتای سەدەی ١٦ هەمەوە لەسەری دەڕۆیشتن هیـچ ئاکامێکی چاکی بـۆ سەفەوی یەکان لێنەکەوتەوە • هـــەرچی سوڵتانەعوسمانی یە لـــەم هـــەلو مەرجـە کەلكوەدەستهێنەکان بوون هەر لـە سەرەتاوە سیاسەتێکی بە دەكودەهۆو فێڵبازانەیان بەکارهێناو خۆیان بە پاسەوانی گـەلی کوردو لەسەرهەڵدەی کوردو بـە یەکەملایەنگری مەزهەبی سوننی لەقەڵەمدا • لـە دوای ئەمـە کوردستان بـوو بـە مەیدانی شەڕو مۆڵگای پێشبڕکێی مەزەبیی هەردوو دەوڵەتەکە .• بـە تێکرایی ، سەروکاری شا سماییلی یەکەم لەگەڵ کـورددا تابڵێی خراپو ناهەموار بوو •

لەپاش شەڕی چاڵدیران (١٥١٤)بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان بـە دەست سەفەوی یەکانەوەو بـەشی ڕۆژاوایشی بـە دەست دەوڵـــەتی عوسمانی یەوە مانەوە (١٠،٣٠) •

شـا سماییلی سەفەوی ئەیالەتی ئەردەڵانی کـــرد بـە مەڵبەنـدی تێداکۆکردنەوەی خەرج وباجێ کە لـە میرانی کورد کۆدەکرایەوەو تێوی

لێنا (خەزێنەی ئەردەڵان) • شا سپایێکی جیاوازیشی لە کورد پێکهێناو تێوی سپای کوردستانی لێنا • دەبوا سپای کوردستان لـە شەڕە هـەرە گەورەو سەختەکاندا بەشداریی کردبا • بەو جۆرەی حەسەنی ڕوومـلوو نووسیویە ، ئـەو سپای کوردسـتانەی بـۆ بەزاندنی ئاغـا محەمـەدی ڕووزئەفسوون کـە لـە دژ فەرمانڕەواییی سەفەوی‌یەکـان ڕاست ببۆوە ناردرابوو (١٧٣،٥٩) بە سەرکەوتنەوە گەڕابۆوە •

ئیتر شاسمایلی سەفەویی یەکـەم بەمە بنەمای بەستنەوەی سەرپاکی دەرەبەگایەتی‌یەکان بـە یەك مەڵبەندەوەو لە ڕووی سیاسی‌یەوە یەکخستنی وڵاتەکەو دامەزراندنی دەوڵـەتێکی مەرکەزیی ڕۆنا • ئەمـەیش لەچاو سەردەمی خـۆی هەنگاوێ بـــوو بەرەوپێشێ نـرا • بـــەڵام بـــە دووردرێژی‌دەوام‌کردنی ئـەو شەڕوشۆڕانەی لـە دەرەوەی وڵاتەکەدا ، واتە ، لە عیراقی عەرەب‌و ئەرمەنستان‌و گورجستان‌و بە تایبەت کوردستان‌داو تاڵان‌و چەپاودانی خەڵکی ئەم وڵاتانە لە لایەن قزڵباشەکانەوە لایەنی هەرە خراپی سیاسەتی دەوڵەتی شاسمایلی سەفەویی یەکەم بـوو • ئەم سیاسەتە دوای مەرگیشی ، میراتگرانی هەر بەو پێودانەی لەسەر ڕۆیشتن‌و بەردەوام بوون •

برێ لەو سەرکەوتنە گەورانەی شاسمایلی یەکەم لە تەمەنی لاویتیی‌دای وەدەســـت‌هێنابـــوون ئـارەزووی ئیمپراتـۆری‌یەتێکی گـــەورەو بەربڵاودروست‌کردنی تێدا هێنابووە گۆڕێ • بۆ بەجێ هێنانی ئەم نیازەیش تەنیا هەر ئەوە بوو پشت بە شیعە ببەستێ کە بە یەکە هێزی دەزانی • هـەر لەبەر ئەمەیشـ بـــوو کە لەبەرایی فـەرمانڕەوایی‌دا (١٥٠٤)لەسـەر «بەگوێ‌نەکردنی» ئایین‌و مـەزەب خەڵکێکی زۆری لـە شاری تەوریـــز بەهەڵاواسین‌داوە •

شا سمایلی سەفەویی یەکەم هێند لە خۆی بایی بوو بە لەشکرێکی کەمەوەو بە بێ هیچ خۆسازکردنێ بـە گژ لەشکرێکی دوو سەت هـەزار

کەسیی عوسمانی‌دا چووو لە ئا کام‌دا بەزی‌و بەژێرکەوت • کاتێکیش سپای عوسمانلی شاری تەورێزیان چۆڵکرد ، شا هاتە ناو تەورێزەوەو خەلکەکەی گوایە ، لەبەر ئـەوەی بەربەرەکانێی عوسـمانی‌یان نەکردبوو ، سزادان (١٨١،١١٣) •

لەبەر هەندێکە ، شا سماییلی سەفەوی لەو سیاسەتەی‌دا کە بەرانبەر بە کوردستانی بەکارهێنا ڕێگای بە ڕوودانی هێندێ هەڵـە داو سەرەنجام سەرۆکهـۆزەکانی کورد لەگەڵ عوسمانی‌یەکان‌دا یەکیان‌گرت‌و پڕوپاڵاتە لە دژ سەفەوی‌یەکان پەرەی سەند •

بەکارهێنانی سیاسەتی چەوت‌و چێڵ‌وخراپی شا لە دژ سەرۆکهۆزەکانی کورد لە سەرای سوڵتانی نزیك‌خستنەوەو بەمە بناغەی ئەو شەڕانەی لـە کوردستان‌دا درێژەیان کێشا دامەزرا (٤١٦،٧٦) •

ئیدی بەم تەرزە هەردوو دەوڵەتەکە ، بۆ بەرژەوەندی خۆیان تیرەو هۆزەکانی کوردیان لە یەك ڕاست‌کردەوەو بە گژیەکدی‌یان‌دا کردن • ئەم سیاسەتـە لـە سەردەمی (١٥٢٣ــ٢٤ــ١٥٧٦)شـا تاماسپی یەکەم‌دا بـە شێوەیێکی توندوتیژ دەوامی کرد • هەر لەبەر ئەمەیش لـە سەرەتایەکانی فەرمانڕەواییی ئەودا ، چ لـە نـاو وڵاتەکەی خۆیان‌داو چ لـە دەرەوەی وڵاتەکەیانەوە بڕێ یاخی‌بوون لە دژ سەفەوی‌یەکان ڕوویان‌دا • هەر لـەو سەردەمەدا میر زولفوقاری سەرۆکی هۆزی کەلهوڕی کورد بە کۆمەگ‌و یارمەتیی ئەو کوردە شەڕکەرانەی لـە دەوروبەری لوڕستان بوون قەڵای بەغدای گـرت‌و فەرمانڕەوایی‌یێکی سەربەخۆی کـوردی لێ‌دامەزرانـد (١٠،٨٣ــ١٢) •بەڵام لـە ساڵی ١٥٢٩دا لـە لایـەن شاتاماسپەوە بـەزی‌و بەژێرکەوت •

بە گوێرەی زانیاریی سەرچاوەکان ، هەر لەو ساڵەدا ئوێلمە تەکەلوو ، بەگلەربەگی تەورێز بە لەشکرێکی حەوت هەزار سوارەوە لە دژ شاتاماسپ ڕاست‌بۆوەو خەزێنەکەی شای لە شاری تەورێز وەدەست‌هێناو ماڵ‌وسامانی

داراو دەولەمەندەکانی سەرلەبەر مووسادەرەکرد • بەلام لەبەر ئەوەی زۆری پێ نەچوو لەشکری شا بەسەریدا زاڵبوو ، ناچار بەرەو ئەیالەتی وان هەلاتو گوێبەفەرمانیی خۆی لە سوڵتان ڕاگەیاند (٨٣،١٢–١٨،٧٦، ٤١٨)•ئەم جۆرە ڕووداوانە پێوەندیی نێوان عوسمانیو ئێرانی پتر توندوتیژو کرژتر کرد ، هەر لەبەر ئەمە ، تەنیا لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شاتاماسپی یەکەمدا دەوڵەتی عوسمانی چوار جاری هەڵکردووەتە سەر ئازەربایجان • چ لە سەروبەندی شەڕو چ لە وچانداتێکی کاتەکیدا نەتەوەکانی کوردو ئەرمەنیو گورجی لە لایەن ئەم دوو دەوڵەتەداگیرکەرەوە تالانوبڕۆ کراونو ولاتەکانیان بوون بە مەیدانی شەڕوشۆڕ •

لە سالانی ١٥٣٢–١٥٣٤دا کاتێ سوڵتان سولەیمانی غازیی یەکەم هێرشو دووەم هێرشی بۆ سەر ئازەربایجان کرد ئەو قزلباشانەی وەدووی لەشکری دژمن کەوتبوونو ڕاویان دەنان ، چوونە نێو کوردستانەوە • بە پێی زانیاریی سەرچاوەکان شەڕەکە لە نێوان هەردوو لەشکرەکەدا بۆ یەکەم جار لە ویلایەتی ئەرجیش دەستی پێ کرد • حەسەنی ڕووملوو دەنووسێ : « لەم شەڕەدا سەنان پاشا کوژراو قزلباشەکان قەلاکەی ئەرجیشیان گرتو بە کوڕەکەی ئەحمەد سوڵتان سۆفی سپێردرا »(٥٩،٢٦٠،٧٤،٦٩) •

شاتاماسپی یەکەم لە ساڵی ١٥٣٣دا بە لەشکرێکی پێنج هەزارو چوارسەت کەسییەوە چوونە ناو کوردستانەوەو گرتنی میرنشینەکانی عادیلجەوازو ئەرجیشی لە کتێبەکەیدا نووسیوە (٨٣،٣٤–٣٩)•هەر لەو سەروبەندەدا ویلایەتەکانی کوردستان یەك لە دوای یەك تالانکران •

بە گوێرەی «شەرەفنامە» ، لە ساڵی ١٥٣٤دا شاتاماسپ ویلایەتەکانی ئەخلاتو مووشو بڕێ ویلایەتی دیکەی کورد لە لایەن بەدرخان ئوستاجلووەوە تالانکراون (٧٦،٤٤٢) • بەلام لەشکرەکانی شا تووشی بەربەرەکانێی توندوتیژی گەلی کورد هاتوون • هەر لەبەر هەندێکەیش شەڕکەرانی لە زێدو نیشتمانی خۆداکۆکیکەری ئازای کورد بەوپەڕی

دڵڕەقی‌یەوە مەحـــکەمەدەکرانو دیوانیان‌بۆدەگیرا • بدلیسی دەنـــووسێ ، کاتێکی شاتاماسپ لە ساڵی ١٥٣٤دا قەڵایەکەی ئەرجیشی گرت ، شەست کەس لەوانەی داکۆکی‌یان لە قەڵایەکە کردو لەدژ لەشکری شـا ڕاپەڕین لـە تـیرەی بـە ختی بریـندارکـرانو بـەدیـل‌گیران • بـەوپـەڕی بێ‌بەزەیی‌یەوە ، شـا فەرمانی پێست‌گوروونو بـە ئازارو ئەشـکەنجەوە کوشتنیانی داوە (٤٤٢،٧٦) •

ئەم هەموو ئەشکەنجەو ئازارانە نەی‌دەتوانی بوونی نەتەوەو نژادی کورد لەنێوبەرێ • بـە پێی زانیاری‌یەکی لـە «شەرەفنامە»دا نووسراوە ، شاتاماسپی یەکەم بـۆ ئەوەی بابانەکان بکا بـە پیاوی خۆی سێ جـاری لەگەڵدا بە شەڕهاتوون ، بەڵام لە هەموو جارێکدا بەزیوەو ژێرکەوتووە (٢٨٣،٧٦)•حەسەن ڕوملوو دەڵێ : « شاتاماسپی یەکەم لە ساڵی ١٥٣٩دا بەهرام میرزای بـۆ تاڵانکردنی کوردستان نارد • کوردســتان تاڵانکراو قزڵباشەکان بە تاڵانیی گەورەوگرانەوە بۆ تەوریز گەڕانەوە »(٢٩٣،٥٩)•هەر لـەو ساڵەدا شاتاماسپ ویلایەتەکانی عادیلجەوازو ئـەرجیشو ئەخـلاتی تاڵانکردو قەڵای بارگیری گەمارۆداو پاش مانگێ گەمارۆدان قەڵایەکەی گرتو بە دیوان ئەمیر مووسلوو بەگی سەفەویی سپارد (٢٣٣،٧٦ـ٢٣٤) •

ئیتر بەم ئاوایە ، بە درێژایی سەدەی ١٦هەمو پاش ئەو سەروبەندەش سیاسەتی تاڵانکردنی گەلی کوردو بەربادو پەرێشانکردنی کوردستان لـە لایەن دەوڵەتی سەفەوی‌یەوە مێژوونووسانی دەربارێش ددانی پێدا دەنێن •

حەسەن ڕوملوو دەڵێ : « قزڵباشەکان بە فەرمانی شاتاماسپ هـەر فیتنەکارێکی تورکیـان ، لـە هـەر جێگایێ وەگیرکەوتبـا بێ سێودوو دەبوا بیکوژن» (٣٠٦،٥٩) • یەکێ لە هۆیەکانی ئەم سیاسەتە خراپەی شـا کە لە هەق گەلی کوردی بەکاردەهێنا ئەوە بوو چونکە سوننی‌مەزەب بوون • چونکە ئەو ڕۆژگارە ، شاکانی سەفەویشو سوڵتانەکانی عوسمانیش ئـەو شەڕی داگیرکاری‌یەی لە دژ یەکدی‌یان دەکرد نێوی «جیهاد»یان لێ نابوو •

هەر لەبەر ئەوەیش بوو قزلباشەکان کوشتنی کوردو تالآنوبڕۆکردنیان بە فەرمانێکی ئایینی دەزانی • وێڕای ئەمەیش هەردوو دەوڵەتەکە ئەم سیاسەتەیان بەرانبەر بە نەتەوەی ئەرمەنیشو گورجیش درێژەپێدەداو لەسەری دەڕۆیشتن • تەنها هەر لە ساڵی ١٥٤٠–١٥٥٤دا شاتاماسپ چوار جارانی هەڵکوتایە سەر گورجستان • حەسەن ڕووملوو دەنووسێ : « لە کاتی هەڵکردنەسەرو هێرشبردندا ئەو گورجییانەی پەنایان بۆ کەژوکێوو کەنیسەکان بردبوو ، هەرچی یەکیان هەبووو نەبوو لە لایەن لەشکری ئیسلامەوە تالآنکراو چەندین هەزار کەس لە گورجیی کافر بۆ جەهەندم نێردران » (٣٥٢،٥٩) •

ئیدی بەم جۆرە ، ئەم شەڕانەی لەدژ گەلەکانی کوردو ئەرمەنیو گورجی دەسپێکرابوون هەرچەندە بە ناوی دینو مەزەبەوە پەردەپۆشدەکران ، بەلآم لە بنەڕەتدا خزمەتی نیازی داگیرکاریو تالآنکارییان دەکرد •

لە ساڵی ١٥٤٨دا کاتێ سوڵتان سولەیمانی غازی سێجارانی هەڵکردەسەر ئازەربایجان دیسان کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕ • ئەیالەتی دیاربەکر بوو بە مۆڵگەی سپای دەوڵەتی عوسمانیو ئەیالەتی ئەرزنجانیش بوو بە مۆڵگەی قزلباشەکان • ئەم لەشکرە داگیرکەرانەی لەم شۆێنانەدا مۆڵیانخواردبوو میرنشینە کوردەکانیان یەك لە دوای یەك تالآنوبڕۆ دەکرد • بە گوێرەی سەرچاوەکان هەر لە کاتی ئەو شەڕو شاڵاو هێنانەدا ئەو دەستە قزلباشانەی ئیسماعیل میرزاو سوڵتان قاجاری گوێگجە سەرکردایەتییان دەکردن لە ناوچەو هەرێمەکانی ئەرزەڕۆمو قارسدا ، لە حەوت هەزار کەسیان پتر کوشتبوو • حەسەن ڕووملوو دەڵێ : « ئەم کوژراوانە پێنج هەزار کەسیان پتر لەو کوردە کرێکارو سنعاتکارانە بوون کە بە زۆری زۆردارەکی لە ویلایەتە جیاوازەکانی کوردستانەوەیان خڕکردبوونەوەو بەگەڵ سپاخرابوون • لەو سەردەمەدا شاقولی ئەفشار کە

تالآن‌کردنی ویلایەتی ئەخلاتی پێ‌سپێردرابوو ، پێنج هەزار ئەسپو سەد هەزار سەر مەڕو پەنجا هەزار سەر مانگای بە تالآن هێنابوو » (٥٩، ٣٣١، ٤٧، ٧٣) •

شاتاماسپی یەکەم ددان بە تالآن‌وبڕۆکردنی میرنشینە کوردەکان لە لایەن قزلباشەکانەوەدا دەنێ‌و دەنووسێ : « بۆ ڕاوەماسی دەچووین ، لە ڕێگا تووشی بیست کەسی پیادە هاتین ، لێمان‌پرسین ، کێن ، گوتیان ، خەلکی خونسین ، میرنشینەکەمان بە جۆرێ تالآن‌کراوە ، ئەگەر لەوێ مابایەنەوە لە برسان دەمردین • ئەوەتا بۆ دیاربەکر دەچین • شا دەنووسێ ، بۆ حالیان گریامو بێزم لە سەوەوکاری ئەم کردەوانە هاتەوە کە ئەلقاس میرزا بوو » (٥٨، ٨٣) •

ئیدی بەم ڕەنگە لە سۆنگەی ئەوەی نەتەوەی کورد دراوسێی دوو دەوڵەتی گەورەو داگیرکەر بوو کارەکە تەنها بە تێداچوونی سەرو تالآن‌کردنی سەروەت‌و سامانەکەی نەدەبڕایەوە ، بەلکو ولآتەکەیشی وێران‌و بەرباد دەکراو داری بە سەر بەردیەوە نەدەما • حەسەن ڕووملوو دەنووسێ : « خۆ ویلایەتی ئەرزنجان هەر بەجارێ لە ژێر سمی ئەسپی لەشکری شادا کاول‌و خاپوور کرا ، شارەکە ئاگری تێ‌بەردراو تالآن‌کراو خاکی ئەو ولآتە بە بای فەنا درا» (٥٩، ٣٣٤) • هێندێ لە مێژوونووسانی سەردەم بە کۆمەلّقەلارکردنی کوردو ساف‌لەساف تالآن وبڕۆکردنی ولآتەکەو بەوپەڕی وێرانی‌و پەرێشانی گەیاندنی بە نموونەی کەلەمێردایەتی‌و قارەمانێتیی سپای شاو سولّتان لە قەلەم دەدا •

حەسەن ڕووملوو لە باسی ڕووداوەکانی سالّی ١٥٤٨دا دەنووسێ ، « شا لەشکری کردەسەر ویلایەتەکانی ئەخلات‌و گوێزەل‌دەرەو عادیلجەوازو خوێشی هەلّی کردە سەر مووش‌و وای وێران‌کرد ئاسەوارێ لە خانووبەرەو دەغلّ‌ودان نەما » (٥٩، ٣٣٣) • هەر لەو ڕۆژگارەدا ویلایەتی خەرپووتیش تالآن‌کراوە •

ئیتر بەم جۆرە کوردی بەزۆر بۆ نێو ڕیزی لەشکری هەردوو دەوڵەت ڕاکێشراو دەبوو بە گوری‌و گاوگەردوونی شـەڕی داگیرکاری‌و خـاکی کوردستانیش بە تالاْن‌و بڕۆ دەچوو .

لە ئاکامی ئـەوەی پاش شەڕی چاڵدیران سەرۆکەکانی تیرەو هـۆزە کوردەکان کەوتنە ژێر تەئسیری عوسمانی‌و ئێرانەوە گەلێکی‌براو هاوخوێن بوون بە دژمنی باب‌کوشتەی یەکتر . لە ساڵی ١٥٥١دا بەفیتی حوکوومەتی سوڵتان هۆزی مەحموودی بـە سەر هۆزی دونبولیی ناوچەی خووی‌دا دەدەن‌و سەرۆکی هـۆزی دونبولی حاجی بـەگی دونبولی دەکـوژرێ . شاتاماسپیش بۆ وەلامدانەوەی ئەمە مەعسووم بەگی سەفەوی‌و شەمسەددین خانی بدلیسی بۆ تالاْن‌کـردنی کوردسـتان دەنێرێ . حەسەن ڕوومـلوو دەنووسێ : « لـە کاتی ئـەم هێرشەدا ویلایەتەکانی ئەرجیش‌و بارگیری‌و مووش‌و ئەخلات‌و عادیلجەواز ، سەرلەبەر تالاْن‌کراون‌و لە چوار سەت کەس زێترکوردکوژراون» حەسەن ڕووملوو درێژە بە قسەکانی دەداو دەڵێ : «تەنها هەر لە ویلایەتی ئەخلات سی هـەزار سەر مـەڕو دە هەزار سەر مانـگاو گامێش‌و سێ هەزار ئەسپ بە تالاْن هێندراون » (٣٥٨،٥٩) .

لە ساڵی ١٥٥٢دا تالاْن‌کردنی کوردستان دیسان دووبارە بۆوە . بـە گوێرەی نووسینی حەسەن ڕووملوو ، هەر لەو ساڵەدا شاتاماسپ شازادەی ئێرانی بـۆ تالاْن‌کردنی ویلایەتە کوردەواری‌یەکان ناردووە . لـە ئاکامی شالاْوبردن‌دا کوردێکی زۆر کوژراون‌و هـەرچی‌یەکیان هەبووەو نەبـووە چەپاودراوەو بـە تالاْن ڕۆیشتووە . مێژوونووسی ئێبراو دەنووسێ : « قزلباشەکان بـە مێگەلەمەڕێکی زۆرو ڕەوە ئەسپێکی فرەو تالاْنی‌یەکی ترەوە گەڕانەوە » (٣٧٢،٥٩).

قازی ئەحمەدی قەزوینیش کاتێ دێتە سەر باسی ڕووداوەکانی ئـەو ساڵانەی کوردستان ، لەبارەی گرتنی قەلاْی ئەخلات‌و گەمارۆدانی قەلاْی ئەرجیش لە لایەن لەشکری شاوەی نووسیوە (٣١٠،١٠٠) . لە ساڵی ١٥٥٢دا

سولتان سولەیمانی غازی بۆ چوارەم جار هێرش‌کردنە سەر ئازەربایجان خۆی ئامادە دەکرد . شاتاماسپ هەرکە بەم خەبەرەی زانی بۆ ئەوەی شەڕەکە بخاتە کوردستانەوە ، لە سالی ١٥٥٣دا هێرشی کردە سەر ئەو ولاتە . شا ویلایەتی ئەخلاتی کرد بە مۆلگەی سپاکەی‌و لێرەوە هەلی‌دەکوتایە سەر ویلایەتەکانی دیکەی کوردستان . بە پێی نووسینی حەسەنی ڕوملوو ، بە فەرمانی شا ویلایەتەکانی وان‌و بۆستان‌و بدلیس‌و عادیلجەوازو ئەرجیش‌و مووش بەدەست قزلباشان تالان‌کراون‌و سەرلەبەر ئاگریان تی‌بەردراون (٧٦،٤٧،٣٧٦،٥٩) .

لە هەمووی سەیرتر ئەوەیە ، سەرەڕای ئەم هەموو کوشتن‌و بڕین‌و ولاتداگیرکردن‌و تالان‌وبڕۆکردنەی کورد لە لایەن هەردوو دەولەتی دراوسێوە بڕێ لە مێژوونووسانی سەراو دەرباری چەرخ‌و سەردەم هێشتا کوردیان بە ڕێگرو تالانکەرو دزو جەردە لەقەلەمداوە (٤٣٠،١١٣) .

کەچی شەمسی تەبریزی ئاوهای نووسیوە :

دزد دیدم کو کند دزدی ولی

دزد مارا بین کە او دزدید کرد

بە کوردی‌یەکەی :

« دزم دیوە دزی دەکا ، بەلام تۆ تەماشای

دزەکەی ئێمەکە : ئەو کوردیش دەدزێ ؟! »

جا چ پێوەندیی عوسمانی‌و چ پێوەندیی سەفەوی‌یەکان بە گەلی کوردەوە شێوەیێکی هێند ناقۆلای گرتبوو ، حوکوومەتی سولتان ئەو سەرەك‌هۆزە کوردانەی پاراستنی سەرسنوورەکانی عوسمانی ـ ئێرانیان پی‌سپێردرابوو نازناوی پاشای دابوونی‌و پاشایەکانی سەفەویش هەر ئەوانەی ئەم کارەیان بۆ ئەوان دەکرد نازناوی سولتانیان دابوونی‌و بەمە گالتەیان بە یەك دەکرد . بە پێی بڕوای ئەمانە گوایە کورد نە شایان ، نە سولتانیان لی‌هەلدەکەوێ ، بەلام مێژوو بۆ خۆی شایەتی ئەوەیە کە

سیاوڕەنگ‌و ڕووی گەورەگەورە لە نەتەوەی کورد هەڵکەوتوون •
خۆلاسە ، پێوەندیی دەولەتی ئێران‌و دەولەتی عوسمانی هەر لەسەر هەمان تاس‌وحەمام گیرسابۆوەو هەر بەو جۆرە بەکاردەهێندرا •

لە پاشانیش هەر ئەم سیاسەتە بێ گۆڕان دەوامی دەکرد • لەسەردەمی شا سمایلی دووەم‌و (١٥٧٦ــ١٥٧٨)شا سولتان محەمەد (١٥٧٨ــ١٥٨٧)دا ناکۆکیی تێوان سەرکردە قزلباشەکان توندوتیژ بووو مەترسیی لەت‌وپەت‌بوونی ولاتەکە بە چەند وردە دەرەبەگایەتی‌یەکەوە زیادی‌کرد • سەرەك‌هۆزانی کوردیش کەلکیان لەم بارودۆخە وەرگرت • هێندێکیان لە پێناوی سەربەخۆیی‌دا دەستیان بە خەبات دەکردو هێندێکشیان دەبوون بە تابیع‌و پیاوی دەولەتی عوسمانی •

بدلیسی دەنووسێ : « لەسەردەمی شاسولتان محەمەددا فەرمانڕەواییی سەفەوی‌یەکان دایە کزی‌و بێ هێزی ، لە ساڵی ١٥٨٣دا ئەمیر بەگی سەرۆکی هۆزی موکریش وەك میرانی کوردستان‌و لوڕستان‌و ئەردەلان بوو بە دەستداو گوێ‌بەفەرمانی سولتان موڕادی سێ‌یەم » (٢٩١:٧٦) • لەم سەروبەندەدا بڕێ ناوچەو هەرێمی ئازەربایجان لە لایەن سپای عوسمانی‌یەوە داگیرکرابوون •

بە پێی بیروبڕوای یەکێ لە مێژوونووسانی سەردەم ، ئیسکەندەر مونشی ، سولتان موڕادی سێ‌یەم گوایە بە فیت‌و دنەی سەرەك‌هۆزە کوردەکان هێرشی بردووەتە سەر ئازەربایجان • مێژوونووسی ئێوبراو دەنووسێ : « هێندێ کوردی مایەفیتنەو شۆڕ ، لەمانە غازی قران‌و شاقولی بولبولان‌و هی دیکە بەو بەندوباوەی کە تایەت بە خاوەن زەوی‌زارەکەلکیان لە بارودۆخی کات‌و شوێن وەردەگرت » (٢٣١:٤٧)•بەلام بە لای ئێمەوە هێرشەکەی سولتان موڕادی سێ‌یەمیش بۆ سەر ئازەربایجان وەك هێرش‌و شەڕوشۆڕەکانی پێشوو هەر لە ئاکامی ڕکەبەری‌و پێشبڕکێی هەردوو دەولەتەکەوە سەری‌هەلداوە • ئەوەی پێویستە بگوترێ ، لەو

شەڕەدا زۆربەی کورد بە تەواوەتی چوبوونە پاڵ دەوڵەتی عوسمانیو لەدژ سەفەوی یەکان شەڕیان دەکرد • هەر لەبەر ئەمەیش بوو کە لە ساڵی ١٥٨٥دا لە شەڕەکەی شارۆکەی سەعدئابادی لای تەوریزو چلدیری لای شیروان کوردێکی زۆر کوژراون •

لە سەردەمی فەرمانڕەواییی شا عەباسی سەفەویی یەکەمدا (١٥٨٧-١٦٢٨) سیاسەتی پێشوو لەهەق کورد بە جۆرێکی دیکە بوو • لە سەرێکەوە بۆ پاراستنی خاکی خۆی لە شاڵاوی ئوزبەگەکان ١٥ هەزار ماڵە کوردی بۆ خۆراسان کۆچ پێ کردنو لە سەرێکی دیکەوە لەگەڵ سەرەکهۆزە کوردەکاندا سەروساختی خزمایەتیی بنیات ناو لەبەرانبەر دەسبزێویی عوسمانییەکان داکۆکیی لێ دەکردنو لەسەری دەکردنەوە ، چونـــکە شاکانی سەفەویشو سوڵتانەکانی عوسمانیش لەوە چاك گەیشتبوون کە کوردەکان لە شایێك ، یا لە ســوڵتانێکی (دادپــەروەر) دەگەڕێن هەر بۆیەش ئەوان لە هێندێ باروحاڵەتاندا سەرەکهۆزە کوردەکانیان بە لای خۆیاندا ڕادەکێشاو پتریان وشارو شاڵاو بۆدەهێنان •

ئیتر بـەم جـۆرە گەلی کوردی بـەر وشارو شاڵاوی دوو دەوڵەتی دراوسێ کـەوتــوو ، لـە شەڕەکانی عوســمانیو ئێراندا کـە بـە درێژاییی سەدەی ١٦ هـەم دەوامی کـرد زەرەروزیانی لــە ئەندازەبەدەر کردووەو کوشــتارێکی زۆری داوە • هــەر ئـەو شەڕانە بــۆ خەڵکی ئازەربایجانیش ماڵوێرانیو فەلاکەتێکی گەورەوگران بــووە • سەبارەت بەوە کە برێ ویلایەتی ئازەربایجان بــەر وشارو شاڵاوی عوســمانییەکان کەوتوون هــەر بــە جارێ بەربادبوونو ئاســەواریان نەماوە • بدلیســی دەنووسێ : « لــە سەردەمی شا سوڵتان محەمەددا سوڵتان عەلیی سەرۆکی هۆزی دونبولی بەسەر ئەو هۆزەدا ڕادەگەیشت ، بەڵام لەبەر شەڕوهەرا ، ئـەم ناوچانــە (ناوچەکانی خـــووی ــ ش•م)هیــچ خــەرجو باجێکی لێوەدەستنەدەهات .• سوڵتان عەلی لەو خەرجو باجەی لە دۆڵی ئەلەگەزی

ئەخچەوان‌و ناوچەکانی شەروور وەدەستدەهات کۆمەگ دەکرا »(٣١٥،٧٦)•

لە شالاوبردنی عوسـمانی‌یەکان‌دا بـۆ سەر ئازەربایجان تاوانی لـە ئەندازەبـەدەر رووی داوە • تەنانەت لـە سەروکاتی سولتـان مورادی سێ‌یەم‌دا ١٥ هەزار کەس لـە خەلکی تەوریز لـە یەك ڕۆژدا لـەناوبراون (٢٧٦،٧٨)•هەر لەسەروبەندی ئـەو داگیرکرانەدا بڕێ لـە شارو گوندی ئازەربایجان لـە لایەن عوسـمانی‌یەکانەوە بەڕێوەدەبران • ئەمانـە داوای خەرج‌وباجێکی زۆریان لەم شارو گوندانە دەکـرد • بدلیسی دەنووسێ : « لە ئاکامی تالان‌کردنی مەراغە بەدەست عوسمانی‌یەکان‌و کۆچ‌وڕەوکردنی خەلکەکە بۆ شوێنانی دیکە لـە جیاتی هەموو سالێ ١٥ خەروار زێـڕ ، تەنها خەرواریێ خڕدەکرایەوە » (٢٩٤،٧٦) •

ئیدی بەم جۆرە شەڕی ئێران‌و عوسـمانیی درێژخایێن نـەك هـەر گەشەکردنی ژیانی ئابووریی کورد ، بگرە هی خەلکی ئازەربایجانیشی شەل‌و گۆج دەکردو هەر بـە جارێ تێکی‌دەشێواندو تووشی نەهاتیی دەکـرد • بێ‌گومان‌ژیانی کوردەکان لەو سەردەمەدا زۆر خراپ‌و نالەبارتر بووە •

وێڕای ئەم هەموو ڕووداوە مێژووییەو سیاسی‌یانەی باسمان کـردن باری ژیانی ئەو کوردانەی ببوون بە دەستداو گوێ‌بەفەرمانی سەفەوی‌یەکان ، لە چاو ئەو کوردانەی سەر بەدەولەتی عوسمانی بوون دەتوانین بلێین هێندە نالەبارو گران نەبوو • هۆی ئەمەیش ئەوە بوو کە میرانی کورد خزمایەتی‌یان لەگەل شاکانی سـەفەوی‌دا پێك‌هێنابوو • بـە نموونە ، ژنەکەی مـیری حەسەنکێف ، مەلیك خەلیل خوشکی شا سمایلی یەکەم‌و یەکێ لە ژنەکانی شاتاماسپی یەکەم خۆشکی یەکێ لە میرانی کوردو خوشکی شاعـە باسی یەکەم ، زەڕین کولاە ژنی فەرمانڕەوای ئەردەلان خان ئەحمەد خان بـوو (١١٤،١٠٠–١٠١) •

ئەم پێوەندی‌و خزمایەتی‌یەی نێوان خەلکی کوردو خەلکی ئازەری ، کەم‌وزۆرێ کارێکی چاك‌و ئیجابیی لە مەسەلەی دۆستایەتی‌و وەفاداری‌دا دەکرد •

بە گوێرەی زانیاریی سەرچاوەکان شاکانی بنەماڵەی سەفەوی لە هێندێ حاڵاندا لە خاکی ئازەربایجان میرنشینیان بۆ کورد تەرخان کردووەو بۆ بەڕێوەبردنی ئەیالەتو ویلایەتی دیکەی ئێران کوردیان دادەنا(٧٦،٤٤٠ــ٤٥٠). بێ گومان کارێکی وا لە لایەن عوسمانی یەکانەوە هەر گیز نەدیتراوەو کەسیش نەی گوتووە.

* * *

بنکەی ژین

سەروساختنی عوسمانی‌یەکان لەگەڵ کورددا

لە سەرەتای سەدەی ١٦هەم‌دا نوێنەری هەشتەمینی بنەماڵەی عوسمانی سوڵتان بایەزیدی یەکەم ، کە لە ئاسیای بچووکدا فەرمانڕەواییی دەکرد ، درێژەی بەو سیاسەتە دەدا کە بۆ پێکەوەنانی ئیمپراتۆری‌یەتێکی بەربڵاو بەکاری‌دەبرد • بنەمای ئابووریی ئـەو فـەرمانڕەوایی‌یـەی سوڵتـــان سەرۆکایەتیی دەکرد ئـەو نیشتەنی‌یەگوندی‌و شـاری‌یە زەحمەتکێشانـە پێکیان‌دەهێنا کە لە لایەن دەرەبەگەکانەوە دەچەوسێندرانەوە • هەرچی بنەما کۆمەڵایەتی‌یەکەیشی بوو ، ئەوە خاوەن‌زەوی‌زار : ئەو پیاوە گەورە دەرەبەگە جەنگاوەرو چینی ڕۆحانی‌یەی سەرووو نەجیوزادانەبوون کە پشتیان بـەو چەوساندنەوەیە ئەستوور بوو • پشتیوانەی جەنگیی دەوڵەتی عوسمانی جگە لەو زەحمەتکێشانەی ژیانی کۆچەرایەتی‌یان بەسەردەبرد هاونیشتمانی تورکی بەزۆرەملێ بۆ ڕیزی سپا هێندراوو خەڵکی ژێردەست‌و دیـلی ویلایەتەکان بـوو •

سوڵتان بۆ خۆی هەمەکارەی سەرانسەری وڵات بووو دەسەڵاتی لـە هەموو سنووری بەدەربوو • بـۆ بەڕێوەبردنی ویلایـەت‌و ئەیالەتەکـان فەرمانڕەوای خـاوەن زەوی‌زاری گـەورەی دادەنـاو نازناوی پاشایەتیی دەدانێ • لە دەرباری سوڵتان‌دا سەرەك‌وەزیر (وزیراعظم)ی بـە پلـــەی هەرەگەورەی وەزیفە دەژمێردرا • لەبەر ئـەوە هـەموو وەزیرو پاشاکانی سوڵتان لە هەموو شەڕەکانی حوکوومەت‌دا بەشداری‌یان دەکرد • سوڵتانە تورکەکان کـە خێوی ئەوپەڕی دەسـەڵات‌و حوکمڕانی بوون لەســـەر سیاسەتێکی تابلێی دڵڕەقانەی زۆردارانە دەڕۆیشتن ، تەنانەت هەر کاتێکیان ئارەزوو لێ‌بوایە سەری سەرەك‌وەزیریشیان دەپەڕاند (٧٣،٥٧٢،١٢٨،٥٧) • بە پێی زانیاری‌یەکی لـە سەرچاوەکان‌دا نووسراون سوڵتانی وا لـە ڕیزی

سوڵتانەکانی عوسمانیدا هەڵکەوتووە نۆزدە برای خۆی لە ڕۆژێکدا تاساندوون (٥٥١،٥٣،٣٠١،٧٨) .

ئیدی بەم جۆرە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا ، جگە لە دەوڵەتی سەفەوی ، حوکوومەتی بەدەسەڵاتی عوسمانیش لە بەشی ڕۆژاوای باکووری کوردستانی لە هەموو سەرێکەوە کزولاوازدا هەر خۆی حەساوبوو . عوسمانییەکان لە مێژبوو بە نیازی دامەزراندنی ئیمپراتۆرییەتێکی گەورەوە بوون ، بۆ بەدیهێنانی ئەم نیازەشیان ، کوردستان سەرنجی زۆر ڕادەکێشان . چونکە کوردستان جگە لەوە کە لە شەڕی داگیرکاریی سوڵتانەکاندا هاوبەشبوونی میرانی کوردی بە زەویوزار دابین دەکرد ، هەروەها بەرانبەر بە حوکوومەتی سەفەوی خاوەن دەسڕۆیییەکی ماددیو مەعنەویشبوو . وەك لەپێشەوە باسمان کرد ئەم دەسڕۆییو ئیمکاناتەی لە کوردستاندا هەبوون سەرنجی دەوڵەتی سەفەویی دراوسێیشی ڕادەکێشا . جگە لەمانە بە نیازی داگیرکردنی ئەرمەنستانو گورجستانیشەوە چاوی بڕیبووە ئازەربایجانیش . چونکە لە سەدەی ١٦ هەمدا ئاوریشمی ئازەربایجانیش وەك پەزو خوریو بەرهەمی دیکەی کوردستان یەك لەو کەرەستە خاوانە بوون بازاڕەکانی ڕۆژهەڵاتو ڕۆژاوایان دەوڵەمەند کردبوو . لەسەرێکی دیکەشەوە حوکوومەتی عوسمانی دەیویست ئاغایەتیی ڕێگاوبانەکانی بازرگانیو شەڕوشۆڕی نێوان ڕۆژهەڵاتو ڕۆژاوا وەدەستەخۆ گرێ .

ئیدی بەم ڕەنگە ئەم پێشبڕکێیە ، یا هی دیکەی نێوان دوو دەوڵەتە گەورەکە هەر لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە کوردستانی خستەبارێکی پڕ مەترسیو نالەبارەوە . سوڵتان بایەزیدی دووەم لە پێشان بەرانبەر بە کوردستان سیاسەتێکی بەدەكو دەهۆی نەرمی بەکارهێنا . ئەم بە پێچەوانەی شاسمایلی یەکەمەوە بەرانبەر بە نەتەوەی کورد دەستی لە سیاسەتی چەكبەکارهێنان هەڵگرت . بۆ ئەوەی سەرلەبەری سەرۆكو

میرەکانی تیرەو هۆزە سوننیمەزەبەکانی کورد بەلای خۆدا ڕاکێشێ ، خۆی بە میراتگری جیهانی ئیسلامەتیو داکۆکیلێکەری مەزەبی سوننی لەقەڵەمدەدا

حوکوومەتی سوڵتان ، بۆ داگیرکردنی کوردستان نیازی راستەقانیی خۆی بـە دروشمی ئایینییەوە پێچاو بڕیاریدا کەڵك لـەو میرەکوردانـە وەرگرێ کە لە دەوڵەتی سەفەوی لالووتو ناڕازی بوون • بە پێی کتێبی (مونشەئاتی سەلاتین)ئەو کاغەزەی سوڵتان بایەزید لە ساڵی ١٥٠٣دا بـۆ میری چەمەشکەزەك ، حاجی ڕۆستەم بەگی ناردووە جارێکی دیکە ئـەم ڕاستییە ڕوون دەکاتەوە • لەم کاغەزەدا نووسراوە : « حاجی بەگ ، سڵاو ! دوای سڵاو ، ئەم نامەیەی لە لایەن پادشاوەتان بۆ نێردراوە بخوێننەوەو بزانن کـە قزلباشەکان ، ماوەیێکی دووردرێژ لـەگەڵ سەرکردەکانی دەوڵەتی بایندوردا ملیان لە دژمنایەتی دەناو دەستدرێژییان دەکردە سـەر پایەی بڵیندمان • وا ئەلئەقران کەیوانو چاوەشمان بۆ ویلایەتی ئێوە نارد • هەموو ڕاستییەکان لە ئێوە ڕوونو ئاشکران ، بـەم نامەیە ئاگادارتان دەکەم کـە هەر ڕووداوێکی لە بارەی ئەو ناوەوەی دەزانن هەمووی لـەم دوو کەسە بگەیێننو ئەوەیش بزانن کە ئـەم کارەی ئێوە دەبێ بـە مایەی بەزەیی شاهانەی ئێمە » (٣٥٣،٩٨) •

حاجی ڕۆستەم بەگ بەم داخوازەی سوڵتان ڕازی نەبوو ، لە ساڵی ١٥٠٩دا میرنشینەکەی خـۆی دا بـە دەست شاسمایلی سـەفەوییەوە • سوڵتان بایەزیدی دووەم ، بۆ لـە دژ دەوڵەتی سەفەوی بزواندنی مـیرو سەرەكهۆزانی کورد مەولانا ئیدریسی بدلیسیی ، بـۆ بەجێهێنانی ئـەم نیازە ، بە پیاوێکی زۆر لەبار زانی • بـەم نیازەوە مەولانا ئیدریس بـۆ دەرباری سوڵتان بانگکراو بە ناوی مێژوونووسی دەوڵەتی عوسمانی لـە دەرباری سوڵتاندا دامەزرا (٥٣٠،١٢٣)•لە ڕاستیشدا ئەم پیاوە یەکسەر بۆ کوردستان ڕەوانەکراو لـە بەرژەوەندی حوکوومەتی عوسـمانی زۆر بەجەختەوە دەستی بەکارکرد •

ئیدی بەم ئاوایە کوردستان بووە مەڵبەندی چاوڕاوو پڕوپاڵاتەی ئایینیو مەیدانی شەڕی سارد لە نێوان پادشای دوو دەوڵەتی سیاسەت دژ بەیەکدی • لەم سەروبەندەدا سوڵتان بایەزیدی دووەم مرد • سوڵتان سەلیمی کوڕە چکۆلەی بە یارمەتیی سپاوە برا گەورەکانی هەموو کوشتنو خۆی چووە سەر تەختی پادشایەتی (٥٧،١٢٨) (١٥١٢ــ١٥٢٠) • ئەم پادشایە لەبەر ئەوەی لەدەرباری خۆدا بەوپەڕی دڵڕەقیو بێبەزەییەوە هەموو کارێکی لە قازانجو بەرژەوەندی خۆی جێبەجێکردووە بە نازناوی (یاوز) ناووبانگی دەرکردووە (٥٧،١٢٨) •

سوڵتان سەلیمیەکەم هەر لەسەر ئەوسیاسەتە ڕۆیشت کە باوکی لە دژ کورد لەسەری دەڕۆیشت • خۆ ڕەنگ نەبوو کەسێ بۆرە مەیلێکی بە لای مەزەبی شیعەدا بزوابا،هەر یەکسەر باسی سەری بووو پێستی دەگوورا• سوولاق‌زادە جەخت لەسەر ئەمە دەکا ، دەڵێ : « هەرکە سوڵتان چووە سەر تەخت یەکسەر ڕاوێژکارانی دەوڵەتی خڕکردەوە ، پێی گوتن ! » ئەوەتا شاسماییل کە بووە بە کیسرای عەجەم ، بووە بە خاوەنی هەموو ئێرانزەمینو عیراقی عەرەبو ئازەربایجانو گەنجەو شیروانو گیلانو مازەندەرانو تەبەرستانو گشت‌کوردستان ، بە تایبەت ویلایەتەکانی گورجستانی سەرلەبەر خستووە ژێر دەستی خۆیەوە • لەبەر ئەمە دەبێ لەپێش هەموو شتێکدا تیرەی شیعە سەرپاکیان لەناوبەرینو دنیا لە گەڕیان ڕزگارکەین » (٨٥، ٣٥٩) • فەرمانی دا هەرچی شیعەی خاکی دەوڵەتی عوسمانی هەن ، لە تەمەنی حەوت ساڵیەوە تا حەفتا ساڵی ، یا بکوژرێن یا زیندانکرێن • بە پێی ئەم فەرمانە بە تۆمەتی شیعەگەرێتیەوە چل‌هەزار کەس کوژرانو ئەوانەی ماشنەوە نێوچاوانیان داخکردنو بۆ بەشی ئەورووپایان ڕادان (٢٥٨،٥٣،٣٩٥،٩٨) •

ئۆرووج بەگی بەیات دەنووسێ : « سوڵتان سەلیم بە فەرمانی ڕەسمی ، هەموو جۆرە هاوپێوەندیگرتنێکی ڕەعیەتی خۆی لەگەڵ ڕەعیەتی

شاسمایلدا قەدەغەکردو مەزەبی شیعەگـەریی بە شتێکی لـە یاسابەدەرو شیعەی بە کافر جاڕداوە » (١٤٨،٤٦) •

ئیدی بەم ڕەنگە سوڵتان سەلیم ناوەوەی وڵاتی عوسمانیی لە لایەنگرانی شیعە پاککردەوەو کاری چاوڕاوو پڕوپالاتەی لە ناو میرو سەرەك هۆزە کوردەکاندا تەواو کرد • سوڵتان نامەیێکی بـۆ شاسمایل نارد ، داوای هێندێ لەو شوێنانەی قزڵباشەکان گرتبوویان لێکردەوە ، بەڵام شاسمایل وەڵامی بە باشە نەدایەوە .• سوڵتان سەلیمیش ئەمەی کرد بە بیانووو یەکسەر هەڵیکردە سەر ئازەربایجان • کارل مارکس نووسیویە : « لەم شەڕەدا سەرپاکی هێزی عوسمانییەکان هاوبەشییان دەکرد » (٢٠٦،١) •

بە پێی سەرچاوەکانی مێژوو لە دوو هەزار شەڕکەر پتر لـەم شەڕەدا هاوبەشییان کردووە « (١٨٠،١١٣،١٤٣،٥٩) •لەم هێرشەدا بە زۆری میرو سەرۆکە کوردەکان بـە هێزی چەکداری خـۆوە هاوبەشییان دەکـرد • سوڵتان سەلیم هێزەکانی خۆی بە چەکی ئاگردار ئامادەکردبوو • لە ساڵی ١٥١٤دا لە خاکی کوردستانەوە هەڵیکوتایە سەر ئازەربایجان ، بەڵام لەشکرە غەیرە نیزامییەکانی بەتایبەت لە کوردەکان ، نەیان دەویست شەڕ لەگەڵ خەلکی ئازەربایجاندا بکەن • بە پێی مێژوونووسانی تورك لـەم شەڕەدا لەشکری غەیرە نیزامیی سوڵتان مانیان گرت ، نەچوونە پێشێ • بەم مانگرتنە سوڵتان هەمدەم پاشاو ئیسکەندەر پاشاو بالیەمەز عوسمان ئاغای سەگبان باشی کە لە پیاوە گەورە نزیکەکانی خۆی بوون ، کوشتن (٣٧٨،٨٥٠)•پاشان سوڵتان سەلیم لەبەردەم لەشکرەکەیدا ڕادەوەستێ دەڵێ : « من وا لـە پێشەوە دەڕۆم ، ئەوەی پیاوە وەدووم کـەوێ !» و ئەسپی خـۆ تاودەدا (٥٧،١٢٨،٢٦١،٥٣)•لە ساڵی ١٥١٤دا لەشکری عوسمانی لە دووریی ١٤٠ کیلۆمەتریی تەوریز ، لە جێگایەکدا ، چالدیرانی پێدەلێن ، لەگەڵ لەشکری شادا ڕووبەڕووی یەکـدی وەستان • شەڕێکی زۆر توندوتیژ لـە نێوان هەردوو لەشکردا دەستی پێکرد • گونابادی لە باسی ئەم شەڕەدا کە بـۆ

ئەو سەروبەندە زۆرسامناك بووە ، دەنووسێ : « لەبەر ئەوەی لەشکری ڕۆم (عوسمانی ـ ش.م)زۆر لەکێش بەدەربووە ، لە تروکەیەکدا پێنج شەش هەزار تفەنگ بە جارێ ئاگردەدراو لە تاوی دووکەڵ دنیا دەبوو بە شەوەزەنگ » (١٧١،١١٣) • لەبەر ئەمە قزلباشەکان کە زۆر مەردانەو بە جەرگەوە دەگژ دژمن ڕادەچوونو شەڕیان دەکرد ، بەرانبەر بە چەکی ئاگردار نەیانتوانی خۆڕاگرن ، ناچار کشانەوە •

بە پێی نووسینی حەسەنی ڕوملوو ، لە هەردوولا پێنج هەزار کەس کوژراونو زۆریشیان لێ بەدیل گیراون • حوسەین بەگی لەلەی شاسمایلی یەکەمو محەمەدخانی ئوستاجلوو ، فەرمانڕەوای دیاربەکریش لە نێوان ئەم کوژراوانەدا بوون (١٤٩،٥٩) •

پاش سەرکەوتنەکەی چاڵدیران لەشکری عوسمانی یەکڕاست هەڵیکردە سەر شاری تەورێز • پاش ئەوەی شەش ڕۆژی تێداماییەوە ، چۆڵی کردو گەڕایەوە ، چونکە سوڵتان بڕیاری دابوو خاکی کوردستانو حەڵەبو شامو میسریش بگرێ • بە پێی قسەی مێژوونووسی تورك سەلیم سابت داگیرکردنی ئەم وڵاتانە تا ساڵی ١٥١٨ ئینجا بڕاوەتەوە • (١٣،٧٤) •

پاش ئەوەی کوردستان بوو بە دەسداو پەیڕەوی فەرمانڕەوایی سوڵتانی عوسمانی جگە لەوە کە سەرلەبەری تیرەو هۆزەکانی کورد لە سپای عوسمانیدا هاوبەشییان دەکرد ، سپای کوردستانیش بە جیا ، سازکرا• هەروەها لە هەمان کاتیشدا ئەیالەتی دیاربەکر کە هەرچی خەرجوباجێکی لە کوردستان بۆ حوکوومەتی عوسمانی کۆ دەکرایەوە لەوێ دادەنرا ، نێونرا خەزێنەی دیاربەکر •

ئیدی بەم جۆرە دەبوا سپای کوردستان لە هەموو شەڕوشۆڕەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا هاوبەشیی کردباو هەمیشە لە ڕیزی پێشەوەی قوشوونی عوسمانیدا بوایە • هەر لەو سەروبەندەدا حوکوومەتی سوڵتان جگە لە داگیرکارییەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە ئەورووپایش ، لەگەڵ

یۆنانستانو ئاوستریاو مەجارستانو سربیاو ئیتالیاو ئەلمانیاو ڕووسیایشدا شەڕیدەکرد • هۆردووی عوسمانی کەڵکی لە چەکی ئاگردار، کە لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتدا بە دەگمەن دەدیترا، وەرگرتو توانی چەند بەشێ لە خاکی ڕۆژهەڵاتی ناوەندو نزیك داگیرکا • بەڵام ئەو شەڕوشۆڕە دوورو درێژانەی کە حوکوومەتی عوسمانی لەگەڵ شاکانی سەفەویدا دەیکرد، ئەوروپای تا ڕادەیێ لە مەترسیی عوسمانی ڕزگارکرد • کەواتا دەتوانین بڵێین کورد لە سەرلەبەری شەڕوشۆڕەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا هاوبەشی کردووە •

بە پێی نووسینی هێندێ مێژوونووس، هەر لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە شەڕی عوسمانی هەڵگیرساوەو شەڕێ نەبووە خوێنی کوردی تێدا نەڕژابێ • سەربارێش هێندێ مێژوونووسی تورك وائیددیعا دەکەن کە ئەو هەموو شەڕوشۆڕە خوێناوییانە کە ٢٠٠ ساڵی پتر خایاندووەو بە ناوی شیعەو سوننییەوە درێژەی پێدراوە بۆ داگیرکاری وڵاتی خەڵك نەبووە، بەڵکو بۆ ڕزگارکردنو ئازادکردنی خەڵکەکە بووە • جەهانگیری کوڕی زەینەڵ دەڵێ، سوڵتان سەلیم کەلە ئەوروپا ئیمپراتۆرییەتێکی گەورەی ئیسلامیی دامەزراندووە، نیازی ئەوە بووە کوردستانو ئازەربایجان لە بن دەسەڵاتی فارسو عەجەم ڕزگارکا (٧٢،١١٤ــ١١٥) • بەڵام مێژووی گەلی کورد ڕاستیی ئەوەی چاك ئاشکرا کرد کە سوڵتانەکانی عوسمانی ئەم ڕزگاریخوازییەیان بۆ ئەو میللەتانە چۆن بێبەجێکرد، تەرجێبە، تەرجێبەجێیان نەکرد •

بەڕاستی شەڕوشۆڕەکانی سەدەی ١٦هەمی عوسمانیـئیران بە پێی سرشتیان شێوەیەکی دیکەی ئەو شەڕوشۆڕانەی دەرەبەگەکانی ئەورووپا بوون لە سەدەی ١١ــ١٣دا بە ناوی خاچپەرستییەوە دەیانکرد •

لە پاش مەرگی سوڵتان سەلیمی یەکەم سوڵتان سولەیمان غازیی کوڕی (١٥١٩ــ١٥٦٦) هەر لەسەر ئەو سیاسەتەی باوکی ڕۆیشت • سوڵتان سلێمان لە سەروبەندی سەڵتەنەتی خۆیدا چوار جاری هەڵکردە سەر

ئازەربایجان‌و لە هەموو هەڵکردنەسەرو شەڕوشۆڕەکاندا خاکی کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕ • لە سەردەمی سوڵتان سلێمان غازی‌دا لە ڕووی ئابووری‌و سیاسی‌و مەعنەوی‌یەوە تەنگ‌پێ‌هەڵچنینی سیاسی‌و ئابووریی کورد هێندەی دیکە زیادی کرد.• ئەو ڕێك‌کەوتنەی بە ناوی خودموختاری بۆ کوردستان بڕیاردرابوو ، هەر بەجارێ لە بیرکراو میرنشینەکانی کورد بە ئاشکرا دەسدرێژی‌یان کرایەسەر • بە پێی زانیاری‌یەکی لە «شەرەفنامە»دا نووسراوە هەر لە ساڵی ١٥١٨ را ئەیالەتی کلس داگیرکراو خرایە سەر زەوی‌وزاری تایبەکاری سوڵتان (٢٤٧،٧٦) •

لە ساڵی ١٥٣١دا سوڵتان سولەیمانی غازی لەشکرێکی پەنجا هەزار کەسیی بە سەرکردایەتیی فیل‌پاشای فەرمانڕەوای دیاربەکرو ئوێلمە تەکەلوو بۆ سەر میرنشینی بدلیس نارد ، داگیری‌بکا • لە ئاکامی سێ ساڵ شەڕی بێ‌پشوودا شەرەفخانی میری بدلیس کوژراو بە هەزاران خێزان‌و بنەماڵەی کوردی تێداچوون ، بەڵام میرنشینی بدلیس بە دەستی میر شەمسەددینی کوڕی میر شەرەفەددینەوە مایەوە • لە ساڵی ١٥٣٥دا سوڵتان سولەیمان غازی ئەو میرنشینەی بە تەڵەکەبازی‌و دەلەکو دەهۆ لە دەست‌کردەوەو داگیری‌کرد و بە دەست ئوێلمە تەکەلووەوەی دا • میرشەمسەددینیش نەی‌کردە نامەردی یەکڕاست چووە پاڵ شاتاماسپی یەکەم (٤٤٣،٧٦) • سوڵتان سولەیمانی غازی سوبحان بەگی میری میرنشینی چەپاخچووری کوشت‌و میرنشینەکەی دا بە یەکێ لە نەجیوزادانی عوسمانی • سوڵتان هێندێ سەرەك‌هۆزو تیرە کوردی بە بڕوبیانووی سەیروسەمەرەوە وەگیردەهێنان‌و زەوی‌وزارەکانیانی لێ‌داگیردەکردن • بدلیسی دەنووسێ : « سوڵتان شاهم بەگی سەرۆکی تیرەی ڕەزقی بە هێندێ بیانووی جۆراوجۆرەوە کوشت‌و میرنشینەکەی بە زۆری زۆردارەکی لێ‌داگیرکردو دای بە یەکێ لە نەجیوزادانی عوسمانی » (٢٤٧،٧٦) •

لەبەر ئەمە نەتەوەی کورد لە دژ ئەم زوڵم‌وزۆرو بێ‌دادی‌یەی سوڵتان

ڕادەپەڕیو دەستی دەدایە چەك ، یا دەگژ فەرمانڕەوایی عوسمانی ڕادەچووو ملی لە خەباتو بەربەرەکانێ دەنا ، یا ناچار زێدو ێشتمانی بابو باپیری خۆی بەجێدەهێشت • بدلیسی دەنووسێ : « سولتان سولەیمانی غازی میرنشینی ئاگاکیسی داگیرکردو بەنەجیوزادانی عوسمانیی بەخشی ، ئەرکەمەز بەگی میراتگری ڕاستەقینەی ئەم میرنشینە لەداخان سوێی بۆوەو شێت بوو • بەهائوددینیش ولاتی خۆی بەجێهێشت ، چوو بۆ عەرەبستان» (٢٢٠،٧٦) •

سولتانەکانی عوسمانی پارەوپوولو دیاریو بەرتیلێکی زۆریان لە میرە کوردەکان وەردەگرتو فەرمانڕەوایی میرنشینێکیان ، لەوانی پارەو بەرتیلیان لێوەردەگرتن ، بە چوار پێنج کەسان دەبەخشیو بەم کارە دزێوە چەپەڵە میرو سەرەك تیرەو هۆزەکانی کوردەکانیان لێکدی بە دژمن دەکردنو تۆوی کینەو ڕكو ئاژاوەیان لە ێوانیاندا دەچاندنو دەگژ یەکدی یان ڕادەکردن • بە نموونە ، لە سەدەی ١٦هەمدا عوسمانی یەکان گوندی میناری سەر بە میرنشینی گردگانیان بەم جۆرە فرۆشتو لە ئاکامدا ئەمە بوو بە مایەی شەڕی تیرەگەریو دووبەرەکیو دژمنایەتیی ێوان ناسربەگو شاقولیبەگ • بەلام شاقولیبەگ چوو بۆ ئەستەمبوولو دەمی سولتانی بە پارەو پوولێکی زۆرو دیاریی زەوەندە شیرین‌کردو بەسەر ناسربەگدا زال بوو • بدلیسی لەم بارەیەوە دەنووسێ : « سولتان ، ناسربەگو سێ کەسی لە هاوڕێیانی کوشتو بۆ ئەوەی خەلکی پێ چاوترسێن کا لاشەکانیانی لە سەر دوڕیانان هەلاواسی » (٧٦،٢٤٢-٢٤٣) •

سەرەنجام ، سولتان سولەیمانی غازی لە سالی ١٥٣٣دا هەلیکردە سەر ئازەربایجانو لە سالی ١٥٣٤دا بەغدای گرتو ئیدی بەم جۆرە خاکی کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕوشۆڕو سەرلەبەری تیرەو هۆزی کورد تالانوبڕۆ کران • ئیتر بەم چەشنە شەڕی ێوان عوسمانیو ئیران بۆ نەتەوەی کورد پڕمەینەتیترین ڕووداو بوو • کێ سوودی لەم شەڕوشۆڕە وەرگرت ؟ لە نەجیوزادەی عوسمانیو قزلباشو ناوبەناویش چەند

سەرەك‌هۆزێكی كــورد بەولاوە كــەسی دیــكە سوودی لــەم شەڕانــە وەرنەدەگرت • ئەمانە لەسەر حیسابی خوێنی زەحمەتكێشانی كورد گیرفانیان پڕدەكردو دەبوون بە خێوی سەروەت‌و سامان .• وەك بدلیسی بە دیاری دەخا ، بەدربەگی فەرمانڕەوای جزیر لەو هەموو هێرش‌و داگیركاری‌یانەدا كە سوڵتان سولەیمانی غازی لە ساڵی ١٥٣٣دا بۆ سەر تەورێزو بەغداو وانی كردن هاوبەش‌بووە • خەرجی ڕۆژانەی دیوەخانی (٥٠٠)درهەم‌و[١٧] خەرجی چاشت‌و شێوی (١٠٠)درهەم بووە (١٢٧،٧٦) • دیارە ئــەم هەموو خەرجە قورس‌وگرانە بە تاڵانی‌و چەپاوی شەڕوشۆڕو ڕەنجی شانی زەحمەتكێشان پڕدەكرایەوە •

بەم چەشنە لە سەرچاوەكان وا بەدیاردەكەوێ كــە سەدەی ١٦ هــەم لە مێژووی نەتەوەی كورددا دەست‌پێ‌كرانی سەردەمی هەرە قورس‌و گرانی لەكورددرانە • هەر لەم چەرخە بەپاشەوە میرنشینەكانی كورد كە سەربەخۆی تەواویشــس نەبوون ، بەجارێ سەربەخۆیی‌یان لەدەست‌دا • مەگەر چەنــد تیرەو هۆزێكی كــورد نەبن كــە بــە كوشت‌وكوشتارو قڕانێكی گەورەو سەربزێوی‌و سەركێشی‌یەكی زۆرەوە توانیبێتیان بۆ ماوەیێ سەربەخۆ بژین •

نەك هەر كوردستان ، بگرە ئەرمەنستانیش‌و گورجستانیش چەندین جار بەر شاڵاوی عوسمانی‌و ئێران كەوتوون‌و تاڵان‌و بڕۆكراون • لە ساڵی ١٥٤٣دا مووسا پاشای فەرمانڕەوای ئەرزەڕۆم هەڵی‌كردە سەر گورجستان ، بڕێ گونــدو شارۆكەی ئەو وڵاتــەی سووتاندو وێران‌كردو گەڕایەوە » (٣٠٦،٥٩) .• خەڵكی گورجستان بۆ پاراستنی سەربەخۆیی وڵاتەكەیان بەر شاڵاوو دڕندەیێتیی بێ ئامانی عوسمانی‌یان دەكەوتن •

بە پێی سەرچاوەكان لە ساڵی ١٥٤٩دا ئیسكەندەر پاشای فەرمانڕەوای وان بە لەشكری كوردستانەوە هێرشی بردە سەر یەریڤان‌و شارو دێهاتێكی زۆری تاڵان‌كردو سووتاندو وردو بارێك بۆی گەڕاوە (٣٤٢،٥٩) •

بەم چەشنە ، بــە تەواوەتی بەدیاردەكەوێ كــە دەوڵەتی عوســمانی‌و

دەوڵەتی ئێران جگە لە تالانوبڕۆکردنی وڵاتانی ئەو نەتەوانەی کە لە چاو خۆدا کەم تربوون،تەنانەت بوونی بوونئاسایی ئەو نەتەوانەشیان دوا دەبڕیەوەو داریان بەسەر پەردوویانەوە نەدەهێشتن • هەرکە شەڕوشۆڕی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە داگیرکەرە ، کاتەکی ، پشوویەکی دەدا ، تیرەو هۆزی کورد دەرفەتیان لیکدێناو دەگژیەکڕا دەچوونو تێکبەردەبوون •

بە درێژایی سەدەی ١٦هەم هەر تیرەو هۆزێکی کورد لەدژ فەرمانڕەوایی سەفەوی بوایەو دژمنایەتیی لەگەڵ کردبا ئەوە لە لایەن سوڵتانی عوسمانیەوە پێشوازی لێدەکراو ڕێزی لێدەگیراو بگرە پاداشتو خەڵاتی گەورەشی دەدرایێو هەر تیرەو هۆزێکی کوردیش لەدژ فەرمانڕەوایی بنەماڵەی عوسمانی بوایەو دژمنایەتیی لەگەڵ کردبا ئەوە لە لایەن سەفەویەکانەوە پێشوازی لێدەکراو دەستی ڕێزی بۆ لەسەر سینگدادەنراو پاداشتو خەڵاتی گەورەی پێشکێش دەکرا • «شەرەفنامە» دەنووسێ : « سوڵتان سولەیمانی غازی بۆ دابینکردنی کاروباری محەمەدخانی سەرۆکی هۆزی مەحموودی کە ڕووی لە شاتاماسپی یەکەم وەرگێڕابووو بیوو بە پیاوی ، ڕۆژانە (١٠٠)ئاقچەی بۆ بڕیبۆوە »(٣٠٤،٧٦)•

لە ساڵی ١٥٤١دا سوڵتان سولەیمان هەڵدەکوتێتە سەر هۆزی موکریی سەر بە شاتاماسپی یەکەم • لەسەردەمی ئەم هێرشەدا ئەیالەتی ئەردەڵان تالان دەکرێو ماڵو خێزانێکی زۆر لە کوردان بێخانومان دەمێننەوەو پەرێشان دەبن • ئیدی بەم جۆرە ، دەبینی مێژووی کورد پڕە لەم ڕووداوە براکوژیو ماڵوێرانییانە •

ئەم بارودۆخە درێژخایەنە زەوینەی بۆ ئەوە خۆش کردووە کە نەتەوەیێکی هەرە کۆنی ڕۆژهەڵاتیی وەکو کورد بکەوێتە ژێر باری دیلێتییەوە •

لە ساڵی ١٥٥٢دا حەسەنبەگی سەرۆکی هۆزی مەحموودی ، حاجی بەگی دونبولی بە فیتی سوڵتان کوشتو سوڵتان شیرێکی کالانزێڕی

به پاداشت پێ‌بەخشی • بدلیسی دەنووسێ : « سوڵتان لە پاداشتی ئەمەدا لە پاوەنانەی سێ هەزار سەر پەزو ئاژەڵی هۆزی مەحموودی خۆش بوو » (٣٠٧،٧٦) •

کەواتا سیاسەتی سوڵتان ئەوەبوو نەتەوەیێکی هاوخوێن‌و برای یەکی دەگژیەکدی ڕادەکردو منەتی ئەوەی بەسەردا دەکرد لە خاکی وڵاتەکەی خۆی‌دا مافی پەزو ئاژەڵ‌لەوەڕاندنی داوەتێ‌و ئەم مافەی بەپاداشت‌و خەڵات بۆ دەدایە قەڵەم ! سوڵتان سولەیمانی غازی بۆ داگیرکردنی ئەیالەتی ئەردەڵان چوار شەڕی خوێناویی هەڵایسان • بدلیسی دەنووسێ : « ئەو ، لە پاش ١٩ ساڵ ئەوجا توانی ، لە ساڵی ١٥٦١دا ئەیالەتی ئەردەڵان بخاتە سەر قەڵەمڕەوی خۆی » (٧٦،٨٤ـ٨٧) •

حوکوومەتی سوڵتان بۆ پێ‌ڕەوابینینی مافی میرایەتیی پشتاوپشت بە میرات بۆ بەجێماوی میرە کوردەکان لە پێشان ئەم میرە کوردانەی بە لەشکرەکانیانەوە بۆ سەر دەوڵەتی سەفەوی دەناردن‌و شەڕی پێ‌دەکردن ، ئەگەر لە شەڕدا سەرکەوتبان ئەوە ئەوسا مافی میرایەتیی بەخەڵات پێ دەبەخشین • لە ساڵی ١٥٦٣دا ئیسکەندەر پاشای وەزیر میرنشینی حەکاریی بە زەینەڵ بەگ نەبەخشی تا نەچووە سەر کوردی ئازەربایجان‌و تاڵانی نەکردن • زەینەڵ بەگ لە ناوچەی سەڵماس لەگەڵ بایەندور بەگی برای‌دا بەگژیەکدا چوون • لەپاش شەڕێکی کە لە نێوان دوو برادا ڕووی‌دا بایەندور بەگ ژێرکەوت‌و بەزی • ژمارەیێکی زۆر لە کورد کوژران‌و بەدیل‌گیران • بدلیسی لەم بارەیەوە دەنووسێ : «زەینەڵ بەگ بە تاڵانی‌یەکی زۆروزەوەندەوە هاتە کن وەزیرو بەم جۆرە کرا بە میری حەکاری » (٧٦،١٠١ـ١٠٢) •

ژیانێکی تا ڕادەیێ ئارام‌و بێ شەڕوشۆڕ بۆ نەتەوەی کورد لە سەردەمی سوڵتان سەلیمی دووەم‌دا (١٥٦٦ـ١٥٧٤)فەراهەم بووە • چونکە لە سەردەمی ئەوەدا ئاگری شەڕوشۆڕی نێوان عوسمانی‌و ئێران خامۆش بۆوەو هیچ شەڕێ ڕووی‌نەدا . بەڵام لە سەروبەندی سوڵتان مورادی سێ‌یەم‌دا

سەرلەنوێ ئاگری شەڕی نێوان عوسمانیو ئێران هەڵیسایەوەو بە تێکڕایی کورد قڕانکردن دەستی پێ کرد •

سوڵتان مواردی سێیەم هەلی لـە کزیو کەنەفتیی دەوڵەتی سەفەوی وەچەنگ هێنا ، کوردەکـانی وڵاتـی ئازەربایجانی لـەدژ سەفەوییەکـان ڕاستکردەوەو ئەرکی بەجێهێنانی ئەم کارەشی لە ئەستۆی خوسرەو پاشای میرمیرانی ویلایـەتی وان خست • پاشان هەڵیکوتایـە سەر ناوچەکانـی سـەڵماسو خوویو ورمێی سـەر بە ئازەربایجان ، پاشانیش تیرەو هۆزە کوردەکانی دەوروبەری سولـدووزو میاندواوو مەراغـەی لەدژ دەوڵەتی ئێران ڕاستکردەوە •

هەر لەو ساڵەدا زەینەڵ بـەگ ، میری حەکاری دوو بارە بـۆ تاڵانو بڕۆکردنی کوردی ئازەربایجان بەڕێخـرایەوە • زەینەڵ بـەگ ناوچەکانی مەرەندو گەرگەرو زوونووس تاڵان دەکاو لەپاشان بە دەستی قزڵباشەکان دەکوژرێ • بە پێی «شەرەفنامە» زەکەرییای کوڕی بۆ وەدەستهێنانەوەی مافی میرایەتیی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی خۆی پارەو پوولێکی لـە ژمارە بەدەری بە حوکوومەتی عوسمانی داوە » (٧٦،١٠٤) •

مونشەئاتی سەلاتین دەڵێ : « سـوڵتان موراد خانی سێیەم ئـەم شەڕکەرانەی بەو فەرمانڕەوا خاوەن لەشکرە کوردانەشەوە کـە بە هێزی چەکداری خۆیانەوە لـە شەڕی ڕۆژهـەڵاتدا هاوبەشییان کـردبوو ، قەدرگرتووە » (٩٨،٩٠ــ٩١) •

ئیدی بەم جۆرە سوڵتانەکانی عوسمانی بڕیارنامەکەی سوڵتان سەلیمی یەکەمیان بەتاڵکردەوەو پلەوپایەی میرایەتی کە دەبوو بـە میرات لە بابەوە بۆ کوڕ مابایەوە بـە پارەو پوولێکی زۆر ، یا بە میراتگرەکە خۆی ، یا بـە نەجیوزادەیێ لە نەجیوزادەکانی عوسمانییان دەدا •

هەر لەبەر ئەمە بوو کە میرمیرانو میری بڕێ لە ئەیالەتو ویلایەتەکانی کوردستان لە ناوەندی سەدەی ١٦هەمدا لـە پاشاکانی عوسمانی بوون .•

بدلیسی دەنووسێ : « عەلی پاشای میرمیرانی مووسڵ بۆ وێدانەوەی میرنشینی حەزۆ بە محەمەدبەگی میراتگری ڕاستەقینەی خۆی دیارییەکی زۆری لێساند ، بەڵام ئەو دیارییانە چاوی پاشای تێرنەکرد » (٧٦،٢٠٥ــ٢٠٦)• خوسرەو پاشای میرمیرانی ئەیالەتی وان ، مەلیك سولەیمانی میری حەسەنکێفی ناچارکرد دەست لە مافی میرایەتیی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی خۆی هەڵگرێ • بدلیسی دەنووسێ : « میرنشینی ڕوهای بە حەوت سەت هەزار ئاقچە داێ ، بەڵام لە پاشان ئەویشی لە دەستکردەوە »(٧٦،١٦٠) •

هێندێ جار کاربەدەستانی عوسمانی پارەو پوولێکی زۆریان لە سەرەكهۆزەکانی کورد دەستاندو هیچ جۆرە کۆمەگێکیان پێنەدەکردن • بدلیسی دەڵێ : «حەسەن ، میری خێزان ، گوندە جوانو بەهاتەکانی ویلایەتەکەیو خاکی بە میرات بۆ بەجێماوی خۆی فرۆشت • حەسەن ، ئەو پارەو دراوەی لەم وڵاتفرۆتنە وەچەنگ کەوت ، هەمووی بۆ هەمەکارەو نەجیوزادانی عوسمانی خەرجکرد ، بەڵام وێڕای ئەو هەموو بەرتیلەیش هیچی بۆ بە هیچ نەکرا •» (٢١٦ــ٢١٧) •

هێندێ لە سەرۆكتیرەو هۆزو میرەکورد بۆ خۆ لە کن سولتانی عوسمانی شیرن کردنو خۆ لە ڕكو شاڵاوزگارکردن دەچوون هەڵیاندەکردە ناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجانو هەرچییەکیان بە تاڵان دەهێنا دەیانکرد بە دیاریی دەستیانو زاری سولتانیان پێچەور دەکرد • لە سالی ١٥٨١دا سولتان مورادی سێیەم دەیویست سزای سلێمانی میری سەرحان بدا • سلێمانیش کە بەمەی زانی نەیکردە نامەردی ، هەڵستا ، چوو بەسەر گوندو دێهاتی قزلباشەکانیدا دا • بدلیسی لەم بارەیەوە دەنووسێ : « بەرانبەر بەو دیلو سامانە زۆرەی بە دەرباری سولتانی پێشکێشکرد ، سولتان لێی خۆش بوو » (٧٦،٢٧٩ــ٢٨٠) •

ئیدی بەم چەشنە ، ئەم ڕاستییانە جارێکی دیکەیش پێوەندیی خراپو سەلبیی سولتان لەگەڵ نەتەوەی کورددا بە ڕوونی ئیسپات دەکا • سەرەڕای

ئەمانەش ، سولتـان پاش بەڕەسمی داگیرکردنو زەوتکردنی ئەیالـەتو ویلایەتە بە بڕشتو بە پیتەکانی کوردستان ، خەرجوباجی بڕێ زەویوزاری بە قۆچانی بۆ خۆی خستە لاوە • بـە پێی نووسینی بدلیسی : « دەبـوو خەرجوباجی سەرلەبەری ئەو کافرانەی لە ناوچەکانی مەیافارقینو جەسقەدا دەژیان بـە سولتان درابا » (٢٤٧،٧٦)•خـەرجو باجی ئـەم جۆرە ناوچە بەقۆچانانە نەك بە عەینی‌یات ، دەبوو بە پارەو دراوی نەختینە پڕکرابایەوە (٣٥٤،٧٦) •

ئەم شەڕوشۆڕانەی نێوان دەوڵەتی عوسمانیو ئێران کە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە دەستیان پێ‌کردبوو ، تەنها بە ماڵوێرانیی کوردستانو ئەرمەنسـتانو گورجستان نەدەوەسـتا ، ژیانی ئابووریی زەحمەتکێشانی هەردوو دەوڵـەتی شەڕکەریشی خانەوێران دەکـرد • چونـکە هـەموو قورسایی شەڕەکان دەکەوتە سەر شانی جەماوەری خەڵکەکە .• هەر لەبەر ئەمەیشە خەڵکی وەڕەزو بێزار لەو بارودۆخە نالەبارە ، لەدژ حوکومەت یاخی دەبووو دەستی لێ‌دەدایە چـەکو تەنانەت دەستی بـۆ خراپـکاریو تیرۆریش درێژدەکرد •

وەزیرخانی نووسیاری تورك دەنووسێ : « لە ساڵی ١٥٦٨دا محەمەد پاشای سوقوڵلوو شێتێکی پەتیارە کوشتی • لە پاش ئەمە بارودۆخ هێندەی دیکە شێواو بۆ وەسەرباری خۆ هێنانەوەی خەزێنەی دەوڵەت هیچی وای تێدا نەمابوو شتێکی پێ بە شتێ بکرێ (٧٧،١٢٨)• بەڵام نووسیاری تورك پیاوکوژەکەی بە ڕیاکاری‌یەوە ، بە شێت لەقەڵەمداوە •

لە ڕەوتی ڕووداوان وا بـە دیاردەکەوێ کـە سەرەك وەزیر بە دەست نیشتمانپەروەران کوژراوە ، نەك بە دەستی شێتێکی‌پەتیارە ، چونکە لەو سەروبەندەدا ، جگە لەسەربزێویو بزووتنەوەی خەڵکەکە خۆی ، لەنێو سپاش‌دا سەربزێویو یاخی‌بوون لەدژ میری ڕووی دابوو (٤٣٢،٥٣ــ٤٣٣) • وەزیرخان کە باسی شەڕی نێوان عوسمانیو ئێرانی سەدەی ١٦ هەم دەکا ،

دەنووسێ : « ئەم شەڕە ئەنجامەکەی بە پێچەوانەگەڕا • سەدان عوسمانی لە خۆڕاییو بە بەلاشو بێ‌سۆنگە کوژرانو خەزێنەی دەوڵەت هیچی تێدا نەما » (٩٣،١٢٨) •

سپای عوسمانی لە ناو فەلاکەتێکی سەرانسەری ولاتی گرتبۆوە ، بە ئاشکراو ڕاشکاوی لە شەڕکردن دەستی ساردبۆوەو نەدەپەرژایە سەرکوت‌کردنو لەتێوبردنی یاخی‌بوونو سەربزێوی • سولتان موڕادی سێ‌یەم لە ساڵی ١٥٨٣دا میرانی کوردستانی بە فەرماندەی حەسەن پاشا بۆ تالانکردنی خەزێنەی تیفلیسێ ناردووە • بدلیسی کە بۆ خۆی لەم شەڕو تالانکاری‌یەدا هاوبەش‌بووە دەنووسێ : « لەشکری عوسمانی بە ژمارە لە لەشکری گورجی گەلێ زۆرتر بوو ، کەچی وێڕای ئەوەش گورجی‌یەکان سەرکەوتن » (٢٧٠،٧٦–٢٧١) • ئەم قسەیەی نووسیاری «شەرەفنامە» ڕاستیی ئەوەی لەسەرەوە گوتسان جارێکی دیکە دەچەسپێنیو ئیسپاتی دەکا • بە گوێرەی هێندێ نووسینی نووسیارانی تورك ، لە سەروەختی سولتان موڕادی سێ‌یەمدا تەنها هەر لە نێو ڕیزی سپادا (١٠)جار سەرپێچیو یاخی‌بوون ڕووی‌داوە (٤٣٢،٥٨–٤٣٦)•هەرچی سەردەمی سولتان محەمەدی سێ‌یەمە (١٥٩٤–٩٥–٦٦٣)خۆ ئەوە لە ویلایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانیو هەرچی ولاتێکی عوسمانی داگیری کردبوو ، سەربزێویو یاخی‌بوون ببوو بە شتێکی باوو هەر بابایێ هەڵدەستا ، برێ خەڵکی وەدووی خۆ دەداو لە عوسمانی ڕاست‌دەبۆوە • سولتان بۆ سەرکوت‌کردنی ئەو یاخی‌بوونو لێ‌ڕاسینانە لەشکری گەورەوگرانی دەنارد ، بەلام هیچ ئەنجامێکی بە خوایشتی خۆی لێ‌وەگیرنەدەکەوت • سەلیم سابیت دەنووسێ : « لەشکر لەبەر ئەوەی بە دڵو گیان لە دژ یاخی‌یان شەڕیان نەدەکرد ، سپای ئیسلام ژێرکەوت » (١٦،٧٤)•ئەحمەد ڕاسیم دەنووسێ : « لەو ڕۆژەدا کە سولتان محەمەدی سێ‌یەم چووە سەر تەختی پاتشایەتیی عوسمانی ، بۆ چاوترساندن ، خەڵکێکی زۆری ئیعدام‌کردو زۆریشی لێ‌دەست پەڕاندن •

نووسیاری تورك درێژە بە قسەکانی دەدا ، دەڵێ ، بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتەکە سیاسەتی ئێوخۆ ، ئەمەی دەویست»(٤٥٦،٥٣)•

هەر لە سەرەتای سەدەی شازدە (١٦)هەمەوە بگرە ، شان بە شانی ئەو سەربزێوی‌و یاخی‌بوونانەی لە دژ دەوڵەتی عوسمانی‌و دەوڵەتی ئێران ڕوویان دەدا ، تیرەو هۆزەکانی کوردیش بۆ وەدەستهێنانی سەربەخۆیی‌و ئازادیی خۆیان دەستیان دابووە خەبات‌و تێکۆشان • لەم خەباتەدا ، تەنانەت دەستیان دایە چەکیش • برێ لەم سەربزێوی‌و یاخی‌بوونی تیرە وهۆزەکوردانە کە لەم سەردەمەدا ڕوویان دا ، بوون بە بنەمای بزووتنەوەی ئەو ڕزگاری خوازی‌یە میللی‌یەی کە لە سەدەکانی پاش ئەوساوە تا ئێستا هەر بەردەوامەو نەبڕاوەتەوەو ڕێگایان بۆخۆش‌کرد •

سەروکاری خراپ‌و سەلبیی حوکوومەتی عوسمانی لەگەڵ نەتەوەی کورددا ، لە لایەن پیاوانی پێشکەوتنخوازی تورکەوە ، بەوپەڕی توورەیی‌یەوە ڕەخنەی لێ‌دەگیرا • زیا پاشا لە شیعرێکی‌دا بە سەردێڕی « ئەی کوردی زۆرلێ‌کراو»ەوە دەی‌نووسی :

به ڕووتێ‌کردن‌و ڕوووەرگێڕانی دنیا پشت مەبەستە
چەمبەری دەوران هەر بەبارێك‌دا ناخولێتەوە ، ڕۆژێ دێ لە خشتە دەرچێ ،
زۆردار ئاخری‌یەکەی گرفتاری زۆرداری‌یەك هەر دەبێ •
هەڵبەتە خانەی ئەو مانە هەر وێران دەبێ (٩٤،٨٩) •

پەراوێز

١ ــ هەر لەبەر ئەمەیشە کە « زوحاك ــ ضحاکی ماردوش »ی پێ‌دەگوترێ •

٢ ــ ئێستا شاری بە هاری نزیك هەمەدان کەلاوەی شارە کۆنەکەی بەهارە •

٣ ــ واته نێوان دوو ئاوان •

٤ ــ شارەزوور بەشێك بووە لە ویلایەتی ئەردەلان لەوسەردەمەدا • بڕوانە: (١٩،٧٦ــ٦٠) •

٥ ــ بۆ زێدە زانیاریوەرگرتن بڕوانە : (١٨٤،٢٤ــ٢٢١) •

٦ ــ باتمانێ زێڕ بەرابەر بە ٢/٩ کیلۆگرامە • بڕوانە : (٢٤١،٤٣ــ٢٤٢) •

٧ ــ تا حەفتا وردە میرە کورد سەر بە عەلائودەولە بوون •

٨ ــ خودابەیەكزانین ــ واتە خودا یەکەو نابێ بەدوو •

٩ ــ ئەم مێژوونووسە خۆی لە تیرەی پازووکیی کوردە • بڕوانە : (٣٢٤،٧٠ــ٣٢٥) •

١٠ ــ قایتماز بەگ برای ئەمیر موسڵوو بەگە • بڕوانە : (٣٢،٤٧ە) •

١١ ــ هێندێ مێژوونووس بە حەکیمو مەلاو شێخو مەولانای تێودەبەن • ئێمە وەك «شەرەفنامە»مان نووسیوە •

١٢ ــ دۆقە : (ئوقیە) ، ئۆقە یا (وەقیە) پێوانەی پارەی سەدەکانی ناوینە : گوایە یەك دۆقە (دوقە) بەرابەر بە ٣٥ گرام زێڕ بووە • بڕوانە : (١١١) •

١٣ ــ ئەم پارەیەکە لە سەرچاوەکان دا بە فلۆری و لەکتێبەلێکۆڵدراوەکاندا بە فلۆرین نووسراوە ، پارەی سەدەکانی ناوینی عیراقە • یەك فلۆری بەرابەر بە ١٢ شاهیی ئەوسای پارەی ئێران بووە • بڕوانە : (١٥٥،٧٨) •

١٤ ــ پشتاوپشت بۆ مانەوەی زەویزار دەبوو بە هۆی دابەشبوونێکی وردەوردەو ئەمەیش تا دەهات ئاغاو دەرەبەگی تیرەو هۆزەکانی زێتر دەکرد •

١٥ ــ وەجاغ لە تورکیا بە بەشە زەویی گەورەو درشت دەگوترێ •

١٦ ــ سەنجاق تا ڕادەیەك بە بەشەزەویی چکۆلە دەگوترێ •

١٧ ــ (١٠٠) درهەم نزیکەی (١٠٠)(گرام)ە بڕوانە:(١١١) •

ملخص البحث :

بين يدي القارىء الكريم الترجمة الكردية للقسم الثاني من اطروحة الدكتوراه المعنونة (تاريخ الكرد فى القرن السادس عشر ـ كتاب «الشرفنامة» مرجعاً لتاريخ الشعب الكردي) للدكتور المغفور له شمسي محمد اسكندر وهو عالم آذر بايجانى سوفيتي حاز على درجة الدكتوراه في اكاديمية العلوم لجمهورية آذربايجان السوفيتية ـ معهد شعوب الشرقين الأدنى والاوسط .
وقد تناول في هذا القسم :

١ ـ الكرد وكردستان في القرن السادس عشر .
٢ ـ علاقة الصفويين بالكرد .
٣ ـ علاقة الدولة العثمانية بالكرد

بنكەی ژین

لێکۆڵینەوەکانی پیری[١]

Aging Research

دوکتۆر زەنوون مەحەمەد پیریادی
پرۆفیسۆری کیمیا
دانشگای زانست زانکۆی بەغدا

هەموو زیندەوەرێک چ ڕوەك چ گیانلەبەر پاش چەند ساڵێك پیر دەبێت‌و پەکی دەکەوێت . کە پیر بوو ئەرکەکانی ژیان بەڕێك‌وپێکی بەجێ‌ناهێنێت . بێ‌گومان پاش پیریش مردن کۆتایی دێنێت بە تەمەنی هەموو زیندەوەرێك .

لەدایك‌بوون .. هەراش‌بوون‌و پێ‌گەیشتن .. لاوی‌و هەرزەکاری .. پێ‌گەیشتن‌و کامڵی ... ئەمجا پیری‌و لە کۆتایی‌دا مردن ... ئەمانە لە کورتی پلەکانی ژیانی مرۆڤن‌و بەڵکو هەموو زیندوویەك .

لەمێژەوە هەوڵ‌وتەقەلای زاناکان ئاراستەکراوە بۆ تێ‌گەیشتنی مەسەلەی پیری ؛ بە تایبەتی پیریی مرۆڤ . ئایا بۆچی خانەو شانەکانی لەشی ئادەمیزاد پیرو بێ‌کەڵك دەبن‌و هەرگیز ناتوانن وەکو جاری جاران پیشە ئاسایەکانی ژیان جێ‌بەجێ بکەن .

بێ‌گومان لێ‌کۆڵینەوەی زانستی[٢] دەربارەی کیمیای[٣] ژیانی ، ڕێگایەکی دووری بڕیوە لە ئەمەریکاو ئەوروپاداو گەلێك لە کۆسپە نهێنیەکانی تێ‌گەیشتون . ژمارەیەك لە نەخۆشی‌یەکانی مرۆڤ کە ساڵەهای ساڵ بوو خەڵکی دەکوشت لەناوبران‌و تەنها ناویان ماون . ئەمەش بە سایەی دەرمان‌و ئامۆژگاریی تەندروستی‌و ڕۆشنبیری گشتیەوە . بۆ نموونە نەخۆشی لەرزوتا ، ئاولە ، وەیا سیل هەر ناوەکانیان ماون ؛ ژمارەی نەخۆشەکان بەم دەردانە زۆر کەم بۆتەوە ..

بەڵام ! لەگەڵ ئەو هەموو سەرکەوتنانەی پزیشکەکان‌و زاناکان جێ‌بەجێ‌یان کردووەو لەگەڵ ئەو هەموو دەرمان‌و ئامۆژگاری‌یە تەندروستیانەی دۆزراونەتەوە ، هێشتا زانستی پزیشکی بەڕاستی گەلێك دواکەوتووە بە گوێرەی زانستەکانی‌تر . بۆ وێنە هەتا ئێستا زانست تێ‌نەگیشتووە لە مەسەلەی پیری ـ ئایا مرۆڤ بۆچی پیر دەبێت‌و ئایا چۆن پیری دوادەخرێت‌و تەمەنی مرۆڤ درێژدەکرێت ؟ . هەروەها گەلێك نەخۆشی هەن کە هەتا ئێستا زاناکان هیچی وای لێ‌نازانن وەکو نەخۆشی فێ‌و[٤] شێرپەنجەو[٥] نەخۆشی‌یەکانی مێشك ..

خۆێنەری بەڕێز ! لەم وتارەدا باسی ئەو لێکۆڵینەوانەو تاقیکردنەوانە دەکەین کە دەربارەی پیری پێکهێنراون . ئایا زانستی کیمیاوی ژیانی (Biochemistry) چی دەڵێت بەرامبەر بەم گیروگرفتە گرنگە .. ئایا زاناکان توانیویانە لە بنوبنچینەی پیری تێبگەنو ئایا دەشێت بەربەستیو دواخستنی پیری بکرێت ؟ ژمارەی پیرەمێردو پیرێژن لە جیهاندا ساڵ بە ساڵ زیاددەکەن چونکە تێکرای(٦) تەمەن زیاد دەکات بە هۆی ڕۆشنبیرییو خواردەمەنیی باش . بە تایبەتی تێکرای تەمەن لە ناو ئەمریکایییەکاندا بەرز بۆتەوەو ژمارەیەکی زۆریان لە (٧٥) ساڵ زیادتر دەژین .

سروشتییە تەمەندرێژیی مرۆڤ ، نیشانەی تەندروستیو لەش ساغییە، بەڵام لە لایەکی ترەوە زۆربوونی ژمارەی پیرەکان بارێکی ناڕێکی ئابووری قورس دەخاتە سەر دەوڵەت ، چونکە هەموو پیرەکان تقاوتیوەردەگرنو دەرمانو عیلاجێکی زۆر بەکاردەهێنن بۆ تەندروستییان .
شیانی باسە پیری هەر هێزو بەرهەمی مرۆڤ کەمناکاتەوە بەڵکو گەلێك لە نەخۆشییە قورسەکان تووشیاندەبن وەکو نەخۆشییەکانی شەکرو دڵو تەوژمی خوێنو نەخۆشیی(٧) جمگەکان. بەگشتی گیروگرفتی هاوولاتییە پیرەکان (لە ٦٥ ساڵ زیاد)لە وڵاتە پێشکەوتووەکان هەتا بێت ئاڵۆزاوتر دەبێتو مەسرەفێکی بێسوود دەخاتە سەر کاربەدەستان . ئەمە لە لایەکەوەو لە لایەکی ترەوە ئەو خێزانانەی کە یەکێکیان یا دوانیان زۆر پیرن هەموو هەر خەریکی خزمەتکردنی پیرەکانیانو هەندێك جار خێزان بە جارێ بێزار(٨) دەبێتو ماندوو دەبن بە دەستیانەوە .

بەشێك لە چارەسەرکردنی ئەم گیروگرفتە دەکرێت ئەگەر هاتو زانستیو لێکۆڵینەوە توانی بگاتە ئەنجامێکی بەکار بۆ تێگەیشتنی هۆیەکانی پیریی خانەکانی لەشو بەربەستکردنی ئەو هۆیانە بۆ ئەوەی مرۆڤ تەمەنێکی تەندروستو درێژ بژیت .
فەیلەسوفەکانو زاناکان لە کۆنەوە بیریان لەم مەسەلەیە کردۆتەوەو پرسیویانە ئایا بۆچی پیاو پیر دەبێتو دەمرێت ؟؟ ئەم پرسیارە هەموو کاتێك هەر کراوە هەرچەندە ئاین دەڵێت کە مردن یاسایەکی خودایییەو فەلسەفەیەکی جودای هەیە بەرامبەری . بەڵام یاسای خودا هیچ ڕێگایەکی نەگرتووە لە زاناکان کە هەوڵبدەن بۆ تێگەیشتنی ئەم مەسەلەیە لەسەر بناغەیەکی زانستی گەردو گەردیلە(٩) .

بۆ وێنە دەبینین لە ئەوروپا لە نێوان ساڵانی (١٦٠٠ ــ ١٧٠٠ز) تێڕوانییەك هاتەکایەوە لە لایەن فەیلەسووفو زاناکان بە ناونیشانی :ــ

تێڕوانیی (بەردی فەیلەسووفەکان(١٠) (Philosophers Stone)

وهەمیشەتێڕوانیی (ئاوی ژیان ــ واتە اکسیر الحیاة) . .

ئەم تێڕوانییە دەیگوت کە پێویستە هەموو زاناکانو پسپۆڕەکان هەوڵ بدەن بۆدروستکردنی « ئاوی ژیان » . ئەم جۆرە ئاوە یا (دەرمانە) پیر گەنج دەکاتەوە . بەینێکی زۆر ئەم تێڕوانییە هەڵەیە زاناکانی خەریککردو گەلێك تەقەلاو کۆششی بەفیڕۆ چوون ، چونکە لە بنچینەدا تێڕوانییەکە هەڵە بوو هەرگیزمادەی وانییەوەیا دەرمانی وانییەو نابێت کەوا پیر بگەڕێنێتەوە گەنجی. ئەم تێڕوانییە هەڵەیە زانستی کیمیاوی زۆر پاشخست(١١) .

هەرچەندە لێکۆڵینەوەی زانستی دەربارەی پیریو هۆیەکانی مەبەستێکی سەرەکیی زۆربەی زاناکانو پسپۆڕەکانە بۆ درێژکردنی تەمەنی مرۆڤ ، بەلام هەتا ئێستا پارەیەکی وا تەرخاننەکراوە بۆ ئەم پرۆژەیە لە لایەن کاربەدەستەکانەوە . .

یەکەم یارمەتی بۆ لێکۆڵینەوەی پیری لە لایەن ئامۆژگای میللی دڵ National Heart Institute تەرخانکرا لە ساڵی ١٩٦٥ . دوابەدوای ئەوەئامۆژگای میللی تەندروستی منداڵ ودروستیی مرۆڤ National Institute for childhealth and Human Developement هەندێك پارەیان تەرخان کرد بۆ ئەم جۆرەلێکۆڵینەوانە . لە ساڵی ١٩٧٥دا ئامۆژگایەکی تایبەتی دامەزرا بە ناوی « ئامۆژگای میللی پیری » (NIA) واتە "National Institute for Aging" بۆ لێکۆڵینەوەی پیری سەرمایەی ئەم دەزگایە (١٩) ملیۆن دۆلار بوو لەو ساڵەی کە دامەزرا ،بەلام ئەمرۆکە پتر لە (١٥٠) ملیۆن سەرمایەی هەیە بۆ پشتگرتنو یارمەتیدانی لێکۆڵینەوەی پیری .

ئایا چ ئەزانین دەربارەی کارلێکە کیمیایی(١٢)یەکانو گۆڕانەکانی(١٣) ناو خانەو شانەکانی لەشی مرۆڤ کاتێ کە پیردەبێت ؟؟ .

یەکەم زانا کە لێکۆڵینەوەیەکی زانستی دوورو درێژی کردوە لەسەر گیروگرفتی پیری دوکتۆر ناتان شۆك Nathan Shoek بوو . ئەم زانایە (٣٥) ساڵی بەسەربرد لە لێکۆڵینەوەی پیری کاتێ کە خۆیشی بەڕێوەبەری دەسگای (NIA) بووە . گەلێك زانیاری کۆکرایەوە لە ئەنجامی ئەو (٣٥) ساڵە لێکۆڵینەوانە . لەو ئەنجامانە ئەمانەی خوارەوەن :ــ

١ ــ سستبوونی گەلێك کۆئەندامی لەش وەکو گورچیلە .

٢ ــ زیادبوونی تەوژمی خوێن ، بەتایبەتی لەلایەن هاوڵاتییەکانی جیهانی سێیەم(١٢) .

٣ ــ چالاکی‌و تیژیی مێشك‌و توانای شی‌کردنەوەی گیروگرفت هەتا تەمەنێکی درێژ هیچی لێ‌نایەت‌و بەکاردە مێنێتەوە .

لەڕاستی‌دا پێوەرێکی ڕاست‌و وردمان نی‌یە بۆ پیری ، چونکە تەمەن پێوەرێکی ڕاستی پیری نی‌یە . هەموو ئەزانین کە مرۆڤی وا هەیە تەمەنی(٦٠) ساڵە بەڵام بەهێزترە لە گەلێکی تر کە تەمەنیان (٤٥)ساڵە . هەشە بە پێچەوانە زوو پیر دەبێت‌و لێ‌دەکەوێت . بێ‌گومان پێوەری ڕاستەقینەی پیری دەبێ چالاکی کۆئەندامەکانی لەش بێت واتە تەمەنی مرۆڤ برێتی‌یە لە ڕادەی توانایی کۆئەندامەکانی لەشی ئەو کەسە . ئەمەش بە ئینگلیزی پێی دەڵێن « تەمەنی پیشەیی "Functional Age" . بەڵام پێوانەکردنی چالاکیی کۆئەندامەکانی لەشیش کارێکی زۆر زەحمەتە ، هەتا ئێستا نەتوانراوە جێ‌بەجێ‌بکرێت .

برێك لە زاناکان هەستان چەند نیشانەیەکیان دانا بۆ پیوانەی پیریی مروف وەکو :ـ

١ ــ پرچ‌وقژسپی‌بوون .
٢ ــ گۆڕانی عادەت‌و خووی خەوی مرۆڤ .
٣ ــ گۆڕانی چالاکیی گورچیلەکان .
٤ ــ لاوازیی هێزی پەنجەکانی دەست .
٥ ــ توانای لەش بۆ هەرس کردن‌و گۆڕانی کلوکۆز(١٥) .
٦ ــ تەوژمی خوێن .

بەڵام بەداخەوە نە ئەو خاڵانەی سەرەوەو نە تاقی‌کرنەوەی کۆئەندامەکانی لەش تەمەنی پیریی ڕاستەقینەی مرۆڤیان بە دیقەت پیوانە نەکردووە . پیربوون کارێکی زۆر هێواش‌و نهێنی‌یەو فەرقی پێ‌ناکرێت بە کوتوپڕی . واتە وێنەی ئەم ساڵ‌و وێنەی پارت لەیەك دەچن ؛ بەڵام وێنەی ئێستات‌و وێنەی دە ساڵ لەمەوبەر بەتەواوی جیان .

لە ساڵی (١٩٦١ز) زانایان هەی‌فلیك‌و Hoy fliek پۆل‌مۆرهێد Paul Moor head تاقی‌کردنەوەیەکی گرنگیان کردو دۆزینەوەیەکیان بڵاوکردەوە . ئەو دۆزینەوەیە برێتی بوو لەوەی کە خانەکانی لەشی منداڵ‌و گەنج توانای کەرت‌بوونیان(١٦) زۆرترە لە توانای خانەکانی لەشی پیر .

لە ساڵی (١٩٧٠ز) لاشاوێکی لێکۆڵینەوەی تازە هاتەکایەوە لە لایەن پسپۆڕو زاناکانی کیمیای ژیانی Biochemists پێویستە لێرەدا ئاشکرای‌کەین کە لەگەڵ ئەو هەموو لایەنانەی لێ‌کوڵینەوەو تەقەلایانە ئەتوانین بڵێین بەداخەوە هیچیان نەگەیشتوون بە بنچینەی هۆیەکانی پیری ، تەنها نیشانەکانی پیری‌و سیفەتەکانی دۆزراونەتەوە .

زاناکانی کیمیای ژیانی سێ ڕێگایان داناوە بۆ لێکۆڵینەوەی پیری . لە خوارەوە نیشانیان ئەدەین :ـ

١ ـ ئەو تێڕوانیانەو گریمانەی کەوا هەبوون دەربارەی پیری پێویستە دووبارە تاقیبکرێنەوەو بسەلمێنرێن یان هەڵەیان ئاشکرا بکرێت .
٢ ـ بگەڕێین بۆ ئەو کارلێکە کیمیایی‌یە ژیانیانەی کە لە لەشدا ڕوو دەدەن‌و دەبنە هۆی پیربی خانەو شانەکان .
٣ ـ بایەخ بەو جۆرە لایەنانەی لەشی مرۆڤ بدرێت کە پەیوەندی‌یەکی زەقی هەیە بە پیری‌یەوە .

چۆن دەست بە لێکۆڵینەوەی زانستی پیری دەکرێت ؟؟

بێ‌گومان ئەوەی ئارەزووی هەبێت بۆ دەست‌پێ‌کردن بە لێکۆڵینەوەی پیری ئەم جۆرە پرسیارەی سەرەوە دەکات . بەڕاستی دوو تێڕوانی باون بۆ ئەوانەی حەز بە لێکۆڵینەوەی پیری دەکەن :ـ

١ ـ تێ(١٧)ڕوانی « کارەساتی(١٨) هەڵە Error Catastrophe hypothesis ئەتوانین بڵێین هێشتا گریمانە(١٩) .
٢ ـ تێڕوانی « ڕەگە(٢٠) بەرەڵاکان "Free radical theory لە لاپەرەکانی هاتوو بە درێژی باسی ئەم هەردوو جۆرە لێکۆڵینەوانە دەکەین

کارەساتی هەڵە . ئەم گریمانە لە ساڵی ١٩٦٣زدا دانراوەو لە ساڵی ١٩٦٩ز (لەسای ئۆرگیل "Leslie orgel پێی‌داچۆتەوە . گریمانەکەش دەڵێ : کە شانەکانی لەش پیردەبن‌و تەمەنیان درێژ دەبێت هەڵە پەیدا دەبێت لە چۆنێتیـی دروست‌کردنی پرۆتین واتـە پرۆتینی(٢١) هەڵە کۆمەڵ دەبێت لە لەشدا . بەرەبەرە پرۆتینی هەڵە زیاددەکات‌و جێگای‌پرۆتینی ڕاستەقینەی لەش دەگرێت‌و لە ئەنجامدا کارەسات(٢١) ددقەومێ . بۆ نموونەلە ساڵی ١٩٧٠زدا دوو زانای ئامۆژگای حەیفا ئاشکرایان کرد کە ئەنزیمی(٢٢) « ئایسوسترات لایێز Isocitratlyse کە لە شانەکانی کرمی پیر turbatrixaceti پوختەکرا، تواناو چالاکیی هەمان ئەنزیمی تازەیان نەبوو ، بەڵکو بە پێچەوانەش کاری‌دەکرد

هەر وەها هەمان ئەنزیم لەناو چەند گیان‌لەبەرێکی تردا دۆزرایەوە لـە لایەن دوکتۆر مورتن روتستاین ـ(٢٣)لە ئەمەریکا .

بەڵام شـی‌کردنەوەیەکی بەردەوامی ئەنزیمە کۆنەکان(٢٤) ئاشکرای‌کرد کە پێکهاتووی ئەنزیمە پیرەکان هیچ جیاوازی‌یەکیان نەبوو لەگەڵ پێکهاتووی ئەنزیمە تازەکاندا لە کاتی دروست‌کردندا . کەچی پێکهاتووی ئەنزیمە کۆنەکان پاش پێکهاتنیان‌و دروست‌بوونیان دەگۆڕێن . گۆڕینیشیان تـەنها لە لایـەن

قەبارەو دیمـەنیانەوە ڕووئەدات ، ترشە ئەمینی‌یەکانی ناویان ناگۆڕێن بـە پیری .

شیانی باسـە گەردەکانی پرۆتین زۆر درێژن(٢٥) ، بۆیە لوول‌دەبن بـە جۆرەها شێوەبەیارمەتیی بەندی هایدرۆجینی(٢٦) نێوان گەردیلەکانی ئۆکسجین‌و نایترۆجین .

وادیارە پرۆتینـە کۆنەکان بەرەبـەرە جێگاکانی بەنـدە هایدرۆجینی‌یەکان دەگۆڕن‌و بەندی هایـدرۆجینی تازە دروستدەبێت ئەمەش وێنەو شەکلی گەردەکان دەشێوێنی . بێ‌گومان شێوەو دیمەنی گەردە پرۆتینەکان بەتایبەتی ئەنزیمەکان دەورێکی باڵایان هەیە لـە کارو چالاکی ئەنزیمەکان‌دا . بۆ ئەوەی ئەنزیمێك ئەرك‌و پیشەی خۆی‌باش‌جێ‌بەجێ بکات پێویستە شێوەیەکی تایبەتی وەرگرێت .

باش دۆزینەوەی ئەو ئەنزیمە گۆڕاوەی کرمەپیرەکان کە لەسەرەوە باسمان‌کرد چەند ئەنزیمێکی تریش جیاکرانەوەو پوختەکران . ئەم ئەنزیمانەیش بە گوێرەی تەمەن پێکهاتووەکانیان دەگۆڕان . ژمارەی ئەو ئەنزیمانەی لە جرجا هەن‌و دەگۆڕێن لە کاتی پیری‌دا پێنج ئەنزیم دۆزراونەتەوە . کەچی (٢٥) ئەنزیمی تـر هەن وەکوو خۆیان مانەوەو نەگۆڕان بە درێژبوونی تەمەن .
هـەر نەیسـە گۆڕانی چەنـد ئەنزیمێك لە ناو شـانەکانی جرج‌دا نابێت بـە دۆزینەوەیەکی سـەرەکی هۆیەکانی پیری .

تاقی‌کردنەوەی ئەنزیمی تازە (گەنج)و ئەنزیمی‌پیر .
چەند ڕێگایەك هەن بۆ تاقی‌کردنەوەی ئەنزیمی پیرو جیاکردنەوەی لە ئەنزیمی گەنج . لە خوارەوە ئەم ڕێگایانە باس‌دەکەین :

١ ـ ئاسـان ترین ڕێگا بۆ تاقی‌کردنەوەی گۆڕانی ئەنزیـم دەکرێت بە هۆی تاقی‌کردنەوەی کاری گەرمی بەسەر چالاکی‌و کاری ئەنزیمەکە . هەمیشە

گەرمی کار زیادتر دەکاتە سەر ئەنزیمی پیر وەك لە ئەنزیمی تازەو گەنج واتە جیاوازی‌یەکی ئاشکرا دەبینین لە نێوان کاری گەرمی بەسەر ڕادەی چالاکیی هـەردووجۆرەئەنزیمەکان . وێنەی ژمارە (١)ئـەم جـۆرە تاقی‌کردنەوەیە نیشان‌ئەدات .

شیانی باسە ئەنزیمی « فۆسفۆگلیسرێت کاینێز phosphoglycerate Kinase
بە پێچەوانەی سەرەوە کاردەکات واتە گەرمی کار لە ئەنزیمە گەنجەکە زیادتر دەکات لە ئەنزیمە پیرەکە واتە ئەنزیمە پیرەکە بەهێز ترە . جاری وایش هەیە

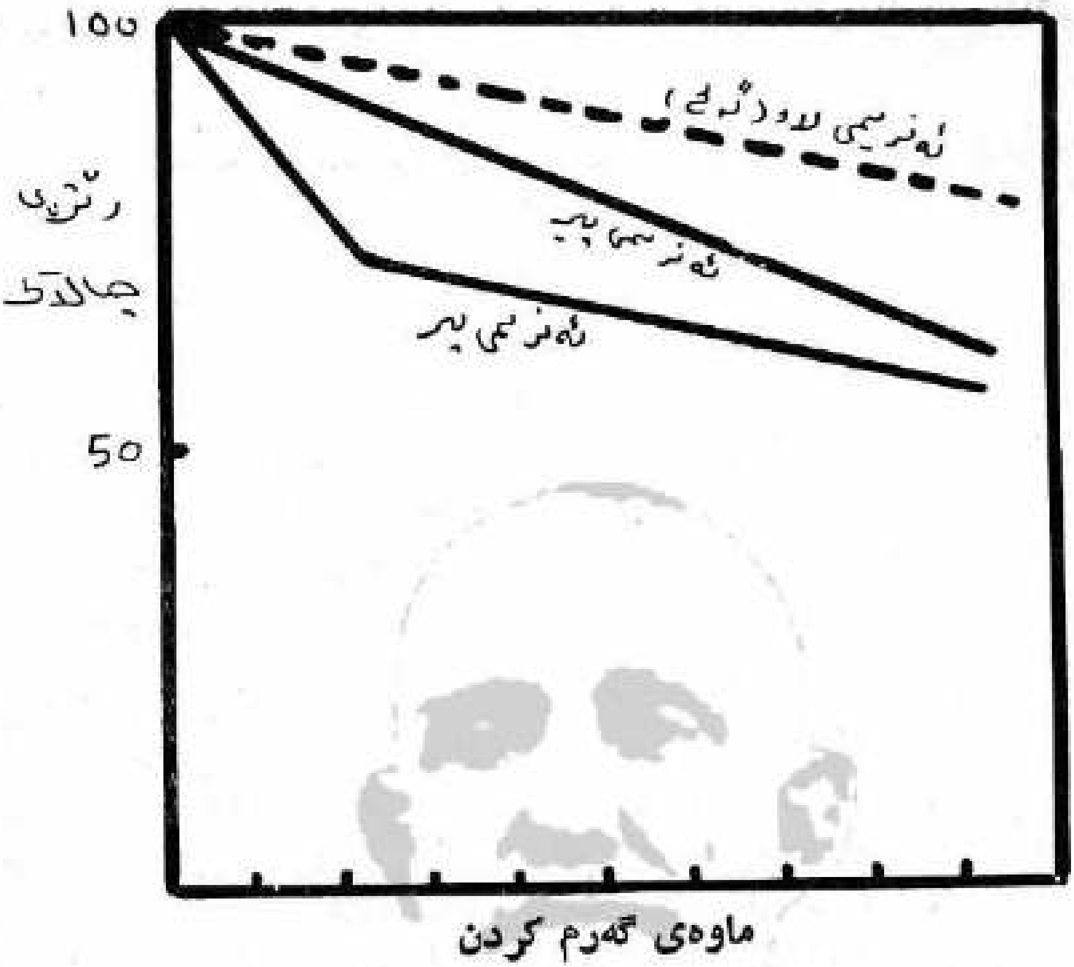

وێنـــەی ژمارە ــ ١ : کاری گەرمی بەسـەر چالاکیی ئەنزیمی لاوو پیردا)

ئەنزیمی گۆڕاو (وەکو ئەنزیمی پیر بۆ وێنە) دوو جۆر کار دەنوێنێ بە گەرما

٢ ــ ڕێگای تاقی‌کردنەوەی چالاکیی ئەنزیم(٢٧) :

سروشتی‌یە ئەو ئەنزیمەی پێکهاتوەکەی گۆڕابێت (وەکوو ئەو ئەنزیمانەی کە بە هۆی ئەمەن درێژی‌یەوە دەگۆڕێن) ئەبینین کارو چالاکی‌یەکانی بۆ جێ‌بەجێ کردنی کارلێکی کیمیایی ژیانی وەکو ئەنزیمی گەنج (واتە ساغو سەلیم)نی‌یە . واتە تاقی‌کردنەوەی ڕادەی چالاکیی ئەنزیم لەوانەیە تەمەنی ئەنزیمەکە نیشـــان بـــدات . بەلام ئەم ڕێگایە زۆر ئاسان نی‌یە ، چونکە پێویستی بە ئەنزیمی(٢٨) پەتی‌یە ، واتە ئەنزیمی خاو(٢٩) بۆ ئەم تاقی‌کردنەوەیە بەکار نایەت چونکە چالاکیی ڕاستەقینەی(٣٠) ئەنزیمەکە دەرناکەوێت .

٣ ــ تاقی‌کردنەوەیەکی تایبەت بە ئەنزیمی پەتی‌و خاو .

ئەمە ڕێگایەکی زۆر بەسوودە بەمەرجێ تاقی‌کردنەوەکە سەرکەوتووبێت . لێرەدا تەکنۆلۆجیایەکی تایبەتی بەکاردەهێنرێت ئەویش بریتی‌یە لە بەکارهێنانی ئەنزیمە(٣١) لاوەکە (گەنجەکە) بۆ پێکهێنانی « ماددەی دژ = "Antibody لە لەشی کەروێشکدا . لەپاشان سیرەمی(٣٢) Syrum خوێنی کەروێشکەکە بەکاردەهێنرێت بۆ نیشتنی(٣٤) هەمان ئەنزیم بەلام لە زیندەوەرێکی پیردا . بەراوردی(٣٥) چەندێتی پلازمای پێویست دەکرێت بۆ نیشتنی هەمان کێشانە

له ئەنزیمه گەنجەکه بەرامبەر به پیرەکه . ئەنزیمی پیر قەبارەیەکی زۆرتر لـه پلازمای پێویـسته بۆ نیشتن له ئەنزیمی گەنج . وێنەی ژماره (٢) ئەم جـۆره تاقیکردنەوەیه نیشـان ئەدات :

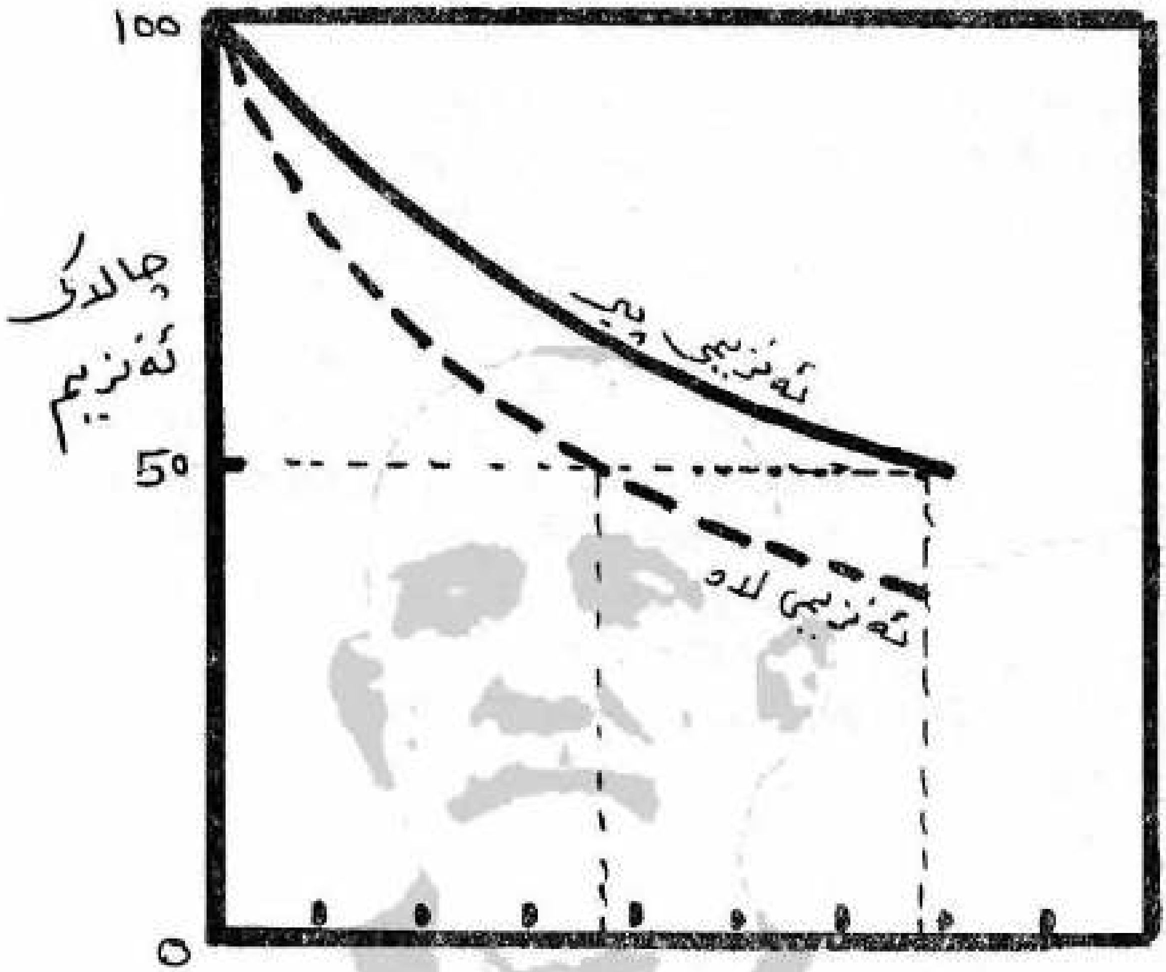

قەبارەی سیرەمی کەروێشك

وێنـەی ژماره ـ ٢ : جیـاوازیی ئەنزیمی کۆنو تازه لەچەندێتی سیرەمی خوێنی کەروێشك بۆ نیشتنی

جگه لەو سێ ڕێگایانەی که باسمان کردن له سـەرەوه ڕێگایەکی کەیش هەیەو بەکار هێنراوه بۆ ئەم مەبەسته بەڵام بەشێوەیەکی کەمتر .

ئەم ڕێگایەش برێتی‌یه له پشکنینی سپێکترۆسکۆپی(٣٦) Spectroscopic Tests

ئەنزیمی پیرو گەنج . هەندێك له زاناکان ئەڵێن که گوایه جیاوازی هەیه له نێوان ئەنزیمی پیرو گەنج . هەندێك له زاناکان ئەڵێن که گوایه جیاوازی هەیه له نێوان شـەبەنگی(٣٧) ئەنزیمی پیرو تازه . لەم دوایی‌یەدا ئاشکرا بوو که ئەم جیاوازی‌یه شەبەنگی‌یه هۆی جیاوازیی ئەنزیمەکان بوو له شێوەی لوولبوونیان نەك به هۆی جیاوازیی پێکهاتوویانەوه .

له لایەکی ترەوه پێویسته بزانین که گریمانی « کارەساتی هەڵه » بەستراوه به ڕایەکی ترەوه که پەیوەندیی به چۆنیەتیی ڕیزبوونی ترشه ئەمینی‌یەکانەوه

هەیە . بۆ تێگەیشتنی ئەم جۆرە ڕیزبوونەو دروست بوونی گەردەکانی پرۆتین تکایە بابەتەکەی هاتوو بە وردی بخوێنەرەوە .

دروست کردنی پرۆتینی هەڵەدار(٣٨) .

لە زانستی کیمیای ژیانیەوە زانراوە کە لە ناو ناوکی خانەکاندا ماددەیەك هەیە پێی دەڵێن ترشەڵۆکی ناوکی بەتایبەتی Deoxy ribonucleie Acid (DNA) ئەم ماددانە شێوەیان پۆلیمەرین(٣٩) واتە گەردەکانیان زۆر درێژن‌و هەر چی سیفەتی ڕچەڵەکی هەیە(٤٠) لە ناو پێکهاتووی "RNA" داهەیەو بە هۆی DNA ئەو جۆرە سیفەتانە لە باوك‌و دایكەوە دەگوازرێنە لەشی منداڵیان . بێ‌گومان پیشەی DNA پیشەیەکی گرنگە چونکە چ سیفەتی زیندەوەر هەیە بەهۆی ئەم ماددەیەوە پەیدا دەبێت لە منداڵ‌و بەرەی ئەو زیندەوەرە . لە چەند دێڕێکی خوارەوە بەکورتی ئەم جۆرە سیفەت گواستنەوەیە ڕوون دەکەینەوە : ئەنزیمی "RNA - polymerase — پولیمەرێز RNA" لە ناو شانەکاندا هەیەو پیشەی یاریدەی چاپ کردنی جۆرێکی کەی RNA یە کەپێی ئەڵێن Mesenger RNA (m-RNA) ئەم چاپ کردنەش پێویستی بە جۆرێکی تایبەتی لە RNA) هەیە . پاش دروست بوونی (چاپ کردنی) m-RNA ماددەکە دەڕواتە شوێنێ تر لە شانەکاندا لەوێ پرۆتینی تایبەتی دروست

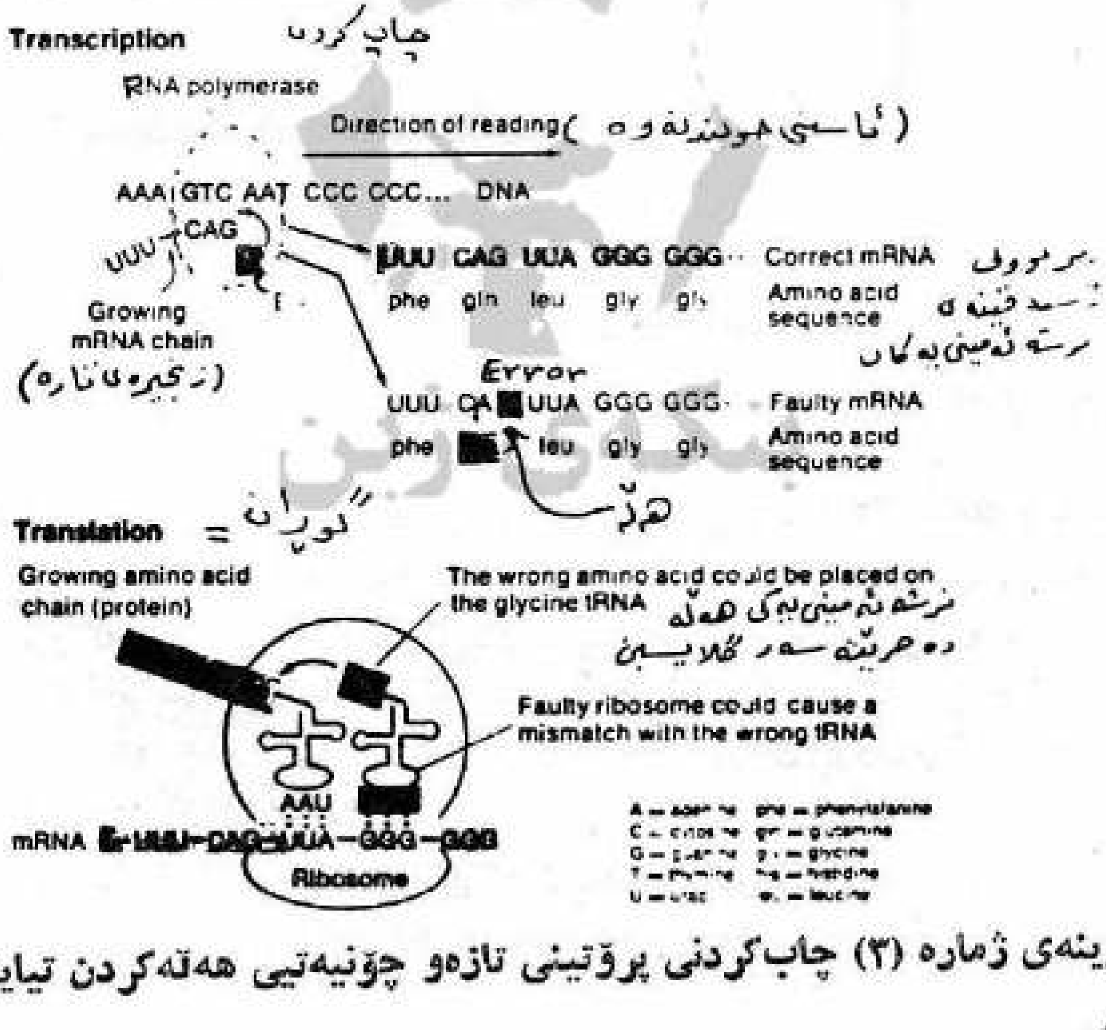

وێنەی ژمارە (٣) چاپ‌کردنی پرۆتینی تازەو چۆنیەتیی هەڵەکردن تیایاندا

دەکات . هەر پرۆتینێك پێویستی بە جۆرێکی تایبەتی لە (m-RNA) هەیە بۆ ئەوەی لەسەری دروست (چاپ) بکرێت واتە ئەگەر هات‌و پێکهاتووی (m-RNA) گۆڕا ئەوا دەبێتە هۆی گۆڕانی پێکهاتووی ئەو پرۆتینەی کە لەسەری دروست دەبێت .

واتە ئەو پرۆتینەی کە لەسەر (m-RNA) یەکی هەڵە دروست دەبێت هەمیشە هەڵە دەبێت‌و پرۆتینی جیلواز لەئەنجامدا دروست دەکات . وێنەی ـ ژمارە ـ ٣ ئەم جۆرە کارلێکە ژیانی‌یانە نیشان ئەدات :ـ

لێرەدا :

A =	ئەدنین	Adenine	phe =	فەنیل‌ئەلەنین	Phenylalanine
C =	سایتۆسین	Cytosine	gln =	گلوتامین	Glutamine
G =	گوانین	Guanine	gly =	گلایسین	Gly Cine
T =	ثایمین	Thymine	his =	هێستیدین	Histidine
U =	یوراسیل	Uracil	leu =	لووسین	Leucine

t-RNA = سەیری پەراوێزی ژمارە (٤١) بکە

لە کۆتایی ئەم گریمانەدا ئەڵێین : لێکۆڵینەوە تازەکان هیچ بەڵگەیەکی وایان نەدۆزیوەتەوە بۆ سەلماندنی گریمانی « کارەساتی هەڵە » . واتە ئەنزیمی پیرو ئەنزیمی تازەو گەنج یەك پێکهاتوویان هەیەو ترشە ئەمینی‌یەکانی ناویان ٤ بکە لە خوارەوە .

تیۆروانی « ڕەگی بەرەڵا »(٤٢) . Free Radical theory

ئەم تیۆروانی‌یە لە ساڵی ١٩٥٦ز دانرا لە لایەن دینهام هارمانەوە Denham Harman (٤٣) . دوکتۆر هارمان دەڵێ : کارلێك نێوان زنجیرەکانی DAN بە میکانسمی(٤٤) ڕەگی بەرەڵا زنجیرەکانی DNA دەئاڵۆزێنێت(٤٥) "Crosslinked" ، هەر وەکوو چۆن تۆڕ(٤٦) ئاڵۆزاوە بۆ مەبەستی تێگەیشتنی واتای ئاڵۆزی لێرەدا تەماشای وێنەی ژمارە ـ ٤ بکە لە خوارەوە .

وێنەی ژمارە ـ ٤ ئاڵۆزاو بوونی گەردەکانی چەوری شانەکان

کارلێکە کیمیایی یەکانی ئۆکسجین لەگەڵ ماددە چەورەکانی(٤٧) ناو شانەکان لەوانەیە ماددەیەکی ئاڵۆزاو (وەکوو تۆڕ) پێکبهێنێت وەکوو لە خوارەوە بەهاوکێشەی کیمیایی نیشانی ئەدەین :ـ

١ ـ دەستپێ کردن
Initiation

$$LH + O_2 \longrightarrow L^{\cdot} + OOH^{\cdot}$$

٢ ـ فرەبوون :
Propagation

$$L^{\cdot} + O_2 \longrightarrow LOO^{\cdot}$$

$$LOO^{\cdot} + LH \longrightarrow L^{\cdot} + LOOH$$

هایدرۆ پیرۆکسیدی چەوری

٣ ـ کۆتایی Termination

$$L^{\cdot} + L^{\cdot} \longrightarrow L-L$$

(٤٨)
چەوری ئاڵۆزاو

(٤٩)

$$L-OO^{\cdot} + \text{دژە ئۆکسیدەکان} \longrightarrow LOOH$$

ماددە ئۆکسیداوی یەکە

L = Lipid (چەوری)

له ساڵی ١٩٦٩ ز جۆماك كۆرد Joe M.Me Cord و فریدوڤیك Fridovich له زانكۆی دیوك (Duke University) له ئەمەریكائەنزیمی Super-oxide Dimutase یان (SOD) دۆزیەوە له ناو شانەكانی لەش و ئاشکرایان کرد کە سوودی ئەم ئەنزیمە بریتی‌یە لە پارێز کردنی خانەکان دژی ڕەگەکانی سوپەر ئۆکساید $O_2^{\cdot -}$. هەر وەها ئەم ئەنزیمە لە ناو سایتۆپلازم(٥٠) و مایتاکۆندریای(٥١) خانەکاندا کارلێك دەکات بە گوێرەی ئەم هاوکێشانەی خوارەوە :ـ

$$O^{\cdot -} + O^{\cdot -} + 2H^{+} \xrightarrow[\text{SOD}]{\text{ئەنزیمی}} H_2O_2$$

له پاشان H_2O_2 شی‌ده‌بێته‌وه به هۆی ئه‌نزیمێکی تر که ناوی (پێرئۆکسیدێزه Peroxidase و یاخود ئه‌نزیمی « که‌ته‌لێز "Catalase"
جگه له کارلێکه‌کانی سه‌ره‌وه که رێگایه‌که بۆ قورتاربوون له زیانی ڕه‌گه به‌ره‌لاکان رێگایه‌کی تریش هه‌یه بۆ به‌ربه‌ستی ڕه‌گه به‌ره‌لاکان .

بۆ وێنه بوونی مادده (دژ ئۆکسیدێنه‌کان (Anti-oxidants به‌ربه‌ستی‌یه‌کی به‌کار ده‌که‌ن و ڕه‌گه به‌ره‌لاکان ده‌فه‌وتێنن .

نموونه‌ی مادده دژه ئۆکسیدێنه‌کان ئه‌مانه‌ی خواره‌وه‌ن له‌له‌شی‌زینده‌وه‌ردا

١ ـ ڤیتامین ـ (E)
٢ ـ هه‌ر پێکهاتوویه‌ك كه كۆمه‌ڵه‌ی (SH) ی تیادا هه‌بێت .
٣ ـ ڤیتامین ـ C (هه‌ندێك جار) .
٤ ـ ئه‌نزیمی گلوتا تایۆن پێر ئۆکسیدێز (Glutathione peroxidase

شیانی باسه ئه‌نزیمی (گلوتاثایۆن پێرئۆکسیدێز) شان به شان له گه‌ڵ ئه‌نزیمی SOD که باسمان کرد له سه‌ره‌وه خانه‌کانی له‌ش ده‌پارێزن دژی زیانی ئۆکسیدێن بوون به پێرئۆکسید . قه‌باره‌یه‌کی ده‌گمه‌ن له کانزای (Se) له ناوپێکهاتووی ئه‌نزیمی (گلوتاثایۆن) هه‌یه ، بۆیه پێویسته له سه‌ر هه‌موو که‌سێك که‌مێك له کانزای سیلینیۆم وه‌ربگرێت له گه‌ڵ خوارده‌مه‌نی بۆ مسۆگه‌ر کردنی ژیانێکی ته‌ندروست .

بێ گومان ئه‌گه‌ر بێتو ئه‌م تێڕوانی‌یه‌ی که باسمان کرد راست بێت ئه‌وا بوونی ڕه‌گی به‌ره‌لا هۆی پیری‌یه چونکه که ڕه‌گه‌کان زۆر ده‌بن مادده دژئۆکسیدێنه‌کان ناتوانن بیانفه‌وتێنن .

ئه‌وه‌ی راستی بێت ئه‌نجامی تاقی‌کردنه‌وه‌کانی لێکۆڵینه‌وه‌ی ئه‌م بابه‌ته هه‌موو یه‌ك ناگرن(٥٣) . بۆ وێنه هه‌ندێك له جرجه پیره‌کان مایتاکوندریاکانیان سوپه‌ر ئۆکسیدێکی زیادتر دروست ده‌که‌ن له جرجی گه‌نج . به‌لام ئه‌م ئه‌نجامه ته‌نها له جرجدا تاقی کراوه‌ته‌وه ، هه‌روه‌ها ده‌وری ئه‌نزیمی (SOD) و (گلوتاثایۆن پێرئۆکسیدێز) له که‌م کردنه‌وه‌ی ڕه‌گه به‌ره‌لاکان زۆر باش به لێکۆڵینه‌وه‌ی زانستی نه‌سه‌لمێنراوه .

زۆر بوونی ڕه‌گی به‌ره‌لا له ناو خانه‌کاندا بێ گومان زیان به دیواره‌کانی نێوان خانه‌کان(٥٤) ئه‌دات به شێوه‌یه‌کی تایبه‌تی . هه‌روه‌ها زیان به مایتاکۆندریاو پرۆتینه‌کان و (DNA) ش ده‌گه‌یه‌نێت . زیانه‌که‌ش برێتی‌یه له کارلێکی کیمیایی نێوان ڕه‌گه به‌ره‌لاکان و نێوان ترشه چه‌وری‌یه‌کان(٥٥) که تێر نه‌کراون(٥٦) .
کارلێك کردنی نێوان ترشه چه‌وری‌یه‌کانی تێرنه‌کراو و نێوان ڕه‌گه به‌ره‌لاکان

پێویستە ماددەیەکی ئاڵۆزاو دروست بکات و لەپاشان مادده ئاڵۆزەکە دەبێ بنیشێت و کۆمەڵ ببێت لە ناو خانەکاندا . کەچی هەتا ئێستا هیچ ماددەیەکی نیشتوی ئەم بابەتە لە ناو خانە کۆنەکاندا نەدۆزراوەتەوە . لەوانەیە ئەنزیمەکانی خانەکان ئەو مادده نیشتوە نەهێڵێت کۆمەڵ بێت و بیتوێنێتەوەو بیکۆڕێتەماددەی تواو . ئەم شتە زۆر تر ڕێی تێ ئەچێت لە ناو ئەو خانانەی کە کەرت(٥٦) دەبن بە هەمیشەیی . بەڵام ئەو خانانەی کە دوو کەرت نابن و زیاد ناکەن (وەکو خانەکانی مێشك و گورچیلە) ئەوا لە وانەیە مادده ئاڵۆزاوەکە لە ناویاندا بنیشێت و کۆمەڵ ببێت .

هیچ گومانی تیادا نی‌یە (پێرئوکسیدێن) لە ناو خانەکانی لەش‌دا ڕوو ئەدات و هەمیشە ترشە چەوری‌یەکانی تێر نەکراو کارلێك دەکەن و ماددەیەکی ئاڵۆزاو دروست دەبێت . کارلێکی ڕەگی بەرەلا لەگەڵ ترشە تێر نەکراوەکان تەنها ماددەی ئاڵۆزاو پێك‌ناهێنێت ، بەڵکو گەلێك کارلێکی لابەلاش ڕوو ئەدات . یەکێك لەو کارلێکە لابەلانە ئاوێتەی (مالۆن ئەلدهاید)(٥٧) پێك دێنێت. لە خوارەوە هاوکێشە کیمیایی‌یەکانی چۆنی‌یەتی پێکهێنانی (مالۆن ئەلدهاید) نیشان ئەدەین :ــ

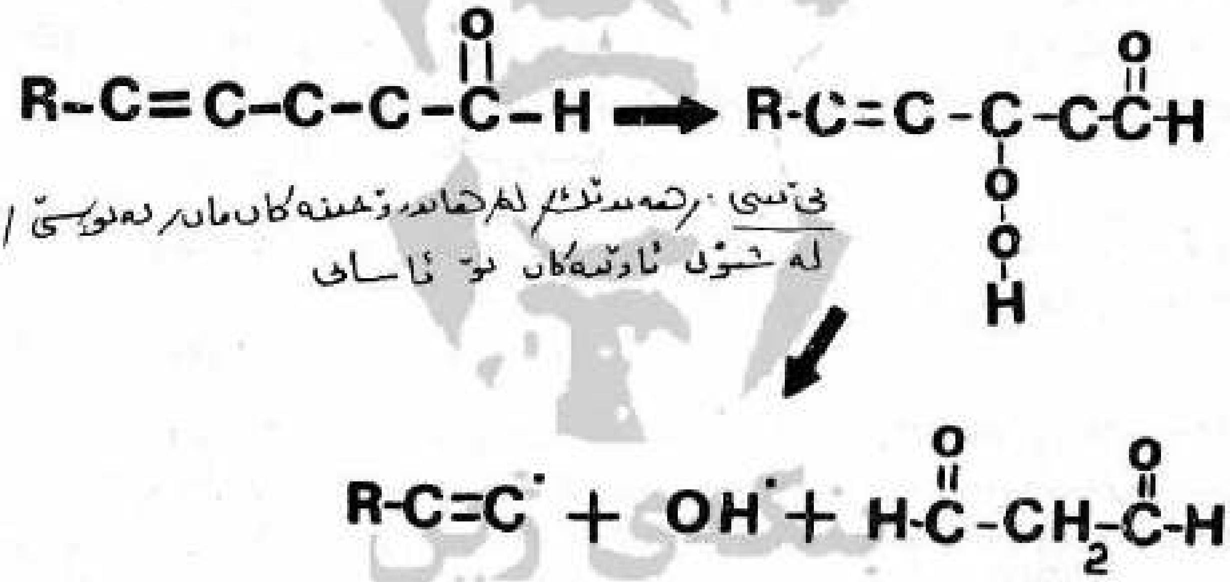

(مالۆن ئەلهاید)

وادیارە مالۆن ئەلدهاید دەورێکی باڵای هەیە لە پیربوونی خانەکاندا . یەکەم هۆی پێکهاتن و نیشتنی ماددەیەکی ڕەنگدار کە ناسراوە بە ناوی (لیپۆفیوژن (Lipofusion))لە ناو خانەپیرەکان مالۆن ئەلدهایدە . مادەی (لیپۆفیوژن) نیشتویەکی زەردە کە تیشکی(٥٩) (UV) بەناویا ڕەت دەکرێت . خانەی پیر وادیارە قەبارەیەکی زۆر لەم ڕەنگە کۆ دەکاتەوەو دەبێتە هۆی تیشك دانەوەی (UV) (٦٠)

پسپۆرەکان دەڵێن کە گوایە ماسولکەکانی(٦١) دڵ ئەم ماددە ڕەنگدارە لە ناویا دەنیشێت و ساڵ بەساڵ زیاد دەکات بە قەبارەی (٥٦٪)ی قەبارەی دڵ(٦٢) .

ئایا ئەم ماددە ڕەنگدارە کە پێی دەڵێن (لیپۆفیوژن) چۆن چۆنی پێك دێت، و دروست دەبێت ؟؟ دوکتۆر تاپڵAPL. Tappel (٦٣) وەڵامی ئەم پرسیارەی بەم جۆرەی خوارەوە داوەتەوە لە ساڵی ١٩٦٩ز : مالۆن ئەلدهاید کارلیك دەکات لە گەڵ ئەمینەکان و پێکهاتوویەکی تفت پێك دێنێت کە لە زانستی کیمیای ئەندامی(٦٤) ناسراوە بە « تفتی سچیف » "Schiff Base" واتە بە گوێرەی ئەم هاوکێشەی خوارەوە دروست دەبێت :ـ

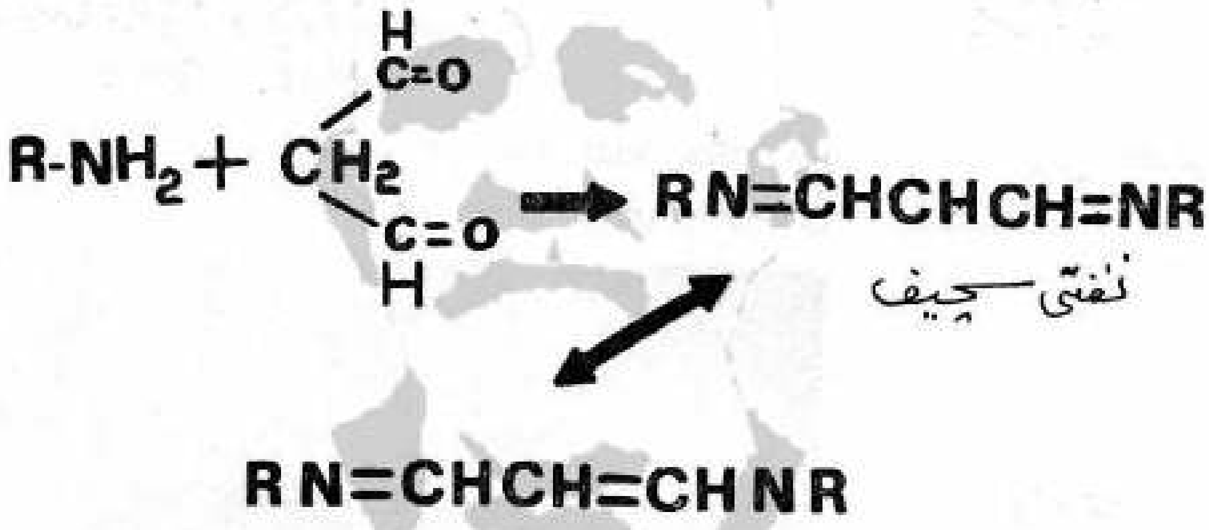

ماددە پێکهاتوەکە لەم دواییەدا لە تاقیگەشدا دروست کرا و بەتەوای سیفەتەکانی لە ماددە زەردەکەی ناو خانە پیرەکانی دەکرد . واتە سیفەتەکانی زۆر لە ماددەی (لیپۆفیوژن) دەچوو . کە تیشکی (UV) بەسەریا رەت دەکرا هەمان درەوشانەوەی نیشان ئەدا وەکوو لیپۆفیوژنەکەی ناو خانە پیرەکان .

واتە ئەو ماددە زەردەی کە لە ناو خانە پیرەکاندا کۆمەڵ دەبێت و دەنیشێت (لیپۆفیوژن) پیکدێن لە کارلێکی (مالۆن ئەلدهاید)لە گەڵ ئەو پرۆتینانەی کە کۆمەڵەی ئەمینی زیادەی پێوەیە وەکو ئەو پرۆتینانەی کە ترشی(٦٥) ئەمینی لایسینی(٦٦) تیادا هەیە . دوکتۆر تاپڵ ئەڵێ کە (مالۆن ئەلدهاید) لە گەڵ ئەم جۆرە پرۆتینانە کارلێك دەکات ماددەیەکی ئاڵۆزاو دروست دەبێت و دەنیشێت بە گوێرەی ئەم هاوکێشانەی خوارەوە :ـ

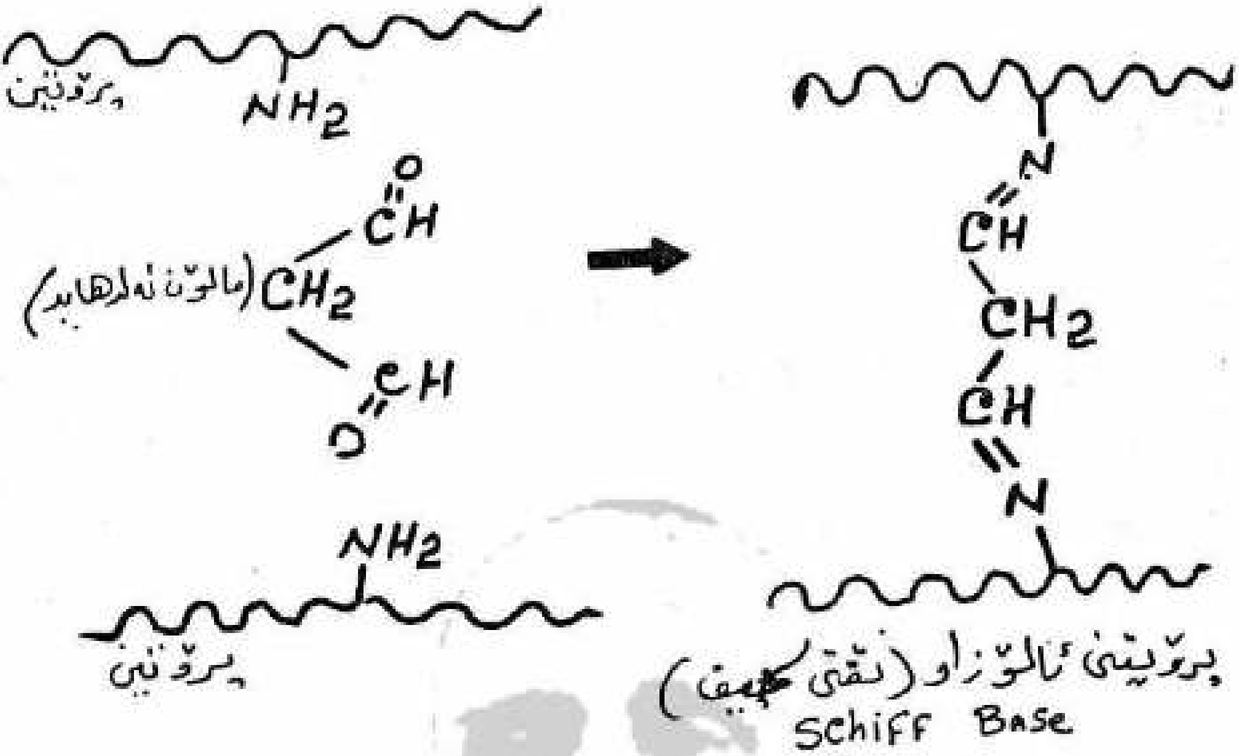

وینەی (ژمارە ـ ٥) لە خوارەوە ماددە رەنگدارەکەی ناو خانەکانی مێشکی مەیموونێکی پیر نیشان ئەدات پاش درەوشانەوە بەتیشکی UV :ـ

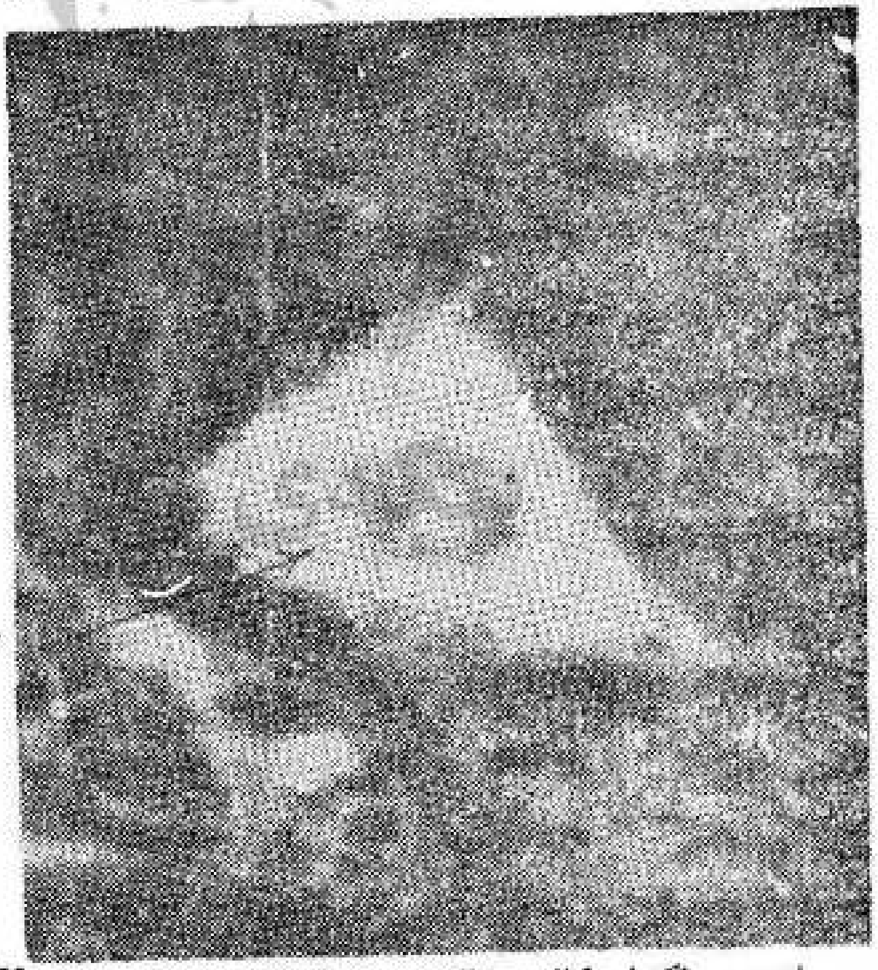

وێنەی ژمارە (٥)

ڕەنگە زەردەکەیە کەلە ژێر تیشکی UV ئەدرەوشێتەوە .

ماددە ڕەنگدارەکانی خانەی پیر لەژێر تیشکی UV

دوور نی‌یه به گوێره‌ی هه‌مان میکانیسم(٤٤) گه‌رده‌کانی (DNA) یان (RNA) بئالۆزێن له گه‌ڵ مالۆن ئه‌لدهایدا . واته ئه‌گه‌ر هاتوو پێرئۆکسیدێن یاخود به کارلێکی ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان مرۆڤ پیر بێت ئه‌وا ده‌بێ ئه‌و که‌سانه‌ی که مادده‌ی دژ به ئۆکسیدێن Antioxidants زۆر ده‌خۆن ده‌بێ ته‌مه‌نێکی درێژ بژین . بۆ وێنه زۆر خواردنی ئه‌و جۆره خوارده‌مه‌نی‌یانه‌ی که ڤیتامین (E) زۆره . ڤیتامین (E) (تۆکافیرۆڵ Tochapherol) ناسراوه به مادده‌یه‌کی دژ به ئۆکسیدێن له ناو له‌شی زینده‌وه‌ردا . زاناکان هه‌ڵسان چه‌ند جرجێکیان به خێو کرد بۆ تاقی‌کردنه‌وه‌ی کاری ڤیتامین(E) ـ ڤیتامین (E) یه‌کی زۆریان ده‌رخوارد به جرجه‌کان ئه‌دا بۆ ماوه‌یه‌ك سه‌یریان کرد ئه‌و ڕه‌نگه‌ی که پیمان گوت « لیپۆفیوژن »زۆر که‌م بوده‌و له هه‌ندیکیان‌دا به‌ته‌وای نه‌ما به‌ڵام ته‌مه‌نی جرجه‌کان هه‌ر وه‌کوو جاران بوو هیچ درێژتر نه‌بوو به خواردنی ڤیتامین (E)

لێره‌دا ئه‌نجامێکمان دێته یاد ، ئه‌ویش ئه‌ڵێین مادام ڤیتامین (E) مادده‌ی « لیپۆفیوژن » ده‌توێنێته‌وه و ده‌یفه‌وتێنێت له ناو خانه پیره‌کان‌دا و له هه‌مان کات‌دا ته‌مه‌نی زیاد نه‌کرد واته پیر بوونی شانه‌کان هۆی نیشتنی مادده ره‌نگداره‌که‌ی « لیپۆفیوژن » نی‌یه . به‌ڵکو لیپۆفیوژن کۆمه‌ڵ ده‌بێ وه‌کوو خلتێ یان پاشماوه‌ی چالاکی‌یه ژیانی‌یه‌کانی خانه و ده‌نیشێت ساڵ به ساڵ . پێکهاتووی لیپۆفیوژن ئالۆزاوه و هیچ ئه‌نزیمێك کاری لێ ناکات و بیتوێنێته‌وه .

له لایه‌کی تره‌وه دوکتۆر ولیام پرایه‌ر William Pryor (٦٧) بۆچونێکی(٦٨) (رایه‌ك) جیای هه‌یه ده‌رباره‌ی ده‌وری ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان له پیریدا .

پرایه‌ر ئه‌ڵێ :ـ ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان مه‌رج نی‌یه ته‌نها ببنه هۆی پێکهێنانی مادده ڕه‌نگداره‌که‌ی ناو خانه پیره‌کان به‌ڵکو گه‌لێك شوێنی تر هه‌ن که ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان زیانیان پێ ده‌گه‌یه‌نێت . به تایبه‌تی ئه‌و زیانانه‌ی که له‌ش توشی ئه‌بێت له کاتی نه‌خۆشی شه‌کر و ڕۆماتزم و چاو کزی

هه‌و وه‌ها چه‌ن زانایه‌کی تر ئه‌ڵێن که گوایه ئه‌نزیمی (SOD) یان تاقی کردۆته‌وه ئه‌ویش به ڕێگای خواردنه‌وه به‌ڵام له ئه‌نجام‌دا هیچ سوودێکی نه‌به‌خشیوه . سه‌یر ئه‌وه‌یه چه‌ن زانایه‌کی تر ویستیان ئه‌م مه‌سه‌له‌یه تاقی بکه‌نه‌وه به خواردنی حه‌بی (ده‌نك) مادده‌یه‌کی که‌م که‌ره‌وه(٦٩) Reducing agent چونکه به گوێره‌ی زانستی کیمیا مادده‌ی که‌م که‌ره‌وه ئه‌توانێت ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان بفه‌وتێنێت‌و کاره‌کانیان فه‌رامۆش بکات . به‌ڵام دیسانه‌وه ئه‌نجامێکی به‌سوودی نه‌به‌خشی .

جەن هەوڵ و تەقەلایەکی تر(٧٠) •

زاناکان گەلێك لە لایەنەکانی گیر و گرفتی پیریان تاقی کردۆتەوە . ئەتوانین بڵێین هەر تیۆریەك یان گریمانێك یان بۆچوونێك لەوبارەیەوە هەبێت تاقی کراونەتەوە . یەکێك لەم لایەنانەی کە لە سەرەوە باسمان نەکردوە بریتی‌یە لە دەوری بۆماوە(٧١) و رچەڵەك دەربارەی پیر بوون . ئایا پیر بوون کارێکی رچەلەکی‌یە؟ واتە هەنگاوەکانی پیر بوونی خانەکان پێویستە یەك لە دوای یەك(٧٢) روو بدەن بۆ ئەوەی لەدوایی‌دا پیربێت ؟! یاخود پیری هیچ پەیوەندی نی‌یەبە بۆماوەو رچەڵەکەوە؟ وەڵامی ئەم پرسیارانەش بێ گومان لێکۆڵینەوەی (جینەکان(٧٣) Genes) ئەی‌داتەوە . بەڵێ !! مەسەلەی جینەکان ماوەیەکی زۆر زاناکانی خەریك کردوە و لێکۆڵینەوەیەکی بێ وچان و هەمیشەیی دەکرێت لە زانکۆکان و ئاموزگاکانی لێکۆڵینەوە لە ئەمەریکادا . بۆ نمونە دوکتۆر (ژۆرس میدڤەتێف Zhores A, Medvedev) پانزە ــ شانزە ساڵە خەریکە و گریمانێکی بڵاو کردەوە دەربارەی جینەکان کە دەڵێ :ــ « ئەو گیانلەبەرەی کە ژمارەیەکی زۆر جینی هەیە (واتە لە هەر جینێکی تایبەتی ژمارەیەکی زۆری هەیە) ئەوا ئەو گیانەوەرە زۆرتر دەژی . بەڵام ئەنجامی گەلێك لە لێکۆڵینەوەکانی پاش ئەو بە پێچەوانەی ئەم گریمانە بووو ئەمیش خرابە پاڵ ئەو هەموو تەقەلایانەی کۆن کە هیچیان بە قەتعی لە پیری تێ نەگەیشتون .

لەو زانایانەی کە لەم کێلگەیەدا(٧٤) لێکۆلینەوەیان کردوە دوکتۆر سەموئیل گۆلدستاینە(٧٥) Samuel Goldsteine . ئەم زانایە سرنجی‌دا ژمارەی زنجیرەکانی (DNA) لە ناو خانە گەنجەکانا زیادترن لە ژمارەیان لە ناو خانە پیرەکان .

لێرەدا بە پێویستی ئەزانین کە راستی‌یەکی گرنگ بخەینە بەرچاو دەربارەی سیفەتەکانی خانەی لەشی زیندەوەر . ئەو سیفەتەش ئەوەیە کە ئەگەر هاتوو زیانێك توشی (DNA) ببێت یان هەر شوێنێکی تر لە خانەکان‌دا کوتوپڕ خانەکان خۆیان بە خۆیان چاك دەکەنەوە . بۆ نمونە ئەگەر هاتوو تیشکی UV بەناو خانەکان‌دا ڕەت بکەین لەوانەیە زیان بە پێکهاتووی (DNA) بگەیەنێت‌و لە ئەنجام‌دا بشاڵۆزێت . ئاڵۆز بوونی (DNA) بە تیشکی (UV) دەست پێ دەکات بە پێکهاتنی ڕەگی بەرەڵا لە ئاستی ثایمینەوە . (ثایمین Thymine) تفتێکە لە تفتەکانی DNA وەکو لە خوارەوە بە هاوکێشەی کیمیایی نیشانی ئەدەین :ــ

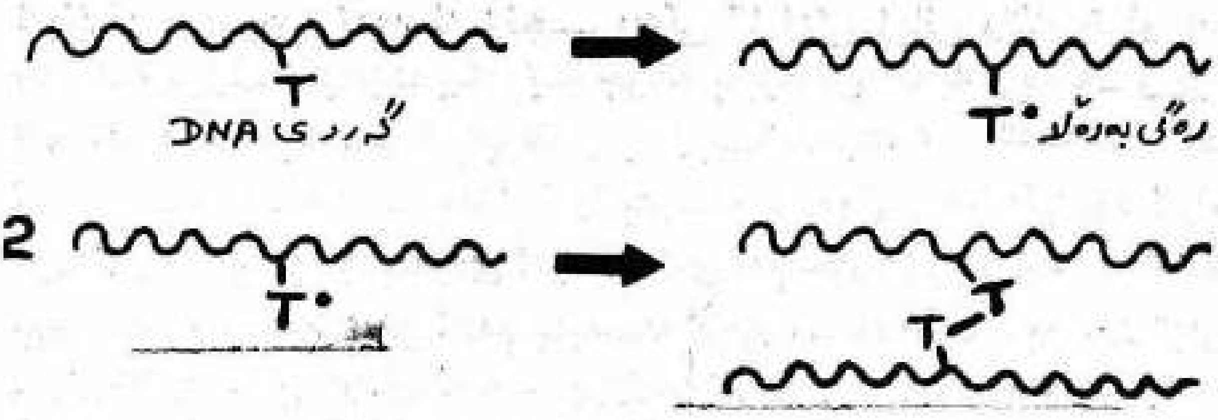

گەردی (DNA) ئالۆزاو دوورەگی بەرەلا یەك دەگرن

زاناکان دەڵێن خانەکان ئەتوانن مادده ئالۆزاوەکە بفەوتێنن و لەش لە زیانیان رزگار بکەن . چۆنی‌یەتی فەوتاندنی مادده نیشتوە ئالۆزاوی‌یەکە جێ بەجێ دەبێت بە میکانسمێکی تایبەتی پێی دەڵێن . « میکانسمی(٧٥) برینەوە (قارسکردن) » Excision Repair . چاك کردنەوەی زنجیرەی (DNA) دەکرێت بە یاریدەدانی ئەنزیمی تایبەتی . زنجیرە هەڵەکەی DNA فڕێ ئەدرێتە لاوە و زنجیرەیەکی تازەی راستەقینە دروست دەکرێت بە چاپ کردنی لە سەر زنجیرە کۆنەکان ــ لە سالی (١٩٧٤ ز ریچارد هارت Richard Hart وریچارد سێتلۆ Richard Setlow راپۆرتێکی بەنرخیان بلاّو کردەوە و سەرنجی گەلێك زاناو پسپۆریان راکێشا . راپۆرتەکە دەیگوت کە پەیوەندی‌یەکی(٧٦) هێلی هەیە لە نێوان توانای خانەکان بۆ جێ‌بەجێ کردنی کاری ابرینەوەی زیادە Excision Repair و نێوان لۆگارێتمی تەمەن لەم گیانەوەرانەی خوارەوەدا :ــ

جرج ، مشك ، مانگا ، فیل ، ئادەمیزاد و چەن گیانەوەرێکی تر لە خێڵی قرتێنەرەکان(٧٧) .

ئەم راپۆرتە لە لایەن گەلێك زاناو توێژینەرەوە(٧٨) تاقی کراوەتەوە و ئەنجامی تاقی‌کردنەوەکانیان لەگەڵ ئەنجامی سەرەوە رێك بوون . دیسانەوە چەن زانایەك دژی ئەم ئەنجامە وەستان لە سەر بناغەی ئەوە کە ئەو ئەنزیمانەی میکانسمی «برینەوەی‌زیادە» جێ‌بەجێ دەکەن هەمیشە لە ناو خانە پیرەکان‌دا قەبارەیان کەم‌ناکەن هەروەها بوون‌و نەبوونی ئەو ئەنزیمانە هیچ‌کارێکی وای نیشان نەداوە بەسەر تەمەنی گیان‌لەبەرەکەدا .

بێ گومان ئەگەر هاتوو سەلماندمان کە هەراش بوون و پێ‌گەیشتن‌و

لەپاشان پیربوون برێتین لە زنجیرەیەکی کارلێکی ژیانی رێك خراو (مبرمج) هەمیشە مرۆڤ ناتوانێت بیگۆڕێت چونکە پەیوەندی(٧١) بە رچەڵەك و بۆماوەی ئەو کەسەوە هەیە . واتا پەیوەندی بە (جینەکانەوە(٧٢) Genes) هەیە ، ئەگەر هاتوو ئەمەمان سەلماند ئەوا پێوستە هەوڵ و لێکۆڵینەوە ئاراستەی جینەکان بکرێن بۆ دۆزینەوەی ئەو جینانەی ئەم جۆرە (پرۆگرامە Program) جێ بەجێ دەکەن . بۆ ئەم مەبەستە دەبێ سەدەها جین بپشکێنرێن و بدۆزرێنەوە . بێ گومان ئەمەش پرۆژەیەکی زور قورسە هەتا ئێستا هەر لە پلەیەکی سەرەتایی‌دا لۆقە دەکات (٧٩) (ساتمە دەکات) .
ئێمەش لێرەدا دەڵێین بەڵێ !!زۆر پێویستمان بەم جۆرە بابەتە لێکۆڵینەوەیە هەیە و خۆزگا پشت گوێ نەخرایە و پارەیەکی زۆری بۆ تەرخان بکرایە .

لایەنێکی گرنگی کەیش هەیە بۆ گەیشتن بە زانینی هۆیەکانی پیری ئەویش بە لێکۆڵینەوەی نیورۆبایۆلۆجی‌یە(٨٠) Neuro biology ـ ئەم چەشنە لێکۆڵینەوەیە کۆمەڵێك لە کارلێکە ژیانی‌یەکان دەبەستێت بە گۆڕانی Metabo lism خواردەمەنی‌یەوە بۆ درۆست کردنی هۆرمونەکان و پەیوەندی بە گۆڕانی خواردەمەنی‌یەوە بۆ دروست کردنی هۆرمونەکان و پەیوەندی ئەمانە بە چالاکی مێشکەوە . زۆربەی پیرەکان‌وادیارە چالاکی مێشکیان و توانای بیرکردنەوەیان پیر نابێت . واتە لێکۆڵینەوەی مێشك لەوانە نی‌یە بمانگەیەنێت بە ئەنجامێك .

ژمارەیەکی تر لە زاناکان روویان کردۆتە لێکۆڵینەوەی « لوە بێ(٨١) جۆگەلەکان » وهۆرمۆنەکان بە ئومێدی دەست کەوتنی رۆشنایی‌یەك دەربارەی پیری . هۆرمۆن کەمی(٨٢) یان بێ کەلکی هۆرمۆن یاخود کارنەکردنی هۆرمۆن دوور نی‌یە دەوریان هەبێت لە پیری‌دا . هۆرمۆنەکان بە سێ شێوە کاری خۆیان دەکەن لە ناو خانەکانی لەش‌دا :ـ

١ ـ کار کردن‌لەسنووری خانەکان :

واتە لە ناو دیواری خانەکان‌دا هۆرمۆن کارلێك دەکات لەگەڵ ماددەیەك پێی دەڵێن « وەرگر Recepter » وماددە پێکهاتووەکە بەناو دیواری خانەدا تێ‌دەپەڕێت بۆ شانەی تەکی بۆ ئەوەی پیشەی خۆی ببینێت .

٢ ـ بە یاریدەی(٨٣) (C-AMP)

لێرەدا هۆرمۆنەکە کار لە گەڵ (C-AMP دەکات و ماددەیەکی تایبەتی دروست دەبێت کە ئەتوانێت بە ناو دیواری خانەکان‌دا تێ‌پەڕبێت .

٣ ـ تێ‌پەڕ بوون بە بێ کارلێك کردن :

ئەم بۆ چوونە دەڵێ هۆرمۆن . ئەتوانێت بەبێ کارلێك‌کردنی کیمیایی‌وگۆڕان

تێپەڕێت بە ناو دیواری خانەکاندا لەپاش ڕەت بوون لەوانەیە کارلێك بکات لەگەڵ ماددەی « وەرگر » .

شیانی باسە لێکۆڵینەوە دەری خستوە کە چەندێتی دروست بوونی هۆرمۆن لە خانەکاندا هەرگیز کەم نابێتەوە بە پیری . بەڵام دوکتۆر جۆرج رۆث George Roth (٨٤) دەڵێت کە گوایە ژماردی ماددە وەرگرەکان Recepters لە ناو خانەکانی جرجی پیردا کەمترن لە جرجی لاو و گەنج .

شیانی باسە چەند زەحمەتی‌یەك هەن لە ڕێگای لێکۆڵینەوەی هۆرمۆندا . بۆ نمونە ئەم کۆسپانەی خوارەوە دەخەینە بەر چاو :ـ

١ ـ لە نێوان هۆرمۆنەکان پەیوەندی‌یەکی بەهێز هەیە. واتە ئەگەر هاتوو یەکێك لە هۆرمۆنەکان کارلێکی کیمیاوی بکات ئەوا لەوانەیە زیان بە هۆرمۆنەکانی تر بگەیەنێت و لە چالاکیانی بخات . بە ئینگلیزی بەم جۆرە سیفەتە ئەڵێن « لەناو یەکا کاریگەرن "Interreactive

٢ ـ قەبارەی هەندێك لە هۆرمۆنەکان بە کات و سەعات دەگۆڕێن . بۆ نمونە بەبانیان زۆرەو ئێواران کەمە .

٣ ـ چەندێتی و جۆری خواردەمەنی کارێکی باڵای هەیە بەسەر هۆرمۆنا. بێ گومان گەلێك لایەنی تریش هەن کە لێکۆڵینەوەی تیادا کراوە دەربارەی پیری . وەکوو لێکۆڵینەوەی وردیلە(٨٥) سوورەکانی خوێن یان شی‌کردنەوەی پرۆتینی چاوی زیندەوەری گەنج و پیر . بەڵام بەداخەوە هیچی ئەم لێکۆڵینەوانە وەڵامێکی تەواوی مەسەلەی پیری نەداوەتەوە .

تەمەن درێژەکانی جیهان .

لە ساڵی (١٩٥٠ز) گەلێك لە زاناکان ویستی‌یان ئەو کەسانە بناسن کە تەمەنیان لە (١٠٠ ـ ١٥٠) ساڵ زیادترە ، بۆ ئەوەی بزانن ئەم تەمەن درێژانە خەڵکی کوێن و ژیانیان چۆن بەسەر بردوە ؟ .

زۆربەی تەمەن درێژەکانی جیهان وا دیارە لە ناوچە شاخاوی یەکان ژیاون . بەڵام هیچ زانایەك نەگیشتۆتە هۆیەکانی ئایا هەوایە ؟ خواردەمەنی‌یە وەیان رچەڵەکی‌یە؟ . .بەگوێرەی راپۆرتەکانی زاناکان مرۆڤ لە (١١٢ ـ ١١٣) ساڵ زیادتر ناژێت واتە ئەوانەی ئەڵێن کە تەمەنیان لەوە زیادترە هەڵبەتە بەهەڵەدا چوون . .

دەوری خواردەمەنی :

ئایا خواردەمەنی چ دەورێك دەبینێ لە مەسەلەی پیری ؟؟ئەم پرسیارەش

بێ گومان پشت گوێ نەخراوە و لێکۆڵینەوەیەکی زۆری بەسەردا کراوە .

لە ســـاڵی ۱۹۳٥ ز دکتۆر کلایف ماکی Clive Mecay (۸٦) یـەکەم تاقیکردنەوەی لەم بابەتە کرد بە سەر جرجا . چەن بەچکە جرجێکی هێنا پاش ئەوەی کە لە مەمك برانەوە یەکسەر خواردەمەنی‌یەکی تایبەتی نیشان کراوی(۸۷) دەرخـــواردیان‌دا . بـەچکە جرجەکانی بەخێـو کرد بـە پارێـزێکی باش و خواردنەکەیان هەر چەندە تەندروست بوو بەڵام زۆر کەم بوو هەر بەقەدەر پێوستی(۸۸) لەشیان بوو . بەم جۆرە دکتۆر کلایف و رەفیقەکانی تەماشـایان کرد تەمەنی ئەم جۆرە جرجانە زۆر درێژتر بوو لەوانەی کە خواردنیان بە کەیفی خۆیان دەخوارد . ئەم تاقیکردنەوانە دووبارە کرانەوە ئەنجامەکانی چەسپانران لە لایەن چەن زانایەکی ترەوە لە ســاڵی ۱۹٦۰ . لە حەفتاکانی ئـەم چەرخە دیسانەوە ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە باوی ســەند . بۆ نمونە دوکتۆر ئەدوەرد ماسۆرۆ Edward Masoro وبایۆنك پالیۆ Byungpal yo (۸۹) گەلێك تاقیکردنەویان کرد لە سەر جرج و مشکدا . سەیریان کرد ئەگەر هاتوو لە (٦۰٪ی) گەرمۆکەی(۹۰) خواردەمەنی ئاسایی بدرێتێ تەمەنیان لـە (٥۰٪) زیاد دەکات .

بـەداخەوە هیچ تاقیکردنەوەیـەکی بـڵاوکراو نی‌یـە دەربارەی کاری خواردەمەنی بەسەر تەمەنی مرۆڤدا ، بەڵام گومانی تیادا نی‌یە کە خواردەمەنی دەورێکی باڵای هەیە لە تەمەن درێژی چ مشك بێ یان ئادەمیزاد .

لە کۆتایی ئەم وتارەدا ئەڵێین زانستی و لێکۆڵینەوە هێشتا هیچ نازانێت بەرامبەر بە هۆیەکانی پیری ، مەسەلەی پیری و گیرو گرفتی دەخرێتە پاڵ گیرو گرفتی شێرپەنجە(۹۱) و نەخۆشی‌یەکانی دڵ و تەوژمی(۹۲) خوێن کە هەموویان هێشتا بەتەواوی روون نەبونەتەوە بۆ زاناکان . بەڵام مرۆڤ دەست ناشوات‌و بێ ئومێدی پەیدا ناکات و هەمیشـە هەر هەوڵ دەدات و بیردەکاتەوە بۆ شی کردنەوەی تەلەسمی(۹۳) پیری و نهێنی‌یەکانی شێرپەنجەو گەلێك گیرو گرفتی تـر .

پەراوێزو سەرچاوەکان .

١ ــ زۆریەی ئەم وتارە لەم سەرچاوەی خوارەوە وەرگیراوە :ــ

Chem. and Eng. News, Aus 11, 1986; Page 26 By : Morton Rothstein-of the University of New York, Buffalo (U.S.A).

٢ ــ لێکۆڵینەوەی زانستی = البحث العلمی — Scientific Research

٣ ــ کیمیای ژیانی = الکیمیاء الحیاتیة — Biochemistry

٤ ــ فێ = الصرع

٥ ــ شێرپەنجە = سرطان

٦ ــ تێکڕای تەمەن = معدل العمر

٧ ــ نەخۆشیی جمگەکان = داء المفاصل

٨ ــ بێزار دەبێت = یمل ، یضجرمن

٩ ــ زانستی گەردو گەردیلە = علم الذرات والجزیئات

١٠ ــ بەردی فەیلەسوفەکان = حجر الفلاسفة اکسیر الحیاة = ماء الحیاة = ئاوی‌ژیان ئەو مادەیەیە کە هەموو شتێك دەگۆڕێتە زێڕ .

١١ ــ ئەم‌سەرچاوانەی خوارەوەبروانە :ــ

1 — A.J. Ihde, "thet developement of modern Chemistry", New York, 1964.

2 — I. Asimov. "A Short History of chemistry", New York 1965.

١٢ ــ کارلێکی کیمیایی = تفاعل کیمیائی

١٣ ــ گۆڕان = تمثیل = Metabolism

١٤ ــ پیوەرێکی راست‌و ورد = مقیاس صحیح ودقیق

١٥ ــ گلوکۆز = Glucose = شەکری‌تری $C_6H_{12}O_6$

١٦ ـ كەرت بوون = الانشطار ، الانقسام

١٧ ـ تیۆروانی = نظرية Theory

١٨ ـ کارەسات = کارثە Cata strophe

١٩ ـ گریمان = فرضية Hypothesis

٢٠ ـ ڕەگە بەرەڵاکان = الجذور الحرة Free Radicals

٢١ ـ پرۆتینی هەڵە = Faulty Protein = پروتين خاطیء . پرۆتینی هەڵە لێرەدا مەعنــای پرۆتینێکە کە ترشــە ئەمینییەکانی ناوزنجیرەکانی لە شوێنێکدا یان زیادتر جیان لە گەڵ پێکهاتووی زنجیرەی پرۆتینی ئاســایی دروست .

٢٢ ـ ئەنزیم Enzyme بریتییە لە ماددەیەکی پرۆتینی و دەتوانێت کارلێکی کیمیایی ژیانی ساز بکات . هەر کارلێکێکی ژیانی ئەنزیمی تایبەتی خۆی هەیە .

٢٣ ـ تەماشای سەرچاوە ژمارە (١)بکە لە سەرەوە .

٢٤ ـ ئەنزیمی کۆن و ئەنزیمی تازە مەعنای ئەنزیمێکە کە پوختە کرابێت لــە شانەی تــازە (تەمەن‌کورت = گەنج). هــە وەهــا ئەنزیمی کــۆن مەڵبەندەکەی زیندەوەرێکی پیرە .

٢٥ ـ چونکە پۆلیمەرن Polymer

٢٦ ـ بەندی هایدرۆجینی = الآصرة الهايدروجينية

٢٧ ـ
A. White, P. Handles, and E. Smith, "Principles of Biochemistry", Mc Graw-Hill book Company 1964 Page 289.

٢٨ ـ ئەنزیمی پەتی = انزيم نقي

٢٩ ـ ئەنزیمی خاو = انزيم خام (غير نقي)

٣٠ ـ الفعالية الحقيقية = چالاکی ڕاستەقینە

٣١ ـ واتا ئەو ئەنزیمەی کە لە شانەی زیندەوری گەنج وەرئەگیرێ

٣٢ ـ المواد المضادة = Antibody . که مادده‌یه‌کی غه‌ریب ده‌چێته ناو شانه‌کانه‌وه جێ بـه‌جێ خانه‌کان مادده‌یه‌کی دژ بـه‌و مادده غه‌ریبـه (پرۆتینی‌یه) دروست ده‌که‌ن ئه‌مه‌ش مادده غه‌ریبه‌که ئه‌مه‌یه‌نێت و ده‌ینیشێنێت .

٣٣ ـ سیره‌م = مصل الدم

٣٤ ـ نیشتن = ترسیب

٣٥ ـ به‌راورد = مقارنه

٣٦ ـ پشکنینی سپێکتروسکۆپی = الفحص الطیفی = پشکنینی شه‌به‌نگی .

٣٧ ـ شه‌به‌نگ = طیف

٣٨ ـ سه‌یری په‌راوێزی ژماره (٢١) بکه . ترشۆڵه ناوکی‌یه‌کان = الحوامض النوویة Nucleic acids

٣٩ ـ پۆلیمه‌ر = بولیمر (متعدد الوحدات = الجزیئات الکبیرة Polymer بریتیه له گه‌ردی گه‌وره و درێژ پێك دێت به به‌ندبونی گه‌ردی بچوك و پێکهێنانی زنجیره‌یه‌کی درێژ .

٤٠ ـ سیفه‌تی ڕه‌چه‌ڵه‌کی = صفة وراثیة

٤١ ـ transfer - RNA = t-RNA ئه‌م جۆره t-RAN = یه له نـاو خانـه‌کان‌دا به درێژایی رایبۆسۆمه‌کان‌دا Ribosomes دروست ده‌بێت . دروست بوونی (t-RNA) له‌سه‌ر (m-RNA) چـاپ ده‌کرێت و له پاشان (T-RNA) پرۆتین دروست ده‌کات به هه‌مان رێگاو به یارمه‌تی ئه‌نزیمه‌کان .

٤٢ ـ نظریة الجذور الحـرة : ڕه‌گی به‌ره‌ڵا له کیمیادا ئه‌و گه‌ردیله‌یه‌یه یـان کۆمه‌ڵه گه‌ردیلانه‌ی که تاکه ئه‌لیکترۆنێکی تاقی تیادا هه‌یه . واته ئه‌مانه هه‌موو ره‌گی به‌ره‌ڵان : $So^{\cdot}_{4}$ ، $CH^{\cdot}_{3}$ ، $Ce^{\cdot}$ ، $H^{\cdot}$ هتد..

٤٣ ـ دوکتۆر هارمان ئێستا له زانکۆی نێبراسکا (Nebraska) له ئه‌مه‌ریکادا پرۆفیسۆره .

٤٤ ـ میکانسم = Mechanism = میکانیکیة

٤٥ ــ ئالۆزاو = متشابك Crosslinked

٤٦ ــ تۆر = شبكه Net

٤٧ ــ ماددەی چەور ــ المواد الدهنية

٤٨ ــ چەوری ئالۆزاو = دهونات متشابكة Crosslinked lipids

٤٩ ــ دژئۆکسیدێن = مضاد الاكسدة Antioxidant

٥٠ ــ سایتۆپلازم ــ بەشێکی خانەی لەشی زیندەوەرە

٥١ ــ مایتاکوندریا ــ بەشێکی خانەی زیندەوەرە

٥٢ ــ سیلینیۆم = Se = Selinium کانزایەکی تایبەتی‌یە

٥٣ ــ یەك ناگرن = واتە یەکتری تایید ناکەن = لا یؤید بعضهم بعضاً .

٥٤ ــ دیواری نێوان خانەکان = الجدار مابين الخلايا (الجدار الخلوي) .

٥٥ ــ ترشە چەوری‌یەکان = الحوامض الشحمية = Fatty acids

٥٦ ــ تێر نەکراو = غير مشبع واتە بەندە جووتەکانی (C = C) هەر ماون
چونکە ترشە ئەندامی‌یەکان کە هەمیشە پێ‌یان دەڵێن ترشە
چەوری‌یەکان دوو جۆرن : (١) تێر کراو (مشبع) (٢) تێرنەکراو
(غير مشبع) بەگوێرەی بوونی یان نەبوونی بەندەجووتەکان .
کەرتبوون = انقسام

٥٧ ــ مالۆن ئەلدهاید = $H - \overset{O}{\overset{\|}{C}} - CH_2 - \overset{O}{\overset{\|}{C}} - H$ Malon aldehyde

٥٨ ــ نیشتوو = راسب

٥٩ ــ تیشکی (UV) = اشعة (UV) = Ultraviolet light

ڕووناکی ڕۆژ پێکهاتووە لە چەن جۆرە تیشکێکی جیاواز وەکوو تیشکی « ژێرسوور = تحت الحمراء » ، (سەرووی وەنەوشە) = فوق البنفسجية جگە لە تیشکی زەرد و شین و ... هتد . هەر جۆرە تیشکێك ڕەنگێك ئەنوێنێ و شەپۆلی تایبەتی خۆی هەیە . بۆ زانیاری‌یەکی زیاد دەربارەی تیشکەکانی ڕووناکی ئەم سەر چاوەیەبروانە:
J.R. Dyer, = Applications of Absorption Spectroscopy of organic Compounds". Prentice - Hall, gen., Englewood, N.J. 1965.

٦٠ ــ تیشك دانەوە = التشعيع = Fluorescence

٦١ ــ ماسولكەكانی دڵ ـ عضلات القلب Myocardium

٦٢ ــ واتا ماددەی (لیپۆفیوژن) زیاد دەكا تەبە رێژەی ٦و٪ قەبارەی دڵ .

٦٣ ــ دوكتۆر تابڵ ئێستا مامۆستایە لە زانكۆی كالیفۆرنیا (ئەمەریكا) لە شاری دێڤز

٦٤ ــ تفتی سچیف = قاعدة شیف . زانستی كیمیای ئەندامی = علم الكیمیاء العضویة .

٦٥ ــ ترشی ئەمینی = حامض امینی

$$R\text{-}\overset{NH_2}{\overset{|}{C}}\text{-}CooH$$ Amino acid

٦٦ ــ لایسین Lysine = ترشێكی ئەمینی‌یە دوو كۆمەڵی (NH_2) ی هەیە بەرامبەر بە یەك كۆمەڵەی (CooH)

٦٧ ــ پرۆفیسۆری كیمیایە لە زانكۆی لویسیانا Loisiana State University لە ئەمەریكا . دوو كتێبی نایابی نوسیوە لە سەر (رەگی بەرەلا = الجذور الحرة) .

٦٨ ــ بۆچوون = رای .

٦٩ ــ ماددەی كەم كەرەوە = مادە مختزلە = Reducingagent لە كیمیادا دوو جۆر ماددە هەن (١) ئۆكسیدكەر (٢) كەم كەرەوە .

٧٠ ــ تەقەلا = محاولة .

٧١ ــ بۆماوە = وراثە .

٧٢ ــ واتە كاری پیری كارێكی رێك و پێكە و بە گوێرەی بەرنامەیەكی رچەلەكی روو ئەدات (عملیة مبرمجة وراثیة) .

٧٣ ــ جین Gene برێتی‌یە لەو شوێنانەی كەبەسەر كرۆمۆسومەكانەوە هەن و هەر جینێك سیفەتێكی رچەلەكی دەگوازێتەوە بۆ منداڵ . شیانی باسە جین تەنها لە ناو خانەكانی زاوزی‌دا تكاثر = (التناسل) هەیە چونكە ئەو جۆرە خانانە منداڵ دروست دەكەن .

٧٤ ــ كێلكە = حقل = بوار

٧٥ ــ عملیة الاستئصال .

٧٦ ــ پەیوەندی هێڵی = علاقة خطیة = linear relation

٧٧ ــ قرتێنەرەكان = القوارض .

٧٨ ـ توژینەر = باحث ، دارس .

٧٩ ـ لۆقە ـ تعثر ، ساتمە .

٨٠ ـ نیۆرۆ بایۆلۆجی Neurobiology زانستی‌یەکی تازەیە برێتی‌یە لە هاوکاری زانستی دەمارو مێشك لەگەڵ زانستی ژیانی (حیاتی) .

٨١ ـ لوو = غدة . لووی‌بێ‌جۆگەلە = غدد صماء ـ Endocrine

٨٢ ـ هۆرمۆن کەمی ـ نوقسانی هۆرمۆن = نقص الهورمونات .

٨٣ ـ Cyclie Admosine monophosphate = (C-AMP) مادەیەکی‌باوە لەناو خانەکان‌دا .

٨٤ ـ لە ئامۆژگای لێ‌کۆڵینەوەی زانستی پیری لە ئەمەریکا کار دەکات .

٨٥ ـ وردیلە سوورەکان ـ الکریات الحمر = خانە سوورەکان .

٨٦ ـ پرۆفیسۆر بوو لە زانکۆی ئەثیکا Ethaca لە ئەمەریکا .

٨٧ ـ لێرەدا مەبەستمان خواردەمەنی‌یەکی پێوراوە (محدود) .

٨٨ ـ بە گوێرەی ژمارەی گەرمۆکی (سعرات) ناو خواردەمەنی‌یەکان خواردنیان ئەدرایێ .

٨٩ ـ هەردوکیان پزیشکن لە زانکۆێ تێکساس Texas لە ئەمەریکا .

٩٠ ـ گەرمۆکە = سعرة

٩١ ـ شێرپەنجە = سرطان .

٩٢ ـ تەوژمی خوێن = ضغط الدم .

٩٣ ـ تەلەسم = طلسم = لغز سحری .

Tests

بەیتی لاس و خەزاڵ

عبداللطیف عبدالمجید گلی
بۆ چاپی ئامادە کردووە .

خوێنەری بەڕێز ئەمەی دەیخوێنیەوە بە شێکی ترە لەو کۆمەڵە فۆلکلۆرەی کە وەختی خۆی کۆڕی زانیاری کورد ، کە ئێستا لەگەڵ کۆڕی زانیاری عیراق یەکخراوەو بووە بە دەستەی کورد بە یارمەتیی چەند کوردێکی دڵسۆزەوە کۆی کردۆتەوە .

ئەم بەشە فۆلکلۆرە بە ناوی « بەیتی لاس و خەزاڵ »وەیەو ئەمیش نوسخەیێکی دیکەی ئەو بەیتە بە ناوبانگەیەو کاک عوسمان مەولوود عەبدوڵڵا دەمەوەندی گوتوویەو کاک مەحموود زامدار سەرپەرشتی کردووە . بەیتەکە لەناوچەی کەرکووک کۆکراوەتەوە . ئەم بەیتە مامهێمنی موکریانی وکاک جەلالی ڕەحمەتی لەسەر شریتیان ڕاگوێزتۆتە سەر ڕووپەڕان .

لاوە ! ئەرێ لاوە ! ئەرێ لاوە ! ، خۆ ئەتوو ئەستێرەک نەبووی لەمن هەڵاتی وەختی عیشایێ .

خەزاڵ دەڵێ لاوە ئەستێرەک نەبووی لەمن هەڵاتی وەختی عیشایێ . ئەو ئەستێرە شەوقێ خۆی دەداوە لە دەشتی شارەزووری ، لە سەرای سوبحان ئەغەی ، لە ئەوەکەی زەڵمێ ، لە چیایەکەی پیرەمەگروونێ ، لە قەڵاتی بابانیان ، دەیداوە لە قەبری بابی ئاشقان ، لەگەردەنی مەنیجەی ، جوانی دەکردەوە بژانگ و برۆی چاوی لەیلایێ .

دەڵێ براینە !برادەرینە! گەلی خزمینە ، ئەگەر ئەو ئەستێرە دیسان شەوقێ خۆی دەداوە لە چیایەکەی بێستوونێ ، لە بەژن و باڵای شیرینێ ، لە

قەد و قامەتی ڕەشیدی فەرهادی ، دەیداوە لە تاجی زێڕی سەری خەسرەوی پەروێزی کەیانی • وەکی هەرمیلا و مەرجانە و ڕەیحانەی ، هەرسێکی لۆ دەهاتەوە سەمایێ •

دەلێ براینە!برادەرینە ! گەلیخزمینە! ئەگەر ئەو ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە قەلاتی کاکەمەمی کوڕی برایم پاشای ، لە جوانیی خاتوونە زینێ ، ئەگەر ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لـە قەلاتی کاکەمەمی برایم پاشای ، لە بەژنو باڵای خاتوونە زینێ خوشکێ میرزێندینی کیژی میرعەودالّبەگی جزیری بۆتان ، دەیداوە لە دەستو قامکی قەرەتاژدینی لە لاوو دیوەخانی میرزێندینی .• براینە!برادەرینە!دەیداوە لە تۆقو تەلەسمی خاتوون ئەستێیێ مەعشووقـەی قەرەتاژدینی ، بـەلام چ بکەمێ گوارەو خەزێمی لەبۆ کاکەمەمی دەهێناوە ڕجایێ •

دەلێ،براینە!برادەرینە!ئەگەر ئەو ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خـۆی دەداوە لەسەر و سواری کاکەولیبەگیسەعیدبەگیقولیبەگیهەریربەگیان ، دەیداوە لەچاوی ئایشەگولێ ، ئەوانیش دوو ئاشقی گەلەک بەسۆز بوون ، دەگەڕانەوە لە دنیایێ •

ئەگەر ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە شانو تفەنگی برایسی مەلا زێندینان ، لە بەربەنەو خاشخاشو یاقووتی خاتوونە پەرێی خوشکێ میرشێخ و میر یەحیا بەگی کیژی میرئاودەلان • بەلان ئەوانیش ئاشق بوون حەو سالان بە تەمای یەکدی بوون لە دەشتو چۆلو چیایێ •

ئەگەر ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە بەژنو باڵای کاکـە قەرەی کوڕی برایم پاشای شاری قەزەلیان • بەلان دەیداوە لـە دوگمەو یاقووتو بەربەنەی خاتوون گولەزەرێ کیژی عەلی باشاغای گاگەشان • بەلان براینە!برادەرینە! ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە گردی گەراجێ لە کانیە مرازێ لە دەشتی مەندواوێ ، دەیداوە لە هۆبەو عێلەساتی

مەزن باویلاغای میرهۆمەریانی بابی خەزێم زێڕینێ ، بابی ئەسمەرێ ، بابی خاتوونە تەورێزێ • دەیداوە لـە دەمانچەو تفەنگ‌و قەرەبیناو شەش‌ئاگرو شیرێ شامیسری خەنجەری تیرۆیی کـاکـە ناسرو ماڵمالی ، هەردوکیان ئامۆزا بوون ، وەکی باویلاغای میرهۆمەری گاگەشیان ، هەردوکی لەسەر خاتوونە تەورێزو ئەسمەرێ دەردەکردنە دەرێ لۆ شاری کاولە بەغدایێ •

دەڵێ،براینە!برادەرینە!ئەگەر ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە ڕوومەتێ مێرەمێ عەلی‌یان ، دەیداوە لـە کۆشک‌و باڵەخانەی خانزادی سۆران خوشکی سولەیمان‌بەگی هەریرێ ، بەڵان ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە کۆشک‌و باڵەخانەی خانزادی هەریربەگی‌یان ، دەیـداوە شەوقێ خۆی لە کۆسرەتێ شاڵەبەگی‌یان ، دەیداوە شەوق‌و شەبەقێ خۆی ئەستێرەی ئاشقان لە شارەکەی کۆیێ • دەیداوە ئەستێرەی ئاشقان شەوق‌و شەبەقێ خۆی لە داو و بەر دووکانی وەستا عەباسی ناڵبەند ، ماڵی وێرانـم دیسان شەوقێ خۆی ئەستێرەی ئاشقان دەداوە لە گۆڕێ تووان لە کانێ سۆراوان لە هۆبەو عێل‌و عێلەساتی ئاغامەزن مەلانەبی خەیلانی ، دەیداوە لەسەرو سواری کاکە لاسی ئەحمەدبەگی شارەزووری بەگزادەی جافان • دەیداوە لە بیست‌و چار کەزێ خەزاڵە شۆڕێ ، دەیداوە لـە تاس‌و پلپلەو بەربەنەی ئەسمەرو ئەستی‌و رابی‌و خووبی‌یێ ، هەرچاریان کـارەکـەری خـەزاڵـە شۆڕێ کیژێ مـەزن مەلانەبیان بـوون • بـەڵان چ بکەمێ براینە!برادەرینە!خەزالی بابان وێران لە جیاتی نۆ خینان درایێ • بەڵان چ بکەمێ براینە!برادەرینە!خەزالی بابان وێران لەجیاتی نۆ خینان لە وەیسی ووسوئاسکە مارەدەکرایێ(١) •

دەڵێ،براینە!برادەرینە!ڕۆژەکی سەر لـە سبیانێ دەروێشەکی گەلەك گەلەك نوورانیم دەهاتە بەرچاوی دەگەڕا لە دنیایێ •

ئەو دەروێشە نوورانی‌یە ئەگەر ناوی نازانـن ناوی دەروێش عەلـی

هەر کی‌یە • دەیگۆ بەوەی کەمە ڕەببی‌یە ، نامری ئەبەدی‌یە ، خالـق لـە ژۆری سەری‌یە • بەو شێخە لاس‌و شێخ ئەستی‌یە ، بەو شێخی باڵەکی‌یە ، بەو سولتان عەبدوللای عارەبی‌یە ، بەو حوسێنی غازی‌یە ، بەو شێخ هۆمەر و شێخەللای لۆ خۆم دەستم بە مەرقەدیانەوە گرتی‌یە • چەند شاری وان و باشقەلان و ئەرزەڕۆم و دیاربەکرو دەرسیم‌و حەلـەب‌و زاخۆو دهۆک‌و ئاکرەو ئامێدیـم دیتی‌یە • هـەتـا مەقلوبێ شێخان و شارێ مووسـڵێم بەجێ‌هێشتی‌یە ، دەهاتمەوە دەشتەکەی هەریرێ ، گۆڕێ تـووان ، کاتێی سۆراوان ، عێل‌وعێلەساتی ئاغامەزن مەلانەبی‌یان سەردار عێلێ خەیلانیە بابی خەزالەشۆڕێ مەلا نەبی‌یە • ئەو جوانیەی لە خەزاڵە شۆڕێم چاوپێ‌کەتی‌یە ، هێشتا نەکینێ گوڵی قاقانی چینێ شیرنی ماشووقەی فـەرهـادی ، زینی ماشووقەی کاکەمەمی ، ئەمان گوڵەزەرێ ماشووقەی کاکە قەرەی ، تەوریزی ماشووقەی ئاغا ماڵماڵیم چاوپێ‌نەکەتی‌یە •

ئەمان ، لە کاتەکی دەروێش‌عەلی هەرکی‌یە ، دەهاتە ناوعێل‌وعوربانی مەلانەبی‌یە • هێشتا مەلای نیوڕانێ بانگی محەممەدی نەدایەو نەیگۆتی‌یە •

پرسیارەکی لـەوان شواناو بـەرخـەوانـان کردی‌یـە ، دەیگۆ براینەبرادەرینە!دوو قسەم هەیە لـە زاری‌یە • پێودەڵێم لـە راهی خوای جوابم بدەنەوە بە ڕاستی‌یە •

سەرێ چەند ساڵانە دەگەڕێم بە دەروێشی‌یە • عومرم لە شێست ساڵی تێپەڕی‌یە •

ناوی من دەروێش‌عەلی هەرکی‌یە • هێشتا ڕەبەنم ژن‌وماڵم نەدیتی‌یە • چەند ساڵە مایەنەکی بە جوانیم بزرکردی‌یە • لەناو عێل‌و عێلەساتان دەگەڕێم بەشکو ماین‌و جوانی من ڕێ‌یان خەڵەت‌کردبی کەتبیتە ناو هۆبەو عێلەساتی مەلانەبی‌یە •

بەڵام براینە! برادەرینە! ئەوەش بزانن مەقسەدی مامە دەروێشی ماینێ بە جوانی نی‌یە ، مەقسەدی مامە دەروێشی ئەوەیە دیتنی جوانی خەزاڵێ مەلا نەبی‌یە •

ئەوێ ڕۆژێ بە تەقدیرێ ئیلاهی‌یە ، خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە ، لەگەڵ چەند دەستەخوشکانو هەرچار کارەکەریان دەچۆوە بۆ کۆڵو قەساڵێ • لەناو گیاو گیابەندی بوهاری دایدەنا لە گۆڕێ تووان ، لە کانیێ سۆراوان ، بنەگەی ماڵێ بابی خۆی بەجێ‌هێشتی‌یە •

لەگەڵ کیژوکاڵ و دەستەخوشکانی خەیلانی‌یە ، چووینەوە کەیفو سەیرانێ بە نیەتی سەیرانو کۆڵو قەساڵی ڕایانبواردی‌یە •

ئەمان دەروێش‌عەلی هەرکی‌یە ، چاوی خۆی بلندکردی‌یە ، سەیری قەرە ڕەشماڵێ گەورەو گرانی ماڵێ مەلانەبی کردی‌یە • چەندی چاوی خۆی دەگێڕا بەڵام بەژنی خەزاڵە شۆڕێ لە دەروێشی ماڵوێران دیار نی‌یە •

بەڵام دەروێش‌عەلی هەرکی‌یە ، سواردەبوو لە کەرەکی سپی بەغدایی‌یە هەگبەکی دیاربەکری لەسەر کەرێ قایم کردی‌یە • کەشکۆڵەکی ڕەشی عەبەنووسی مووسڵی‌یە ، عەسایەکی سۆری دیاربەکری‌یە ، تەسبیحەکی سەتو یەک دنکی لە ملی خۆی کردی‌یە • ڕدێنی ماش‌وبرنجە ڕەش‌وسپی‌یە • دەهاتە دەرکەی دیوەخانێ مەلا نەبی‌یە • گازی شوانو بەرخەوانو ئەختیارانی کردی‌یە • سەلامەکی لەوان کردی‌یە • جوابی سەلامێ‌یان گەلەک گەلەک بە گرانی لێ‌وەرگرتی‌یە • بەڵام مەلا نەبی‌یە ، لەلای دیوەخانێ دانیشتی‌یە • گەورەی عێلەساتی خەیلانی‌یە • ساحەبی حەفسەت ماڵو رەشماڵانە بە تەمامەتی‌یە •

ئەو دوو قسەی لەکن ئەوان ئەختیارانو شوانو بەرخەوانان کردی‌یە • دەیگۆ بکەن لە ڕاهی ئەو خوایەی لە ژۆری سەری‌یە ، خالق بە خۆیتی نامری

ئەبەدی‌یە • چەند ساڵە دەگەڕێم لە شاری دیاربەکرو مووسڵو دەرسیمو وانو باشقەلاڵنو حومسو حەمایە تا ئەرزەڕۆمو تا زاخۆو ئامێدی‌یە • هەتا گەیشتیمە زاخۆو ئامێدی‌یە ، پرسیاری ماینێ بە جوانیم کردی‌یە • کەس ماینێ بە جوانی بە من نەگۆتی‌یە • بەشکو ڕێی خەڵەت کردبی ئەو ماینەی بە جوانی‌یە ، هاتبیتە ناو عێلوعێلەساتی ئاغا مەزن مەلا نەبی‌یە •

شوانو بەرخەوان ئەو قسەیان بە ئاغا مەلا نەبی گۆتی‌یە • مەلا نەبی خۆی لە شوانو بەرخەوانان تووڕە کردی‌یە • دەیگۆ ئەوە دەروێش نی‌یە ، ئەو دەروێشە دەروێشێکی گەلەک خوێڕی‌یە • نە ماینی هەیە نە ماینی بزرکردی‌یە • دەری بکەنە دەرێ بە نوێژی نیوەرۆ ، تێی بەربدەن منداڵە وردکەو شوانەوێڵەی عێلی‌یە •

دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، بە هەردوک دەستان دەیدا لە تۆقی سەری یە • فرمێسکی لە هەردو چاوی باری‌یە • دەیگۆ خودای لە ژۆری سەری‌یە ، مرازو مەقسوودێ دلێ منت حاسڵ نەکردی‌یە • مرازو مەقسوودێ دلێ من دیتنی خەزاڵە شۆڕێ کیژی مەلانەبی‌یە •

بە تەقدیرێ ئیلاهی‌یە ، ئەوێ ڕۆژێ خەزاڵە شۆڕ لەگەڵ چار کارەکەرانی ئەسمەرە ، ئەستی‌یە ، رابی‌یە ، خووبی‌یە ، لەگەڵ دەستەخوشکانی دەچۆوە کوڵو قەسارێ لۆ گۆڕێ تووان کانیێ سۆراوان ، سێ سەعات ڕێ بە پیادەیی دوورە لە شارەکەی هەریرێ بە تەمامەتی‌یە •

دەروێش عەلی هەرکی‌یە سواردەبۆوە لە کەری سپی بەغدایی‌یە • کەشکۆلی عەبەنووسی مووسڵێی بە دەستەکی گرتی‌یە ، بە دەستی ڕاستەی دەستی دەداوە دار عەسای سۆری دیاربەکری‌یە • تەسبیحەکی قلگەورەی سەتو یەک دەنکی لە مل کردی‌یە • ڕدێنیوماشوبرنجو سپی‌کردی‌یە عومری لە شێستی تێ‌پەڕی‌یە • هێشتا هەر ڕەبەنە چاوی بە ژنومالی نەکەتی‌یە • ئاشقە ئاشقی دوو چاوی خەزاڵێ کیژی مەلانەبی‌یە • بەلاڵن

ئاشقی خەزاڵێ بـە ڕاستی نی‌یە • هێشتانەکینێ براینە برادەرێنە مەخسەدو مرازی دەروێشی کەس تێی نەگەیشتی‌یە •

عێڵو عێلەساتی مەلانەبی بەجێ‌هێشتی‌یە • پشتی دەکـردە عیلەساتی مەلانەبی‌یە • ڕووی دەکردەوە دەشتێ هەریرو هەریرەگی‌یە • بە تەقدیرێ خودای ئیلاهی‌یە • خەزاڵە شۆڕێ بابان‌وێرانێ کیژی مەلانەبی‌یە • لەگەڵ دەسـتە خوشکان‌و هەرچار کارەکەران کوڵو قەسارو کەیف‌وسەیرانیان خەلاس‌کردی‌یە • ڕووێێ خۆیان دەداوە هۆبەو عێلەساتی بابی خۆی ، مەزن مەلانەبی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، هێشتان لەسەر پشتی کەرێ سپی بەغدایی دانەبەزی‌یە ، لە دوور چاوی بـە چاوی خەزاڵێ کەتی‌یە • بەژن‌و بالاّیەکی گەلەک شیرن‌و ڕێک‌وپێکی هـەیـە دەڵێی دارێ سووسنی‌یە • سینگی دەڵێی کافووری سپی‌یە • هەردوومەمکی دەڵێی سێوی بەغدایی‌یە • هەردوو ڕوومەتی دەڵێی گوڵی ئەشرەفی‌یە • چـاوی دەڵێی بازی دەشتێ شارەزووری‌یە • دەڵێی مامزە پەروەردەو گەورەبووە لـە بنەبنەی مەغسووری‌یە • پەنجەی دەڵێی قەڵەم‌و قەڵەم‌بازی‌یە • قـەدی کەلەگ باریـکە کەمبەرەکی زیوی تێـدا ختم‌کردی‌یە • لەبەرە خۆی کردی‌یە کراسەکی مەلەسی دەنک‌هەناری‌یە ، کەوێ‌یەکی بڕسەیی‌یە • دوگمـەو قەیتان‌و تەورێـزەو یاقووت‌و بەربەنەو خاشخاش‌و خڕخاڵ‌و بازن‌و بەربازن‌و بن‌کەوشەی لـە خۆی بارکردی‌یە • دوو جۆتە بسکی تۆڕی بەردایەوە سەری ئەوان بسکان لـەبـن گـۆی کەمبەرەی دەرکردی‌یە • لۆیەپێی دەڵێن خەزاڵە شۆڕێ کیژێ مەلانەبی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، دەروێشی ماڵ‌وێران چاوی بـە چـاوی خەزاڵێ کەتی‌یە ، دەتگۆ ڕۆمی‌یە لـە قاوەخانەی شـەرابی خواردی‌یە • هەستەکی لە خۆی‌ڕاگرتی‌یە ، فرمێسکی هەردوو چاوی بـە دەستەسڕی

سڕی‌یه • لەو خەفەتەی وەکی مەلانەبی لــە ناو عێل‌و عێلەساتێ دەروێشی دەرکردی‌یه •

خەزاڵێ چاوی بە دەروێشی کەتی‌یه ، فرمێسکی لە هەر دوو چاوی باری‌یه • ئەمان خەزاڵ سەلامی لە دەروێشی کردی‌یه • دەروێش زۆری سەلامی لێ‌وەرگرتی‌یه • دەیگۆ بەخێر بێ‌یەوە سەرچاوی مامە دەروێشی‌یه • ئەو ڕووحەت ببی بە قوربانی‌یه ، نازداری دەشتی هەریرو هەریوبەگی‌یه ، ئەمن نازانم ناوی توو چی‌یه •

دەیگۆت مامە دەروێشی نوورانی‌یه ، بە وەی‌کەم نامری ئەبەدی‌یه ، بەو شێخ گەزنەو شێخ ئەستی‌یه ، بەو شێخ هۆمەرو شێخەڵلای دەستم بــە مەرقەدی گرتی‌یه ، بەو سوڵتان عەبدوڵلای عارەبی‌یه ، بەو حوسێنی غازی‌یه ، بە وعەبدولعەزیزی ئاکرەیی‌یه • ناوی من خەزاڵە شۆڕە کیژێ مەلانەبی‌یه • عومرم لــە بیست سالی تێ‌پەڕی‌یه • ئەمنیان بــە زۆر لــە وەیسی وسوو ئاسکەیان مارەکردی‌یه • ئەمان پێمیان‌کردی‌یه مــەسـڵەت لــە جیاتی تۆ خینی‌یه • بەڵان ئەمن ڕام لەوەیسی نی‌یه ، وەیسی گەلەک عەگیدە گەلەک ڕەشیدە ، بەڵان ناشیرنە ، بەژن‌و باڵای وەیسی بــە کەیفی خەزالە شۆڕێ نی‌یه •

ئەتووش دیارە دەروێشی ناوی توو چی‌یه ؟

دەیگۆ ئەو ڕووحەت دەکەم بــە قوربانی‌یه ، ناوم دەروێش عــەلی هەرکی‌یه • مەملەکەتی وانو باشقەلانو ئەرزەڕۆم‌و دەرسیمێ گەڕایمە ، شام‌و حەلەب‌و حومس‌و حەمایێ ئاکرەو زاخۆو ئامێدی‌یه • هەتا گەیشتیمە ژەنگارو مەقلووبێ مووسلی وێرانم بەجێ‌هێشتی‌یه • لە جسری بامەندان ئەورۆکە دەروێشی ماڵ‌وێران تێ‌پەڕی‌یه • نیوڕانی گەیشتیتە ناو هۆبەو عێلەساتی مەلانەبی‌یه • بەو غەرەزو فکرەی کە دەڵێم حەف سالە ماینەکم بە جوانی بزرکردی‌یه • دەروێش لۆ سۆراغی ماینێ هاتی‌یه • بەڵان مەخسەدی

من ماینێ نی‌یه • مه‌خسه‌دی من ئه‌وه‌یه چاوم بکه‌وی به چاوی به‌ژنێ خه‌زاڵه شۆڕێ کیژێ مه‌لانه‌بی‌یه •

له دنیایه سێ جوانم گه‌له‌ک په‌سندکردی‌یه ، یه‌کیان خانزادێ خوشکێ سوله‌یمان به‌گی هه‌ریربه‌گی‌یه ، ئه‌وی دیکه‌شیان پیره‌مێ عه‌لی‌یه ، سێیه‌مینیشیان خه‌زاڵه شۆڕێ کیژێ مه‌زن مه‌لانه‌بی‌یه • ئه‌مان ئه‌وانم هه‌ردووک دتیی‌یه ، ئه‌مان جاری یێکه‌مه به‌ژنو باڵای تووم دیتی‌یه ، ئه‌و رووحه‌ت ببی به قوربانی‌یه • به‌ژنی توو قابیل نی‌یه به وه‌یسی‌یه ، به‌ژنی توو قابیله به لاسی ئه‌حمه‌دبه‌گی شاره‌زووری‌یه سه‌ردار عێلو عاشیره‌تێ ده جافی‌یه •

ئه‌گه‌ر نازانی کاکه لاسی ئه‌حمه‌دبه‌گی شاره‌زووری‌یه ، سه‌ردار عه‌شیره‌تو عێله‌ساتێ جافی‌یه • کوڕی خه‌جیج خانێ عاره‌بی‌یه ، خه‌جیج خان کیژێ شێخ حموودی‌یه ، خوشکێ شێخ غه‌لیفه‌یه ، له عه‌شیره‌تی ته‌یانه به‌راستی‌یه • کاکه لاسیش تاقانه‌یه خۆشه‌ویستی له دڵی داکو بابی‌یه • کاکه لاسیش عومری له بیستو چار ساڵی تێ‌نه‌په‌ڕی‌یه ، وه‌کی بچته ڕاوێ لۆ ده‌شتی به‌کراوه‌ی ، سه‌ری قه‌ڵاتی ، ده‌شتی قه‌شانێ مه‌مله‌که‌تی مه‌ریوانێ ، بکاته‌وه ڕاوێ حه‌ف شه‌وو حه‌ف ڕۆژی‌یه ، تووتیو شه‌هێنو بازو سه‌قه‌ری له‌گه‌ڵ خۆی ڕیزکردی‌یه ، چارسه‌ت سوارو پێنسه‌ت عه‌گیدو شه‌شسه‌ت خولامی له‌گه‌ڵه خۆی ده‌باته ڕاوێ به‌ته‌داره‌کی‌یه • هێشتا ڕه‌به‌نه ژنی نه‌هینایه به ته‌مامه‌تی‌یه • له‌ناو عێلو عه‌شیره‌تی جافانو بلباسانو مه‌نگوڕو مامه‌شان هێشتان دڵی چ شتاقه نازدارو کیژ نه‌گرتی‌یه •

خه‌زاڵ گفتوگۆی له‌گه‌ڵ مامه ده‌روێشی کردی‌یه ، کاره‌که‌رو ده‌سته‌خوشکانی له‌بیرکردی‌یه • ده‌یگۆت مامه ده‌روێشی نوورانی‌یه ، ئه‌و شه‌و میوان به له خه‌زاڵێ مه‌لانه‌بی‌یه ، خزمه‌تت ده‌که‌م به ڕاستی‌یه ، به خێرت ده‌ینم سه‌ر هه‌ردوو چاوی خه‌زاڵێ مه‌لانه‌بی‌یه • ئه‌مان ئه‌گه‌ر ئه‌توو

ڕواییت هەیە بە لاسی ئەحمەدبەگی‌یە ، ئەمن دەربینتە دەرێ لەو گەرداوەی لە دەست وەیسی وسوو ئاسکی‌یە ، ئـەمـن ڕووحی خۆمی دەکـەم بـە قوربانی‌یە • ئەنگوستیلەکی زێڕم هەیە لۆ وی دەتێرم بە دیاری‌یە • لەگەڵ هەندەک لە بسکو شازولفان دەبێنمە ناو قۆدی‌یەکی زیوی شاماری‌یە ، لۆ کاکە لاسی دەتێرمە شارەزووری بە دیاری‌یە •

ئەگەر دەزانی کاکە لاسیش پیاونی‌یەو غیرەتی نی‌یە ، ئەمنی خەلاس پێ‌ناکرێ لە دەست وەیسی‌یە ، با دەست لە خۆی نەدا ئەمن دادەنیشم لـە بن قەرە ڕەشماڵێ مەلانەبی‌یە ، ئەویش با دابنیشی لە شارەزووری لەسەر کورسی حەیزەرانو تەختی جەواهێریەندی‌یە •

ئەمان ئەمن ناوی کاکە لاسی ئەحمەد بەگم بیستی‌یە • سمێڵی سۆری سووسنی‌یە • هەردوو لێوی ئەتلەسی‌یە • چاوی چاوی مامزی‌یە • پەنجەی گەلەک زەردە گەلەک تەنکە لەبۆ قەڵەمو قەڵەم‌بازی‌یە • بناگوێی گەلەک گەلەک زەردە ڕۆژی موبارەکی پێ‌نەکەتی‌یە • گـەردەنی لاسی گەزەک درێـژە مەعلوومـە کەبخوا لێی بەدیاردەکـەوی مێوژە ڕەشکەو برنجی سەدری‌یە •

وەکی مامە دەروێش عەلی هەرکی‌یە ناوی لاسی ئەحمەدبەگی لەکـن خەزاڵێ بردی‌یە ، خەزاڵی بابانکۆر تەزی‌یەکی دەدا لەبنی‌پێی دەچوەدەرێ لە تۆقی سەری‌یە • هۆشو فکری لەکنە خۆی نەدەما دەستی داویشتە بەر دەیگۆ ئەو ڕووحەت بێ بە قوربانی‌یە ، ئەتوو وەرە ئەوشۆکە مێوان بـە لە لاوو دەیوەخانێ ئاغا مەلانەبی‌یە • بـەڵاَن ئەمن قسەکت لۆ دەکەم بـە کێژو باباتی‌یە ، ئەو قسەی لەسەر دنیایێ پەرت‌نەکەی بیبەیە بن خاکی گڵی‌یە •

خەزاڵ دەستی لە باغەڵی خـۆی ڕاکردی‌یە ، مقەسەکی گچکـەی زیوی‌یە قۆدی‌یەکی گچکەی زیوی شاماری‌یە دەری دەهینا بڕەکی لـە پەرچەمی خۆی بڕی‌یە • پەرچەمی گەلـەك جوانو گەلەك زەردە دەتگۆ

پەڕێ تاوسی‌یە • ئەنگوستیلەکی لە باغەلی خۆی نایە ، سەری چەند ساڵانە هەلی گرتی‌یە لۆ ئەو کەسەی خەزالە شۆڕێ بینتە دەرێ بە زەبری شیرێ شامسری‌یە • سەری حەف ساڵانە خەزالێ بابانوێران لە وەیسی وسووئاسکیان مارەکرایە بە زۆری‌یە پێی‌کرایە مەسلەتی‌یە •

دەلێ براینە برادەرینە ، گەلی خزمینە ، گەلی دۆستینە ، وەکی دەروێش عەلی هەرکی‌یە چاوی بە قۆدیی شاماری زیوی کەتی‌یە • خەزالە شوڕێ بابانوێران لە بسكو شازولفێ خۆی بڕی‌یە ، لەناو قۆدیی دادەنا لەبۆ کاکە لاسی بنێری بە دیاری‌یە • دەروێش عەلی نوورانی‌یە تەمەشای بەژنێ خەزالێی دەکردەوە پڕ بە دلی‌یە • خەزاڵ لە مرازو مەخسوودێ دەروێشی گەیشتی‌یە • دەروێش دەیگۆتە خەزالێ مەلا نەبی‌یە ، ئەمن سەیری تو ناکەم بە ئاشقی‌یە ، سەیری تو دەکەم هەر بە باب‌وکیژایەتی‌یە •

ئەمان بابە براینە برادەرینە ، گەلی خزمینە ، گەلی دۆستینە ، خەزالە شوڕێ بابانوێران ئەسمەرو ئەستی‌و ڕابی‌و خووبی پێشی خۆی ڕەوانەی مالێ کردی‌یە عێل‌و عێلەساتی مەلانەبی حەف سەت مالە بە تەواوەتی‌یە • ڕەشمالێ مەلانەبی لەسەر بیست‌و پێنج ئەستوندان هەلدرایە ، سێزدەی مالە دوازدەشی دیوەخانە بە تەواوەتی‌یە •

ئەمان دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، دادەبەزی لە کەری سپی بەغدایی‌یە • لەگەل خەزالە شۆڕێ پێکەوە ڕوویان لە لاوو دیوەخانێ مەلانەبی کردی‌یە • مەلانەبی لە دوور چاوی بە دەروێشی کەتی‌یە ، زانی مرازو مەخسوودی دەروێشی ماین نی‌یەو ماین بزرنەکردی‌یە • دەیگۆت ئەوە دەروێشە لە دنیایە گەڕیدەیەو هەر باقی‌یە • مەخسەدی وی ڕوونەو مەخسەدی وی خۆری‌یە • مەخسەدی وی زگلەوەڕاندنە بکاتەوە ئەو خێل‌و ئەوخێلی‌یە •

خەزالە شۆڕێ مەلانەبی‌یە دەستی دەروێشی نوورانی گرتی‌یە • دەیبردە خزمەت باوی‌یە ، دەیگۆت بابی گەورەوگرانم ئاغا مەزنەمەلانەبی‌یە

ئەو دەروێشە دەروێش عەلی هەرکی‌یە • نەماینی بزرکردی‌یە نە کەس ماینی لێ‌دزی‌یە • ئەمان لە توو شەرمی کردی‌یە •. زۆر حەیفەو موخابنە پیاوەکی وەکی تـــوو خانەدان بڵێن بـــە نوێژی نیوڕانی دەروێشەکی لە ناو عێلی دەرکردی‌یە • ئەو دەروێشە دنیای هەموو گەڕایە لە وانو لە باشقەلانێ هەتا دەگاتەوە قـــەمچووغـــەو موبارەكو کۆسرەتی شاڵەبەگیانو مەملەکـــەتێ سولەیمانیو دەشتێ شارەزووری‌یە • نابێ دڵی دەروێشی بشکێنی بـــە چ وەعدی‌یە • ئەو شەو دەروێش میوانە لـــە دیوەخانێ مەلانەبی‌و لە خەزاڵە شۆڕێ چاوبەنگی‌یە •

ئەوێ شەوی هـــەتـــا سبیانێ خزمەتی مامە دەروێشی کـــردی‌یـــە • ئەنگوستیلەو قۆدیی شاماری لە زیوی‌یە لۆ کاکە لاسی بە دیاری هەناردی‌یە • بە قسە خۆی خەزاڵە شۆڕ نە بەدەروێشی کردی‌یە ، ئەمان دەڵێتە دەروێشی ئەو ڕووحەت ببی بە قوربانی‌یە ، شوانەك لە کنە مە هەیە بێی دەڵێن کەلکانە کەچەڵ ، خزمی وەیسی وسووئاسکی‌یە • حەف ساڵە شوانە بە بێ شەرتی‌یە • ئاگات لە دەوت بی قسان لە توو نەدزینەوە ئەو کەچەلی سەر ڕزی‌یە •

ئەمان کەلکانە کەچەلی ماڵوێران چ جوابو سوابی لـــە دەروێشی بەدەست‌نەکەتی‌یە • هەر قسەکی خەزاڵە شۆڕ بکانەوە لەگەڵ دەروێشەکی‌یە یان لەگەڵ جاحێلەکی‌یە • ئەوێ ڕۆژێ کەلکانە کەچەڵ بچیتە دەشتێ ئەو قسانە دەکاتەوە لەکن وەیسی‌یە • بە دوۆو بە فرتوفێڵ خۆی لەکن وەیسی گەورە کردی‌یە • دەیگۆ خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبیان چ ڕوحی لـــەبـــۆ تـــوو نەمایەو لەبۆ وەیسی مردی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، ئـــەوێ شەوێ هەتا سبیانێ دەروێشی ماڵوێران لە خزمەت مەلانەبی دانیشتی‌یە • سبیانێ ڕۆژی موبارەك هەڵدێ لە بابە گیسکی لەسەری هەریرێ لـــە کۆسرەتێ شاڵەبەگیان لـــەســـەری حەسەن‌بەگی‌یە ، لە بنەبنەی ئاکۆو قەندیلان دەیداوە لە هەر دووك شابسکێ

خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە • دەیداوە لە هەیاس‌و بلبلەو تاسان‌و کەمبەران‌و
بن‌کەوشان‌و کەمبەران ، ڕوونی دەکردەوە گوارەو خەزێمی سابلاغی‌یە •

دەلێم براینە برادەرینە ڕۆژی موبارەك وەکی هەلاّتی‌یە ، مامەدەرویش نانی سبیانێی خواردی‌یە ، سواردەبۆوە لە کەری سپی بەغدایی‌یە • دوعابوونی دەخواست لە مەلانەبی‌یە • چاوی بە خەزاڵە شۆڕێ کەتی‌یە • دیسان‌خەزاڵە شۆڕ پشتێنی مامە دەرویشی‌گرتی‌یە • دەیگۆ دلی من لە بۆ دلی کاکە لاسی مردی‌یە • ئەو ڕووحەت ببی بە قوربانی‌یە ، ئەگەر کاکەلاس بێ چـاوی بکەوی بە خەزاڵێ مەلانەبی‌یە ، ئەمن ئەتوو خەنی دەکەم بە مالی دنیایێ هەر لە کەرەی هەر لە ڕوونی‌یە ، هەرلە بەردیلی هەر لە بەرخی‌یە • یان دەتدەمێ خەلاّتی پێشەکی‌یە ، سەت قرانێ دە زەمانی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، دەرویش عەلی‌هەرکی‌یە پشتی دەداوە گۆڕێ تووان کاتێی سۆراوان ، جێ هەوارو خێلی بابی خەزاڵێ مالێ مەلانەبی‌یە • ڕووی دەکردەوە دەشتەکەی هەریرو هەریربەگی‌یە • بە بن قەلاّتی خانزادێ خوشکێ سولەیمان‌بەگی تێ‌پەڕی‌یە • ڕووی خۆی دەداوە مەملەکەتێ شارەزووری‌یە •

گەلی براینە برادەرینە لـە دەشتێ گولەك‌و باویان بەسـەرکەتی‌یە • دەچۆوە خوارێ بە ناو عێل‌و عێلەساتێ قەپەك‌و مامساڵ‌و خەیلانی‌و بۆڵی‌و سوورچی‌و باڵەکی‌یە • مامە دەرویشم لە کۆسرەتێ شاڵەبەگیان بەسەرکەتی‌یە• لە لیسی خەرتەلان تێ‌پەڕی‌یە • لـە زوورگی ناڵەشکێنی لـە قەسرۆك‌و قەمتەران بەدیارکەتی‌یە • ڕووی خۆی دەداوە چیایەکەی پیرەمەگروونێ ، قەمچووغەی موبارەك زێ‌یەکەی زەهاوێ ، سەرای سوبحان‌ئاغای قەلاّتی زەلمی دەشتی شارەزوورێ گۆیژەی موبارەك ، براینە برادەرینە ئەو هەموو جێ‌یانەی بە نۆ شەوو نۆ ڕۆژان بڕی‌یە • ڕۆژێ دەیەم بوو دەچۆوە دەشتێ شارەزووری‌یە • میوان دەبوو لـە دیوەخانێ کـاکـە لاسی ئەحمەدبەگی

شارەزووری یە ، لە هەناوی خەجیج خانی عارەبی یە • چاوی بە لاوو دیوەخانی کـاکـە لاسی کەتی یە دەروێشی نوورانی یە جارەکی دیکەش ئـەو لاوو دیوەخانەی مامە دەروێش بە چاوی خـۆی دیتی یە • لۆیە ئەوەندە مەحتی کاکە لاسی لەکن خەزالە شۆڕێ کردی یە • دەستو دیاری کـاکـە لاسی گەلەک زۆرە دەروێش چاوی پێ کەتی یە •

بەلاّن بە تەقدیرێ خوداو ڕەببی یە ئەوێ ڕۆژێ کاکە لاسم ڕاوی حەف شەوو حەف ڕۆژەی تەواوکردی یە • نوێژی عەسرێ دەروێشم دەچۆوە دیوەخانی کاکە لاسی ئەحمەدبەگی یە • نوێژی مەغریبش کاکە لاسی دەگەڕێتەوە لـە ڕاووشکارێ حەف شەوو حەف ڕۆژی یـە • پێنسەت خولاّمو چارسـەت نۆکەر شەش سەت عەگیدی لەگەڵدایە بە تەمامی یە •

کاکە لاسم بەژنی دەلێبی داری سووسنی یە • گەردەنی دەلێبی سووسنی کۆسرەتی یە • سـمێلی سۆری خورمەیی یە • سواری شینکەی شـێخ خەزالی یە • لـە پشتی دایە زینی قەزەگی یە • جۆتەک ڕکێفی عەوێزی یە • شالی کرمانی لە پشتێ بەستی یە • لە پێی خۆی کردی یە جۆتەکی چەکمەی عامووردی یە • کـلاّوی هەمەدانێ عـەگالـی بەسیمی تەلەعفەری لـەسـەر قایم کردی یە • دووربینی دیاربەکرێ لە مـل کردی یە • لغاوو سەرکەلـەو سامۆتەو ڕێشمەو ڕکێفی کاکە لاسی ساف لە زیوی زەمانی یە •

دەروێش عەلی هەرکی یە دادەبەزی لـە کەری سپیی بەغدایی یە • لـە لاوو دیوەخانەی سـەلامـەکی کردی یە • قاوەچی جوابی سەلامێ لـە دەروێشی وەرگرتی یە • دەێگۆت یاخوا بەخێربێی مامە دەروێشی نوورانی یە • ئەمن جارەکی دیکەش چاوم بەتوو کەتی یە ، ئەمان ئەگەر بزانم ناوی تـۆ دەروێش عەلی هەرکی یە •

دەیگۆ بەلێ ڕاستە ناوی من دەروێش عـەلی هەرکی یە • دەروێشم

دەروێشی نوورانی‌یە . ئەمن چاوی خۆم دەگێڕم کاکەلاسی ئەحمەدبەگی قەت لە دەروێشی دیارنی‌یە .

قاوەچی دەڵێ دەروێش عەلی نوورانی‌یە ، بە وەی کە نامری ئەبەدی‌یە ، بەو سولتان عەولای عارەبی‌یە ، بەو حوسێنی غازی‌یە ، بە عەبدولقادری گەیلانی‌یە ، ڕاوی حەف شەوو حەف ڕۆژی ئەوڕۆکە تەواودەکا یەکجاری‌یە . چارسەت خولام‌و پینسەت نۆکەرو شەش‌سەت عەگیدی لەگەڵ خۆی هەلگرتی‌یە ، چوویتەوە ڕاووشکارێ حەف شەوو حەف ڕۆژان لۆ دەشتی بەکراوەی ، سەری قەشانێ بنەبنەی مەریوانێ ڕاووشکاری دابەخشی‌یە . ئەوڕۆکە کاکە لاس ئاغای گرانم دێتەوە لە ڕاوێ بە سەلامەتی‌یە . ئەگەر دەتەوێ چاوت بکەوی بە ئەحمەدبەگی شارەزووری‌یە ، ئەحمەدبەك لە ماڵێ ئیختیارە کەتی‌یە . ئەوڕۆ دەور دەوری کاکەلاسی‌یە . لەسەر تەختی جەواهیربەندی شارەزوورێ بە تاقی تەنێ دانیشتی‌یە . لە تووش مەعلوومە ڕەبەنە بێ‌ژن ومالە هێشتان دەگەڕێ لە دنیایێ دلی چ شتاقە کیژی نەگرتی‌یە . لە تووش مەعلوومە لە بەگزادەیێ جافی‌یە . لە نەوەی خەجیج خانێ عارەبی‌یە . دایکیشی لە عێلەساتی تەیانە بەڕاستی‌یە . دایکی کاکە لاسی ناوی خەجیج خانە خوشکێ شێخ غەلیفەیە ، کیژێ شێخ حموودی‌یە . لە هۆزو عێل‌و عاشیرەتی تەیانە بەڕاستی‌یە .

بەڵان دەروێش عەلی نوورانی‌یە ، دەیگۆتە قاوەچی‌یە ئەگەر بێ زەحمەت نەبی ناوی توو چی‌یە ؟ دەیگۆ ناوی من سەعیدی قاوەچی‌یە . بیست‌و یەك سالە قاوەچیمە لەکن ماڵێ ئەحمەدبەگی شارەزووری‌یە . کاکەلاسم بە خۆم بەخێوکردی‌یە . ئەمان دەروێش عەلی نوورانی‌یە دیارە قسەکی گەلەك خۆشت هێنایە لەبۆ کاکە لاسی بەدیاری‌یە .

دەروێش دەڵێ قسەی خۆشم گەلەك گەلەك پێ‌یە ، ئەمان هەتا کاکە لاس نێتەوە ، پێی دەڵێم بە تاقی تەنێ سەعیدی قاوەچی‌یە . کاکە لاس

بێتەوە ڕاسپاردەم هەیەپێی دەڵێم لەپێش تور کاکە سەعیدی قاوەچی یە •

بەلآن ئێوارە درەنگە ڕۆژ لـە زەردی یە ، دەنگی کەرەناو شمشاڵو هیٚ هێی سوارانی دەروێش بیستی یە • ئەمان لـەسـەری دیوەخانیٚ مامـە دەروێش قاسیدە چاوی بکەوی بە کاکە لاسی ئەحمەد بەگی شارەزووری یە • لەپێش سواران دەڕوا گەلەك گەلەك بە ئەدەبی یە • بەژنی دەلێی سووسنی کۆسرەتی یە • شانو بازووی ڕۆستەمی یە • سەرو سیمای قەپلانی یە • پیٚو ڕکێفی ئەسکەندەری یە • لـە گەورەیی لەخانەدانی سولـەیمان بەگی یە • سمێلی قەیتانی سۆری خورمەیی یە • ددانی سپی سەدەفی یە ، چاوی مامزی شـارەزووری یە ، پەنجەی گەلەك نەرمو شلە لەبۆ قەڵەمو قەڵەمبازی یە • تۆپەکی شـاڵی ئاوریشمی کرمانیٚ لەپشت بەستی یە • جۆتەکی چەکمەی زەردی عامودی لەپێی کردی یە • عەگالەکی مەرەزی چارقوڕنەی بەسیمی تەلەعفەری لەسەر خـۆی بەستی یە • بەتیەکی سپیی شێخانی یە • شیرەکی شامسری حەمایل کـردی یـە • ئەمان براینە برادەرینە لە دووی خـۆی ڕادەکێشی ڕمی هەژدە گەی گورگانی یە • خەنجەری تێرۆیی تۆپشکەی لە زێڕی یە ، لەبەر پشتیٚ خۆی قەیم کردی یە • دووربینەکی تارانیی لە مـل کردی یە .• چاویٚ خۆی داوێتە سەر داریٚ دووربینیٚ بە تەمامی یە • دەروێشی نوورانی لەسەر تیلەی دیوەخانیٚ چاو پیٚ کەتی یە • دەیگۆ گەلی خولامینە گەلی نۆکەرینە گەلی خزمەتکارینە ساڵیٚ دیکەش تیٚ بەڕی یە ، ئەو دەروێشە مێوان بووە لە لاوو دیوەخانی کاکە لاسی یە •

کاکە لاسی ماڵوێران تاژیو توولەو تووتیو شەهێنو بازو سەقەری لەگەڵ خۆی ڕیزکردی یە • ڕستەی ئەوان تووتیو شەهێنو بازانم ساف لە زێڕو لە زیوی یە • خەجیج خانی عارەبی یە پێشی مەغریبیٚ دەهاتە سەرخانی یە • دووربینی دەدا بەرچاوی یە • هەردوو دەستی بلندکردی یە لەبۆ عاسمانیٚ بە تەواوەتی یە • دەیگۆ خوای گەورە لە ژۆری سەری یە ئاگاداربی لە لاسی

ئەحمەد بەگی‌یە ، تاقانەیە خۆشەویستە لە داڵو لە بابی‌یە .

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، وەکی کاکە لاسم لە دیوەخانێ دابەزی‌یە ، خەجیج خان دەهاتە خوارێ لەسەر خانی‌یە ، هەر دوو دەستی دەهاویشتە ملی کاکە لاسی‌یە . کاکە لاسی ماچ‌کردی‌یە ، دەیگۆ بەخێربێ‌بەوە خۆشەویستی لە دلی باب‌و داکی‌یە .

کاکە لاس لـە شێخ‌خەزاڵی دابەزی‌یە . خەلک‌وخـوا بەخێرهاتنیان کردی‌یە . چاوی خۆی بلندکردی‌یە ، چـاوی دەکـەت بـە دەروێشـ عەلی‌هەرکی‌یە . دەروێش عەلی دەستی لە ملی کاکە لاسی کردی‌یە ، هـەر دوو ڕوومەتی سۆری گوڵ‌گوڵی ماچ کردی‌یە . دەیگۆ یاخوا بەخێربێی دەروێشی نوورانی‌یە ، ساڵەوەختەکە خۆت لەمە بزرکردی‌یە .

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، دەیگۆتە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، ئەو ڕووحەت ببی بە قوربانی‌یە . قسەی خۆشم گەلەك لۆ تۆو هینایە بە دیاری‌یە . شەوی‌پایزان گەلەك گەلەك دوورو درێژە ، ئـەو قسانە لۆ تۆو دەکەم بە تاقی تەنێ کەس نەمینیتەوە لە دیوەخانی‌یە .

پاشی نوێژی عیشایێ دیوەخانی بەستی‌یە ، کاکە لاس لەسەر تەختی جەواهێربەند دانیشتی‌یە . ڕووی لە دەروێشی کردی‌یە . چارسەت خولام‌و پێنسەت نۆکەرو شەش‌سەت سوار لە خزمەت کاکەلاسی دانیشتی‌یە . ئـەو دیوەخانی گەورەو گرانی پڕکردی‌یە . کاکە لاس دەستی بە قسان‌کردی‌یە . دەیگۆ دەروێشە دەروێشی نوورانی‌یە ، کێت لـە دنیایێ جـوان دیتی‌یە ، قابیلت بە بەژنی کاکە لاسی ئەحمەدبەگی هەلگرتی‌یە .[1]

دەلێم گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، وەکی

---

(١) لێرەدا دیوی یەکەمی شریت تەواو دەبێ‌و بەندبێژ لە دیوی دووەم دایدەگیرسێنێتەوە . بەلام یەك دوو قسە بە فەرقێکی کەمەوە دووپات دەکاتەوە (هێمن وجەلال).

کاکە لاسی ئەحمەد بەگی لە دیوەخانی گەورەوگران دانیشتی‌یە ، ڕووی لـە مامە دەروێشی کردی‌یە • مامە دەروێش عەلی هەرکی‌یە دنیات گەلەك گەلەك دیتی‌یە ، جوانەکت چاو پێ نەکەتی‌یە قابیل بی بە بەژنی کاکە لاسی‌یە ؟

دەیگۆ وانو باشقەلانو دەرسیمو حەمسو حەماو ئەرزەڕۆمو دیاربەکرم هەموو دیتی‌یە لەگەڵ شـامو حەڵەبو زاخۆو ئاکرەو ئامێدی‌یە ، مووسڵێ ڕەنگینو مەندانم بەجێ‌هێشتی‌یە ، لەگەڵ ژەنگارو مەقلووبێ داسنی‌یە هەتا هاتیمەوەبن چیایەکەی هەریرو هەریربەگی‌یە ، چ جوانم چاو پێ نەکەتی‌یە وەکی خەزاڵە شۆڕێ کیژێ مەلانەبی‌یە •

ئەمان کاکە لاسی ئەحمەد بەگی شارەزووری‌یە ، وەکی ناوی خەزاڵە شۆڕێی بیستی‌یە ، دەروێشی دەهینا دای‌دەنا لە تەنیشتە خۆی بە بێ‌قەیدی‌یە • دەیگۆ مامە دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، ئەو ڕۆحەت ببی بە قوربانی‌یە ، ئەتوو بە چاوی خۆت خەزاڵە شۆڕێ کیژێ مەلانەبیت دیتی‌یە ؟

دەیگۆ کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە بە هـەردوو چاوان ئەمن ئـەوم دیتی‌یە •

جوانی‌وا لەپاش یووسفی خودا قەت خەلقی نەکردی‌یە •

دەیگۆ وەسفی جوانیم لۆ بکە بە تەواوەتی‌یە •

مامە دەروێش عەلی‌یە مەحتی جوانی خەزاڵێی‌لەبۆ کردی‌یە • بەژنی دارێ سووسنی‌یە ، گەردەنی سووسنێ کوسرەتی‌یە ، مەمکی هەردووکی سێوی ڕۆستەمبەگی‌یە ، پەنجەی دەتگۆت نەقشە دەتگۆت بەفری یەکشەوی‌یە ، سینگی دەتگۆت بلەوری سەردەشتی‌یە ، قەدی گەلەك ناسـكو باریکـە کەمبەرەکی بیست‌وچار گۆی لە زیوی تێدا ختم کردی‌یە ، چل‌وچار دوگمەی لـە کەوێ بوڕسەیی بەستی‌یە ، دەهاتە خوارێ بـە سەر دامەنی‌یە کراسی تەنکی دەنك‌شەربەتی‌و هەناری‌یە ، دووبسکی شۆڕی زەردی گەلەك درێژی پێوەبوو سەری ئەو بسکانە لەبن گۆێ کەمبەرەی خۆیان دەرکردی‌یە ، لۆیە

پێی دەڵێن خەزاڵە شۆڕێ مەزن مەلانەبی‌یە • هەر دوو چاوی خەزاڵێ بمابوایێ بەو مامزانەی بنەبنەی مەغمووری‌یە ، کەزی گەلەك گەلەك ڕەشن وەکی جۆتە ماری ڕەشی عەربەتی‌یە ، ددانی سەدەفی مرواری‌یە ، زبانی کەللەی شەکری‌یە ، کەپۆی فندقی لە زێڕی‌یە ، باسکی دەڵێی خیاری باغی میللەتی‌یە ، هەردوو ڕوومەتی دەڵێی گوڵی ئەشرەفی‌یە ، پێ‌بکەنی گوڵ دەباری لەزاری‌یە ، جوانی ئەوها پاشی یووسفی خودای تەعالا کەسی خەلق نەکردی‌یە •

وەکی ئەو جواب‌و خەبەرەی بە کاکە لاسی گۆتی‌یە ، کاکە لاسی ماڵوێران چەند وەختەکی بە بێ‌هۆشی کەتی‌یە • سەری دادەنا لەسەر کورسی‌یە ، چاوی بڵند کردی‌یە ، تەماشای مەجلیسێی کردی‌یە ، چاوی بە مامە دەروێشی کەتی‌یە • دەیگۆ گەردەنت ئازا نەبی هەتا ڕۆژی قیامەت‌و ئاخرەتی‌یە ، ئەو خەبەرە ناخۆشەت لۆچی بە من گۆتی‌یە • ئەمن هێشتان عومرم لە بیست‌و چاری تێ‌نەپەڕی‌یە ، قەت ناوی خەزاڵە شۆڕو جوانی وام نەدیتی‌یە • ئەمان پێم‌بڵێ مامە دەروێش عەلی نوورانی ، خەزاڵە شۆڕیان خۆ لەکەس مارەنەکردی‌یە ؟

دەیگۆ ئەو ڕۆحەت ببی بە قوربانی‌یە ، بەگزادەی جاف‌و شارەزووری‌یە ، خەزاڵە شۆڕیان لە وەیسی وسوو ئاسکیان مارەکردی‌یە • شەوەکی باوباران دەبی ، هەوری بوهارێ دەگرمێنی‌و دەشریقێنی ، مەڕی ماڵێ مەلانەبی‌و مەڕی ماڵێ ئاسکیان تێکەڵ دەبی ، ماڵێ مەلانەبی نۆ زەلامیان لە ماڵێ ئاسکیان کوشتی‌یە • سبیانێ هەڵدەستن تەمەشادەکەن نۆ مەیت لە عەرزی کەتی‌یە ، مەسلەتیان بە بەژنێ خەزاڵە شۆڕێ کردی‌یە • خەزاڵیان لە جیاتی نۆ خینان لە کاکەوەیسی وسووئاسکیان مارەکردی‌یە • بەڵان پاشی دیوەخان چۆڵ بی چەند قسەی خەزاڵێ هەیە لە خزمەت کاکە لاسی دەکەم بە بێ شەرم‌و قەیدی‌یە •

ئای لە من ئای لە من ئای لە من ئای لە من ما ڵە بابێ من • وای لە من ماڵە بابێ من ، وای لە من غەریبێ وای لە من غەمگینێ وای لە من دڵ کوڵێ وای لە من دڵ بریندارێ • کەس نییە ئەورۆ ئێوارێ جوابەکی بگەینیتەوە بەژنی خەزاڵێ بلێ لـە دەشتەکەی شـارەزووری‌یە ، کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، سەرداری عێلو عاشیرەتێ جافی‌یە ، کوڕی خەجیج خانێ عارەبی‌یە، بە تاقی تەنێ شەوێ لەسەر تەختی جەواهێربەند خەو لە چاوی ئەوێ شەوێ نەکەتی‌یە •

ئەگەر دیوەخانی کاکە لاسی چۆل دەبۆوە بە بێ قەیدی‌یە ، دەمانەوە کاکە لاسو دەروێش عەلی هەرکی‌یە لەگەڵ سەعیدی قاوەچی‌یە • کـاکـە لاس دەرکەی دیوەخانی بە قاوەچی پێوەدەدا بـە بێ دەنگی‌یە ، دەیگۆت نابی کەس سەر بە ژۆرێدا بگری ، ئەو شۆکە کاکە لاس دڵی گەلەك گەلەك بە خەمە خەو لە هەردوو چاوی نەکەتی‌یە • جێو بالینگانی کاکە لاسی بیننە دیوەخانێ ، مێوانەکی گەلەك نوورانی هەیە ئەو مێوانەش بە دایکم بلێن ناوی دەروێش عەلی هەرکی‌یە •

خەجیج خان جوابی هەناردی‌یە ، کاکە لاس قەت ماڵی بەجێ‌نەهێشتی‌یە ، قەت لە من دوور نەکەتیتەوە لەسەر جێی بە بێ قەیدی‌یە • ئەوشۆکە دیارە خەبەرەکی گەلەك گەلەك خەراپی لەو دەروێشەی بیستی‌یە •

ئەحمەد بەگیش دەڵێ خەجیج خانێ عارەبی‌یە ، لاسی ئەحمەد بەگی دیارە لە من نی‌یە ، لاس گەلەك خوێڕی‌یە • هـەر قسـەی منداڵو تاڵو دەروێشانی لە گوێی چەقی‌یە ، لۆیە ئەوشۆکە ئـەمن و تـووی لـە ماڵێ بەجێ‌هێشتی‌یە ، لاوو دیوەخانی ڕاگرتی‌یە ، جـێو بالینگانی خۆی لـە دیوەخانی قایم‌کردی‌یە •

دەروێش عەلی نوورانی‌یە سوندی لە بۆ کاکە لاسی خواردی‌یە ، بـەو خودای نامری ئەبەدی‌یە ، بەو محەممەدی کە دینی ئیسلامی‌یە ، بـەو شێخ

عەبدوڵڵای دەشتی گەویلانێ بادینی‌یە ، بەو شێخ نوورەددینی بریفکانی‌یە ، بەو عەبدولقادری گەیلانی‌یە ، بەو عەبدولعەزیزی ئاکرەیی‌یە ، ئەو بەژن‌و باڵایەی لە خەزاڵە شۆڕێم چاو پێ کەتی‌یە ، ئەگەر کاکە لاس ئەتوو ببینی بە تەواوەتی‌یە ، بێ‌هۆش دەکەوی سەعاتەکی لەسەر عەرزی‌یە • ئەگەر لـە دەروێشی قایل ببی بە ڕاستی‌یە ، قســەی من هەمووی ڕاستە درۆی تێدا نی‌یە • دوو دیاری لۆ توو ناردی‌یە • یێکەکیان ئەنگوستیلەکە لە زیوی‌یە ، چەند ساڵە لـە ڕەواندزێی‌بەکردن‌دایە لـۆ تووی هەناردی‌یە بە دیاری‌یە ، لەگەڵ کەمەکی لە بسك‌و شابسکێ خـۆی بڕی‌یە بە مقەسەکی زیوی‌یە ، دانیایەتەناو قۆدی‌یەکی زیوی شاماری‌یە • ئەگەر پێشم باوەڕناکەی فەرموو ئەوە قۆدی‌یەکەی لە زیوی شاماری‌یە •

کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە سەری قۆری پچڕاندی‌یە ، چاوی بـەو پەرچەمە جوانەی خــەزاڵێ کەتی‌یە دەتگۆ پەڕێ تاوسی‌یە • بۆنی عــەترو میسك‌و زەعفەرانی لێ‌هاتی‌یە • کاکە لاس کـە بۆنی قـۆدی‌و پەرچەمی کردی‌یە ، لە دیوەخانی نیو سەعات دەکەت بە بێ هۆشی‌یە •

ئای لە من خانە ویرانێ ئای لە من سەرگەردانێ ، کەس نی‌یەجوابەکی بداتە بەژنێ خەزاڵە شۆڕێ ، بێتن دەستەکی بە بازن قامکەکی بە ئەنگوستیلە دابنێتە بن سەری کاکە لاسی ئەحمەد بەگی شارەزووری ؛ ئەوشۆکە لـە لای دیوەخانێ • کەسیش ناوێری جواب بداتە خەجیج خانی ، نەوەك بکاتن دادوشین‌و گریانێ •

دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، بڕەکی پەڕۆ سووتاندی‌یە ، بۆسۆی دەدا بەر کەپۆی کاکە لاسی‌یە •

کاکە لاسی ماڵوێرانم هۆشی دەهاتەوە سەرەخۆی دەستی بە قسەو بە گفتوگۆیان کردی‌یە • دەیگۆ دەروێش عەلی هەرکی‌یە ئەگەر خەزاڵ جوان بی بکەویتە بەر دلێ کاکە لاسی‌یە ، خەنیت دەکەم بە زێڕی زەمانی‌یە ،

کیسەکت دەدەمێ ئەو کیسە مقابلو تێیدایە لەسەد زێڕییە • کیسەکت زێڕ دەدەمێ سەد زێڕی زەمانییە ، ئەگەر خەزالیش جوان نەبێ بە وەی کەمە نامری ئەبەدییە ، خالق لە زۆری سەرییە ، پارچە پارچەت دەکەم بە مەودای شیری شامسرییە •

ئەتوو دەبێ ئەگەر ئەمنت کوشتییە ، دلـی منت برژانـدییەو سووتاندییە ، ئەو بۆنە بۆنی چییە ؟ نەبۆنی میسکییە نـە بۆنی گولو عەترییە ئەوە بۆنە بۆنی بەهەشتییە ، بۆنی ڕاسقییە ، بۆنی دلدارییە • ئاشقی من ئەوشۆکە پەڕیە سـەر بەژنو بـالای خـەزالـە شۆڕێ کیژی مەلانەبییە • خـۆ بابی مـنو بابی خەزالێ هیچ لـە مزگەفتەکی پێکەوە نوێژیان نەکردییە ، هیچیشیان یەکدییان نەناسییە • بابی من ئەحمـەد بەگە لـە هەموو عالەمێ مەعلومە ، بەگزادەی جافو شـارەزوورییە • ئەمنیش ناوم لاسە دایکیشم خەجیج خانی عارەبییە • بابی خەزالێش مەزن مەلانەبییە ، سـەردار عەشیرەتێ خەیلانییە ، ساحەبی حەف سەت مـالو خێلەساتە هەر بەتەواوەتییە •

بەلان دەروێشی نوورانییە وەرە بە من بلێ بە ڕاستییە ، بێم لەگەل توو بە چارسەتسوارو شەشسەت خولامو پینسەت نۆکەران بە تەدارەکی شەڕییە ، یان لەگەل توو بێم هەر بە تەدارەکو بەرگی دەروێشییە ؟

ئەی لە من خانەخەرابێ ، ئای لە من بێ بابێ ، ئەوی بکاتن بەینی دوو دلدارو دوو ئاشقان ڕەبی بە جەهەنەمی شابێ • ئەوی ببیتە باعیزێ دوو دلـدارو دوو ئاشـقان ڕەبی لـە جەنەتێ دووربێ ، یاڕەبی ئەبەدی لـە جەهەنەمیدا بێ •

دەروێش عەلی هەرکییە دەیگۆ بەوەی کەمە نامری ئەبەدییە ، خالق لە زۆری سـەرییە ، بـەو عەبدولقادری گەیلانییە ، بـەو عەبدولعەزیزی ئاکرەییە ، بەو سولتان عەولای عارەبییە ، بەو حوسێنی غازییە ، بـەو

شێخ هۆمەرو شێخەڵڵای دەستم بە مەرقەدیانەوە گرتی‌یە ، ئەگەر لەگەڵ خۆت بینی پێنسەد سوارو چارسەت خولام‌و شەش‌سەت نۆکەری‌یە ، عێل‌و عاشیرەتی خەیلانی هەمووی هەڵدێ بەجێ‌دێڵن ڕەشماڵ‌و مەڕی‌یە • ئەتوو وەرە بکە بــە قسەی مامەدەرویشی‌یە ، لەبەرەخۆت بکە بەرگەکی چلکنی پیسی دەروێشی‌یە ، لەبنەوە لەبەر بــکە سوخمەی تەبرێزی‌یە ، شەلواری دەمەرقۆپی‌یە ، شاڵی کرمانی‌یە • ئەمان لەگەڵ خۆت بینە خەنجەری نۆپشکەی لەزێڕی تیرۆیی‌یە • هێشتان بای سەر دنیایەی پێ نەکەتی‌یە • لە پێی خۆشت بکە کلاشەکی پەڕۆینی دۆمانی‌یە • دەستی خــۆت باوێ سەر عەسایەکی سۆری دیاربەکری‌یە • کەشکۆلەکی ڕەشی عەبەنووسیش لە دەستی چۆیەت بکە بە بێ دەنگی‌یە • تەسبیحەکی سەت‌ویەك دەنکیش لە ملت بکە بە بێ قەیدی‌یە • ئەو پەرچەمە سۆرە جوانەت بشارەوە لــە بــن بەتیەی زەردی عەنتابی‌یە • هەندەکیش زێڕی زەمانی لەگەڵ خۆت بینە نەکو لێمان بقەومێ ، لە دەشتەکەی هەریرێ پێمان ببی ئیحتاج‌و موحتاجی‌یە •

ئای لە من ماڵوێرانێ ، ئای لە من سەرگەردانێ ، کەس ناوێری ئــەو خەبەرەی ئەوشۆکە بگەیێنیتە بەژنی خــەجیج خانێ • خــۆ ئەحمەد بەگی ماڵوێران ڕای لەو قسانە نی‌یە ، بەڵان هەردوو پێی‌ناگری عەردی‌یە ، لەبەر ئەختیاری‌یەو لەبەر پیری‌یە • دەردەکی بەســەر هاتی‌یە ، ئەگەر پیاوەکی گەورە مێوان نەبی لە لاوو دیوەخانێ ، ئەحمەد بەگ نایێتە ناو مەجلیسی کاکە لاسی‌یە •

براینە برادەرینە گــەلی خزمینە گــەلی دۆستینە ، ڕۆژی موبارەك هەڵاتی‌یە ، دەیداوە لە سەرای سوبحاناغەی ، لە چیایەکەی پیرەمەگروونێ ، لە گۆیژەی موبارەك لە قەڵاتی بابانی‌یە • دەیداوە لە قایشێ دەمانچان لــە خانێ زینان لە دارێ دار ڕمان ، ڕوونی دەکردەوە لاوو دیوەخان‌و تەخت‌و سەڵتەنەتی کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە • دەستی بە چاوی‌یەوە گرتی‌یە ،

هەر دوو دەستی بابی ماچ کردی‌یە ، ئەو پرسیارەی بە بابی گۆتی‌یە ، دەیگۆ ڕام لەو قسانەت نی‌یە • هێشتان ئاقڵت ئاقڵی منداڵی‌یە .• ئەمن‌و کچەتیمەکی خێڵەکی‌یان نەگۆتی‌یە • ئەمن پاشا زادەمە لە عێل‌و عێلەساتی جافی‌یە ، ناوم ئەحمەد بەگی کوڕی مەحموود بەگی شارەزووری‌یە ، لە عێل‌و بەگزادەێی جافی‌یە • ئەتووش ناوت لاسە دایکیشت خەجیج خانە کیژی شێخی تەیی عارەبی‌یە • حەیفە بچی بە قسەی دەروێشەکی نانی نانی‌یە ، لەبۆ دەشتی هەریرێ ، گۆڕێ تووان کاتێی سۆراوان ، چاوت بکەوی بە چاوی کیژۆلەکی خەیلانی‌یە •

ئای لە منی ئای لە منی ئای لە منی ، کاکە لاس دەڵێ لەبۆ حەیفێ لەبۆ مخابنی ، لەبۆ ئەو گۆڕو گۆڕخانەی وەکی بەژنی لاس‌و خەزاڵی دەچنێ •

گەلی براینە گەلی برادەرینە کاکە لاس دەگەڵ بابی گەلەک گفتوگۆی کردی‌یە • بـەڵان بابی ئەو قسانەی لاسی بـە دڵ نی‌یە • کـاکـە لاسی دەرکردی‌یە •

ئەوجار دەچۆوە خزمەت دایکی‌یە ، هەر دوو دەستی خەجیج خانێی ماچ کردی‌یە .• دەیگۆ دایکی گەورەو گرانـم خەجیج خانی عارەبی‌یە ، ئـەو ڕۆحەت ببی بە قوربانی‌یە ، خـۆ ئەتوو دەزانی کاکە لاسی تـوو عومری لـەبیست‌و چـاری تێپەڕی‌یە • هێشـتا ڕای لـە چ شـتافە کیژوکاڵی بەگزادانی‌یە • لە ناو عێلی ڕەوەندو جاف‌و بلباس‌و هەرکی‌یان‌و مەنگوڕو مامەشی‌یە ، هەمووت لۆ من یێکەیێکە نیشان‌و دیاری کردی‌یە • ئەمـان دڵی من هێشتان چ شتاقە کیژی نەگرتی‌یە • ئەمان ئەوڕۆکە ئەشقی خەزاڵە شۆڕێ کیژێ مەلانەبیم پەڕیتە سەری‌یە • نازانم ئەتووش ڕات لەو قسەی هەیە یانە نی‌یە ؟

دەیگۆ ڕۆڵەی شیرنم خۆشەویستی خەجیج خانی عارەبی‌یە ، ئەمـن ڕام لەو قسەی‌نی‌یە • داخوا چ کیژۆلەکە کارەکەرەکە کەتی‌یە لە ماڵێ مەلا

نەبی‌یە • خوا دەزانی کارەکەرە یان سوالکەری نانی‌نانی‌یە • زۆر حەیف‌و مخابنی دنیایەم دەمینێ بلێن کوڕی خەجیج خانێ‌و کوڕی ئەحمەد بەگی حەزی لـە کچەتیوەکی بالەکی کردی‌یە • ئەگەر دەکەی بە قسەیە دایکی‌یە ، ناچی لەگەڵ دەروێشی نوورانی‌یە • برە پارەکی بدەیە ، خـەڵاتی بکـەو بەڕێی بکە بڕواتن بە بێ دەنگی‌یە •

کاکە لاس زانی دایکی حەزی لێ‌نی‌یەکاکە لاس دوورکەویتەوە لـە مەملەکەتی شارەزووری‌یە ، بچیتەوە مەملەکەتی هەریرو هەریر بەگی‌یە • خۆ ناوی هـەریـرو هەریربەگیانی بیستی‌یە ، بـەڵان بەچاو چاویان پێ نەکەتی‌یە • خۆ کاکە لاس گۆڕێ تووانو کانیێ سۆراوانی بە عەمری خۆی چاو پێ نەکەتی‌یە •

ئەمان براینە برادەرینە ، دەروێش عەلی هەرکی‌یە دڵی کاکە لاسی نەرم کردی‌یە • چی بـە کاکە لاسی گۆتی‌یە ، کاکە لاسی ماڵ‌وێران بـە قسەی دەروێشی نوورانی کردی‌یە •

ئەمان براینە برادەرینە ، خەجیج خانێ عارەبی‌یە گەردەنی کاکە لاسی ئازا نەکردی‌یە • بابیشی گەردەنی کاکە لاسی ئازا نەکردی‌یە • شەش‌سەت سوارو پێنسەت خولام‌و چارسەت نۆکەری لەسەر دەشتی شارەزووری بەجێ‌هێشتی‌یە • تەختی جەواهێربەندی بە چۆلی بەجێ‌هێشتی‌یە •

ئەمان دەگەڵ خۆی‌هەڵدەگرت سەت زێڕی زەمانی‌یە • بەرگەکی پیسی دەروێشی لەسەر بەرگی پاشایەتی لەبەر کردی‌یە • ئەمان براینە برادەرینە کەشکۆڵ‌و دارعەسای بە دەستیەوە گرتی‌یە ، پرچە سۆرە جوانەکانی لەبن بەتیەی زەردی عەتابی دەشاردەوە ، ئاخ براینە برادەرینە لە شارەزووری بێتە دەرێ کەس کاکە لاسی نەناسی‌یە •

ئەمان دەروێش عەلی هەرکی‌یە دوعابوونی خواستی‌یە لـە سەعیدی

قاوەچی‌یە ، چارسەت خولام‌و پێنسەت نۆکەرو شەش‌سەت سوار لۆ کاکە لاسی دەستیان بە گریانێ کردی‌یە • خۆ حاڵی خەجیج خان‌و ئەحمەد بەگی مەپرسە ، فرمێسکیان وەکی بارانی بوهارێ لە هەردوو چاویان باری‌یە •

کاکە لاسی ماڵوێران دوعابوونی خواستی‌یە • دەروێش عەلی هەرکی‌یە سواردەبوو لـە کەرێ سپیی بەغدایی‌یە • کاکە لاسیش بـە پیادەیی‌یە • چونکێن شارەزای بەڕێ‌یە نی‌یە ، بە پێش مامە دەروێشی کەتی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، ئەگەر دەزانی دەردی دڵداری دەردەکی گەلەك گرانە ، بەڵان وەختێش بوهارە گوڵ لەعەردانە • وەختی سووسن‌و بەیبوون‌و هەڵاڵی سەرکێوەکانی کۆسرەتانە • خەزاڵە شۆڕم لەبەر ماڵێ بابی خۆی گەلەك نازدارو جوانە •

دەڵێم براینە برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە وەکی کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە لەگەڵ دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، سواردەبوون لـە کەرێ سپی‌یە • پشتی خۆیان دەکردەوە قەڵاتێ شارەزووری‌یە • لاوو لەشکرو دیوەخانیان بەجێ‌هێشتی‌یە • دەکەتە دوو چاوی خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە • ئەمان ئەشقی خەزاڵە شۆڕێ لە کەللەی سەری کاکە لاسی کاری‌کردی‌یە •

دەی‌پرسی لە دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، دەیگۆ ڕێی چەند ڕۆژانە بـە پیادەیی‌یە ؟

دەیگۆ کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، ئەمنی ماڵوێران بە نـۆ شەوو نۆڕۆژان ئەو ڕێ‌یەم بڕی‌یە •

کاکە لاسی ماڵوێران قـەت دوو سەعاتان لەعومری‌خـۆی بەپێ‌یان نەڕۆیشتی‌یە • ڕوومەتی سۆری گوڵ‌گوڵی ڕۆژی بوهارێ ڕەشی کردی‌یە • ئـەو پەنجە ناسك‌و نەرمانەی ڕۆژی موبارەك ڕەشی کردی‌یە • برسیاتی کاری لێ‌کردی‌یە ، لە هەر هۆبەکی لایان دەدا چاویان بە کاکە لاسی کەتی‌یە ،

دەیانگۆ دەروێشی نوورانی‌یە ئەوشۆکە لەمــە مێوان یە لۆمە بلێ بەیتی محەممەدی‌یە •

بەڵان عالەم نازانی دلی کاکە لاسی جۆشی گرتی‌یە ، هەتا چـاوی بکەوی بە چاوی خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • بەشکو کەسەرو مەرەقی دلی ببی سافی‌یە •

ئەمان براینە برادەرینە کاکە لاسـم شـارەزای ئەوڕێ‌یەی نی‌یە • دەروێشی ماڵوێران ئـەو ڕێ‌یەی هەموو دیتی‌یە • دەشتی شارەزووریان بەجێ‌هێشتی‌یە • ڕوویـان دەکـردە گۆیژەی بـە تەواوەتی‌یە • سـەرێ قەمچووغەو پیرەمەگروونیان لێ‌بەدەرکەتی‌یە • ئەمان سێ‌شەوو سێ‌رۆژان دەڕۆیشتن لەوان هۆبانو عێلەساتانو هۆزان ، خۆیان شەوێ ڕادەگرت بە مێوانداری‌یە • ئەمان ئیشیان بەوەی چاك بوو کاکە لاس کەس نەیناسی‌یە •

ئەمان براینە برادەرینە دەروێشی ماڵوێران ئەو ڕێ‌یەی لەگەڵ کاکە لاسی هەموو بڕی‌یە • کاکە لاس بە پیادەیی‌یە ، دەڕوێشیش بـە سواری کەری سپیی بەغـدایی‌یە • هاتا دەگەیشـتنە قەسرۆكو قەمتەران ، لیسی خەرتەلان ، زورگی ناڵەشکێنی کاکە لاس بە چاوی خۆی دیتی‌یە • دەهاتنەوە خوارێ بەسەر سپی‌ڕێزێ خەیلانی‌یە • ڕووێی خۆیـان دەداوە کۆسرەتێ شالەبەگی‌یە • قەندیلو ئاکۆو حەسەن‌بەگیان بەجێ‌هێشتی‌یە • دەهاتنەوە بن چیایەکەی هـەریـرێ ڕووێی خۆیـان دەداوە گۆڕێ توان ، کانێی سۆراوان ، جێی مرازو مەخسوودی کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە •

بەڵان دەروێشی ماڵوێران شەرتو پەیمانەی لەگەڵ خەزاڵێ کردی‌یە ، دەیگۆ ئەگەر کاکە لاسی بنێرمە خزمەتە توو بە بەرگی دەروێشی‌یە ، دەبی کاکە لاسی رازی بکەی بە کەیفێ دلی‌یە • شەوێ مێوان بیی لـە سینگو مەمکێ خەزاڵێ مەلانەبی‌یە •

ئای له من ماڵویرانێ ، ئای له من غەریبێ ، ئای لـه من بێ نسیبێ ، کەس نیﻴە جوابەکی بداتە خەزاڵە شۆڕێ بڵێ مـا شوقەکەی تووە ئەوشۆ مێوان دەبیتن هاتیﻴە لە مەملەکەت‌و شارانی غەریبێ •

گەلی برا‌ینە گـەلی برادەرینە ، دەروێشی ماڵوێران کـاکـە لاسی دەگەیاندە سەر گۆڕێ تووان کانیی سۆراوان ، ئاوەکی گەلەك خاوێـن‌و جوانـە ، جێیﻜەیف‌و سـەیرانێ خەزاڵێ مەلانەبیﻴە • ئـەمان دەروێشی دەیگۆتە لاسی ئەو ڕۆحەت بیی بە قوربانیﻴە ، خۆ بە خۆت دەزانی ئەمن ناوێرم بێمە ناو عێلەساتی مەلانەبیﻴە ، لە ترسی کەرکانە کەچەلی سەگباب نەوەك بزانی ئەتووم لەبۆ خەزاڵە شۆڕێ بردیﻴە • کەرکانە کەچەڵ گەلەك شەیتانە ، گەلەك فێڵزانە ، نەکو ئەتوو بکوژن لە وڵاتی غەریبیﻴان بە بێ کەسیﻴە • ئەو ڕۆحەت بیی بە قوربانیﻴە ، ئەو سەرەت بیتە سەرگەردانیﻴە • ئاگات لە دەوی خۆت بی قسە لـە توو نەدزیتەوە کەرکانە کەچەلی سـەر ڕزیﻴە • چونکی کەرکانە کەچەلی ماڵوێران حەف ساڵە شەرتی شوانی لـە وەیسی وەرگرتیﻴە ، حـەف سالیشە شوانە لـە کن ماڵێ بابی خـەزاڵێ مەلانەبیﻴە ، لۆ ئەوەی بزانی خەزاڵ حەزی لە کێیە لەپاش وەیسیﻴە • بـە درۆو دەلەسە وەیسی ڕاگرتیﻴە • هەموو ڕۆژێ لە بن گردی سپیﻴبە چاوی دەکەوی بە وەیسیﻴە • دەڵێ خەزالی ماڵوێران ڕووحی لەبۆ توو نەمایە کاکە وەیسی ، لەبۆ توو شێت بووەو مردیﻴە •

دەروێش عەلی هەرکیﻴە دەیگۆ ئەوشۆ ئەمن دەچمە ناو هۆبان خۆم ڕادەگـرم هەتا سـبیانێ چێشتەنگاوی میرە ڕۆشەن بێ لـە کۆسرەتێ شاڵەبەگیﻴە ، ژوانی من‌و توو ئێرانەیەو سەرکانیﻴە • ئەتووش ئەوشۆکە برۆ خزمەت خەزاڵێ مەلانەبیﻴە • لۆ یەکدی بکەنەوە قسەی دڵداریﻴە • ئەگەر ئەتوو ڕات لە خەزاڵێ بی بە بێ دەنگیﻴە ، شەوێ خەزاڵەشۆڕ جێت لۆ ڕادێخی لـە دووری دیوەخانێ ، خۆشت پێشکێش دەکـاتـەوە بـە

سەلامەتی‌یە • ئاگات لە خۆت بی خەزاڵە شۆڕی بابان‌وێران کاکە لاسی لەبۆ تــوو مردی‌یە • ئەوەندە بەحسی جوانی تــووم کردیە ، ئــەوەنــدە بەحسی ڕەشیدی‌و عەگیدایەتی تووم کردی‌یە ، ئەوەندە بەحسی لاوچاکی‌و خانەدانی تووم کردی‌یە ، لێت مەعلووم بی چەند شەوە خەزالی بابان‌وێران خەو لە چاوی نەکەتی‌یە •

ئەمان سەرت لێ‌نەشێوێ ، لێت‌نەگۆڕێ ، چار کارەکەری هەر یەكێ بە یەکی دەڵێ ئەمن جوانــم • یەکیان ناوی خووبی‌یە ، ئەوی دی نــاوی ئەستی‌یە ، ئــەوی دی ناوی ڕابی‌یــە ، چارەمینیان ئــەســمەرە جوانی لەهەرسێکان بڕی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، دەروێش عەلی هەرکی‌یە سواردەبۆوە لەکەرێ سپیی بەغــدایی‌یە • دەچۆوە نــاو عێل‌و عێلەساتی ڕەوەندان ئەوێ شەوێ خۆی خەلاس کردی‌یە •

کاکە لاسی ماڵ‌وێران هەر دوو پێی ماندی‌یە • لەناو کڵاشی هاتیتە دەرێ بارەکی تۆزو خۆڵ لێ نیشتی‌یە • هەردوو لێوی سۆری خورمەیی‌یە ڕۆژی موبارەك ڕەشی کــردی‌یــە • خــۆ ڕوومــەتی گوڵ‌گوڵی ئــەو جوانی‌یەی‌لێ‌بڕایە لەبەر ڕۆژی قودرەتی‌یە • عومری دوو ساعات بــە پێ نەرۆیشتی‌یە • پەرچەمی سۆری شاردیتەوە لەبن بەتیەی زەردی عەنتابی‌یە • کەشکۆڵی ڕەشی مووسڵی‌یە بە دەستی چۆپەی هەڵگرتی‌یە • بە دەستی ڕاستەی دەستی دەداوە عەسای سۆری دیاربەکری‌یە • لــە ماڵی یەکەم پێ‌دا ڕۆیشتی‌یە • بەڵاَن دەروێش تەعریفی ماڵێ مەلانەبی کردی‌یە • دەیگۆ ئەو ڕەشماڵەی لەسەر بیست‌و پێنج‌دیرەگانە ئەوە ڕەشماڵی ماڵێ ئاغا مەزن مەلانەبی‌یە • دوازدەی دیوەخانە ، سێزدەشیان لەبۆ ماڵێ دابڕی‌یە • چارباغی خەزاڵێش لە دووری ڕەشماڵێ چار کارەکەری ڕاگرتی‌یە • خەزاڵیش کابانی ماڵێ‌یە تاقە کیژێ بابی‌یە • یەك برای هەیە لە داك‌و بابی‌یە ، ئەویش ناوی

محەمەدە ، بەویش دەڵێ پسپۆڕی شوانانە ، هـەمـوو ڕۆژێ لەگەڵ نـۆ شوانان دەچێتەوە دەرێ بە تەمامی‌یە • بە خۆی گەورەیە لە ماڵێ ، بە خۆی خانەدانەیە بنەماڵێ مەلانەبی‌یە • ئەو قسەی خەزاڵ بیکا ڕەت‌نابیتەوە جارەکی دی‌یە •

گەلی برا ینە گەلی برادەرینە ، کاکە لاسی ماڵوێران قەت دەرویشی نەکردی‌یە ، قـەت دەرویشی نەدیتی‌یە • گەیشتە نـاو عێلو عێلەساتێ خەیلانی‌یە • حەفسەت ماڵە بە تەواوەتی‌یە • ئەوەل مانگی بوهارێ‌یە گیا لە عەرزی‌یە • گەیشتی‌یەئەوەل ماڵی پیرێژنەکی ، ئـەو پیرێژنە گەلەک کەونە دنیای زۆر دیتی یە ، زۆر های‌و هووەکی دەکێشا دەیگۆ گەلەکم برسی‌یە • ڕوونم لۆ بینن لەگەڵ کەرەی ڕۆژی‌یە •

ئەو پیرێژنە دیقەتی دەدا کاکە لاسی‌یە • گازی دەکرد سەرشـینێ سەربەتاڵێ سەرێ خۆ بتێن لە خمخانێ ، ئەوە دەرویشی نان‌و کەرەو ڕوونی نی‌یە • ئەوە جێی سەرو کلاوی دیارە ، جێی‌قەلەمی باری لی‌نیشتی‌یە • ئەوە هەر بەگزادەیە پاشازادەی ولاتی‌یە ، داخوا ئاشقی چ کیژۆلەکی خەیلانی‌یە • ئەوە دەرویشی کەرەو ڕوونی نی‌یە ، ئەوە دەرویشی نان‌خواردنێ نی‌یە • ئەو سەرەم لەبەر هەتاوێ سپی نەکردی‌یە ، ئەگەر هەبی ئـەو دەرویشە ناوی لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، ئاشقی خەزالێ کیژی مەلانەبی‌یە •

ئای لـە من ماڵوێرانێ ، ئای لـە من سەرگـەردانێ ، ئای لـە من خانەوێرانێ ، کەسەک نی‌یە جوابەکی بگەینیتە خەجیج خانێ • لۆمن دابەستی شینێ لەگەڵ گریانێ • کاکە لاسی خۆشەویستی تاقانەی بابی کەتیە لەناو غەریبستانێ •

کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە گوێی‌لە پیرێژنێ زۆر ڕانەگرتی‌یە • زانی پیرێژنی کەونەساڵ دنیای گەلەک دیتی‌یە ، ئیشی لێ‌ئالۆزکردی‌یە • سەری خۆی لەبەر هەتاوی سپی نەکردی‌یە • نە ڕوونی ویستی‌یەو نە نانی ویستی‌یە ،

دەچۆوە پێش ڕەشماڵەکی دیکە ڕادەوەستا های‌و هووی دەکێشا بە نیازی دەروێشی‌یە • ئەوەندەیان ڕوون دەدا کاکە دەروێشی ئەو کەشکۆڵە ڕەشەی مووسلی پڕکردی‌یە • قۆتی دەدیتەوەو ڕوونی تێ‌کردی‌یە ، کەشکۆڵی بەتاڵ‌کردی‌یە • عالەم دەیزانی مرازو مەخسوود کاکە لاسی ئەحمەدبەگی شارەزووریێ ڕوون خڕکردنەوە نی‌یە ، مەخسەدی دیتنی خەزاڵە شۆڕێ کیژێ مەلانەبی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، دارە تووەکی گەلەک گەورە لەپێشی ماڵێ خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی گەلەک قەدیم هەیە بە بێ قەیدی‌یە • کاکە لاسی ماڵوێران ئەو تەعریفەی دەروێش عەلی هەرچی لۆی کردی‌یە ، چاوی بەو ڕەشماڵە گەورەی کەتی‌یە • لەسەر بیست‌و پێنج ئەستوندانە ، دوازدە ئەستوندی دیوەخانە ، سێزدەشی ماڵە بە بێ قەیدی‌یە •

ئەوێ ڕۆژی لە بەختی کاکە لاسی‌یە ، بەرەمەشکەی سێ‌ڕۆژیان گەرم‌کردی‌یە • خەزاڵیش لەبەر ڕوون گەرم‌کردنێ لە ژۆرێ گەلەک مشەوەشە ، قەزمەو تیلاکی دانایەسەر عەرزی‌یە • دوو مەمکی جۆت سێوی پڕتەوی‌یە • گەردەنی شووشەی بن هەوری‌یە • ناوقەدی کشمیری‌یە • کراسی بەری دەنک‌هەناری‌یە • ئەو جۆتە بسکە لە بن گۆی کەمبەران خۆیان بەدەرێخستی‌یە • لۆیە مەشوورە پێی دەڵێن خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە .•

ئەگەر دەپرسن لاس‌و خەزاڵ چی‌یە ، ئۆباڵ بەملی من دەڵێم ئەوە بەیتی کوردی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، کاکە لاسی ماڵوێران کەشکۆڵی ڕەشی پڕ لە کەرەو ڕوون کردی‌یە • بەڵان لەبن دارێ تووێی دانیشتی‌یە • حێشتانە گەرمایە گیا لەسەر عەرزی‌یە • ئەوەڵ مانگی نیسانێ‌یە گوڵ پشکفتی‌یە •

هایو هووەکی دەکێشا خۆی کەڕو لاڵ کردی‌یە • منداڵ ئەوەندە دەورەیان لە کالە لاسی دەدا ، کاکە لاسی ماڵوێرانیان بێ هۆش کردی‌یە • کاکە لاس بە دەستی ئیشارەتی لێ‌کردی‌یە ، خـۆی پیشان دەدا بـەلاڵو بە کەڕی‌یە •

ئەسمەرێ دەگۆتە ئەستی‌یە ، ڕابی دەگۆتە خووبی‌یە ، لە خۆمێ بێ کەسێ لە خۆمێ ماڵوێرانێ ، سەرێ خۆت وەرە بنێ لە خمخانێ • دنیامان گەلەک دیتی‌یە ، دەروێش‌و مریدو شێخمان چاو پێ کەتی‌یە ، دەروێشی وەکی ئەوەمان نوورانی نەدیتی‌یە • هەردوو بناگوێی گەلەک زەردە ڕۆژی موبارەک کاری لێ‌نەکردی‌یە •

ئەسمەر دەهاتە خزمەت کاکە لاسی دەستی لۆ بلند کردی‌یە • دەوی بەش دەبۆوە تەمەشای دەکرد بە تەمامەتی‌یە • سەیری سەرو سیماو شانو سیمای دەکرد ئەوە دەروێش‌نی‌یە • ئـەوە ڕۆستەمە تازە لە مازەندەرانێ هاتی‌یە • ئەوە ئەسکەندەرخانە مەملەکەتێ تەورێزی داگیرکردی‌یە • یـا قوبادبەگی بتلیسی‌یە ، یان عەبداڵبەگی بۆتانی‌یە ، یان کاکـە مەمە ئاشقی زینێ‌یە لە شاری یەمەنێ هاتی‌یە ، یان قەرە هاتیتەوە مەملەکەتێ گاگەشان لە بۆ گوڵەزەرێ عەلی باشاغان بە دلداری‌یە ، یـان وەلی‌بەگی سەعیدبەگی هەریربەگی‌یە ، ئاشقە لە ئەیشەگولێ بابەکەی بابم بە تەمامەتی‌یە •

ئای لە من دڵ کولێ ئای لە من دڵ بریندارێ ، کەس‌نی‌یە جوابەکی بـە ڕاستی‌بداتە بەژنی خەزاڵێ • خەزاڵیش ئەوڕۆکە کابانە لە لایێ ماڵێ •

ئەسمەریش ڕادەوەستا هەر تەماشای بەژنو باڵای لاسی کردی‌یە • لێی دەپرسی دەروێشی نوورانی‌یە ئەو ڕۆحەت ببی بە قوربانی‌یە • مەخسـەدی توو ڕوونەو مەخسەدی توو نانەو مەخسەدی توو دەروێشی‌یە ، مەخسەدی توو خوری‌یە ، مەخسەدی توو پارەو پوولە • ئاغاژنێ مە لە ماڵە ئەمرت لەسەر چی‌یە ؟

دەروێشیش قســەی نەکردی‌یە • مەخسەدو مرازی دەروێشی بەژنی خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە •

ئەستی گاز دەکا ئەسمەرێ ، خەزاڵە شۆڕێ کازت دەکا ، دە وەرە ئیشیو کارێ بەجی‌مێڵەو زۆر عەیبەو بەبێ قەیدی‌یە • دەورەتان لە دەروێشی دایەو دەورەتان لێ‌گرتی‌یە • دەڵێی جارەکی دیکە قەت دەروێش‌و فەقیرتان نەدیتی‌یە •

ئەسمەرێ دەگۆتە ئەستی‌یە ، دەتوو وەرە چاوی خۆت بدە چاوی دەروێشی نوورانی‌یــە • دەڵێی‌ی ڕۆستەمە لــە مازەنــدەرانێ هاتی‌یە • دەڵێی‌ی ئەسکەندەرە لە شاری تەورێزێ خۆی بەپاشازادە زانی‌یە • دەڵێی‌ی سولەیمانێ‌بەگە لە شاری هەریرێ لەسەر تەختی دانیشتی‌یە • سەرشــینێ سەربەتاڵێ خۆ ئەوە دەروێش نی‌یە •

هەردوو کارەکەران چاویان لە چاوی کــاکــە لاسی بڕی‌یە • دیسان ئەستیش هاتی‌یە • ئەستیش خەزاڵی لەبیرکردی‌یە • جاری سێ‌یەم دیسان خووبی هاتی‌یە • هەرچار کارەکەر دەورەیان لە کاکە لاسی دەدا چاویان لە چاوی کاکە لاسی بڕی‌یە • کاکە لاسم گەلەک شلکە گەلەک ناسکە گەلەک نەرمە لەبەر جوانی‌یە •

کاکە لاسیش خۆی لاڵ‌و کەڕ کردی‌یە ، قسە ناکا بە زاری‌یە • مرازو مەخسوودی دڵی ئەوەیە چاوی بکەوی بە بەژنی خەزاڵەشۆڕێ کیژێ مەزن مەلانەبی‌یە •

خەزاڵە شۆڕێ لە ماڵێ گەلەک ماندی‌یە • تاریک‌و ڕوونی ئــەوێ ڕۆژێ کردی‌یە ، بەرەمەشکەی سێ‌ڕۆژانی گەرم کردی‌یە • لە هیزەو لــە مەنجەڵانی کردی‌یە • ئەمان سەری ڕووتە هــەردوو دەستی بــە دیرەگەی ڕەشماڵێ گرتی‌یە • سەری خۆی دەهینا دەرێ بەبێ دەنگی‌یە • گازدەکا شەرم‌و حەیاو نی‌یە ، ئەسمەرە ئەستی‌یە ڕابی‌یە خووبی‌یە • ئەمنو لە ماڵێ بە

تاقی تەنێ بەجێهێشتی‌یە • نازانن باوی گرانم مەلا نەبی لە دیوەخانێ لەبەر قاوەی ڕۆنیشتی‌یە •

وەکی کاکە لاس چاوی بە خەزاڵێ کەتی‌یە ، دەتگۆت ڕۆژە تازە لە لایێ مەشریقێ هەڵاتی‌یە • دەتگۆ خەسرەوە تازە شیرنیان لۆ بردی‌یە بە بووکی‌یە • دەتگۆت ماڵ ماڵە ئاشقی تەوریزی باویلاغەی میرهۆمەری‌یە • دەتگۆت سیامەندە تازە لە سیپانی چاوی بە بەژنی خەجۆی کەتی‌یە •

کاکە لاسی ماڵ وێران هەر دوو دەستی بڵندکردی‌یە • مناجاتی لەسەر باری تەعالا کردی‌یە ، دەیگۆ خودای گەورەو گرانی لە ژۆری سەری‌یە ، چ سەر ناچیتە بن خاکی گڵی ئەبەدی‌یە • بەبێ ئەجەل نامری‌و بەبێ کەسی‌یە • مرازو مەخسوودی دڵی منت حاسڵ کردی‌یە • ئۆخەی چاوم بە چاوی خەزاڵێ کەتی‌یە •

ئەسمەرێ دەگۆتە خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە ، بە وەی کەمە نامری ئەبەدی‌یە ، بەو محەممەدەی دینی ئیسلامی گرتی‌یە ، بەو شێخ عەبدولقادری گەیلانی‌یە ، بەو عەبدولعەزیزی ئاکرەیی‌یە ، بەو شێخەلاس‌و شێخ ئەستی‌یە ، بە سوڵتانعەولای عارەبی‌یە ، بەو حوسێنی غازی‌یە ، بەو قورعانەی سەر ڕانی مەلانەبی‌یە ، ئەوە دەروێشی نوورانی نی‌یە • ئەگەر هەبی لە دنیایێ ئاشقە ، ئاشقی ....(١)

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، وەکی خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە ، لە دڵی تاقیقەو زانیبووی ئەوە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە .• دەیگۆ ئەو روحەت بیی بە قوربانی‌یە ، ئەوشۆکە ئەتوو مێوان بە لە ماڵێ مەزن مەلانەبی‌یە •

---

(١) لێرەدا شریت تەواو دەبێ‌و دەچێتە سەر شریتەکی‌دی لەو تێکخستنەوەی‌دا کلکی بەندی پێشەوە ڕۆیشتووە . ڕەنگە ڕۆیشتووەکە « بەژنی خەزاڵە شۆڕی مەلا نەبی‌یە » بێ . (هێمن) .

براینە برادەرینە ، ئەستیو ڕابیو خووبی هەرچار کارەکەری دەرکردی‌یە • دەیبردەوە بن ڕەشماڵێ مەلا نەبی‌یە ، دەیگۆ ئەوشۆکە میوان بە لە بابی من ئاغا مەزن مەلا نەبی‌یە ، بزانە دەستو کەرەمو دیاری خەزاڵە شۆڕێ چی‌یە •

کاکە لاسی ئەحمەدبەگی‌یە چاوی بە چاوی خەزاڵێ کەتی‌یە ، دەیگۆت ئەو دلەت دەکەم بە قوربانی‌یە • چارسەت سوارو پێنسەدخولامو شەش‌سەت نۆکەرم لە شارەزووری لەبەر چاوی تۆو بەجێ‌هێشتی‌یە •

ئای لە من غەریبێ ، ئای لە من بێ تەبیبێ ، ئای لە من بێ نسیبێ ، کەس نی‌یە جوابەکی بداتە دایکی گەورەوگرانم خەجیج خانێ عارەبی‌یە • بلێ کاکە لاست کەتیە لە وڵاتی غەریبی‌یە •

بەڵان دەلێ دەیبردە دیوەخانێ ئەو نیشانانەی دەروێشی هەموو بە خەزالێ گۆتی‌یە •

خەزاڵ دەیگۆت باشم زانی‌یە کە بەژنی تۆو دەروێش نی‌یە ، لاسە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە • سەری وەیسیو مەلا نەبیت ئەوشۆ دەکەم بە قوربانی سەری‌یە • بەڵان خەزاڵەشۆر لەبەر جوانی کاکە لاسی ئاگای لە دوو زمانیی کەرکانە کەچەلی نی‌یە •

وەکی کاکە لاسی دەبردە ژۆرێ ما لە دیوەخانی سەری بە ژۆرێ داگرتی‌یە • کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، بەگزادەی جافو شارەزووری‌یە • دەچوو سەلامەکی سەرسەلامی لە مەلانەبی کردی‌یە •

مەلا نەبی دەیگۆت بەخێر بێی سەرچاوێ مامی‌یە • دیارە ئیشو کارت ئیشو کاری دەروێشی‌یە ، ڕێشت گەلەک نێزیکەو دوور نی‌یە •

دەیگۆ مامی گەورەوگرانم ئاغامەزن مەلانەبی‌یە لە ڕەواندزێ هاتیمە

دەچمە مۆسلێ غەریبی‌یە • ئەورۆکە زانیتم دیوەخانی تــوو جێی خانەدانانە بەناووناوبانگە لە ناوعێلو عاشیرەتی جافو بلباسو خەیلانی‌یە •

دەیگۆ بەخێریێی سەرچاوێ سەرچاوێ مامی‌یە • دیارە قسەو زمانت ئی ئەو مەملەکەتەی نی‌یە •

دەیگۆ بە عەسلم خەلکێ ئێرانی‌یە ، ڕێـم کەتیتە ئـەو مەملەکەتەی شـــارەزاییم بەکەس‌نی‌یە • دەرویێشم دوعاگۆمە ، دوعــام گەلەک گەلەک بەخێرو بەرەکەتە ، ئوممەتەکی گەلەک گەلەک بوسولمانـم لـە ئوممەتی محەممەدی‌یە •

مەلانەبیش بــە خــۆی مەلایە ، یەقینی بــەو قسەی هاتی‌یە • زۆر بەخێرهاتنی کـــاکـــە دەرویێشی کردی‌یە • نازانی قاسیدی خەزالێ کیژی مەلانەبی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، ئــەوێ ڕۆژێ بە تەقدیری ئیلاهی‌یە ، نیوڕانێ شیویان لێ‌نایە دۆینەیە بــە پونگی کۆسرەتی‌یە • کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە بە عەمری خۆی شیوی دۆینەی نەخواردی‌یە • نیوڕانێ کارەکەر شیویــان دەهینا دیوەخانێ مەلانەبی‌یە • دایان دەنا لەپێش مەلانەبی‌و کاکە لاسی‌یە • کاکە لاسی چاوی بــەو شیوەی کەتی‌یە ، دەلێ دەیێشا تفی لــە عەرزی ڕۆکردی‌یە • دەیــگۆ ئــەو چشتە شین‌شینانە لەناو ئەو شیوەی چی‌یە ؟

مەلانەبی دەیگۆ دەرویش دیارە ئەتوو دنیات نەدیتی‌یە ، گەلەک فەقیرو گەلەک غەریبی فکرت کەتیتە سەر دینداری‌یە • ئەوە شیوی دۆینەیە لــە مالێ مەلانەبی‌یە • گەلەک موبارەکو خۆش‌و تەبەڕوکە شیوی وا کەس نەیخواردی‌یە • چونکی ئەو دۆیە دۆی مەڕێ مالێ مەلانەبی‌یە ، خەزال ئەو مەشکەی هەژاندی‌یە ، پونگیش پونگی چیای کۆسرەتی‌یە ، وەیسی زاوابە

قاسیدی لەبۆ خەزاڵە شۆڕێی بە دیاری هەناردی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، کاکە لاسی ماڵوێران سێ چار ملاکی لەو شیوەی خواردی‌یەو بە زیادی کردی‌یە • مەلانەبی سەری لێ بادەدا قەشمەری پێ‌کردی‌یە • دەیگۆ لەو تەعامەمان زەریفتر نی‌یە دەروێشی نوورانی‌یە •

ئەوێ ڕۆژێ تا ئێوارێ لەگەڵ مەلانەبی قسەو گفتوگۆی کردی‌یە • فەرزی نوێژێی بەجێ‌گەیاندی‌یە • مەلانەبی دەیزانی ئەو مێوانە نوێژکەرە گەلەکی خۆش‌ویستی‌یە •

پاشی مەغریبێ داهاتی‌یە ، شوانو شوانەوێڵە دیوەخانیان لە مەلانەبی گرتی‌یە • دەیگوت بابی خەزاڵە شۆڕێو محەممەدی مەلا نەبی‌یە ، زانیتمان دەروێشەکی گۆیندە ئەورۆ هاتی‌یە • دەبی هەندەک بەیتمان لۆ بلێ لەگەڵ بەندی‌یە •

خەزاڵێ بابانوێران لەو دیوی چیغێ گازی شوانانی کردی‌یە ، دەیگۆ ئەو سەگو سواڵانە دەشکێنن لەجێیان ناوی مەلانەبی‌یە • خۆ ئەوە دەروێشی گۆتنێ نی‌یە ، دەروێشی بەیتی‌یە ، مەستدەکاتەوە شێخو سەییدی محەممەدی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی هەڤاڵینە گەلی دۆستینە ، شوانو شوانەوێڵە وازیان لە کاکە لاسی نەدەهینا بە زۆری‌یە • دەستیان بە گەڕەلاوژەی کردی‌یە • شوانەک بەندەکی گۆتی‌یە ، تۆبە دەگەیشتەوە کاکە لاسی‌یە •

کاکە لاسی دەیگۆ خودای لە ژۆری سەری‌یە ، خۆ بە خۆت عالمو زانای چ بەندو بەیتم نەزانی‌یە • ئەمان نازانم چ ڕێکبێخم چ بلێم بە بێ قەیدی‌یە ؟ •

کاکە لاسی ماڵوێران بە بێ چارە دەماوە دەستی بە بەندان کردی‌یە • بەڵان شوانو شوانەوێڵە گوێ‌یە خۆیان ڕاگرتی‌یە • کەرکانیش لەناو شوانان دانیشتی‌یە • هەرچار کارەکەرێ مەلانەبی‌یە ئاگریان لە جەرگی بەردەبوو لە بـۆ کاکە لاسی‌یە • ئەمان لەبەر خەزاڵە شۆڕێ گەلەک گەلەک شەرمیان کردی‌یە •

خەزاڵەشۆڕێ بابانوێران دوعای دەکا بـە دڵی‌یە ، خوایە کەنگێ شەوبێ دیوەخان چۆڵ بێ ، بگەمە خزمەت کاکەلاسی ئەحمەدبەکی‌یە • ئای لە من خۆشەویستە ئەو مێوانە ، ئاشقە ئاشقی هەردوو دڵانە • دەردی دڵداری دەردەکی گەلەک گرانە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە ، کاکە لاسی دەستی بـە بەندان کردی‌یە ، بەبێ ناچارەبی‌یە • دەیگۆ خۆزگە بە خۆزی‌داران دارەک بوومایە لـە داری بی‌یە ، شین ببوومایێ سـەرم بگەیشتایە عاسمانێ ، بنم بگەیشتابوایە سەر عەرزی‌یە • ئەمن دۆم بیانبڕیبوومایێ بە حوکمێ مشارو تەوشی‌یە • بیانکردمایە تەشـیەکی جوانی دۆمانی‌یە • سـبیانانو ئێواران خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە مەرەزی پێ‌بڕێستمایێ بە دەستی‌یە ، بە کە یفێ دڵی‌یە • لێ‌یان بپرسیبوایێ ئەسمەرو ئەستی‌و ڕابی‌و خووبی‌یە ، بیانگۆتایە خەزاڵە شۆڕ ئەو مەرەزو کرەت لەبۆ چی‌یە ؟ بیگۆتایێ لەبۆ رانکو چوغەی کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە •

دیسان کاکە لاسی دەڵێ خۆزگە بەخۆزی‌داران ئەمن دارەک بومایی لـە دارێ هەرمێ‌یە ، سـەرم بابە بچەقابوایە لـە بن عەردی‌یە • بـەڵان بیانبڕیبومایە سبیانانو نیوڕانان وەستاکاران بە حوکمێ مشارو تەوشی‌یە • دۆم بیانبردمایە بە حەڵاڵی‌یە ، بیانکردمایە تیرۆگەکی سەر ڕەنگاوڕەنگی‌یە • ئەمان سبیانان خەزاڵە شۆڕێ بابانوێرانێ مەلانەبی ،نانی پێ‌بکردمایێ لەبەر خاتری ئەوەندەی جاروبار بیدابومایە لە شلکەی ڕانی‌یە •

کاکە لاسی ماڵوێران دەڵێ براینە برادەرینە گەلی خزمینە گەلی شوانینە گەلی بەرخەوانینە ، ئەوڕۆکە ڕێم گەلەکە نێزیکەو دوور نی‌یە • لە کۆسرەتی شاڵەبەگیانم چاو پێ کەتی‌یە ، ئەو بەندەم لە شوانو شوانەوێلان بیستی‌یە • بەلاَن خۆزی‌یە بە خۆزی‌داران بەژنێ خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە لەبۆ من بمابوایێ بە دارێ سووسنی‌یە ، لەبەر خۆی بکردایێ کراسەکی شینخاوی مەلەزی‌یە • ئەمان لەبن ئەو کراسەی ریسکاینە جۆتە سێوی کاڵی تەورێزی‌یە ، لە من مەعلوومە ئەو جۆتە سێوە هێشتان بای سەر دنیایەی پێ نەکەتی‌یە • هەنگینێ لەکنە من خۆش دەبوو خەزاڵ ئەو جۆتە سێوەی پێشکێش بکردایە بە دەستی لاسی ئەحمەد بەگی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە وەکی کاکە لاسی ئەو سێ بەندەی گۆتی‌یە ، شوانی ماڵوێرانو سەگباب گۆپالیان لێ ڕاستو چەپ کردی‌یە هەڵدەستان لە لاسی لێی بدەن لە دیوەخانێ مەلانەبی‌یە ، هەڵدەستان لە کاکە لاسی بدەن لەپێش مەلانەبی‌یە • مەلانەبیش دەیگۆت ئاماقوولیو کردی‌یە خۆ هەر کیژێ من ناوی خەزاڵ نی‌یە •

خەزاڵە شۆڕێ بابانوێران ئیشەکەی لێ کاکە لاسی پینەکردی‌یە ، دەیگۆ هەر خوێڕووەکی بێتە دیوەخانی بابی من دابنیشی سەعاتەکی‌یە ، دەبی بابی من بشکێنی لە مەجلیسو دیوەخانی عێلو عاشیرەتی بڵباسو باڵەکی‌یە • خۆ هەر ئەمن ناوم خەزاڵ نی‌یە ، هەزار کیژە ئاغاو کیژە ڕەوەندو کیژە کوێخا هەیە ناویان خەزاڵێ ڕەوەندو سوورچیو بۆڵیو باڵەکی‌یە •

بەلاَن براینە برادەرینە گەلی خزمینە ، کەرکانی ماڵوێران گوێی لەو قسانە باش ڕاگرتی‌یە .• دەیگۆ بەو خوایەی نامری ئەبەدی‌یە ، بەو قورعانێ سەر ڕانی مەلا نەبی‌یە ، ئەو ماستە مووەکی تێدایە ، ئەو دەروێشە دەروێشی نانی نی‌یە • ئەگەر ئەو دەروێشە هەبی قاسیدی چاوی خەزاڵێ مەلانەبی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، کەرکانی ماڵوێران خۆی مات کردی‌یە ،

خەوی لە خۆی ئێخستی‌یە • شوان وئەختیارو بەرخەوان دیوەخانیان لـۆ مەلانەبی چۆل کردی‌یە • خەزاڵ گازدەکا ئەستی‌یە ، بینەدەرێ سەرەنازێ عەجەمی‌یە ، لەبۆ دەروێشی رابێخی لە بنەبنەی دیوەخانێ بە تاقی تەنێ‌یە • باویشم بالە دیوەخانێ نەنووی بێتە مالێ ، بای سـەرانی ئەوشۆ گەلەک ساردە دێ ، نەکو سەرمای بێ ئەختیارەو تاقەتی نی‌یە •

دەیگۆ کۆرە بم ئێوارێ شوان شیویان لـە دیوەخانێ خواردی‌یە ، جێیان گەلەک گەلەک بێ لـەزەت کردی‌یە • دەبی بابی مـن مەلانەبی‌یە ئەوشۆ لە مالێ بنووی بـە بێ دەنگی‌یە • چونکی دیارە ئـەو دەروێشەش گەلەک نوورانی‌یە • شەو نوێژێ دەکا هەتا دوو ڕکەعەت نوێژی سبیانێ بەجێ‌دێنی لەبۆ خودای بە بێ دەنگی‌یە •

سەرەنازیان لە دیوەخانێ لۆ کاکە لاسی ڕاخستی‌یە • دایان‌دەنا بـن سەری بالیفەکی گوڵگەزی‌یە • ئەسمەرو ئەستی‌و ڕابی‌یە لە قسەی خەزالێ تێدەگەیشتن ئەوهەیان زانی‌یە کە ئەوشۆ خەزالە شۆڕ دەچیتە باغەلی کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە • ئەسمەرو ئەستی دەیانگۆ ئەو دلەی مە هەردووک لەبۆ توو مردی‌یە •

کاکە لاسی ناوی خودای گەلەک دەهینا ، زیکرو ئیللەلای کردی‌یە • ڕێ‌بزری کردی‌یە • مەلانەبی‌یان بە دوو بەرەی نەخشین لە لای داپۆشتی‌یە •

ئەمان دەلێ بای سەرانی دێ ، خەزالە شۆڕ دەلێ ئەسمەرە ئەستی‌یە ڕابی‌یە خووبی‌یە ، بای سەرانی گەلەک دێ ، بابم گەلەک گەرم داپۆشن نەکو سەرما کاری لێ‌بکا ئەختیارەو تاقەتی نی‌یە • دەستی دەداوە کوتکەکی بەیبوونی دارمەلحەم هـەر بیستو پێنج سـینگی دەورەی ڕەشـماڵێی قایم کردی‌یە • ئەو بیست‌و پێنج ئەستوندە لە خاسەڕەنگی‌یە ئەو ڕەشماڵـە بیست‌و چار تەختەیە بـە کارەمووی بـە بێ قەیدی‌یە • چل‌وچار ڕستەی لێ‌قەیم‌کرایە هەمووی لە خاسەڕەنگێ‌و لە ئاوریشمێ تەورێزی‌یە • ڕەشماڵێ

ماڵێ مەلانەبی‌یە لەناو حەف سەت ڕەشماڵان جوانەو دیارە قەت تاکی نی‌یە •

مەلانەبی خەوی لێ‌کەتی‌یە ، کارەکەری دەکن مەلا نەبی هەموو نواندی‌یە • خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە دڵی قەرار نەگرتی‌بە • هاتوچۆی دەرێی کردی‌یە • ماینی هەموو دەبەستەوەو مەڕو مەڕداری هەموو تەمەشاکردی‌یە • هەشت شوانی لەناو مێگەلان دیتی‌یە بەلان کەرکانی بزرکردی‌یە • حەمەدی برای گەلەک فەقیرە لە لایێ ماڵێ خەوی لێ‌کەتی‌بە • ترسی لە کەرکانی پەیاکردی‌یە • بەلان کەرکانی قەحبەباب لە مابەینی دیوەخانو ماڵێ لەبن چیغێ لەبن ڕوانگەی ڕەشماڵێ خۆی ماتکردی‌یە • سەری خۆی لەناو قاپووتی قەیم کردی‌یە • چونکی ئیشی دووزمانان هەر ئەوهایە بە ئاشکرا نی‌یە بە دزی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، وەکی شەو تێ‌پەڕی‌یە ، خەزاڵە شۆڕێ چاو بەنگی‌یە چاوی خۆی بە کلی شاری سابلاغێ ڕەش کردی‌یە ، بسکی خۆی لوولدەدا بە گوڵاوێ بە سووسنێ بە عەترێ بە سومبولێ ، خۆی بۆن خۆش دەکرد بە جەوزێو بە قەنەفلی‌یە • کراسەکی گوڵ‌گوڵی لەبەرەخۆی کردی‌یە ، دوگمەو قەیتانو هەیاسەی هەمووی لە خۆێ قایم‌کردی‌یە • کەمبەرەی بیستو چارگۆی لە پشتی گیرکردی‌یە ، دراوو لاسەرەو کرمۆکەو بن‌کەوشەو خڕخاڵی هەمووی لە خۆی قایم‌کردی‌یە • خۆی ڕێک‌دێخست بووکانی‌یە ، دەچیتە خزمەت کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە •

کاکە لاسیش لەبەرەخۆی دادەکەناند بەرگی دەروێشی‌یە ، کەوکەبەی شاهی لەسەر شانی‌یە ، پرچی سۆری بەدەرئێخستی‌یە ، بەتیەو جەمەدانی فڕێ‌دەدا ڕۆژی موبارەک لە هەر دوکیان لە کۆسرەتی هەلاتی‌یە •

خەزاڵ دەچۆ خزمەت کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە • کاکە لاسم لەسەر مافووری بلند دەبوو ڕادەوەستا بە وسکتی‌یە • هەردوو دەستی دەهاویشتە

سەر ملی خەزاڵە شۆڕێ مەلا نەبی‌یە • دەوی لەسەر هەر دوو ڕوومەتی دادەنا بیست‌و چار ماچی لێ‌کردی‌یە • ئۆباڵ بە ملی ئەو کەسەی ئەمن لێم‌بیستی‌یە •

بیست‌و چار ماچی لە هەردوو ڕوومەتان وەرگرتی‌یە • لە شەکرێ شیرن‌ترە ، لە قەندی بە تام‌ترە ، خۆشترە لە ترێی تایەفی‌یە لە شێوی خەلاّتی‌یە لە لیمۆی مەندەلی‌یە لە هەناری شارەبانی‌یە ؛ لە گەزۆیێ لە دارێ لە مێوژی لە عەمباری‌یە • خۆشترە لە ئاشقی دنیایێ لە ڕووحی شیرن‌ترێ • براینە برادەرینە کاکە لاسی بەچاکتر زانی‌یە • دەیگۆ تەخت‌و سەڵتەنەتی شارەزوورێت دەکەم بە قوربانی‌یە ، سەری خۆمت لۆ دادەنێمە سەر گیایێ بوهارێ ، یان وەیسی سەری من دەبڕی بە شیرێ شامسری‌یە ، گۆڕم دەکاتە بن گردی سپی‌یە ، یان سەری وەیسی دەبڕم بە ڕمێ هەژدە گەی گورکانی‌یە ، دەینێرم لەبۆ شارەزوورێ لەبۆ خەجیج خانی عارەبی بە دیاری‌یە •

خەزاڵە شۆڕێ بابان‌وێران ئەوجار ئەگەر دەمی خۆی پێشکێشی کاکە لاسی کردی‌یە ، سەعاتەکی دەوی لەسەر گەردەنی هەڵنەگرتی‌یە ، خوینی هەمووی هەڵمژی‌یە • دەیگوت خەزاڵە شۆڕێ کیژی مەلانەبی‌یە جوانم لە دینایێ گەلەک دیتی‌یە ، لە سابلاغ‌و لە تەبرێزێ هەتا دەگاتە جوانرۆو دەشتی مەریوان‌و شارەزووری‌یە • ئەمان جوانی وەکی تۆم نەدیتی‌یە • ڕاموسانی وەکی تۆ لە ڕوومەتێ گوڵ‌گوڵی قەت بە تام نی‌یە •

ئای لەبەر ئاگری دڵداری‌یە ، ئەوی ئەو خەبەرەی بداتە وەیسی‌یە ، سوار دەبی لە ئەسپی چارپەل سپی‌یە ، دەست‌داوێتە سەر شیرێ شامسری‌یە ، سەری کاکە لاسی دەبڕی دەیکاتەوە بە خزمەتکاری قەبری‌یە •

خەزاڵ دەڵێتە لاسی ئەحمەدبەگی‌یە ، ئەو سەرەت ببی بە قوربانی‌یە ، سەری خۆمت دەکەم بە قوربانی سەری‌یە ، سەری وەیسی‌و مەلانەبی‌و محەممەدی برات دادەنێم لە ئۆغری‌یە • گفتوگۆیەکی لەگەڵە من بکە

پەیمانەکم لەگەڵ ببەستە پەیمانێ ئاشقی‌یە • بە خۆت دەزانی ئەمن مارەکرایمە لـە وەیسی وسوو ئاسکی‌یە • هەرچەندی بلێی وســوو ناشیرنە ، بەڵاں ڕەشیدە عەگیدە لە ناو عێلە ساتی مە قەت تاکی‌نی‌یە •

خەزاڵیش لـە عەشقی کاکە لاسی ئاگای لـە خۆی نی‌یە • کەرکانە کەچەڵی ماڵوێران ئەو قسانەی هەمووی لە سینگی خۆی وەکوو دەفتەرێ نووسی‌یە •

کاکە لاسیش دەڵێ ناوم لاسە کوڕی ئەحمەد بەگی شارەزووری‌یە • شەش سەت خولاّم‌و پێنسەت نۆکەرو چارسەت خزمەتکارم لە شارەزوورێ بەجێ‌هێشتی‌یە • شێخەزاڵم لەسەر تەویلەو تەویلە بەجێ‌هێشتی‌یە • تەختی جەواهێربەندم لە شارەزوورێ چۆڵ کردی‌یە لەبەر دووچاوی توو خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە •

وەعدەو پەیمانی لەگەڵ لاسی بەستی‌یە • بیست‌و چار ڕۆژی دیکـە یان بیست‌و یـەک ڕۆژی دیـکە دێمەوە دوا دەتبەم بـە زەبـرێ شیرێ شامسری‌یە ، یان دەتهینمە دەرێ لە ناو حەف سەت ماڵێ خەیلانی‌یە ، یان حەف سەت سواران لەگەڵ خۆم دەینم هەموو ڕمیان هەژدەگەی گورگانی‌یە • دەشتی گۆڕێ تووان‌و کانیێ سوراوان بێ گردی‌سپی ، شەرت‌و قەرار وابێ خەزاڵ بیکەمە قەبری وەیسی‌یە • ئەگەر نەهاتمەوە دووت ئەتووم نەبرد بـە حەلاڵی‌یە ، دیارە مووی پیاوان لە لاسی نەهاتی‌یە •

ئای لەبەر عەگیدان ، ئای لەبەر خانەدانان ، خەزاڵ ئەوشۆکە بترسێ لەبەر نەمیم‌و دووزمانان •

خەزاڵ دەڵێ بە قوربانت بی ڕوحی خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • مەلا نەبی بابم باش داپۆشتی‌یە ، هەرچار کارەکەر خەویان لێ‌کەتی‌یە ، هەشت شوانم لەناو مەڕی نواندی‌یە ، بەڵاں کەرکانی سەگباب لـەبەر چاوی من دیـارنی‌یە •

محەممەدی براشم پسپۆڕە گەلەک ماندی‌یە • بەڕۆژ لە دەشتێ‌یە لە لایی ژۆری ئەوەتا خەوی لێ‌کەتی‌یە • ترسی خەزالێ لـە خوای نەبی لە کەس نی‌یە • کاکەلاس ئەوشۆکە سینگی خۆت لۆ دەکەمە بەفری یەکشەوی‌یە ، مەمکی خۆت لـۆ دەکەمە لایەکی زۆزانی ژۆری‌یە ، ڕوومەتی خۆت لـۆ دەکەمە تەختی خەسرەوی‌یە • ئەمان چ بکەمێ قەفێ سمێلێ بگێڕە لەناو ئەوێ باغەلێ بە خۆڕایی‌یە •

بـەلاَن خەزالە شۆڕێ مەلانەبی‌یە ، دەیگۆ بەوەی کـەمـە نامری ئەبەدی‌یە • بەو قورعانی سـەر ڕانی مەلانەبی‌یە ، بـەو شێخەلاس‌و شێخ ئەستی‌یە ، بەو سولتان عەبدوللای عارەبی‌یە ، بـەو حوسێنی غازی‌یە بـە چاوی کاکە لاسی‌یە • ئەمنیش عەگیدو سوارچاک‌و ڕۆستەم‌و شـازادەی وەکی تووم قەت چاوپێ‌نەکەتی‌یە • چەند میرو میران‌بەگی‌و ڕەشیدو خانەدان دەعوای منیان کردیە ، ئەمان حەف سالە بابی من ئەمنی ڕاگرتی‌یە • عومرم لە بیست‌و یێکی‌تێ‌نەپەڕی‌یە • هەموو بوهاران لەسەرەمە دەکا وەیسی‌یە ، دەلێ خەزالێ دەگۆزمەوە بە حەلالی‌یە • بابی منیش بەهانە دەبینێتەوە لـە وەیسی‌یە ، دەلێ ئەمن ژنـم مردی‌یە ، مالـم بێ‌کابانە ، ژنی محەممەدیش دەست‌و پێ‌سپی‌یە • ڕەشمالەکی گچکەم لـۆ تەرخان‌کردی‌یە ، بـە خۆو بەژنەوە ئیش‌و کاری مالی منی پێ‌ناکرێ بە تەواوەتی‌یە •

بەلاَن هەزار جـار ئەو ڕوحەت بی بـە قوربانی‌یە ، ئەگەر بچیەوە مەملەکەتی شارەزووری‌یە ، دابنیشی لەسەر تەختی پاشایەتی‌یە ، خەزالـە شۆڕت لەبیرنەچی یەکجاری‌یە • بەلاَن بە منت نەگۆت جێی دەروێش عەلی ئەوشۆکە لە چ مەملەکەتی‌یە •

دەیگۆ خەزالێ مەلانەبی‌یە ، ئەمنی هینایتە سەرئاوێ سۆران گۆڕێ توان ، ئەمنی هینایتە سەر کانیێ سۆراوان ، ئەمنی لەوێ بەجێ‌هێشتی‌یە • بـە خۆی دەچۆوە ناو هۆبەیێ سوورچی‌یە • شـەرت‌و بتمانەمان ئەوەیە

سبەینێ چێشتان یەکدی بگرینەوە لەسەر کانی‌یە •

ئای لەوێ کەیفێ لەوێ خۆشی‌یە ، وەکی کاکە لاس هەر دوو دەستی لە ملی خەزاڵە شۆڕێ کردی‌یە ، بۆنی گوڵی بەهەشتێی لۆ هاتی‌یە • کاکە لاس وەی دەزانی پیاوو تێر لە دونیایێ نی‌یە ، هەر بە خۆی ڕۆستەمە لە مازەندەرانێ باقی‌یە • هەر بە خۆی ئەسکەندەری تەبرێزی‌یە ، هەر بە خۆی قوبادبەگی بتلیسی‌یە ، هەر خۆی سولەیمان بەگە لەسەر تەختی هەریرێ لە دەشتی سۆران حوکم دەگێڕی دانیشتی‌یە • ئاگای لە نەمیم‌و دووزمانان‌نی‌یە ، ئاگای لە بێ‌ئاقڵی وەیسی نی‌یە • وەیسی گەلەک بێ‌ئاقڵ‌و مل‌هوڕە ، وجوودی کوشتنێ لە کنە وی چ قیمەتی نی‌یە •

کەرکانە کەچەلی بێ‌ئیمان ئەو قسانەی لە سینگی خۆی نووسی‌یە • دەیگۆ ئەگەر سبەینێ ڕۆژ هەڵبێ لە کۆسرەتێ شاڵەبەگی‌بە ، شەرت‌بێ ئەو قسانە بگەینمە خزمەتی وەیسی وسوو ئاسکی‌بە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، لەو خۆشیەی نە لاس نەخەزاڵ کەرکانیان لەبیر نی‌یە ، ئەمیەتی مەلانەبی لە کنیان چ قیمەتی نی‌یە • ئەستی‌و ئەسمەرو خووبی‌و ڕابیش خەویان لێ‌کەتی‌یە • محەممەدی مەلانەبی لەگەڵ زلێخێ ژنی‌یە ئەوانیش لە ڕەشماڵێ خۆیان خەویان لێ‌کەتی‌یە ، هەر هەشت شوانیش لە ناو مەڕی ئاگایان لە مەحموودی بێ‌زەواڵ نی‌یە • بەلآن کەرکانی سەگباب هەر لە ئیوارێ هەتا پەزی بەیانی گوێی‌لە ماچ‌و مووچان ڕاگرتی‌یە •

خەزاڵ دەڵێ کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌بە ئەمن باغەکم لۆ توو چاندی‌یە بە دزی سەری ئەو باغەی شۆڕ بیوایەوە بەسەر میراتی کاولە ڕەزی • ئەگەر دەستی خۆت باوێی بن سەری من گەلەک دەترسم دەستی توو بتەزی • هەردوو مەمکی من فەریکە شیری تێ‌نەگەڕایە ، بە پەنجان بیکوشی بەلآن بە ددانی خۆت هەردوو لێوی سۆری من نەگەزی •

خەزاڵ دەڵێ کاکە لاسی ئەحمەد بەگی یە ، ئەورۆ گەلەک کەیفخۆشم بە دیتنی ، قەت ناترسێم لەبەر ڕۆژێ مردنێ • ئەگەر وەیسی بمری لەسەر تاتە شوارێ ، مەلانەبی لەسەری بخوینی سوورەتی یاسینێ ، حەمەدی برام بدەنە بەر مەودای خەنجەرێ لۆ کوشتنێ ، ئەمن هەنگینێ بەژنی تو و وەکی لەگەڵ من دانیشتی یە ، لە خۆم ناگرم ماچوموچ خەنانەو چاوڕەش کردنی • هەنگینێ ئـەمن هـەر چاریان بە مەیتی لـە گۆڕێ بن ، تەرک ناکـەم بسک لوول دانو چاوڕەش کردنو خەنەنواندنی • دەردی دڵداری دەردەکی گەلەک گرانە ، دونیاش دەڕوا وەکی سێبەری دارانە • داخوا ئەلعان خۆلی هەر دووکیان لـە چ خاکێکە ، داخوا قەبری هەردووکیان لـە خزمەتچ چاکێکە •

براینە برادەرینە ، ئەوێ شەوێ هەتا کازیبەی بەیانی ئیزهار کردی یە ، کەلەبابی بەیانی گازی کردی یە ، خـەو لە چاوی هەردووکیان نەکەتی یە • جارەکی دەستی خەزاڵێ لەبن سەری کاکە لاسی یە ، جارەکی دەستی کاکە لاسی لەبن سـەری خەزاڵێ چاوبەنگی یە • دوگمـەو سێ ڕیزو قـەیتانی لۆترازاندی یە ، دوو جۆتە فنجانی دەلوعەبیاسی لێ بەدەرکەتی یە • کاکە لاس لە تاریکی یە ، ئەمان دەستی دەگەیاندێ ئەوەندە توندە لەبن دەستی خزی یە •

دوو سەت ماچی ئەوێ شەوێ لە خەزاڵە شۆڕێ وەرگرتی یە • دوو سەت جاریش مەمکی نازداری کوشی یە • باوشکی لێ دەدا دونیای لەبیرنی یە • وەی دەزانی کاکە لاس هەر لەسەر تەختی شارەزووری دانیشتی یە • ئاگاو خەبەری لە کەکانی سەگباب نی یە ، ئـەو دوو زمانی یەی هەمووی لـە سینگی خـۆی نووسی یە • سبەینێ ئـەو خەبەرە دەباتەوە خزمەت ئاغـا وەیسی یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، سبیانێ پێشی ڕۆژهەڵاتی کاکە لاسم لە خەوێ ڕاپەڕی یە • هێشتا چاوی خەوی لێ نەکەتی یە • خەزاڵیش دەچۆوە

جێی خۆی خەوی لە چاوی خۆی ئێخستی‌یە • کارەکەرانی گازکردی‌یە ، یەک لەبۆ نانی‌یە ، یەک لەبۆ ئیشی ناومالێ ، دوانیش بچنە ناو مەڕی‌یە • مەلا نەبیش هەلدەستا دوو ڕکات نوێژی سبیاێی کردی‌یە • چاوی بە چاوی کاکە لاسی کەتی‌یە ، لەسەر بەرمالی ڕوونیشتی‌یە • خەزالیش دەیهاتێ زەردەکەنی‌یە ، دەیگۆ ئەو نوێژەی کاکە لاسی قبوولنی‌یە •

کەرکانی سەگباب ئەنجەتی بە خەزالێ گرتی‌یەو بە کارەکەران گرتی‌یە ، دەیگۆ هەموو ڕۆژێ ئەمن دەچمە دەشتێ ، شوانم لە دوای سەت‌و پێنجە سەر مەڕی‌یە ، نانی سارد دەدەنە من کارەکەریش لەبەر کەیف‌و سەیرانێ نانی گەرمیان لۆنەکردی‌یە •

هەر هەشت شوانیان بەڕێ کردی‌یە • مەڕی کەرکانی لە هەوێزێ مۆلبووەو غەزری‌یە • کارکانی سەگباب مەخسەدی فرتەنەیەو غەزری‌یە •

دەیگۆتە ئەستی‌یە ئەسمەرە ڕابی‌یە خووبی‌یە ، ئەگەر نانی گەرمم نادەنێ ، ئەمن ئەورۆکە ناچمەوە بەر مەڕی‌یە •

کاکە لاسی‌مالوێران پەیمانی لەگەل خەزالێ بەستی‌یەو ئۆگری کردی‌یە • بیست‌و یەک ڕۆژی دیکە بێ خەلاسی بکا لە دەست وەیسی وسووئاسکی‌یە • لە تی ڕەشمالێ چاوی بە چاوی کەتی‌یە • سێ پەنجەی خۆی لە دەوی دەنان لە جیاتی ڕوومەتی لاسی ماچی‌کردی‌یە • دەیگۆت ڕەبی بەخێرێی شۆڕە سوارێ شارەزووری‌یە • دەیگۆت ڕەبی بەخێرێی شۆڕەسواری بەگزادەی میرێ جافی‌یە •

کەرکان ئەوەشی لێ‌بیستی‌یە • دەیگۆ ئەورۆ ناچمە بەر مەڕی‌یە • کارەکەر دەلێن هەر هەشت مێگەل چووینەوە دەشتێ بە نانی ساردی ئیدارەیان‌کردی‌یە • بڕۆ سەرمەنجەلی ماستی‌یە ، نان‌و ماستی خۆت بخۆو مەڕی ڕابدە لە هەوێزێ بە بێ دەنگی‌یە • کەرکانیش گۆپالی لە کارەکەران

هەڵسووڕاندی‌یە ، قەت دەیگۆت ئەو نانە ساردەی نابەمە دەشتێ ئەوڕۆکە لە بۆ بەر مەڕی‌یە •

خەزاڵیش هەردوو چاوی سۆر دەبوون چونکی نەنووستی‌یە • عێجزی کاکە لاسیشی بارگرانایی لێ‌خستە سەر دڵی‌یە •

کاکە لاسی دەڕۆیی‌یەدەرێ لەناو هۆبان کەشکۆڵو عەسای خۆی بە دەستەوە گرتی‌یە • سەرو گوپلاکی خۆی دەپێچاوە وەکی دەروێشەکی نوورانی‌یە •

ئەمان کەرکان مەخسەدی شەڕدامەزراندنەو مەخسەدی شوانی‌نی‌یە • دەیگۆتە خەزاڵێ نانی گەرمم دەوێ نەوەکو ناچمەوە بەر مەڕی‌یە •

خەزاڵیش گەلەک تووڕە بوو هەڵدەستا لە کەرکانە کەچەلی سەر ڕزی‌یە • گۆپالی لە دەستی وەرگرتی‌یە ، دوو گۆپالی دەدا لەناو شانی کەرکانی‌یە • کەرکانیش دەویت دەبۆوە گەلەک بێ‌شەرمەو بە بێ ئەدەبی‌یە • دەیگۆ ئەوشۆکە لەبەر زرم‌وهۆڕی دەست‌لەملانێ خەوت لێ‌نەکەتی‌یە • عەزت لە هەتیمەکی کوردی شارەزووری کردی‌یە ، یان ناوی ئاسە یان ناوی لاسە ، لەبەر ئەوەی ئاگات لەمەڕو ماڵو شوانو کارەکەران نی‌یە •

ئەوجارەش خەزاڵێ مەلانەبی‌یە دوو تفی لەناو چاوی کردی‌یەو گۆپالەکی دیکەی دەخێواندە ناوشانی‌یە •

کەرکان گۆپالی فڕێ‌دەداو شوانی بەجێ‌هێشتی‌یە • خەزاڵیش لە فکرو باسی تێگەیشتی‌یە • کەرکان هەڵدەهات لەبۆ هۆبەی ماڵی وەیسی‌یە • غاری دەداوە لۆ بن گردی سپی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، بەینی هەردوو هۆبان کەندەکی دوورو درێژو قوڵە ئەمان ئەوەندە مەودای نی‌یە • کەرکانی سەگباب لە کەندێ پەڕی‌یەوەو هاوارەکی کردی‌یە • وەیسی لە دیوەخانێ دانیشتی‌یە ، پێی‌لەسەر

پێی دادەنا وەکی میرو بەگلەری‌یە • قەلنەکی مۆدێنی کارەبای پڕ تووتنی شاوری کردی‌یە • چاوشووشە پۆیلە ئاگری لۆ دادەنا لەسەر قەلنەی وەکی خزمەتکاری‌یە • چلکن چاوڕەشی مامی لــە تەنیشتی دانیشتی‌یە ، چلکن چاوڕەشی مامی دەیگۆتە وەیسی وسووکاسکی‌یە ، دیارە ئەو سەگە ئەوڕۆکە قسەکی نووی بە دەست کەتی‌یە • هــەر هاواری دەکرد دەیگۆت ئەنگۆ بگەنە هاواری کەرکانی بزانە کەرکان چی بیستی‌یە •

دەچۆوە ناو عێلی وسوو ئاسکی‌یە ، ئابڕووو نامووس‌و حــەیــای خەزاڵێی بردی‌یە • دەیگۆت مامە چلکن چاو ڕەشە مەڵێ کەرکانە کەچەڵ بێ‌کەس‌و بێ بەشە • بەو خوایەی لە ژۆری سەری‌یە ، بە سوڵتان عەولای عارەبی‌یە ، ئەوی ئەوشۆکە ئەمن لە خەزاڵێم دیتی‌یە ، ئەگەر وەیسی بزانی شەقی دەکا بە زەبری شیری شامسری‌یە بە ڕمی هەزدەگەی گورگانی‌یە ، بــە زرێ‌یە داودی‌یە ڕایدەکێشی بــە کەزی‌یە • ماڵێ مەلا نەبیش تاڵان دەکا لەسەر چاوی خەزاڵە شۆڕێ چاوبەنگی‌یە •

ئــەوی ئەمن ئەوشۆکە لــە خەزاڵێم دیتی‌یە ، ئەو بێ‌ناموسیی‌یەو بێ‌حەیایی‌یەی کردی‌یە ، شـــەرت‌و پەیمانی لەگەڵ هەتیمەکی کوردی دەو ڕووتی شارەزوور گرتی‌یە • ئــەو هەتیمە دوونێ ئێوارێ هــات‌و دەبوایە بمزانیبایە دەروێش نی‌یە • یان ناوی ئاسە یان ناوی لاسی ئەحمەد بەگی‌یە • سەرداری عێلی مەملەکەتێ جافی‌یە • ئەمان سبیانێ زوو لەناو هۆبە وعێل‌و عێلەساتی ڕۆیشتی‌یە • ئەوشۆ هەر لــە ئێوارێ هەتا نوێژی سبیانێ مــەلا کەباری کــردی‌یە ، خــەزاڵی لەســەر مافووری عەجەمێ گەوزاندی‌یە • مەلانەبیش دەتگۆ لبــادە خەوی لێ‌کەتی‌یە • هــەرچــار کارەکەریشــی ئیقناع‌کردی‌یە • حــەمــەدو زلێخی ژنیشی لــەنــاو ڕەشماڵی بــە تەنێ بەجێ‌هێشتی‌یە • شەرم‌و حەیای لە بابی خۆی مەلانەبی نەکردی‌یە ، نەدەترسا لە سام‌و هەیبەتی وەیسی‌یە • دەست لە ملانو ماچ‌و مووچی لەگەڵ کاکــە

لاسی ئەحمەدبەگی کردی‌یە • گفتیشی پێ‌دایە پاشی بیست‌و یەک ڕۆژێ دیکە دێم ، شەش سەت سوارو پێنسەت خولام‌و چارسەت تۆکەران لەگەڵ خۆم دینم ڕادەکێشم بەژنی خەزاڵێ بە زۆرداری‌یە • یان سەری وەیسی دەبڕم دەیکەمە قوربانی‌یە ، خینیشی دەنێرم لە بۆ خەجیجخانی شارەزووری بە دیاری‌یە •

وەیسی دەڵێتە چلکنی خەزاڵێ ماکەر چ جوابی داوە ؟ دەیگۆ وەیسی ئاغا جوابی خەزاڵێ ئەوەهەبوو هەر ئەوهالە بی‌یە • دەیگۆ سەری مەلانەبی‌و وەیسیت دەکەم بە قوربانێ سەری‌یە ، بیست‌و چار ماچان بکە لە ڕوومەتێ گوڵ‌گوڵی‌یە • ماچی تۆو گەلەک گەلەک خۆشە ، لێوی تۆو دەڵێی‌شەکراوە، بۆنی تۆو دەڵێی گوڵی ئەشرەفی‌یە • کلیلی سینگ‌و مەمکانی لۆ ترازاندی‌یە ، ئەو جۆتە سێوەی لاسۆری کاڵە هێشتان پێ‌نەگەیشتی‌یە ، تەسلیمی دەستی کاکە لاسی کردی‌یە ، نەدەترسا لە بەژنێ وەیسی‌یە • نازانی وەیسی غەزەبی سەر عەردی‌یە • ئەگەر سوار ببی لە ئەسپی چارپەل سپی‌یە ، عەگیدەکی گەلەک بەناوودەنگە لەناو کوڕو وسووگرتیان‌و قەپەک‌و مامساڵ‌و خەیلانی‌یان تاکی‌نی‌یە • عالەم هەمووی دەترسێ ڕەواندزو ئاکۆو سابلاغ‌و ئامێدی‌و ئاکرێ هەمووی لەبەر دەنگی وەیسی‌یە • لاسیش منداڵە شێتە نەفامە مەکتەبلی‌یە • دیارە گەردەنی خۆشی بە دایکی ئازا نەکردی‌یە •

ئای لە منێ ئای لە منێ ئای لە منێ...خەزاڵە ، کەس نازانی چ باسەو چ هەواڵە • ئاش‌وەستا لە چ خەیاڵێکە ، ئاشیش لە چ خەیاڵە !

وەیسی وسووئاسکی‌یە ، غەزەبی سەر عەردی‌یە ؛ قەڵنەی مۆدینی کارەبای لە کێشانێ خەلاس کردی‌یە • ڕمی هەژدەگەی گورگانی لە عەردی چەقاندی‌یە • ڕمی هەتا نیوەی شتڵ دەکردە ناو عەردی‌یە • گازی چاو شووشەو چلکن چاوڕەشی کردی‌یە • دەیگۆ لۆ من زین بکەن ئەسپی چارپەل سپی‌یە • ئەوڕۆ سەری مەلانەبی دەبڕم لە گۆشی مەیدانێ وەکی

کاری‌یە • ڕدێنی دەگرم ڕای‌دەکێشم پەتکی مەڕیخی لە مل دەتێم دەیهینمە بن‌گردی سپی‌یە • ئەو بێ ناموسە وا دیارە لۆ من دەکا گەوادی‌یە • ئەوە گەلەک بێ ناموسە گەلەک بێ شەرتە ، ئەوە مەلانەبی نی‌یە • ئیشی وی لەگەڵ من هەر بە گەوادی‌یە • شەرت‌و پەیمانی حەف ساڵە لەگەڵە مە بەستی‌یە • ئەمە دوژمنایەتی نوو دەکەینەوە ، خەزالیشی قەت تەلاق نادەم لەبۆ هەتیوی کوردی شارەزووری‌یە •

لەپێی‌دەکردەوە چاو شووشە جۆتەک چەکمەی عاموودی‌یە ، کڵاوی داودی دادەنا سەر وەیسی‌یە • بەڵام...[1]

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، کاکە وەیسی وەکی ئەو جوابەی ، لەکەرکانە کەچەڵی زانی‌یە ، چلکن چاوڕەشی مامی لە کنی دانیشتی‌یە • غەزەبە غەزەبی سەر عەردی‌یە • گازی چاو شووشەی کردی‌یە دەیگۆ لەپێم بکە چەکمەیی عاموودی‌یە ، لۆم بینە دەرێ زرێی داودی‌یە ، ڕمی هەژدەگەێ گورگانی‌یە ، خەنجەری نیرۆیی حافزی تۆپشکەی لە زێڕی‌یە ، سەڵتەیی ماهووتی‌یە ، شاڵێ حەڵەبی‌یە ، دووربینێ دیاربەکری‌یە • لەبۆ من زین بکە ئەسپی چارپەل‌سپی‌یە ، لێی‌بدە زینی زەردی سابلاغی‌یە ، جۆتەک ڕکێفی حەوێزی‌یە • سواربیم بچمە ناو خانەی زینی‌یە ، بەر مەیدانەکی بکەم لەپێش دیوەخانێ مەلانەبی‌یە • ڕدێنی بگرم ڕایکێشم لەسەر عەردی‌یە • بزانم ئەو کارەساتەی لە دیوەخانی وی ڕووی‌دایە لۆچی ئاگادارو خەبەردار نی‌یە • کیژی وی ئەوەندە بێ ناموسە ، حەف ساڵە مارەبڕای وەیسی‌یە ، ئەلعانیش قەول‌و قەراری بەستی‌یە ئەی هاوار لەگەڵ هەتیمەکی دەو ڕووتی شارەزووری‌یە • دیارە ئەو هەتیوە گەلەک منداڵ‌و نەفام‌و مەکتەبلی‌یە • گەردەنی خۆی بە دایکی ئازانەکردی‌یە • هێشتانەکینێ زەبری

---

(١) لێرەدا دێوێکی شریت تەواو دەبێ . بەندبێژ بەندە نیوە چڵەکەی تێک ناخاتەوە ، لە سەردا بەندەکەی دادەگیرسێنێتەوە . بەندە نیوە چڵەکە ئەگەر فرێش بدرێ چ فەرقەکی وا ناکا .

کاکە وەیسی نەدیتی‌یە • ئەگەر نەمرم لەبن گردی سپی سەری دەبڕم وەکی کاری‌یە • چلکن چاوڕەشی مامی وەیسی‌یە دەیگۆ ئیش نابی بە شێتایەتی‌یە • ئەویش ئامۆزاو خزم‌و کەس‌و کاری گەلەک زۆرە ، شەڕ دامەگیرسێنە بە نوێ‌یەتی‌یە • ئەگەر وەکینێ چارسواران لەگەڵ خۆمان هەڵبگرین بچین ئەوڕۆکە عەسری مێوان بین لە کن مەلانەبی‌یە ، بزانین گفتوگۆی زاری چی‌یە ، بڕوایی بە کەرکانە کەچەڵی مەکە کەرکان گەلەک درۆزنەو وەفای نی‌یە •

دەیگۆ مامی گەورەو گرانم چلکن‌چاوڕەش ، حەف ساڵە دەی‌دەمێ شەرتێ شوانی‌یە ، شەرتی دیکەش وەردەگری لە کن ماڵێ مەلانەبی‌یە • لۆ ئەوەندەی قسەی چاکم لۆ بینی بکاتن لە تەرەفی خەزاڵێ مەلانەبی‌یە ، بزانم هەر حەزی لە وەیسی‌یە ، یان دڵی چ جاجێڵەکی دیکەی گرتی‌یە •

ئەمان براینە برادەرینە چلکن‌چاوڕەش دەیگۆتە وەیسی‌یە ، ئیشی دەبی بە پیاوەتی‌یە • ئیش ناکرێ بە نەفامی‌و منداڵەتی‌یە • وەرە نوێژی عەسرێ بکەین سوار ببین ، چار سواران لەگەڵ خۆمان ببەین بە خزمایەتی‌یە ، بچین مێوان بین لە دیوەخانێ مەلانەبی‌یە ، بزانین قەول‌و قەرارێ خەزاڵێ لەگەڵ مەلانەبی لەبۆ مە چی‌یە یان چ نی‌یە • ئەگەر وەیسی وەیسی بی خەزاڵت لۆ دینم پاشی بیست ڕۆژی دی‌یە ، ئەگەر وەیسیش وەیسی نەبی با خەزاڵ بمینیتەوە لۆ هەتیوی کوردی شارەزووری‌یە • گەلی براینە گەلی برادەرینە ، کاکە لاسم وەکی لەوێ ڕۆیشتی‌یە ، دەچۆوە سەر کانی‌بە سۆراوان گۆڕێ تووان ، هەوارگەو عێلەساتێ مەزن مەلانەبی‌یە • چاوی بە دەروێش عەلی هەرکی کەتی‌بە ، گفتوگۆیەکی جوانی لەگەڵ کردی‌یە • دەیگۆ دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، ئەگەر بچمەوە شارەزوورێ دەتدەمێ دوو سەت زێڕی زەمانی‌یە • قەولیشم لەگەڵ خەزاڵێ گرتی‌بە ، پاشی بیست‌و یەک ڕۆژی

دیکه دێمەوە دووی دەیبەم ، نایەڵم سەر بــە بەژنو باڵای بــکا وەیسی وسووئاسکی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە ، کاکە لاسم ئەوەندە ماندی ، پێی ئەستوور دەبوو لەناو کلاشی پەڕۆیین ، چونکی قەت ڕێ‌وبانی بــە پێ‌یان نەدیتی‌یە • شەش شەوو شەش ڕۆژە لە ماڵێ نەخۆش کەتی‌یە ، برتو بۆڵەی باب‌و دایکی بەسەر گەلەک داباری‌یە • دەیگۆ ڕۆڵەی شیرنم ئەوە ئیش‌و کــاری پیاوان نی‌یە •پاشا زادە تەخت‌و ســەڵتەنەتی بەجێ‌بێڵی لــە شارەزوورێ بچیتە دەشتی هەریرێ لە دوو کچەتیوەکی خەیلانی‌یە •

ئەمــان بێ‌ینەوە ســەر باسی وەیسی‌یە ، وەیسی نوێژی عەسرێ‌یان کردی‌یە ، سێ کەسی لەگەڵە خۆی هەلگرتی‌یە • ئەحمەدو چاو شووشەو چلکن چاوڕەشی مامی لەگــەڵ کاکە وەیسی هــەر چاریان دەهاتن مێوان دەبوون لە ماڵێ مەلانەبی‌یە •

وەکی لە بستێ ، هەرچار سواران لە گردی سپی ، هەر چار سواران خۆیان بەدە بێخستی‌یە • خــەزالی بابان‌وێران لە حــاڵ‌و فکری خــۆی گەیشتی‌یە • دەیگۆ وەچاکە ڕوو بدەمە وەیسی‌یە • قەت‌وقەت ئەمن لەگەڵ وەیسی گفتوگۆم نەکردی‌یە • ئەگــەر گفتوگۆی لەگەڵ نەکەم مەعلوومە کەرکانی سەگباب ئابڕووو ناموس‌و حەیای منی بردی‌یە •

بەڵان خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە ، گاسی هەرچار کارەکەری کردی‌یە • دیوەخانیان ماشتی‌یە ، سەرەنازیان ڕایەخستی‌یە • مەلانەبیش بــە سواری مایێ چوویتەوە سەردانێ مەڕی‌یە • هــەر چار سوار جەڵەوی ولاغیانی خەزاڵ بــە خۆی ولاغی چلکن چاوڕەشی گرتی‌یە ، بەخێرهاتنەکی گەلەک گەرم‌و گوڕی لێ‌کردی‌یە • دەیگۆ بەخێربێن سەرچاوی خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • کووە ئەو جارە ڕێتان خەڵەت‌کردی‌یە ؟ دەیگۆ دیارە مەلانەبی فکری لەگەڵە مە باش‌نی‌یە ، حەفت بوهارە ڕاوەستاینە خەزاڵیش تۆغیانی هاتی‌یە • بــۆ

ـۆت دەزانی وەیسی ڕۆحی لۆ توو نەمایە شەوو ڕۆژێ هەراسانی لە مامی هەلگرتی‌یە •

دەیگۆ یاخوا بەخێربێ مامی خۆم چلکن‌چاوڕەشە ، لەگەڵ مێوانان ، لەگەڵ بەژنێ وەیسی‌یە • ئەگەر وەیسی بزانی دلی من کوو دەسووتێ لەگەڵ دلی وەیسی‌یە • ئاگری دلـداری گەلەک گەلەک زەحمەتە ، دووزمانی‌و دوژمنایەتیش گەلەک گەلەک عیللەتە • گرانی‌و سەنگینی لەبۆ پیاوان زۆر بەقیمەتە • لە هەموو وەخت‌و زەمانێ پیاویش هەبووەو لەگەڵ خانەدانێ • ئەوەی پاشابی ئـەوەی گەدابی ، دەبی ئیمانی زۆر بـە خودابی • قسەی ئەنگۆش یەکە مەعلوومە ڕەت نابی •

خەزاڵ زۆر بـە جوانی جوابی چلکن‌چاوڕەشی داوە • کاکە وەیسی وسوئاسکی ئەوجا شانی خۆی بە بالیف دەداوە •

کاکە وەیسی پاڵی دەداوە • قسەی گەورەو گرانی دەکرد بە ڕاوە • دەیگۆ بیستیتم ئەوشۆکە هەتیمەکی کوردی شارەزوور لێرە بووە مێوانە • لۆیە هاتیمە لێی‌بمە یێکانە • بیستیتم قسەی زۆری بە خەزاڵێ گۆتی‌یە • هەتا عیلاجی بکەم خوێنی بڕێژم بەسەر ئـەو عەردە جوانە • ئەگەر قسەی خەراپی کردی‌یە با لە قسەی خۆی ببیتەوە پەشیمانە •

خەزاڵ تێگەیی فکرو کاری وەیسی‌یە • ئەو ئیش‌وکارە کەرکان هەموو ڕێستی‌یە • ئەو دوو زمانی‌بە کەرکانی کردی‌یە •

خەزاڵ دەیگۆتە وەیسی‌یە ، ئەو ڕوحەت ببی بە قوربانی‌یە •. خەزاڵ هەر لەبۆ وەیسی‌یە • حەزی لە کەس نەکردی‌یە • کەسیشم نەدیتی‌یە • دوونێ ئێوارێ دەروێشەکی ڕووتەڵەی فەقیرۆکە لـە دیوەخانێ مەلانەبی مێوان دەبۆوە دەروێشەکی نوورانی‌یە • دوو سـێ بەندۆکەی لـە شوانەوێڵان بیستی‌یە • ئەمنیش شوانم هەموو دەوکوت‌کردی‌یە • دەمگۆ خۆ هـەر

ناوی من خەزاڵ نی‌یە ، هەزار کیژە ئاغاو بەگلەرو میران‌بەگی ناویان خەزاڵە لە دنیایە هەر باقی‌یە •

وەیسی گەلەک بەو قسەی دەیهاتێ کەیف‌خۆشی‌یە • دەیگۆت مامی گەورەو گرانم چلکن‌چاوڕەشم تێ‌گەیشتی‌یە • کەرکانی سەگباب هەر درۆزنە هەر دووزمانە ، قسەی کەرکانی لە کنە من بایەغی نی‌یە •

براینە برادەرینە لە نەکاوڕا دەهاتەوە مەلانەبی‌یە • لە ماینی سۆری لەگەلەگی دابەزی‌یە • جەلـەوی ماینێ‌یان گرتی‌یە • کاکە وەیسی دەستی مەلانەبی ماچ‌کردی‌یە • ئەویش لاڕوومەتی وەیسی ماچ‌کردی‌یە • لەگەڵ چلکن‌چاوڕەشی چاک‌و خۆشی‌یان کردی‌یە • دەیگۆ ئەمە پێکەوە کردیتمان خزمایەتی‌یە ، خۆ دوژمنایەتیمان قەت لەبیر نی‌یە • بە ئەسڵ‌و ئەساس دەگەینەوە یەک هۆزی ، ئەسلمان خەیلانی‌یە • ئەمان بزانین وەختمان بدێ کەنگێ بێین بەژن‌و باڵای خەزاڵە شۆڕێ بکەینە بووک لـە بۆ کاکە وەیسی‌یە ؟ ئەمان بیستیتمان لاسی ئەحمەدبەگی هاتی‌یە •

مەلانەبی دەڵێ بەو خوایەی لە ژۆری سەری‌یە ، بەو قورعانەی بـۆ خۆم لێم خۆندی‌یە ، چ ناوی لاسم نەبیستی‌یە • دەروێشەکی دەوڕووت دوونێ ئێوارێ هاتی‌یە • بڕەک بەنـدو بالۆرەی لۆمـە گۆتی‌یە • ئـەو دەروێشەش لەکن ئەنگۆ چ قیمەتی‌نی‌یە • کارکانی سەگباب ئەوڕۆ سبیانێ ئەو شەڕەی داگیرساندی‌یە ، خەزاڵیش خۆی لێ توورە کردی‌یە • مێگەلی مەڕی بەجێ هێشتی‌یە • تازە بە درەنگەوە هاتیمەوە چوویمەوە شوانەکم لەناو هۆبەی گرتی‌یە • تـۆ مێگەل مەرن لەسەرە • ماڵی دنیایەم گەلەک زۆرە ، شوان‌گرتن لە کن مەلانەبی چ قیمەتی نی‌یە • بەڵام ئەوەندە ڕجاو لێ‌دەکەم بە پێ قەیدی‌یە ، قەت ڕوو مەدەنە کەرکانە کەچەڵی ، بیحەوێننەوە لەناو عێلی‌یە • خەزاڵیش ئـەوە مەوجوودە لەپێش ئەنگۆ هەر قابیل بـە وەیسی‌یە قابیل بە کەسی دیکە نی‌یە •

ئه مان دەڵێ کورتان لە کێ دڕایە کەر لــە کێ کەتی یە • گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، وەکی کاکەوەیسی ئەو قسەی لە خەزاڵە شۆڕێ زانی یە ، دەیگۆ دەوت بکەوە قسە بکە بــە تەمامی یە • ڕوحی وەیسیت پێشکێشە بە ئۆگری یە •

خەزاڵە شۆڕ لە دیوەخانێ دانیشتی یە • کارەکەران زیافەتیان لەبــۆ مێوانان دروستکردی یە • خەزاڵ دەڵێ لە عالەمێ مەعلوومە خەزاڵە شۆڕ کیژێ مەلانەبی یە • چەند ئاغاو بەگلەرو میرانبەگی و عەگید دەعوای منیان کردی یە ، ئەمان ئەمنیان مارەکردی یە لە وەیسی یە • بە خۆتان دەزانــن کیژەگاوان و کیژەشوانەک و کیژە بەرخەوانەک نی یە • خەزاڵی بابانوێران دوو سەت دەستەخوشکی لەوێ ڕۆژێ کیژە گرتی یە • دەبی سێ کەسان بنێرینە شارێ سابلاغ و مووسڵ و ڕەواندزێ ، بە سێ ڕۆژان لۆ من بکڕن چەکان و خشڵی زیوو لەزێڕی یە • تۆ هێسترانیش باربکەم لە قالیچەو لــە سەرەنازی عەجەمی یە • خۆ من نایەم بە ڕووت و قووتی یە • قەشمەریم پێ بکا عێلی وسووئاسکی یە • خەزاڵیش کیژەو کیژێ پیاوانەو کیژێ مەلانەبی یە • وەیسیش سەردار عەشیرەتێ خەیلانی ئاسکی یە • دووسەت کەسان دەناسی لە یێکە یێکەی قەپەک و مامساڵ و بلباس و خەیلانی و باڵەکی یە • حەف شەوو حەف ڕۆژیش دەبی دۆڵ و زوڕنا بی ، شایی و لۆغان بی لە هەردوو عەشیرەتان بە تەواوەتی یە •

چلکن چاوڕەش دەیگۆتە خەزاڵێ مەلانەبی یە • عافەریم لەبۆ خەزاڵێ کەقسەی گەلەک جوانی کردی یە • سێ کەس لە عەشیرەتێ ماڵێ ئاسکی یە سێ کەسیش لــە ماڵێ مەلانەبی یە ، هەر شەشان دەنێرینە سابلاغ و موسڵ و ڕەواندزێ ، لۆ توو هەڵبگرن جلکێ بووکێنی یە • گوارەو خەزێم و یاقووت و خاشخاش و بەربەنەو بنکەوشەو حەمایل و مۆری و مەرجان لە زێڕو لــە زیوی یە ، لەگەڵ دوگمەو حەفت تێکلان لۆ خەزاڵە شۆڕێ قیمەتی نی یە •

بارگەو بارخانە کەوێی مەخمەرو بێڵدارو ئەتڵەس‌و بوڕسەو مەخمەر قەت لە دنیایێ لەو چشتەی چاکتر نی‌یە •

ئەگەر حەف شەوو حەف ڕۆژان لە جلکان بـــن ، حەف شەوو حەف ڕۆژیش شایی‌و لۆغان بی ، چاردە ڕۆژی بەسەر تێ‌پەڕی‌یە • حەفتی دیکەش دێن بووکێ دەبەین لەبۆ کاکە وەیسی بە سەلامەتی‌یە •

مەخسەدی خەزاڵێش ئەوەیە بیست‌و یەک ڕۆژ تەواو بی بەشکو لێی بەدەردەکەوی شۆڕە سوارێ جافی شارەزووری‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، گوێ‌بدەنە من ئەوە بەیتی کوردی‌یە • ئەوە لاس‌و خەزاڵە ، ئەوە شەرتە بەندی هەزار هەزارە • دەرمانی عاشقان‌و هەموو نەخۆش‌و بیمارە •

وەکی کاکە وەیسی‌و چلکن‌چاوڕەش‌و ئەحمەدو چاوشووشە دیوەخانی مەلانەبی‌یان بەجێ‌هێشتی‌یە ، بەڵان دوو ژن‌و پیاوەکیان لە ماڵێ مەلانەبی لەگەڵ خـــۆ هەلگرتی‌یە • سێ کەسیش بە دیاری بنێرن لەگەڵ ئەوان بنە شەش لۆ شاری سابلاغ‌و مووسل‌و ڕەواندزێ ، هەتا بکەنەوە چەکان‌و خشڵ و زێڕی دەبووکی‌یە ، هەتا بکڕن چەکان‌و خشڵ‌و زێڕی بووکینی‌یە • جلکێ بووکینی‌و بارگەو بارخانە لەبۆ خەزاڵێ ڕێک بێخن بە تەدارەک‌و بە دروستی‌یە • خەتانەش ڕۆژێ چارشەممێ ڕۆژی پێنج شەممی بە سەردادێ ، شەوی جومعەیە خەزاڵێ دەبەن لەبۆ کاکە وەیسی وسووئاسکی‌یە •

ئەو حەق‌و حسێبەیان تەواو کردی‌یە • بیست‌و یەک ڕۆژیش تەواو دەکا بە جلک‌و بە شایی‌و لۆغان‌و بەخەتانەو بە بووکینی یە تەواوەتی‌یە •

ئەمان‌خەزاڵ دەڵێ لە خۆمێ غەمگینێ ، لە خۆمێ دڵ بە برینێ ، لە خۆمێ ماڵ‌وێرانێ ، لە خۆمێ بێ حزوورێ • کەس نی‌یە قاسیدەکی بە بەقام بەدەست بکەوی جوابەکی پێدا بنێرم لۆ دەشتی شارەزوورێ • لە خۆمێ بێ کەسێ ، لە

خۆمێ ڕوو ڕەشێ ، لە خۆمێ شەرمەزاری ، کەس نی‌یەجوابەکی بداتە سوارە چووکەلانەی من لاسی ئەحمەدبەگی شارەزووریێ سـەرداری عەشیرەتێ جافان ، دەستێ خۆی جارەکی دیکە بگێڕی لە سینگ‌و مەمکان ، بـۆن بکا ماچ بکا مابەینی غەزێم‌و گواریێ •

لە لایەک گوارە دەنگی دەدایێ ، لـە لایەک خرخاڵ بریقەی هینایێ کاکەلاس گەلەک دووری لۆم وەرە ڕایێ •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، هەرچار سوارانیان سوارکـردی‌یە • دوعابوونیان لـە ماڵێ مەلانەبی خواستی‌یە • ڕووێی خۆیان دەداوە بن‌گردێ سپی‌یە ، هەوارو هەوارگەی ماڵێ وەیسی وسووئاسکی‌یە • قـەوم‌و عـەوامێ خێلی‌یە ، دەهاتنە بەراوپیلی کاکـە وەیسی‌یە • گازی دەکردە خولام‌و خزمەتکارو شوانان دەیگۆ کەرکانم لۆ دەرکەن لە گوندی‌یە • ئەو سەگبابە درۆزنە هەر درۆی کردی‌یە • قبووڵ ناکەم بسینێ لەناو عێلی‌یە •

کەرکانی ماڵوێران دەیگۆ قسـەم درۆ نی‌یە ، بەڵان دیارە خـەزاڵ کاکەوەیسی ئیخفال کردی‌یە • دوارۆژی دەزانن کێ ڕاست دەکا کێ درۆزنە لە بەیت‌و بالۆرەی لاسی‌یە • بەو خوایەی لە ژۆری سەری‌یە ، ئەو قسانەم ئەمن لە کاکە لاسی بیستی‌یە • مامە چلکن چاوڕەشە لـۆ توو دەڵێم بە بێ دەنگی‌یە • دەیگۆ ئەگەر نەمرم بیست‌و یەک ڕۆژی دیکە لە شارەزووریێ دێمەوە گۆڕێ تووان کاتێی سۆراوان مێوان دەبم لە مەلانەبی‌یە • چارسەت سوارو پێنسەت عەگیدو شەش سەت خولامان دەینم ، بە ڕمێ هەژدەگەی گورگانی‌یە • یان دێم بە خۆم بە تاقە سواری‌یە ، بە سواری شێخەزاڵی‌یە • سەری وەیسی دەبڕم دەیبەمە شارەزووریێ بە دیاری‌یە •‌ بەژنی خەزاڵێ بـە زۆری ڕادەکێشم لەناو حەف سەت ماڵی خەیلانی‌یە •

کاکە وەیسی‌یە بەو قسەی قەت باوەڕ نەکردی‌یە • سندوقی لیرەی

شکاندی‌یە • دوو کیسە زێڕو لیرەی دەرکردی‌یە • تەسلیمی شەش کەسی کردی‌یە • دەیناردن لەبۆ سابلاغێ لەبۆ مووسڵێ لەبۆ ڕەواندزێ ، چەکو خشڵان دروست بکەن لەبۆ بەژنێ خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • دەیگۆ سەرێ وەیسیو ببیتە قوربانی‌یە مەترسن لە ماڵی دنیایەو لە زێڕی‌یە • ئەگەر شەوەکی لە شەوی بوهارێ بەژنی خەزاڵە شۆڕێ لەگەڵ وەیسی بنووستایە بە تەمامی‌یە ، خودا لە وەیسی خۆش دەبوو مەلاییکەت لەسەر شانی دەیان نووسیم دەیانگۆ ئەوە وەیسی بەهەشتی‌یە •

ئای لە من دڵ کولێ ، ئای لە من غەمگینێ ، ئاگرەکم بەربوویتە دەروونێ ، ناکوژێتەوە بە ئاوی ئەڵوەندی بە ئاوی بێستوونێ • کەس نی‌یە جوابەکێ بداتە لاسی ئەحمەد بەگی بڵێ خەزاڵە شۆڕی توو ئەورۆکە مایتەوە لە گۆڕێ تووان لە کانێی سۆراوان ، بە هەردوو چاوان دەگرێی بە دەستانیش دەکا ڕۆڕۆو شینێ •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، حەف شەوو حەف ڕۆژی تەواو کردی‌یە • چەکو زێڕی بووکێنی‌یان خەلاس‌کردی‌یە ، بارگەو بارخانەیان دەهیناوە پێش ماڵێ مەلانەبی‌یە • وەیسی قاسیدی ڕەوان دەکرد لەبۆ عەشیرەتێ باڵەکی‌یە ، لەبۆ بۆڵی‌یە ، لەبۆ سوورچی‌یە ، لەبۆ خەیلانی‌یە ، لەبۆ قەپەکو مامساڵو ڕەوەندو شکاکانو بڵباسو مامەشی‌یە • سەلامەکی سەر سەلامانی لێ‌کردی‌یە • بڵێن دەزانن مەعلوومە کاکەوەیسی وسووئاسکی‌یە دەگوازیتەوە بەژنی خەزاڵە شۆڕێ مەزن مەلانەبی‌یە • حەف شەوو حەف ڕۆژە شایی‌و لۆغانو کەیفو سەیرانە ، دەبا وەیسی بمریتن لە خۆشی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، ڕۆژە ڕۆژی شەمووە ، شایی‌و لۆغانی دامەزراندی‌یە • دۆڵو زوڕنای کارپێکەتی‌یە ، شایی‌و لۆغان ڕەشبەڵەک دەستی‌گرتی‌یە ، کەس ئاگای لە کەس نی‌یە‌شوانو بەرخەوان مەڕو بەرخیان بەجی‌هێشتی‌یە • دەستڕی کتانیان لەبەر پشتی‌یە • شوان هەموو

سەرچۆپیان گرتییە • کاکە وەیسی لە ناوەندی شاییەیە دانیشتییە ، پێی لەسەر پێی دادەنا وەکی دەوری ڕۆستەم‌بەگییە • وەی دەزانی تێر لـە دنیایە نییە • گەلەک فەقیرو ماڵوێرانە ، نازانی خەزاڵیش ئـەو شەرت‌و پەیمانەی لەگەڵ وەیسی بە ڕاستی‌نییە •

ئەمان کەس لە حاڵی کەس خەبەردارنییە • وەرە ئاگات لە دڵی خەزاڵێ بی کیژی مەلانەبی‌یە ، دڵی بە جارەک گوڕەی ئاگری بەستییە • هەرچەندی سەر دێنی‌و سەردەبا کەسەکی بە بەقای بە دەست‌ناکەوی جوابەکی بنێری لەبۆ کاکە لاسی ئەحمەدبەگییە • چاردە ڕۆژی لێ ڕۆیشتییە ، حەف ڕۆژی مایە ئەگەر بێ بیا خەزاڵێ مەلانەبی‌یە •

خەزاڵ دڵی گەلـەک گەلـەک مشەوەشە ، خۆی گەلـەک تەنگاو کردی‌یە • بەڵان لەپێش عالەمێ فرمێسک نابارێنی بەڕاستی‌یە •

بێینەوە باس‌و سەردەنگی لاسی ، لە عێلی جاخان لە عێلی سناسی ، کاکە لاسی ماڵوێرانم وەکی دەڕۆیشتەوە دەشتێ شارەزووری‌یە ، چاوی بە داکی کەتییە • ڕوومەتی جوانی بریندارکـردی‌یە ، ئەوەندە دەگریا بـە کوڵی‌و بە دڵی‌یە لەبۆ کاکە لاسی‌یە • کاکە لاسیش دەروێشی لەوێ خەڵات کردی‌یە • دەروێش شارەزووری بەجی‌هێشتی‌یە •

کاکە لاسم پێنج شەوو پێنج ڕۆژان لەناو جێی کەتی‌یە • قەلبی هەموو ڕەق دەبوو گەلەک ماندی‌یە • پاشی پێنج شەوو پێنج‌ڕۆژان قەلبی دەیکەتێ خۆشی‌یە • تاجی زێڕی لەسەر دەنا دادەنیشت لەسەر تەختی جەواهێربەندی شارەزووری‌یە •

گازی محەممەدو عەلی کردی‌یە ، سەرتیپم لۆ ڕێک‌دەن ، ڕاووشکارە لـۆ دەشتی بەکراوەو سـەری قەشان‌و بانقـەڵای مەملەکەتی جوانڕۆو مەریوانێ ، هەتا وەکینێ چاوی خۆم بکەوینەوە بە غەزاڵێ دەشتی‌یە • هەتا

چاوم بکەوی بە سەوزەگیای بوهارێ ، خەفەت‌و دەردو مەرەقی خەزاڵە شۆڕێم بچیتە دەرێ لە دڵی‌یە •

پێنج شەوو پێنج ڕۆژان نەخۆش‌کەتی‌یە ، لە خەفەتی خەزاڵێ کیژی مەلانەبی‌یە • بەلاّن ڕۆژی شەشەم دەنگی ڕاوو شکاری دەدا ، تاژی‌و توولەو بازو شەهێن‌و تووتی‌و سەقەری لەگەڵ خۆی ڕێزکردی‌یە • چارسەت سوارو پێنسەت عەگیدو شەش‌سەت نۆکەری لەگەڵ خۆی هەڵگرتی‌یە • تەپڵ‌و جۆق‌و مۆسیقەی لەگەڵ خۆی بردی‌یە • لە شارەزوورێ دەچوە دەرێ ، ڕاوی حەف شەوو حەف ڕۆژە کاکە لاسم عادەتی چەند وەختی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، ئەو ڕاووشکارەی عادەتی چەند ساڵ‌و چەند وەختی‌یە • دەچۆوە دەشتی بەکراوەی ڕۆژەکی ڕابواردی‌یە • دەچۆوە سەری قەشانێ دوو ڕۆژی ڕابواردی‌یە • بازو شەهێن‌و تووتی‌و سەقەری هەموو گرتی‌یە •چەند مامزی بە تاژی‌و توولان گرتی‌یە • سۆری دەکردەوە لەگەڵ خولاّمان دەیانکردە ئێوارەیەو نیوڕۆژی‌یە • فکرو خەیالی خەزاڵە شۆڕێی دەچوە دەرێ لەسەری‌یە • قەت جارەک ناوی خەزاڵێی بەسەر زمانی‌دا نەهاتی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، ئەو ڕاووشکارەی ئەوەند ڕۆژ دامەزراندی‌یە ، خەزاڵە شۆڕی لەبیرکردی‌یە • کاکەلاس سوخمەی‌تەبرێزی ، ددوربینی دیاربەکرێ ، بەتیەی سپیی شێخانی ، عەگالی تەلەعفەری‌یە • دەکەتە ناوخانێ زینی‌یە • سواردەبوو لە شینکەی شێخەزالی‌یە • دەتگۆ ئەسکەندەرخانە تازە لە شاری تەورێزی هاتی‌یە • یان دەتگۆ عەلی‌بەگی داسنی‌یە دەگەڕێ لە دوو خوێنی لەشکری‌یە •یان دەڵێی یوسفی برایم‌ئاغایە دەگەڕێ بە مێوانەتی‌یە .• یان دەڵێی قوباخانە لە بتلیسێ حوکمی کردی‌یە • هەندەکیش دەڵێن سولەیمان‌بەگی کاکی خانزادێ‌یە ، دەشتی سۆرانی بە بە تەواوی داگیرکردی‌یە •

کاکە لاس دەڵێتە خۆی ، ناوم لاسە کوڕی ئەحمەدبەگی شارەزووری‌یە • داکیشم خەجیجخانە کیژی شێخ حمموودی‌یە ، خوشکی شێخ غەلیفەیە لە مەملەکەتی قەراجێ ئەمنی کەتیتەزگی‌یە •

لاس دەڵێ داکی من لە دەشتی قەراجێ لە چۆمی چەمعانی لە بن داری لاسێ ئەمان داکی من ئەمنی بەزگ‌کەتی‌یە • ئەمن پاشازادەمە عەشیرەتیشم لە عێلی جافی‌یە • داکیشم خەجیج خانی عارەبی‌یە • لە نەسل‌و هۆزی تەیانە • بابیشم بە چەند پشتی‌یەوە هەر گەورەو میری شارەزووری‌یە •

ئاگای لە مەحموودی بێزەواڵ نی‌یە • لەبن خێوەتی ڕەنگاوڕەنگ نیوڕانێ دانیشتی‌یە • گۆشتی مامزی دەبرژێنی ، ساقیش مەی دەکاتە ناودەوی‌یە • ئاگای لە خەزاڵێ نی‌یە لە بن قەرەڕەشماڵێ بەجی‌مایە ، لە گۆڕێ تووان لە کانیێ سۆراوان لەناو حەف سەت ماڵ خەیلانی‌یە • خەزاڵی بابانکۆر چی بەدەست نەمایە ، ئەگەر شەوی پێنج شەم هەڵبێ دەخالەتەکی بکا بە خانزادێ خوشکی سولەیمانبەگی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، حەف شەوو حەف ڕۆژان بەزم‌و سەیرانە ، شایی‌یە ، لەبۆ خەزاڵێ کیژی مەلانەبی‌یە • بەلانەکینێ ڕۆژی چارشەمە بەربووکیان هەناردی‌یە ، بارەکیان خەنە لەگەڵ بەربووکێ هەناردی‌یە ، تەشتەکیان خەنە لە ئاوێ کردی‌یە • کەس نازانی فکری خەزالە شۆڕێ چی‌یە یان چ نی‌یە •

شەوی پێنجشەمە مەلای مەغریبێ ئیزهاری کردی‌یە • عالەم وەختی نانخواردنێ خافلایە کەس ئاگای لە کەس نی‌یە ، خەزالە شۆڕ دەستبوخچەکی هەلگرتی‌یە ، لە پەنای چارداغێ حەشاردایە کەس ئاگای لێ نی‌یە • دەیگۆتە ئەسمەرێ ، ئەستی‌یە ، ڕابی‌یە ، خووبی‌یە ، دەچمە ماڵێ دەستەخوشکانم گەردەنیان پێ‌ئازا دەکەم نەکو زۆرم پێ‌بچی نەیێمەوە باوەخوندی‌یە •

بەو هەنجەتەی دەچتە ماڵێ دەستەخوشکانی بوخچەی لەسەر ملی دانابوو دەستی بە دەلینگانیدا هینابوو ، کانیێ سۆراوان لە گۆڕێ تووان ، لە هۆبەو عێلەساتی ماڵێ بابی خۆی مەلانەبی بەدەرکەتی‌یە •

لە کانیێ سۆراوان لە گۆڕێ تووان ، لە عێلو عێلەساتی بابی خۆی هەموو بەجی‌هێشتی‌یە .•شایی‌و لۆغانو بەزمو سەیرانی وەیسی ئەوە دەکوتی ، شایی حەف شەوو حەف ڕۆژی‌یە • ئاگایان لە هەڵاتنی خەزاڵێ نی‌یە • بەربووکیش لە ماڵێ مەلانەبی دانیشتی‌یە ، تەشتەکی خەنە لە ئاوێ کردی‌یە • سبەینێ خەزاڵێ بکەنە بووک سواری بکەن لە ماینێ لەگ‌لەگی سپی‌یە • بیبەنە خزمەت کاکە وەیسی وسووئاسکی‌یە • کەس ئاگای لە کەس نی‌یە ، کەس لە دڵی کەسیش خەبەردار نی‌یە تێریش ئاگای لەبرسی نی‌یە •

پاشی مەغریبێ ناوی خوای دەهینا خەزاڵە شۆڕم داوو دەلینگی هەڵکردی‌یە • بەفرمێسکی چاوی جوانی دەیڕژاندە سەر هەردوو ڕوومەتی‌یە• نە مەلانەبی نە محەممەدی برای نە زلێخی براژنی نە هەر چار کارەکەر نە بەربووک ، کەس ئاگای‌لێ‌نی‌یە • ڕێی کەندێی گرتی‌یە • لە ڕێی کانیێ سۆراوان گۆڕێ تووانی لادەدا لە بستی‌یان بەسەرکەتی‌یە • سێ سەعاتان ئەو نازدارە بە پێ‌یان ڕۆیشتی‌یە • بەشەکی شەوێ دەڕۆیی داخیل دەبوو بە شارەکەی هەریرێ بچیتەوە خزمەت خانزادە خاتوونێ خوشکێ سولەیمان بەگی‌یە •

ئەوێ ڕۆژێ خانزادیش حوکمی دەگێڕا لە دەشتی حاجی عومەرانو ڕەواندزێ هەتا دەگەیشتەوە قەمچووغەیێ موبارەک ، شاری سولەیمانی ، مووسڵو زەهاوێ قەرەبۆتو قەرەبێتکان ، کلکەی قەرەچووغێ ، قەڵاتی فەرعانی بە تەواوەتی‌یە •

ــ ماوەتی ــ

کۆمه ڵەو ڕێکخراوو حیزبه کوردی‌یه‌کان
له نیو سه‌ده‌دا ــ ١٩٠٨ ــ ١٩٥٨

بەشی یەکەم
کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبەکان لە کوردستانی تورکیادا

نووسینی
دوکتۆر عبدالستار طاهر شریف

پیشه‌کی :

ئەم تۆژینەوەیە لە دووتۆی‌دا خوێنەر چاوی بە کۆمەڵێ بەڵگەنامەی حیزبی‌و مێژوویی‌و ڕامیاریی بزووتنــەوە ڕزگاریخــوازەکانی گەلی کورد دەکەوێ لە ماوەی نیو سەدە لە تەمەنی‌دا ، لەگەڵ هەڵوێست‌و بیروڕاکانی زوربەی زۆری بەشدارانیان ، لەگەڵ ئاشکراکردن‌و پەردە لادا لەسەر دەوری داگیرکەران‌و (ئیمپریالیزمی جیهانی‌و هەموو لایەنەکانی دوژمنانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد بەتایبەتی حوکومەتە کۆنەپەرستەکانی تورکیاو ئێران‌و عێراق لەو سەردەمەدا .

تۆژەر بە پێی توانین‌و ڕێ‌پێ‌دانی ڕێبازی زانستی هەولی‌داوە کەڵك لە سەرچاوەکان‌و بەڵگەنامەکان وەربگرێ بە بێ شێواندنی واتاکانیان لەگەڵ ڕەچاوکردن‌و پاراستنی مافە کەسایەتی‌یەکانی ئەو کەسانەی لە ڕێڕەوی ئەم مێژووەدا ناویان کەوتۆتە نــاو تۆژینەوەکە لەبــەر هەستیارێتیی نووسینی مێژووی کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی‌یەکان ، بەتایبەتی لەم قۆناغەدا کــە گەلەکەمان پێی‌دا تێ‌پەڕ دەبێ .

بۆ نووسینەوەی ئەم مێژووە تۆژەر دەبوایە مێژووییێکی نەشێوێندراوو خاوێن بنووسێ‌و ئەمین بێ لە ئاشکراکردنی شاراوەکانی کۆن‌و قوژبنەکانی

ئەم مێژووە ، یان بە شێواوی‌و پچڕ پچڕ وەك زوربەی ئەو نووسینانەی لەسەر ئەم مێژووە تا ئێستا نووسراون بێ نووسێتەوە ، کە ئەم لایەنەش خزمەتی کەس ناکاو ئارەزووی خوێنەرانیش ناهێنێتەدی • بۆیە ڕێبازی یەکەمی گرتەبەر ، کە ئەمڕۆ لە هەموو ڕۆژانی پێشووتر پێویستیمان بەم جۆرە ڕێبازە هەیە لە نووسینەوەی مێژوومان‌دا •

توێژەر لەم بوارەدا ، بواری نووسینەوەی مێژوو ئەرکی سەر شانی ئەنجام‌داوە ، هەرچەندە نووسینەوەی مێژووی کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی‌یەکان بەشێکی زۆر بچووکە لە گشتی مێژووی نەتەوەی کورددا • بەڵام بەشێکی ترسناك‌و گرنگە ، لەبەر ئەوەی نووسینی ئەم مێژووە ، یان نووسینەوەی بە شێوەیێکی تازەبابەت‌و بە شێوازێکی زانستی بابەتیانە ، دەڵێین خۆ هاویشتنە ناو گۆمی وا بێ بن‌و پڕ لە گێژاو هەروا ئاسان نی‌یە ، سەرەڕای ئەمەش توێژەر بە زەرگ خۆی فڕێ‌داوەتە ناو ئەم گۆمە بێ بنە ، ئنجا چی بە چی دەکا ئەوە لە ئەنجامی توێژینەوەکەو ڕاکان‌و ڕەخنەکانی خوێنەران دەردەکەوێ •

نووسینی مێژووی کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبە کوردی‌یەکان ، ئەم مێژووە تا ئێستا تووشی کۆمەڵێ شێواندن‌و بزرکردن بووە ، ئنجا ئەم شێواندنانە بە ئەنقەست بووبێ یان بە ڕێگای نەزانینەوە ڕووی دابێ ، نووسەرەکان کورد بوویێتن یان بیانی ، دەڵێین ئەم شێواندنانە هیچ لە واقعی نەتەوەی کوردیان نەگۆڕیوەو نای گۆڕن •

بە هەرحال ئەم نووسینە دەروازەیێکی تازە والا دەکاتەوە بۆ نووسەران‌و مێژووناسان بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەم ڕێکخراوە کوردی‌یانەی کە تا ئێستا مافی خۆیان نەدراوە پێ‌یان لە نووسینەوەیان‌و بزرنەکردنیان ، سەدەهاو هەزارەها لە ڕۆڵە دلسوزەکانی نەتەوەکەمان خۆیان بەخت‌کردووە لە پێناوی دوارۆژی نەتەوەو ••• هیچیان ئەمڕۆ لە ئێمە ناوێ لە ژێر خاکە پیروزەکەی

کوردستان یان لە ژێر خاکە بیانی‌یەکان تەنها ئەوە نەبێ تاویان‌و خەبات‌و ڕەنجیان بزر نەکەین‌و داهاتوو سوود لەو ئەرک‌و تێکۆشانەیان وەربگرێ •

تۆژەر ئەم بابەتەی هەڵبژاردو دەستی دایە نووسینەوەی ، دوای تێپەڕبوونی هەشتا ساڵ بەسەر دامەزراندنی یەکەم ڕێکخراوی ڕامیاریی کوردی کە ئەویش (کۆمەڵەی تەعالی‌و تەرەققی کوردستان) بوو •

تۆژەر لە تۆژینەوەکەی‌دا باسی ڕێڕەوی بزووتنەوەی حیزبایەتیی گەلی کورد دەکا لە ماوەی نیو سەدەدا ، کەواتە لە ماوەی پەنجا ساڵدا ، لەگەڵ دەست‌نیشان‌کردنی کێشەو ناکۆکیی ناوخۆی حیزبەکان لە لایێکەوە ، هەروەها کێشەو مل‌ملانێ‌یان لەگەڵ کاربەدەستان‌و بەڕێوەبەرانی ئەو وڵاتانەی کوردستانیان بەسەردا دابەش‌کرابوو لە لایێکی‌ترەوە •

دوای ڕوونکردنەوەی ئەو کێشانەو ناکۆکی‌یانەو شی‌کردنەوەیان لە لایەن تۆژەرەوە ، خوێنەرانی کتێبەکە گەلێ لە لایەنە بزربووەکانی بارودۆخی ئەم ڕێکخراوە کوردی‌یانەیان بۆ ئاشکرا دەبێتەوە •

کێشەی کوردو کورستان دوای شەڕی جیهانیی یەکەم بارێکی ڕامیاریی گرنگی وەرگرت بە هۆی شوێنی جوگرافی ئەم وڵاتەوە کە کەوتۆتە نێوان تورکیاو ئێران‌و عێراق‌و سووریاوە ، ئەم گرنگی‌یەش زیاتر دەرکەوت‌و خۆی‌نواند دوای شەڕی جیهانیی دووەم‌و دابەش کردنەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە نێوان وڵاتە سوێندخۆرەکان‌دا وەك دەست‌کەوت‌و تاڵانیی شەڕەکە ، کوردستانیش لە ئەنجامی ئەم دابەش‌کردنە ، دابەش‌کرایە سەر تورکیاو ئێران‌و عێراق‌و سووریا ، سەرەڕای دواکەوتوویی ئابووری‌و ڕۆشنبیری‌و کۆمەڵایەتیی دانیشتوانی •

تۆژەر گەلێ لە لایەنەکان‌و هۆیەکانی سەرنەکەوتنی بزووتنەوە ڕزگاریخوازەکانی گەلی کوردی دەست‌نیشان‌کردووە ، چینە دەرەبەگەکان‌و

بۆرجوا کوردەکان کە سەرکردایەتیی بزووتنەوە کوردیەکانیان دەکرد پێش شەڕی جیهانی دووەم‌و دوای شەڕیش ، نەیان‌توانیوە مەسەلە تایبەتەکانی شۆڕشی کورد ڕوون‌بکەنەوە ، لەگەڵ ئامانج‌و دوورئامانجەکانی گەلی کورد لەو قۆناغانەدا ، هەروەها دۆست‌و دوژمنانی نەتەوەی کوردیان دەست‌نیشان نەکردبوو ، سەرەڕای کەم‌توانینیان بۆ پەرەپێدانی گیانی حیزبایەتی‌و وروژاندنی جەماوەری خاوەند بەرژوەند لە ڕزگاری کوردستان‌و وەدی‌هێنانی مافە نەتەوەیی‌یەکانی نەتەوەی کورد •

ئەم تۆژینەوەیە خشتێکی‌ترە ، تۆژەر هەوڵی داوە بیخاتە سەر دیواری بەرزی مێژووی نەتەوەی کوردو خشت لە دوای خشت شان بە شانی هەموو نووسەرو مێژووناسە دڵسۆزەکانی گەلی کورد تا بەژن‌و بالایی دیوارەکە لە بەژن‌و بالایی دیواری نەتەوە هاوسێ‌کانی نزمترو کەمتر نەبێ ، یان بەلای کەمەوە هەست بە بوونی بکرێ‌و لە توانینی هیچ هێزێک‌دا نەبێ بە نووکە قەڵەمێ بی‌سڕێتەوە •

بەشی یەکەم

کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبەکان لە کوردستانی تورکیادا

حیزبە کوردیەکان(*) یان کوردستانی‌یەکانی ئێستای کوردستان ، دەتوانین بڵێین ئەنجامی یەک‌بوون‌و تێکەڵاوبوون‌و کارتێ‌کردنی یەک لەگەڵ یەکتری ڕێکخراوو کۆمەڵە ڕامیاری‌یە کورستانی‌یەکانی سەرەتای سەدەی بیستەمە ، کە یەکەم ڕێکخراوی ڕامیاریی کوردی لە ساڵی ١٩٠٨ لە کوردستانی تورکیادا لە دایک بووە •

(*) ناوی کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبە کوردی‌یەکان زۆر جار بە پێی سەرچاوە جیاجیاکان ناوی کۆمەڵەو ڕێکخراو لە ناوی حیزب لە یەکتر جودا ناکەنەوە . بۆ نموونە جاری وا هەیە بە خۆیبوون دەڵێن ڕێکخراو .

کۆمەڵەو ڕێکخراوو یانەیێکی زۆری ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ڕامیاریی کوردی لە کوردستانی تورکیادا لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە ، لە ساڵی ١٩٠٨ەوە دەستیان کردووە بە دامەزران • پێش ئەم ماوەیەش کۆمەڵەیێك دامەزرا ، کۆمەڵەی تورك و کورد بوو ، یان باشتر بڵێین لە لایەن لاوەکوردەکان و تورکەکانەوە دامەزرا بە ناوی ، کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی یەوە) ، لە ٢١ ئایاری ساڵی ١٨٨٩ز •

قوتابیێکی ئەلبانی بە ناوی ئیبراهیم تیمو کە لە قوتابخانەی نۆشداریی سەربازێتیی سوڵتانی دەیخوێند لەگەڵ هەندێ لە هاوڕێ قوتابییەکانی مەسەلەی دامەزراندنی کۆمەڵەیێکی نهێنی باسکردو بە مەبەستی لادان و ڕووخاندنی پێڕۆی سوڵتان (عبدالحمید) •• ئەوەبوو ئەم قوتابییانە کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققییان دامەزراند بەڵام بە ناوی (تەرەققی و ئیتحاد(**) •

ئەم کۆمەڵەیە چۆن دامەزراو کێی لە دواوەبوو ؟ وەڵامی ئەم دوو پرسیارە ئاشکراو ڕوونە ، جارێ ئەوە ئاشکرابووە کەوا ، (ماسۆنییەت) هاندەرو دەوری سەرەکی هەبووە لە پشت پەردەوە لە دامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیە ، هەروەك دوکتۆر (أرنست • أ • ڕامزرۆ) لە کتێبەکەدا کتێبی (ترکیا الفتاة و ثورة ١٩٠٨) باسی دەکاو دەڵێ :

« ڕێکخستنی کۆمەڵەکە لە چەشنی ڕێکخستنی کۆمەڵەی (کاربۆناری) ئیتالی بووە ، کە لە بەشی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا دامەزراوە • لە پشووی هاویندا ، لە ساڵی یەکەمی پێش دامەزراندنی کۆمەڵەکە ئیبراهیم تیمو لە شاری (برندیزی) ئیتالیایی لادەداو چەند ڕۆژێ لەم شارە دەمێنێتەوە لە کاتی گەڕانەوەی بۆ (ئەلبانیا) ی وڵاتیان ، هەروەها لە شاری (ناپۆلی)یش

(**) بۆ زیاتر شارەزابوون دەربارەی ئەم کۆمەڵەیە سەیری کتێبی (ترکیا الفتاة ثورة ١٩٠٨) ی (دوکتور ارنست . ا . ڕامزرۆ) . بکە ـ ئۆڕینی (د. صالح العلي) ـ ل ٥٠ ـ ٥١ .

چەنـد ڕۆژێکی‌تر دەمێنێتەوە ، لەم ماوەیەدا سەردانی (مـەحفەلێکی) ماسۆنی‌یەکان دەکا لەگەڵ یەکێ لە هاوڕێ‌کانی ، شتێکی تەواو فێر دەبێ دەربارەی دەوری (ڕێکخراوی کاربـونـاری) Carbonari لە مێـژووی ئیتـالیادا ، ئەوەبـوو لە کاتی دامەزراندنی کۆمەڵەی (تەرققی‌و ئیتحاد) ناوەڕۆکی پێڕۆو بەرنامەی ئەم ڕێکخراوە ماسۆنی‌یە کاری‌کردبووە سـەر هۆش‌و بیری دامەزرێنەرانی کۆمەڵەکەو هەروەها ناوەڕۆکی پێڕۆو بەرنامەی ڕێکخراوە تازە دامەزراوەکەیان • تەنانەت پەیڕەوی جۆری کۆبوونەوەکانی ماسۆنی‌یەکانیان دەکرد لە کاتی کۆبوونەوەو داب‌و نەریت‌و چۆنێتی وەرگرتنی ئەندامەکانیانیش • (٧ : ل ٢٧٠) •

ئەو ئەندامانەی لە سەرەتای دامەزراندنی کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی‌یەوە چووبوونە ڕیزیەوە ، ئەم کەسانەبوون :

ئیسحاق سـکوتی ، شـەرەفەددین مەغمومی ، عەبدوڵلا جەودەت ، مەحەممەد ڕەشید شەرکەسی ، ئاساف دەروێش ، عەلی ڕوشدی هەرسکلی ، مەحەممەد غیرید حەسەن زادە ، عەلی بابان ، حیکمەت ئەمین بابان ،ئیسماعیل ئیبراهیم بابان زادە ، کەریم سیباطی ، صەبری موکلی ، ناظم سلانیکی ، نەجیب دراغا ، طەلعەت بەگ،شەطین بەگ ، کقواصلی ئیبراهیم بەگ ، شەفیق کرنلی‌و جەودەت عوسمان •

دوای دامەزراندنی کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی ، دەست‌کرا بە دامەزراندنی کۆمەڵەی ڕامیاری‌و هاتنە کۆڕی کارکردنەوە • دەربارەی ئەم کۆمەڵەو ڕێکخراوانە تۆژەر ، خاتو (کریستین مۆر) دەڵێ :

« ئـەم ماوەیە دیاردەی دامەزراندنی کۆمەڵەو ڕێکخراوە ڕامیاری‌و ڕۆشنبیری‌یەکانی پێوە دیاربوو ، ئـەوەی سـەرنجی ڕادەکێشـا بوونی کۆمەڵەیێکی هاوبەشی ڕامیارە تورکەکان‌و کوردەکان بوو بە ناوی (کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی)یەوە ، کە پاشان پەرەی سەندو حیزبێکی ڕامیاری لە ساڵی

١٨٨٩ ز یەکەم کۆبوونی (مؤتمر) لە ساڵی ١٩٠٢ دا لە شاری پاریس بەست. دوو سەرکردەی کوردی بە ناوبانگ لەم کۆبوونەدا بەشدار بووبوون : (عبدالرحمن بدرخان‌و حکمت بابان) لە ساڵی ١٩٠٧ دا . کۆبوونی (تورکە لاوەکان) نیش بەسترا ، هەر لە شاری پاریس‌دا . بزووتنەوە ڕۆشنبیری‌و ڕامیاری‌یە کوردی‌یەکان کەوتنە جموجووڵ‌و چالاکی‌نواندن شان بە شانی بزووتنەوەکانی تری‌تورکی‌و نەتەوەکانی تری سنووری وڵاتی عوسمانلی لە هەندێ لە وڵاتانی عەرەب‌دا ... ئەوەبوو سوڵتان (عبدالحمید) دەستووری (لیبرالی) ساڵی ١٨٧٦و پەرلەمانی هەڵوەشاندەوە . (٤١ : ل ٥٦ ـــ ٥٧) .

هەروەها (خاتو کریستین‌مۆر) دەربارەی دەوری کوردو بزووتنەوە ڕامیاری‌یە کوردی‌یەکان دەڵێ :

« دەوری کورد لە شۆڕشی ساڵی ١٩٠٨ بریتی‌بوو لە بەشداربوونێکی فراوان لە ئەنجامی بەڵێنەکانی سەرکردە سەربازی‌یەکانی تورك بە یارمەتی‌دانی کوردو دان‌نان بە مافی سەربەخۆیی‌یان ، یان بەلای کەمەوە ڕێ‌دانی ژیانیان لە سنووری وڵاتی عوسمانلی بە ئازادی لەم ماوەیەی کە بزووتنەوە ڕامیاری‌یەکان‌و ڕۆشنبیری‌یەکان شەووڕۆژ لە کارکردن‌دا بوون ... بۆیە چاومان بە سەدەها ڕێکخراوو کۆمەڵەو حیزب‌و یەکێتی‌یە کوردەکان دەکەوت ..

دوای ڕێك‌کەوتنی وڵاتە گەورەکان لە ساڵی ١٩٠٨ ز لەسەر پێویست بوونی دابەش‌کردنی (ئیمبراتۆری‌یەتی) عوسمانلی‌و کردنی بە چەند دەوڵەتێك سەر بە فەرەنساو بەریتانیا بن ، (کۆمەڵەی تورکە لاوەکان) ئەم هەنگاوە ئەوروپایی‌یەیان بە جۆرە سووکایەتی‌یەك دەزانی ئاراستەی تورکیایان کردبوو ، لە ئەنجامی سەرنەکەوتنی سیاسەتی سوڵتان (عبدالحمید) ی دووەم ، ئەوەبوو ناچار کرا واز لە تەختەکەی بێنێ‌و سوڵتان (محمد) ی پێنجەم لە ١٩٠٩ ـــ ١٩١٨ ، لە شوێنی دابندرێ . لەم سەین‌وبەینەو لەم ماوەیەدا ڕێ درا بە کوردەکان یەکەم ڕێکخراوی ڕامیاریی

کوردی دابمەزرێنن بە ناوی (کۆمەڵەی هیڤی)یەوەو دەستی‌کرد بە دەرچواندنی بڵاوکراوەکانی‌و لە ساڵی ١٩١٣ وە گۆڤاری (ڕۆژی کورد)ی بە زمانی کوردی‌و تورکی دەرکرد لە شاری ئەستەمبوڵ ... لە ساڵی ١٩١٣ قۆڵی عەسکەری تورکە لاوەکان هاتنە سەر حوکم‌و بە سەرکردایەتیی جەمال پاشاو ئەنوەر پاشاو تەلعەت پاشاو چەند ئەفسەرێکی ترو بڕیاری بەشداربوونی شەڕی جیهانی یەکەمیان‌دا شان بە شانی ئەڵمانەکان ، ئەمەش بە شێوەی ڕێككەوتنێکی نهێنی لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانلی‌و ئەڵمانیا لە ڕۆژی ٢ی ئابی ساڵی ١٩١٤ . (٤١ : ل ٥٧ ــ ٥٨) .

لە ساڵی ١٨٩٥دا زوربەی سەرکردەکانی (ئیتحادی‌یەکان) لە ئەستەمبوڵ گیران‌و خرانە بەندیخانەوە ، لە نێوانیان‌دا : ئیسحاق سکوتی‌و کەریم سیباطی(*) وعەبدوڵلا جەودەت‌و شەرەففەدین مەغمومی‌و شێخ نائلی‌و عەبدولقادر ئەفەندی‌و ئەحمەد بەگ هەبوون (٢٧ : ل ٢٧٤) .

دوای دامەزراندنی کۆمەڵەکە شێخ عەبدولقادری شێخ عەبدوڵلاش بەشداریی کۆمەڵە بوو ، ئەوەبوو ئەویش ناوانبارکرا لە ساڵی ١٨٩٦دا ، بە بەشداربوونی لە پیلانەکەی دژی سوڵتان (عبدالحمید) . هەروەها لە ساڵی ١٩٠٢دا (عبدالرحمن بدرخان) سەرەك نووسەری ڕۆژنامەی کوردستان‌و حیکمەت بابان بەشداری موئتەمەری ساڵانەی کۆمەڵەکە بوون لە پاریس‌دا . لەو کاتە ئەم دووانە لە ناسراوترین کەسانی ڕامیاریی کورد بوون . لە ساڵانی (١٨٩٧ ــ ١٩٠٦) مەحموود پاشاو هەردوو کوڕەکانی ئەمیر سەباحەددین‌و ئەمیر لوتفوڵلا پەیوەندی‌یان بە کۆمەڵەوە کرد .

وا دەردەکەوێ ڕامیاریی توندو تیژی‌و تۆقاندن ، کە ئیمبراتۆری‌یەتی عوسمانلی بەکاری‌دەهێنا دژی گەلانی سەر بە ئیمبراتۆری‌یەتەکەیان بەتایبەتی دژی گەلی کورد لە کوردستانی تورکیادا هانی گەلی کوردی دەدا

(*) سەیری کتێبی (کردستان و کرد اختلاللری) بکە ، نووسینی عەبدولعەزیز یاملکی .

بـۆ هاریکاریکردنو وەستانیان شان بە شـانی گەلانی عوسمانلی دژی سوڵتانەکانی ئال عوسمان ، لەو سەردەمەدا تێکۆشەرانی کورد بیریان لە دۆزینەوەی باشترین ڕێگا دەکردەوە بۆ ڕزگارکردنی گەلەکەیان لە جەورو ستەمی عوسمانلیەکان ، ئەوەبوو یەکێتیی تێکۆشانی کورد لەگەڵ تورکە ئازادەکان باشترین ئەنجامی ئەم بیرکردنەوەیە بوو • دەربارەی جەورو ستەمی عوسمانلیەکان دەرهەق بە گەلی کورد خاتو (کریستین مۆر) دەڵێ :

« لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا کوردەکان دابەشبووبوونە سەر چەنـد بەشێکدا • لە کاتی شەڕی چالدێرانەوە لە سالی ١٥١٤ ز دا داوای ئازادیان دەکرد لەو سەردەمە شای ئێران داخوازیەکانیانی ڕەتدەدایەوە هەروەها (بابی عـالی) لە تورکیـاو دوای شەڕی جیهانی یـەکـەمو ڕووخانـی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلیو دامەزراندنی وڵاتە تازەبابەتەکانو نوێخوازەکان لە ناوچەی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا ، گەلی کورد دابەشکرا بەسەر پێنج وڵاتدا : ئێرانو تورکیاو عێراقو سووریاو بەشێکی کەمیانیش بەسـەر یەکێتیی سۆڤیاتدا » • (٤١ : ل٢١)

ئەم ڕووکارە تازەیە پالی بە ڕۆشنبیرانی کوردەوە نا کەوا کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی لەگەڵ ڕۆشنبیرە تورکەکان دابمەزرێنن • ئیحسان سکوتی لە دیاربەکرو عەبدوڵلا جەودەت لە عـەرەبگیر دوو ئەندامی دامەزرێنەری کۆمەڵەکە بوون •

دەربارەی چالاکی ئیسحاق سـکوتیو عەبدوڵلا جەودەت ، دوکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێ ڕۆژنامەی کوردستان لە ژمارە (٣٠)دا بلاوی کردۆتەوە کەوا :

« لە سەرەتای دامەزراندنی کۆمەڵەکە ئیسحاق سکوتیو عەبدوڵلا جەودەت چالاکیێـکی زۆریان هەبـوو ، لەگەڵ هەنـدێ لە ئەندامـە دامەزرێنـەرەکانو ئەندامە کۆنـەکانی کۆمەڵە دوورخرانەوە لە لایـەن کاربەدەستانی عوسمانلیەوە • ئیسحاق سکوتی دوورخرایەوە بۆ (ڕۆدس)

بـەڵام زۆری پێ نەچـوو هەڵهات بۆ پاریس • عەبـدوڵڵا جـەودەتیش دوورخرایەوە بۆ (طرابلس الغرب) ، ئەویش لەوێوە هەڵهات بۆ (تونس)و لەوێوەش خۆی گەیاندە هاوڕێکانی لە پاریس •

لە سـالی ١٨٩٧ز زوربەی ئیتحادی یەکان بێـزاربوون‌و بە تەواوی مەئیـووس بووبوون لە ئەنجامی زەبرو زۆری سـوڵتان (عبدالحمید) ، بەڵینەکانی کە دەی‌دا پێیان ، بەڵام ئیسحاق سکوتی‌و عەبدوڵلا جەودەت قایل نەبوون بە هەڵوێستەکانی ئەمانە ، دوای ئەوەی ڕۆژنامەی (المشورة) زمانی کۆمەڵەکە ڕامیاری خۆی کۆڕی بەرامبەر سوڵتان (عبدالحمید) لە ئەنجامی کارتێکردنی کۆڵدەرەکان‌و بەزیوەکان کە لەگەڵ سـوڵتان‌دا ڕێك کـەوتبـوون ، ئیسحاق سـکوتی‌و عـەبدوڵلا جـەودەت پێـکەوە ڕۆژنامەی (عوسمانلی)یان دەرچواند لە جنێف • بەڵام سوڵتان عبدالحمید وازی لێیان نەهێناو ، لەگەڵیانا هەوڵی‌دەدا بە ڕێگای باڵیۆزەکەی مونیر بەگ کەوا ئارەزووی هەیە بەندی‌یە دەست‌بەسەرە ڕامیاری‌یەکانی کە لە (طرابلس) ن بەرەڵلا بکا بەرامبەر بە ڕاگرتنی ڕۆژنامەی (عوسمانلی) • وەك (ڕافرۆ) دەی گێڕێتەوە ، عەبدوڵلا جەودەت کە تەقدیری ئەو بارودۆخە گرانەی بەندکراوەکانی دەکرد • کە چۆن لە سەرما دەژین ، بۆیە پێشنیارەکەی سوڵتانی قەبووڵ کرد •

پاشانیش سـکوتیش قەبـوڵی کردو ڕۆژنامـەکەیان ڕاگرت دوای بـەرەڵلاکردنی بـەندی‌یەکان ، بـەڵام ئەم ڕێك‌کەوتنـە لـە ئـەنجام‌دا بووە هۆی (مساوەمە) کردنێکی گەورەتر لەگەڵ سوڵتان (عبدالحمید) دا ، ئەوەبوو لە سالی ١٩٠٠دا ئیسحاق سکوتی وەك نۆشدارێکی عەسکەری لە باڵیۆزخانەی عوسمانلی لە ڕۆما دامەزرێنرا ، هەر لە هەمان ساڵ‌دا عەبدوڵلا جەودەتیش وەك نۆشدار لە باڵیۆزخانەی (ڤینا) دامەزرێنرا • بەڵام ئیسحاق سکوتی پەیوەندیی بە دزی‌یەوە هەر مابوو لەگەڵ هاوڕێکانی‌داو بە دزی‌یەوە نامەی بۆ ڕۆژنامەی (عوسمانلی) دەنارد کە ئەمیر (صباح‌الدین) دووبارە

دەری‌چواندبووەوە لە (لندن)و (فولکستون) •

ڕامزرۆ دەربارەی سکوتی‌و عەبدوللا جەودەت دەڵێ :

ئەم دوو کەسە حەزیان دەکرد بە تورك یان بە عوسمانلی بناسرێن بەلای کەمەوە ، زیاتر لەوەی بناسرێن بە دوو کەسی کوردپەروەر (قومی) • (سەرچاوەی پێشوو ل٦٣) •

ئێمە لە کاتی هەڵسەنگاندنی ئەم جۆرە قسانە پێویستە ڕەچاوی ئەم لایەنانەی خوارەوە بکەین :

یەکەم ، عوسمانچێتی لە سەرەتادا دوو تێ‌گەیشتنی دەدایە دەستەوە ، (یەکێتی‌و بێ‌جیاوازی) لە نێوان هەموو دانیشتوانی ئیمبراتۆری‌یەتی عوسمانلی بە بێ جیاوازی ، بەڵام پاشان هەڵگەڕایەوەو زۆر بە پەلە بەرەو شۆڤینی‌یەت‌و بە مەبەستی کردنی هەموو گەلانی عوسمانلی بە تورك (تتریك) • هەروەها لەو سەردەمە مەسەلەی ڕووخاندنی پێڕۆی (نظام) سوڵتان عبدالحمید هەموو نیشتمان‌پەروەرانی عوسمانلی یەك‌خستبوو لە گەڵ زیندووکردنەوەی دەستووری ساڵی ١٨٧٦ • لەگەڵ ئەوەش‌دا پێویستە ئەوەمان لە یاد نەچێ کەوا ئیسحاق سکوتی دڵسۆزی گەلەکەی بووەو کوردی خۆش‌ویستووەو پەیوەندیی بەردەوامی هەبووە لەگەڵ بەدرخانی‌یەکان‌دا ، کە لەو سەردەمە لە سەرکردەکانی بزووتنەوەی نەتەوەی کورد بوونە ، چ لە ناو سنووری تورکیادا یان لە دەرەوەی وڵات‌دا ، هەروەها زۆر هاوڕێی عبدالرحمن بەدرخان بووە ، خاوەند ڕۆژنامەی (کوردستان) کە لە ژمارەی (٣٠) ی کوردستان‌دا عبدالرحمن بەدرخان شیوەنێکی گەرمی بڵاوکردبووەوە لە ژێر ناونیشانی «بزربوونی مەزنێك» دوای کۆچی دوایی کردنی سکوتی لە شاری (سان ڕیمو) لە ئیتالیادا ، باسی دڵسۆزی‌و ئازایەتی‌و ڕۆشنبیرێتی ئیسحاق سکوتی تیا کردبوو لەگەڵ پارێزی‌کردنی لێی دژی ئەو تۆمەتانەی ئاراستەی دەکران ، وا دەردەکەوێ عبدالرحمن بەدرخان ئاگاداریی هەبووە

له پەیوەندی‌یە نهێنیەکانی سکوتی(*) .

هەروەها وا دەردەکەوێ سکوتی حەڵقەی پەیوەندی بووە لە نێوان کۆمەڵەی (ئیتحادو تەرەققی) و ڕێکخراوە کوردی‌یەکاندا . (٣ : ل ١١٦ — ١١٧) .

ئیسحاق سکوتی وەك هەموو تێکۆشەرە کوردەکانی‌تر شانازی‌یان بە ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی‌یەوە دەکرد وەك هەموو گەلە ئیسلامی‌یەکانی ژێر ئالای ئەم ئیمبراتۆری‌یەتە ، بەو باوەڕەی هیچ جۆرە جیاوازی‌یێك ناکا لە نێوان گەلانی ئیسلامی بە هەموو نەتەوەکانیەوە ، لەبەر ئەوەی دەوڵەتێکی ئیسلامی یە ، دەوڵەتی عوسمانلی تا ماوەیێکی زۆر وازیی بەم کاغزەوە دەکرد بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی لە داگیرکردنی خاكو وڵاتەکانی ژێر دەستی بە ناوی جێ‌نیشینی ئیسلامەوە (الخلافة الاسلامیة) تا بە تەواوی ئاشکرابوو کە ئەم داگیرکردنەش هیچ جیاوازی نی‌یە لەگەڵ داگیرکردنە ڕەگەزپەرستی‌یەکانو ماوەی چوار سەدەش دەوامی‌کرد . گەلی کورد لە ئەنجامی حوکمڕانیتی عوسمانلی‌یەکانو داگیرکردنی کوردستان تووشی چەرمەسەرێو دەربەدەری‌و بەندی‌و خنکاندنێکی ئەوتۆ بوو زیاتر لە هەموو گەلە ژێر دەستەکانی تری عوسمانلی ، بە تەواوی سەربەخۆیی نیشتمانی‌یان لەناوچوو هەروەها کوردستان دابەش‌کرا لە نێوان ئێرانو تورکیادا لە ساڵی ١٦٣٩ز لە ئەنجامی ڕێك‌کەوتنێکی دووقۆڵی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە .

دوای زیندوکردنەوەی دەستووری ساڵی ١٨٧٦ کوردەکان هەوڵیان دەدا دووبارە خۆیان ڕێك‌بخەنەوە .

لە ئەنجامی سەرنەکەوتنی بزووتنەوەکانو شۆڕشە کوردی‌یەکان بەتایبەتی شۆڕشی نیشتمانیی کوردی لە شەمزینان لە ساڵی ١٨٨١ز ، بە

(*) سەیری ڕۆژنامەی کوردستان بکە ، ژمارە (٣٠) — جنیف ٣٠ (ذي‌الحجة ١٣١٩ك ١٤٠ ئازار — ١٩٠٢ .

سەرکردایەتیی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری • کە هەوڵدانەکانی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری نەگەیشتنە ئەنجام بۆ دانانی دەوڵەتێکی کوردی لەبەر کۆمەلێ هۆ ، یەکێ لەو هۆیانە زۆرلێکردنی ئینگلیزو ڕووس بوو بە هاریکاری‌کردنیان لەگەڵ تورکیاو ئێراندا دژی بزووتنەوەی ڕزگاری‌خوازی گەلی کورد • لە توانیندا نەبوو شۆڕشی کورد ئامانجەکانی ئەنجام بدا لەو بارودۆخە زەحمەتەو دژایەتی ولاّتە گەورەکانی وەك ئینگلیزو ڕووسیا بکا لەگەڵ هاریکاری‌کردنی تورکیاو ئێران بە جووتە دژی گەلی کورد بۆ دابەش‌کردنی دەست‌کەوتەکانیان لە ئەنجامی سەرنەکەوتنی شۆڕشی کورد •

دوای سەرنەکەوتنی هەموو بزووتنەوە کوردی‌یەکان ، لاوانو ڕۆشنبیرانو ئەمیرانو مولکدارە کوردەکانو هەموو نیشتمان‌پەروەرانی کورد ڕوویان کردە بواری ڕامیاری‌و نواندنی چالاکیی ڕامیاری ، بەمەش بزووتنەوەی ڕزگاری‌خوازی گەلی کورد پێی نایە قۆناغێکی تازەوە لە کوردستانی تورکیادا دوای ئەوەی بزووتنەوە نیشتمانیەکانی گەلانی ئەرمەنی‌و بولغاری‌و عەرەبی‌و گەلە چەوسێنراوەکانی ژێر چەپۆکی داگیرکەرانی عوسمانلی کاریان کردبووە سەر گەلی کوردو سودی لێیان وەرگرتبوو •

بەم جۆرە قۆناغی لەدایك‌بوونی کۆمەڵەو ڕێکخراوە جەماوەری‌یەکانو ڕۆژنامە کوردی‌یەکان دەستی‌پێ‌کرد ، قۆناغی بلاّوبوونەوەی بەئاگابوونی ڕامیاری‌و نەتەوایەتی ، قۆناغی پەیوەندی‌کردنو ئالوگۆڕکردنی بیروڕا لە نێوان کوردە نیشتمان پەروەرەکان لە پێناوی ڕێك‌خستنی ڕیزەکانیان •

لە شاری (القاهرة) خوالێ‌خۆشبوو مەدحەت بەدرخان ڕۆژنامەی (کوردستان) ی لە ساڵی ١٨٩٨ز دەرچواند ، ئەوەبوو ژمارە یەکی لە ٢٢ ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨ دەرچوو • ڕۆژنامەی کوردستان دەوری خۆی بینی لە ڕاپەڕاندنی هەستی نەتەوەیی‌و گەشە پێدانی‌و بانگ کردنی ئیتحادی‌یەکانو سەرۆکەکانی کوردو پیاوە ئاینی‌یەکان بۆ خەباتو تێکۆشان • (٣:ل٩٠–٩١)

وا دیـاره ڕووداوەکانو گۆڕانکاری یەکانی ساڵی ١٩٠٨ بە جۆرێکی دیاری کراو گەشەی بە بیرو باوەڕی کوردایەتی دا لە تورکیادا • کوردەکان لەو سەردەمەدا بـە هەلیان زانی خەریکی خـۆ ڕێكخستن بنو سوود لە دەروون فراوانی ئەو سەردەمە وەربگرن کە لە بـواری ڕامیاری کەوتـە ڕوو دوای کودەتای دەستووریی کە کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی پێی هەڵسا لە ساڵی ١٩٠٨ • (٨ : ل ١٢٥) •

ئەم هەوڵدانو تێکۆشانەی گەلی کورد بووە هۆی دامەزراندنی یەکەم کۆمەڵەی ڕامیاری کوردی لە ئەستەمبوڵ لە ساڵی ١٩٠٨ بە ناوی (کۆمەڵەی تەعالیو تەرەققی کوردی)(*) • بەم جۆرە ساڵی ١٩٠٨ بە ساڵی سەرەتای دامـەزراندنی کۆمەڵـەو ڕێکخراوی ڕامیـاری کـوردی دادەنـدرێو دەستپێکردنی قـۆناغێکی تازەش بـوو لە تێکۆشـانی گـەلی کوردو بزووتنەوەی ڕزگاری خوازی نەتەوەیی • بەم جۆرە کوردستان تۆبەرەیێکی تازەی لەدایكبوو ئەویش کۆمەڵەی تەعالیو تـەرەققی کوردی بوو ، کـە جێگای هیواو ئۆمیدی کورد بوو بۆ وەرگرتنی مافە ڕەواکانی گەلی کورد وەك گەلە تێکۆشـەرەکانی تری ئیمبراتۆری یەتی عوسمانلی لە پێنـاوی ڕزگاربوونیـان لە زوڵمو جـەورو چەوساندنـەوەی دەوڵەتی عوسمانلیو وەدەستهێنانی سەربەخۆیی نیشتمانیو نەتەوەیی یان •

لە ساڵی ١٩٠٨ یـەکەم کۆمەڵەی ڕامیاریی کوردی لە ئەستەمبـوڵ دامەزرێنرا ، بـە ناوی (کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان) ــ کردستان تعالی جمعیتی ــ ئەم کۆمەڵەیە لە لایەن کۆمەڵێ تێکوشەرانی کورد دامەزرێنرا لەوانە :

ئەمین عالی بەدرخانو شەریف پاشاو شەهید عەبدولقادر شەمزینی ــ

(*) لە ساڵی ١٨٨٩ ز حیزبێکی ڕامیاری بە ناوی (کۆمەڵەی ئیتحادو تقدم) دامەزرێنرا لە ئەستەمبوڵ لە لایەن چوار کەسەوە ، لەمانە دوانیان کورد بوون : ئیسحاق سکوتیو عەبدوڵلا جەودەت . (٢٦ : ل١٨) .

که کەمالی‌یەکان خنکاندیان لە دیاربەکر ـ لەگەڵداماد ذو الکفل) پاشاو چەند تێکۆشەرێکی تر •

ئەم کۆمەڵەیە لە ئەنجامی چەوساندنەوەی گەلی کورد لەلایەن حیزبی ئیتحادو تەرەققی‌یەوەو پێشانیش لە لایەن عوسمانلی‌یەکانەوە لەدایك‌بوو •

ئامانجی کۆمەڵەکە پەرەپێ‌دانی‌و پێشخستنی کوردستان بوو ، پێڕۆی ناوەوەی کۆمەڵەکە ئەرکەکانی دەستەی ڕاوێژکاری کۆمەڵەی لە ماددەی چواردا دیاری‌کردبوو ئەویش بە ئەنجامدانی ئامانجەکانی کۆمەڵە لە پەرەپێ‌دانی کوردستان لە ڕووی ماددی‌و مەعنەویەوە ، لەگەڵ بایەخدان بە پەروەردەی ئیسلامی نەتەوەی کورد لە لایەنە گیانی‌یەکان‌و هزری‌یەکانەوە • هەروەها دەستەی بەڕێوەبەری کۆمەڵەی دیاری‌کردبوو بە (٦ ـ ١٣) ئەندام • پێڕۆی ناوەوەی کۆمەڵە لە ساڵی ١٣٣٥ی کۆچی دەرچووە ، کەواتە دوای دامەزراندنی کۆمەڵەکە بە بێ دواکەوتن •

دەربارەی ئامانجەکانی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان عەبدولعەزیز یامولکی دەڵێ : کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان هیچ ئامانجێکی کەسیی نەبوو ، کۆمەڵە هەموو سەرۆکە کوردەکانی ئاگادارکردبووەوە کەوا ئامانجەکانی کۆمەڵە هێنانەدیی ئامانجە کۆمەڵایەتی‌یەکان‌و ئایینی‌یەکان‌و مێژوویی‌یەکانی گەلی کوردە بۆ ئەوەی کوردستان لە لایەن گەلێکی تر یان دەوڵەتێکی ترەوە داگیر نەکرێت • (٣٦ : ل ٥٥) بەمە دەردەکەوێ کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان هەوڵ‌و تەقەلای دەدا لە پێناوی ڕزگارکردنی کوردستان لە چنگ داگیرکەرانی عوسمانلی‌و دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ • لەو سەردەمە کۆمەڵە باوەڕی وابوو کەوا ئینگلیز دۆستی کوردەو یارمەتی‌یان دەدا لەو قۆناغەدا ، بەڵام دواڕۆژ ئاشکرای کرد کەوا ئینگلیز یارمەتی گەلانی چەوساوە نادەن ، بەڵکو یارمەتی خاوەند دەسەڵات‌و هێزدارەکان دەدەن دژی گەلە چەوساوەکان لە پێناوی هێنانەدیی بەرژەوەندەکانیان •

کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان بەرەنگاری جووڵانەوەو پیلاەکانو موناوەرەکانی دوژمنانیان دەکرد کە لە پشت پەردەوە دژیان دەگێڕدرا • بەڵام کۆمەڵە نەیتوانی خۆی بپارێزێ لەو پیلانانە تا وردە وردە لاواز بوو ، پاشان لە مەیدانی خەباتدا بزربوو • کۆمەڵەیێکی تازە شوێنی گرتەوە بە ناوی (کۆمەڵەی هیڤی) •

ناسراوترین کەساتێك لەوانەی دامەزرێنەری کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان بوون ، خوالیخۆشبوو سەیید عەبدولقادرو ـ شەهیدی نیشتمان ـ جەلادەت ئەمین عالیو مورادو موحەممەد عەلیو خەلیل ڕامیو کامەرانو نەوەکانو وەچەکانی بەدرخانی گەورەو فوئاد پاشاو حیکمەت بابانو حوسێنو شوکریو فوئاد مەحمودو عەلی ، کە بابانی بوون لەگەڵ سەیید عەبدوللاو ڕەمزی بەگی خەرپووتیو ئەکرەم بەگو جەمیل پاشا زادەو نەجمەددین حوسێنو مەمدوح سەلیمو حەسەن حامیدو فەریدو دوکتۆر شوکری مەحەممەدو حوسێن عەونی نوێنەری پێشووی (خەرپوت) و مەحەممەد نوێنەری (مەلاتیا) ی پێشوو و ئەمین زەکیو میرەلای خەلیل بەگی دەرسمیو مەحمود نەدیم پاشاو فەریق مستەفا پاشا سولیمانیو فەریق حەمدی پاشاو مەحەممەد ئەمین زەکی بەگی سولیمانیو شێخ عەلی شێروەلیو سەیید شەفیق ئەفەندی خێزانیو گەلێ ناوی تریش •

لە ناوی ئەم دامەزرێنەرانە بۆمان دەردەکەوێ کەوا ئەمانە نموونەو هەڵبژاردەی ڕۆشنبیرانو ڕامیارانی کورد بوونە لەو قۆناغەدا ، هەروەها ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەبێ کەوا گەلی کورد لە کوردستانی تورکیادا چەند بایەخیداوە بە خەباتو تێکۆشان لە پێناوی ڕزگاربوونی لە جەورو ستەمو چەوساندنەوەی لە چنگی عوسمانلییەکان ، کە جووڵانەوەیێکی بێوچانو بەردەوام بەبێ ئەوەی ماندوێتی بزانێ یان جاڕس ببێ لە گۆڕەپانی کوردستاندا ئەنجام دەدرا • دوای دامەزراندی (کۆمەڵەی تەعالیی

کوردستان) کۆمەڵەی (تەشکیلاتی کۆمەڵایەتی کوردستان) دامەزرێنرا لە لایەن ئەمیر عەلی جەودەت بەدرخان‌و کامەران بەدرخان‌و کەماڵ فەوزی‌و ئەکرەم جەمیل پاشا شازادەو دوکتۆر شوکری مەحەممەدو مەمدوح سەلیم‌و هەندێ کەسانی تر • ئەمیر ئەمین عەلی بەگ بەدرخان سەرۆکی کۆمەڵەکە بـوو •

لە هەمان کات‌دا لە ئەستەمبوڵ کۆمەڵەیێکی تر دامەزرێنرا بـە ناوی (حیزبی نەتەوەی کورد) ەوە •

ئەم کۆمەڵەیانە بەردەوام بوون لەسەر چالاکی‌یان لە ئەستەمبوڵ تـا هاتنی لەشکری کەمالی‌یەکان بۆ ناو شاری ئەستەمبوڵ • ئەم کۆمەڵەیانـە سـەدەها لق‌و ناوچەیان کردبوەوە لە سەرانسـەری کوردستان‌دا • بەڵام هەموو ئـەم کۆمەڵەیانە هەڵوەشێنـدرانەوە بە دامەزراندنی (کـۆمەڵەی خۆیبـوون) ی کوردی نیشتمانی‌و هەموو ئەندامانی کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی‌یەکانی پێشوو چوونە ڕیزی خۆیبوونەوە ، بەم جۆرە هەموو هێزە رامیـاری‌و ڕۆشنبیری‌یە کوردی‌یەکان لە کۆمەڵەیێکی تازەدا کۆبوونەوە ئەویش کۆمەڵەی خۆیبوون بوو • (١٥ : ل ٥٢ ــ ٥٣) •

بە چوونە ناوی ئەم کۆمەڵەو یانە ڕۆشنبیری‌یانە بە گشتی بۆ ڕیزی خۆیبوون دەتوانین بڵێین بزووتنەوەی نیشتمانی‌و نەتـەوایەتیی کورد پێی نایە قۆناغێکی تازەوە لە ڕێبازو شێوازی خەبات‌دا لە پێناوی یەکێتیی گەلی کوردو وەدی‌هێنانی مافە نەتەوەیی‌یە ڕەواکانی تا دەگا بە مافی چارەنووسی لە هێنانەدیی سەربەخۆی‌و ڕزگاربوونی لە چنگی دەوڵەتی عوسمانلی •

کۆمەڵەی کوردستان ـ کردستان جمعیتی :

کۆمەڵەی کوردستان لە ساڵی ١٣٣٤ ی کۆچی لە شاری ئەستەمبوڵ دامەزرێنرا • ئامانجەکانی ئەم کۆمەڵەیە ڕامیاری‌و کۆمەڵایەتی‌و ئابووری بوو ،لە پێناوی جێ‌بەجێ‌کردنی هیوا نەتـەوەیی‌یەکانی گەلی کورد بوو •

پێڕۆی ناوخۆی کۆمەڵە سوور بوو لەسەر کردنەوەی لێژنە ناوچەیی‌یەکان‌و لقەکان لە گشت ناوچەکانی کوردستان‌دا لە کاتی پێویست ، لەگەڵ بوونی مافی دەرچـواندنی گۆڤارو ڕۆژنامەو بڵاوکردنەوەی کتێب‌و کردنـەوەی دام‌ودەسگا (خەیری‌یەکان) و کۆمەڵایەتی‌یەکان(*) •

کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانیاری کوردی :

ئەم کۆمەڵەیـە ـ (جمعیة نشر المعارف الکردیة) لە ساڵی ١٩٠٨ ز دامەزرێنرا ، وەك کۆمەڵەیێکی ئەدەبی‌و پەروەردەیی•ئەوەبوو قوتابخانەیێکی کوردی لە (چەمبەرلی‌طاش) کردەوەو سەیید خەلیل خەیالی بەڕێوەبەری ئەم قوتابخانەیە بوو ، مەبەست لە کردنەوەی فێرکردنی منداڵە کوردەکانی ئەستەمبوڵ بوو • بەڵام هاتنە سەر حوکمی ئیتحادی‌یەکان‌و گرتنەدەستی کاروبـاری دەوڵەتی عوسمانلی‌و دامەزراندنی حوکومەتێکی زاڵم‌و زۆردار لـە ژێر سـێبەری دەستوورو دیموکراتی‌یەت بووە هۆی داخستنی ئـەم کۆمەڵەیەو قوتابخانەکەی • (٢٢:ل٥١ــ٥٢) •

ئەم کۆمەڵەیە پێڕۆی ناوخۆکەی لە ساڵە ١٣٣٤ ی کۆچی لە چاپ داوەو بڵاوی کردۆتەوە • (*)

کۆمەڵەی هێڤی کوردی :ـ ١٣٢٨ کۆچی بەرامبەر ١٩١٠ ز ـ

دوای داخستنی کۆمەڵەی تەعالی‌و تەرەققی کـوردی‌و کۆمەڵـەی

(*) پێڕۆی ناوخۆی (کۆمەڵەی کوردستان) ١٣٣٤ ی کۆچی . بە زمانی تورکی لە چاپخانەی (نجم استقبال) لە ئەستەمبوڵ چاپکراوە و ئێمەش وەرمان‌گێڕاوەتە سەر زمانی کوردی ـ دەست‌خەتی کتێبی (الجمعیات والمنظمات والأحزاب الکردیة في نصف قرن ـ ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨) .

ـ نووسەر ـ

(*) پێڕۆی ناوخۆی (کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانیاری کوردی) ـ کۆمەڵەی نشری معارفی کوردی ـ بە زمانی تورکی ـ چاپخانەی (نجم استقبال) ١٣٣٤ . دەقی پێڕۆکەمان لە دەست‌خەتی کتێبی (الجمعیات والمنظمات والأحزاب الکردیة في نصف قرن ـ ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨) بڵاوکردۆتەوە .

ـ نووسـەر ـ

(نەشری مەعارفی کوردی) و بەردەوامبوونی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان لەسەر چالاکی‌یەکانی بە شێوەیێکی نهێنی لە ڕێکخستنی لاوە کوردەکان‌و بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی ڕامیاری‌و هزری لە نێوانیان‌دا • لاوانی کورد هەوڵی پڕکردنـەوەی بەتاڵایی‌یـە ڕامیاری‌یەکانیـان دەدا لـە گۆڕەپانی کوردایەتی‌دا کە لە ئەنجامی داخستنی ئەم دوو کۆمەڵەیە پەیدابوو • دوای تێپەڕبوونی دووساڵ بەسەر داخستنیان‌دا ، قوتابی‌یە کوردەکانی قوتابخانەی کشتوکاڵ لە ئەستەمبوڵ توانییان کۆمەڵەی (هیڤی) کوردی دابمەزرێنن لە ساڵی ۱۹۱۰ ز • لە ئەندامە دامەزرێنەرە بەناوبانگەکانیان :

عومەر بەگ جەمیل پاشاو قەدری جەمیل پاشا لە ناسراوەکانی دیاربەکرو فوئاد تەمۆ بەگی وانلی‌و زەکی بەگ‌و ئەکرەم بەگی جەمیل پاشاو مەمدوح سەلیم بوون • خەلیل خەیالیی موتەکیش گەورەترین هاندەریان بوو بـۆ دامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیەو ئاراستەیانیشی دەکرد ، جگە لەوەی خۆی یەکێ لە دامەزرێنەرەکان بوو •

کۆمەڵەی (هێڤی) دووەمین کۆمەڵەی کوردیی ڕامیاری‌یە دێتە کایەوەو لە هەموو کۆمەڵە کوردی‌یەکانی ئەو سەردەمە چالاکتر بوو ــ بەتایبەتی پێش شەڕی جیهانی یەکەم‌ــ هەروەها توانی لقەکانی لە وڵاتی ئەوروپایی‌یەکان بکاتەوە • زمانی حاڵی کۆمەڵەی هیڤی گۆڤاری (ڕۆژی کورد) بوو کە بە کوردی‌و تورکی دەردەچوو • پاشان ئەم ناوەیان گۆڕی بە ناوی (هەتاڤی کورد) دواجاریش کرایە (ژین) • (ڕۆژی کورد) سێ ژمارەی لێ دەرچوو ، ژمارەی یەکەمی لە ١٤ ی ڕەجەبی ساڵی ۱۳۳۱ ی کۆچی دەرچووە کە دەکاتە ساڵی ۱۹۱۳ ز • ژمارەی دووەم‌و سێ‌یەمی لە ١٤ی شەعبان‌و ١١ی ڕەمەزانی هەمان ساڵ دەرچوونە •

ئەم کۆمەڵەیە ، کەواتە کۆمەڵەی (هێڤی) بەردەوام بووە لە نواندنی چالاکی تا ڕۆژی بەشداربوونی تورکیا لە شەڕی جیهانی یەکەم‌دا ، ئەوەبوو

بــه هۆی بەشداربوونی ئەندامەکانی لــەم شەڕەدا ئیشوکاری کۆمەڵەکە پەکخرا • (*) بەڵام دووبارە دەستیکردەوە بە چالاکی‌یەکانی دوای ڕاگرتنی شەڕو بەردەوام بوو لە چالاکی نواندن تا مستەفا کەماڵ شاری ئەستەمبوڵی گەڕاندەوەو لە ساڵی ١٩١٤ ز مستەفا کەماڵ بەتوندی بەربەرەکانی کۆمەڵەی (هیڤی) دەکردو توانی چالاکی‌یەکانی کەم بکاتەوەو لاوازی بکا ، بەڵام لــە عێراق‌و سووریادا کۆمەڵە بەردەوام بــوو لەســەر چالاکی‌یەکانی • (٢٢:ل٥٢) •

کۆمەڵەی هێڤی کتێبی (قامووسی فێرکردنی زمانی کوردی) بە زمانی کــوردی‌و تورکی وەك یەکەمین کتێبی کۆمەڵە دەرکرد بــە دوو شێوەی کرمانجی‌و بابانی لە ساڵی ١٩٢١ ز ، ئەم کتێبە ژمارە (١) ی بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی هەڵگرتووە •(*)

دەربارەی چــوونــە ڕیــزی کۆمەڵەی هێڤی‌یەوە (زیننار سلۆپــی)

دەڵێ : **

ئەکرەم جەمیل پاشاو مەمدوح سەلیم بەگ هەردووکیان هەر لە ڕۆژی یەکەمی دامەزراندنی کۆمەڵەوە چوونە ڕیــزی‌یەوەو دوو ئەندامی چالاکی دامەزرێنەری کۆمەڵەکە بوون • قوتابی‌یانی کورد زۆر بە جۆشەوە ڕوویان دەکردە کۆمەڵەی هێڤی‌و دەچوونە ڕیزیەوە ، لە ماوەیێکی زۆر کەمدا ژمارەی ئەندامانی زۆربوون‌و لە ئەندامە ناسراوەکانی :

شەهید کەماڵ فەوزی‌و براکەی ضیاء وەهبی‌و نەجمەددین حوسێن

(*) (هینکر زیمان کوردی) ڕابەری زیمان هردوو کوردی : کورمانجی بابانی ـ چاپخانــەی ـ استقبال ـ بابعالي ـ ابــو السعود ـ ١٣٣٧ کۆچی ـ ١٩٢١ ز •

(**) زیننار سلۆپی نازناوی نووسەری کتێبی Doza Kurdistan ، کە نووسەرەکەی (قەدری جەمیل پاشایە) •

کەرکووکیو عەزیز بابانو شەفیق ئەرواسیو هەمزە موکسیو طەییب عەلی خەرپووتیو عەبدولکەریم سولیمانیو صالح دیاربەکریو عەبدولقادر دیاربەکریو ئاسف بەدرخانو مستەفا ڕەشاد دیاربەکریو دوکتۆر مستەفا شەوقی مەهابادیو مەحەممەد میهری سنەییو دوکتۆر فوئاد حەکاریو عەبدولڕەحیم حەکاریی شاعر •

لە ئەنجامی بڵاوبوونەوەو بەرزبوونەوەی هۆشیاری ڕامیای لە نێوان لاوانی کورددا ،خوالێخۆشبوو شەهید طەییب عەلی هەوڵی کردنەوەی لقێکی کۆمەڵەیدا لە ئەرزڕوم کە لەو کاتەدا لەوێ قوتابی بووە ، هەروەها قوتابییانی کورد لە ناوچەکانو ولایەتەکانی تری کوردستانەوە بە ڕێگای نامە نووسیندا پەیتا پەیتا پەیوەندییان بە مەڵبەندی کۆمەڵەوە دەکرد • گۆڤاری (ڕۆژی کورد) کە هەفتانە بە دوو زمانی کوردیو تورکی دەردەچوو ، لە سەرەتادا عەبدولقادر سولیمانی دەریدەچواند لە ساڵی ۱۹۱۳داو نووسەرە ناسراوەکانیشی پرۆفیسور بابان زادەو دوکتۆر عەبدوڵلا جەودەت بەگو مەمدوح سەلیم(*) بەگ وانلیو شەهید یوسف ضیاء بەگ بەتلیسیو شەهید کەماڵ فەوزیو نەجمەددین کەرکووکی فەخریو مەسعود سولیمانیو فوئاد تەمۆو فازڵ موخلیسیو ئیسماعیل حەقی بابان زادەوح •

(*) لە چاوپێکەوتنێکمان‌دا لەگەڵ بەڕێز شوکور مستەفا دەربارەی هێژا مەمدوح سەلیم بەگ چەند پرسیارێکمان لێی کرد لە ڕۆژی شەممەی ڕێکەوتی ۱۹ ــ ۲ ــ ۱۹۸۷ لە بارەگای کۆڕی زانیاری ــ دەستەی کورد ــ لە بەغدا . لە وەڵام‌دا وتی : چاوم بە مدوح سەلیم کەوتووە لە شاری دمشق لە ساڵی ۱۹۵٦ لە کتێبخانە کەسێتییەکەی خۆی ، کە ئەو کاتە ماڵی لە (دمشق) بووەو کتێبخانەیێکی گەورەی لە ماڵەوە هەبووە . زمانی تورکیو فەرەنسیو عەرەبی زانیوە جگە لە زمانەکەی خۆی زمانی کوردی . مامۆستا شوکور وتی لەم سەردانەم‌دا لەگەڵ سەیدا عوسمان صەبری سەرمان لێدا ؛ دوای ئەوەی لە شاری (دمشق) نیشتەجێ بووبوو کە لە کوردستانی تورکیاوە لە دەست زوڵمو جەوری پێڕۆی مستەفا کەماڵی ئەتاتورك هەڵهاتبوو بۆ سووریا .

ــ نووسەر ــ

ب • خەرپوتلی و م • ص • ئازیزی‌و فیکری نەجدەت‌و م • صالح بەدرخان • خاوەند ئیمتازو بەڕێوەبەری لێپرسراوی ڕۆژنامەکەش عەبدولکەریم سولێمانی بوو •

ناسراوترین نووسەرانی بەشی کوردی (ڕۆژی کورد) ئەمانە بوون : نەجمەددین حوسێن کەرکووکی‌و عەبدولکەریم سولێمانی‌و هەمزە موکسی • (٣٥:ل٢٨ــ٣٤) •

کۆمەڵەی (سەربەخۆیی کورد) یش لە هەمان کات‌دا ، کەواتە دوای هودنە دامەزراو دەستی‌کرد بە چالاکی نواندن •

کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد(*) :

ئەم کۆمەڵەیە دوای هودنە دامەزرا بە سەرۆکایەتی عەبدولقادر ئەفەندی لە ئەستەمبوڵ ، سەرۆکە کوردەکان‌و میرانی کورد تیایا بەشداربوون ، ناسراوترین دامەزرێنەری ئەم کۆمەڵەیە ئەمیر سوریا بەدرخان بوو • بە هۆی زوڵم‌و زۆرو چەوساندنە وەی گەلی کورد لەسەر دەستی عوسمانلی‌یەکان لە کوردستانی تورکیادا ، دامەزرێنەرانی کۆمەڵەکە ناچاربوون چالاکی ڕامیاری‌یان بە شێوەیێکی ئاشکرا لە دەرەوەی کوردستان بنوێنن • پاشان بەدرخانی‌یەکان لە کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد جیابوونەوەو کۆمەڵەیێکی تریان دامەزراند بە ناوی (کۆمەڵەی تەشیکلاتی کۆمەڵایەتی کوردستان) • (١١ : ل٣١٣) •

(*) ناوی ئەم کۆمەڵەیە جاری وا هەیە پێی وتراوە (یانەی کوردی) جاری واش هەیە (حیزبی سەربەخۆیی کورد) یان (حیزبی دیموکراتی کورد) . لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیا وەك دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ئەم ناوانەی لە ئینگلیزی‌یەوە گۆڕیویەتی‌یە سەر زمانی عەرەبی لە نووسینەکانی (کورستان في عهد السلام) دوای شەڕی جیهانی یەکەم) لە بلاوکراوەکانی گۆڤاری (الثقافة) لە سالانی ١٩٧٩ ــ ١٩٨٧ •

ــ نووسەر ــ

دەربارەی ئـەم جیابوونەوەیە بەڵگەنامەی بەریتانی لـە ٢٠ی مایسی ساڵی ١٩٢٠ ز دا لە ژێر ناونیشانی هەڵبژاردنی (یانەی کوردی) کە مەبەست لە یانەی کوردی لێرەدا (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد) ە ، لە ئەستەمبوڵ ، باسی دوو لیستە دەکـا ، لیسـتەی بەدرخانی‌یەکان ، کـە دژی جەماعەتی عەبدولقادر ئەفەندی بـوو ، ئەمانەش لـە ئەندامانی کۆمەڵەی تەشکیلاتی کۆمەلایەتی کورد بوون و بەم جۆرەی لای خوارەوە .

١ ــ دوکتۆر عەبدوڵلا جەودەت بەگ ــ خەڵکی خەرپووت . تۆشدارو نووسەر .
٢ ــ شوکری بەگ بابان ــ خەڵکی دیاربەکر . نووسەر .
٣ ــ شوکری مەحەممەد بەگ ــ خەڵکی دیاربەکر . نووسەر .
٤ ــ جەلادەت بەگ بەدرخان ــ خەڵکی دیاربەکر . نووسەر .
٥ ــ ئەکرەم جەمیل بەگ ــ خەڵکی دیاربەکر . دبلۆمی (پەیمانگای باڵای مەلەکی) تەواوکردووە .
٦ ــ ئەمین عالی بەگ ــ خەڵکی دیاربەکر . پشکێنەری گشتی دادگەریی پێشوو .
٧ ــ حوسێن حاجی بەگ ــ خەڵکی ئورفە . پارێزەر .
٨ ــ مەمدوح سەلیم ــ خەڵکی وان ــ نووسەر لە ڕۆژنامەی (ژیـن) .
٩ ــ نەجمەددین حوسێن بەگ ــ خەڵکی کەرکووك . مامۆستای (عولوم).

کۆمەڵە بارەگای کاتیی لە مەکتەبی (ژین) بوو لە شەقامی (ابوالسعود)ــ ڕێگای (الباب العالي)(*) : (ل١٠٥ــ١٠٦) .

کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد چالاکی و بەشداری‌یێکی فراوانی هەبوو بەتایبەتی لـە بواری دەوڵەتانی دەرەوە : یادداشتێکی بـە ئیمزای ئەحمەد

(*) دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ــ « کوردستان في عهد السلام » گۆڤاری (الثقافة) ژمارە ــ ٢ ــ ساڵی ١٩٨٧ .

سورەییا (ثریا) بەدرخان لە قاهیرەوە پێشـکەش کردبوو بـە نوێنەرانی دەوڵەتانو ئـەم یادداشـتە بەڵگەنامەی بەریتانی باسی دەکا لـە ژمـارە ٦٠٨/٩٥/٣٤٤٣٤کـە (السیر وینکیت) باسـی دەکا لـە ١٩١٨/١٢/١٦ • یادداشتەکە باسی کێشەی کـورد دەکـاو ناڕەزایی دەردەبڕێ دەربـارەی دابەش‌کردنی کـوردسـتانو چاوچنۆکـی وڵاتە بیانی‌یەکان دەربـارەی کوردستان •(*) (ل٥٨)

لەم یادداشتەو برووسکانەی نوێنەرە سامی‌یە بەریتانی‌کان لە ئەستەمبوڵ لەگەڵ بەڵگە نامەکانی کۆبوونی ئاشتی (مؤتمر السلام) لە پاریس ، بـە ئاشکراو ڕوونی بۆمان دەردەکەوێ کەوا کۆمەڵەی سەربەخۆیی کـوردو سەرۆکەکانی کورد چەند بایەخیان داوە بە گەیاندنی دەنگی گەلی کورد بـە دامودەستگا دەوڵەتی‌یەکانو پـەردە لادان لەسەر زوڵمو زۆری دەوڵەتی عوسمانلی دەرحەق بە گەلی کورد • لەم ڕووەوە دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر بە دووروو درێژی باسی ئەم چالاکی‌یانەی کردووە لە تۆژینەوەکەی (کوردستان في عهد السلام) دا ، خوێنەر دەتوانێ بگەڕێتەوە بۆ ئەو وتارانە ئەگەر مەبەستی زیاتر شارەزابوون بێ لەم ڕووەوە •

هەر دەربارەی چالاکی کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد کـە بـە ناوی (یانەی کورد)دا هاتووە لـە بروسکەیێکی (ئەدمیراڵ ــ السیر ــ ج ــ دي ــ ڕۆبیك) لە ئەستەمبوڵەوە ناردوویەتی بۆ (ئیرل کیرزن) بـە ژمارە ٣٠٤ــ٤٨ــ١١ــ٢٤٣١ لە ٢٩/٣٠/١٩٢٠ • بەم جۆرەی لای خوارەوە :

ــ بە پەلە ــ

نیشانە بە بروسکەتان ژمارە ٢٥٤ •

یانەی کورد لێرە ئەندامانی تریشی گرتۆتەخۆیو گرنگی‌یان بەرەو زیادبوون دەڕوا بـە پێی زیادبوونو پەرەسەندنی کێشەی کورد بـەرەو

(*) دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ــ ئەبوبەکر هەمان سەرچاوەی پێشوو .

گەیشتن بە ئەنجام • ڕاکانی نوێنەرانی (یانە) کە دەستنیشانیان دەکا لەوانەیە هەندێ سوودی هەبێ ، باشترین شێوەش بۆ بانگکردنیان ، بانگکردنیانە بە دەمی • لەبەر ئەوەی شەریف پاشا نوێنەری هەموو کوردان نی‌یە ، بۆیە حوکومەتی خاوەند (جەلالە) ئامادەیە گوێڕایەڵی ئەو سەرکردانە بێ کە لێرەوە دەنێردرێن ئەگەر ژمارەیێکی دیاریکراو بنێرن ، سێ کەس بۆ نموونە لە خاوەند ڕاکانیان • من وای بۆ دەچم لەگەڵ فەرەنساوی‌یەکان لەم ڕووەوە ڕێك بکەوین،ئەگەر وا نەبێ تووشی مەترسی بە گژیەکتراچوون دەبین لەگەڵیاندا ، کە ئەمەش ئێمە لەم کاتەدا خۆمانی لێ لادەدەین زیاتر لە هەموو کاتێکی تردا ، خۆ ئەگار کوردستانی سەربەخۆ پەیدابێ ، ئەوا چاکەکەی دەگەڕێتەوە بۆ بەریتانیای مەزن • (ل٦٨)(*) •

هەروەها کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد یادداشتێکی دایە ولاتە هاوپەیمانەکان لە ئازاری سالی ١٩٢٠ ، تیایا داوای ولاتێکی کوردیی سەربەخۆی کردووە ، ولاتێکی ڕزگارکراو لە چنگی عوسمانلی‌یەکان ، ئەم ولاتە بریتی بێ لە ناوچە کوردەکانی ئێرانیش • ئەم یادداشتە باسیکراوە لە بەلگەنامەی بەریتانی ژمارە ٣٧١و ٥٠٦٨و ٢١٢٧(**) (ل٩٦) •

دەربارەی چالاکی‌یەکانی کۆمەڵەو سەرۆکەکەی عەبدولقادر ئەفەندیو بەشداربوونەکانی لە کۆبوونی ئاشتی‌دا لە پاریس ، بەلگەنامەی بەریتانی ژمارە ١٩٨٢٩/٩٥/٦٠٨ لە تشرین یەکەمی سالی ١٩١٩ ز ، کە تیایا باسی نامەیێکی شەریف پاشا دەکا لەگەڵ دوو نامەی عەبدولقادر ئەفەندی سەرۆکی لیژنەی ناوەندی کۆمەڵەی کورد ، پێشکەشکراون بە ئەنجومەنی بالای کۆبوونی ئاشتی لە پاریس ، تیایا دابەشکردنی کوردستان بە دووبەش ڕەتدەدەنەوە ، هەروەها لە نامەکان داوای یارمەتیو پالپشتی دەکا لە

(*) دوکتۆر ئەحمەد عوسمان — سەرچاوەی پێشوو — ژمارە — ٩ سالی ١٩٧٩ •

(**) سەرچاوەی پێشوو — ژمارە (٢) — سالی ١٩٨٣ •

دەوڵەتە هاوپەیمانەکان کە بەربەستی حوکومەتی عوسمانلی بکەن لە چەوساندنەوەی گەلی کورد •

لەم ماوەیەدا ، کەواتە لە سەرەتای ساڵی ۱۹۲۰دا ، بەریتانیا بایەخی بە کێشەی کورد دەدا ، بەتایبەتی سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی (لوید جۆرج) لە کۆبوونەوەیێکی ئەنجومەنی گشتی بەریتانیا دەری بڕی کەوا گەلی کورد مافی ڕزگاریو ئازادبوونی هەیە ، دوابەدوای ئەم ڕادەربڕینەی (لوید جۆرج) سەرکردەکانی ڕێکخراوو کۆمەڵە کوردییەکان بروسکەی لایەنگیرییان نارد بۆ پەرلمانی بەریتانیو ئەمەش دەقی بروسکەکەیە :

بۆ پەرلمانی بەریتانی

لە ئەستەمبوڵەوە ــ لە ۲٦ ساڵی ۱۹۲۰ز •

بۆ هێژاو مەزن لوید جۆرج سەرۆکی وەزیران ــ (لندن) ــ ئێمە کە لە خوارەوە ئیمزامان کردووە نوێنەرانی ڕێکخراوە ڕامیارییە کوردییەکان ، لە جیاتی گەلی کورد هەستی خۆمان دەردە بڕین بە سوپاس کردنتان بە هۆی دەربڕینی ڕاتان بۆ جاری یەکەم لە ۲٥ی شوباتدا ، تیایا ڕزگاریو ئازادی گەلی کورد ڕادەگەیێنن • بۆ هێژاتان دووپاتی دەکەینەوە کەوا ئێمەی کورد جێگای باوەڕی وڵاتە هاوپەیمانەکانینو داوا لە حوکومەتی بەریتانیا دەکەین یارمەتی کورد بدا بۆ پەرەپێدانی وڵاتەکەمان •

ئەمین عالی • جێگری سەرۆکی کۆمەڵەی تەشکیلاتی کۆمەڵایەتی کورد •

مەمدوح سەلیم بەگ • سکرتێری گشتی پارتی دیموکراتی کورد •

(صبری) ــ سەرۆکی ڕێکخراوی قوتابیانی (هیڤی) کوردیی •

کەماڵ فەوزی • بە ناوی ڕۆژنامەگەریی کوردی • (ل٦١ ــ ٦٢)(*)

دوای پەیمانی (مۆدروس) چەند ڕێکخراوێکی کوردی پەیدابوو ،

(*) دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ــ هەمان سەرچاوەی پێشوو ــ ژمارە (۱) ــ ۱۹۸۳ •

لەو ڕێکخراوانە ڕێکخراوی (ڕزگاریی کوردستان) کە سەیید عەبدوڵڵای کوڕی شێخ عەبدولقادر دایمەزراند ، کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان تووشی گەلێ چەرمەسەریو ڕاونان بوو لە لایەن کاربەدەستانی عوسمانلیوە ، لەم ڕووەوە (مێجەر نۆئێل) لە بروسکەی ژمارە ١٤٣٠ ی ڕۆژی ١٠ ی تەمموزی ١٩١٩ دەڵێ :

« یانەی کورد لە دیاربەکر بە فەرمانی حوکومەتی ئەستەمبوڵ داخرا . هەندێ لەو کەسانەی خۆش‌حاڵیش بوونو خۆش‌حاڵییان دەربڕیبوو بە گەیشتنی نۆئێل ، لە کوردستاندا تووشی چەرمەسەریو ناڕەحەتی بوون لە لایەن کاربەدەستانەوە ، هەروەها بە هۆی بزووتنەوەی نیشتمانی کوردەوەو ناردنی یادداشتێك بۆ کۆبوونی ئاشتیو ئەم چالاکییانەش لە لایەن حوکومەتی عوسمانلییەوە بۆتە شتێکی ئاشکراو زانراو . پاشان دەڵێ :

ئەوی گرنگە ، زامن‌کردنی سنوورێکی ئاسایشو پەسندکراوە بۆ وڵاتی (مسیوبۆتامیا) بەڵام ئەم مەسەلەیە بەندە بە کێشەی سەربەخۆیی کوردو خۆڕێبەرییانەوە (الحكم الذاتي)(*) (ل٣٩) .

دەربارەی داواکردنی ڕزگارکردنی کورد لە چنگی دەوڵەتی عوسمانلی لە لایەن کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردەوە لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ ، بەڵگەنامەکانی لێژنەی (کیغ ـ کراین) سوورنو دووپاتی دەکەنەوە لە ژێر ناونیشانی (هەندێ نوێنەران لە ولایەتە ڕۆژهەڵاتەکان) .. لە بەڵگە نامەکەدا هاتووە :

لە نێوان ئەوانەی لە دواجار کەوتنە بەرچاومان نوێنەرەکانی حیزبی دیموکراتی کورد بوون کە داوای دامەزراندنی حوکومەتێکی کوردییان دەکرد لەو ناوچانەی کە کورد تیایا زوربەی زۆری دانیشتوانن ... نوێنەرە

(*) سەرچاوەی پێشوو ـ ژمارە ، ٤ ، ٥ سالی ١٩٨٢ .

کوردەکان داوای ولایەتەکانی :

خەربووتو دیاربەکرو وانو بەتلیسو بایەزیدە هەموو (موصل) یان دەکرد . لە لایێکی ترەوە کورد ئارەزووی حوکمی خۆڕێبەرییان دەکرد (الحكم الذاتي) لە ژێر چاوەدێری (انتـداب) بـەریتانیا وەك بەشێك لە عێراقدا . کوردستان کە نیشتمانی کوردە ، کوردەکان ئامادەبوون دان بە ئەرمەنستاندا بنێن بەڵام لە دەرەوەی سنووری ولاتەکەیان ، کەواتە لە دەرەوەی سنووری کوردستان . (ل٤٢)(*)

لە ساڵی ١٩١٩ (کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد)(**) دامەزرا لە ئەستەمبوڵ ، لە ئامانجەکانی ئەم کۆمەڵەیە پەرەپێدانی ئافرەتانی کورد بوو لەگەڵ مسـۆگەرکردنی ژیانی کۆمەڵایەتییان ، هـەروەها یارمـەتیدانو بارمتەکردنی منداڵانی بێ دایكو بێ باوك یان ئافرەتانی بێوەژن کە بە هۆی زولمو‌زۆری تورکەکانو گواستنەوەیان بە زۆر لە ناوچەکانی خۆیانەوە بۆ دەرەوەی کوردسـتانو کوشتنی دایكو باوکی منـاڵە کوردەکانو ئـەو کارەساتانەی بەسەر گەلی کورددا هاتبوو .

لە لایێکی ترەوە « حوکومەتی تورکی ناردبوویە دوای وەفدێکی پیاو ناقوڵانی کورد ، ڕاقەکردنو ڕوونکردنەوەی چالاکی یەکانی حیزبی کوردی (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد) بە سەرۆکایەتی شێخ عەبدولقادر ئەفەندی لەگەڵ مەولان زادەو ڕەفعەت بـەگی ڕۆژنامەنووسو ئەمین عالی بـەگ بەدرخانیو ئەمین بەگی ناسراو بەیەکێ لە پیاوە ناسراوەکانی کورد . ئەمانە هەموو چوونە بابی عالیو عەونی پاشا وەزیری دەریاییو ئەحمەد عابوق

(*) سەرچاوەی پێشوو ـ ژمارە ٨ساڵی ١٩٧٩ .

(**) پێڕۆی ناوەوەی کۆمەڵەکە لە دەستخەتی کتێبی (الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨) کە بە ڕۆنیۆ چاپکراوە ساڵی ١٩٨٨ بڵاوکراوەتەوە .

ـ نووسەر ـ

وەزیری دەریایی پێشوو لەگەڵ شێخی ئیسلامی پێشوو ئیبراهیم حەیدەری ئەفەندی پێشوازییان لێیانکرد •

حوکومەت دەیویست بیروڕایان بزانێ دەربارەی حوکومەتو دەسەڵاتی حیزبی سەربەخۆیی کوردو ئایا ئەم حیزبە بە چ دەسەڵاتێکەوە وتووێژ دەکا لەگەڵ بەریتانیی‌یەکان لە ئەستەمبوڵدا دەربارەی کێشەی کوردستان • ئەم وەزیرانە ڕوونیانکردەوە بۆ وەفدەکە کەوا بابی عالی لە بارودۆخی ئێستادا خۆڕێبەری‌یێکی (الحکم الذاتی) فراوان دەدا بە کورد »(*) •

بارودۆخی کوردستان

چالاکی‌یە ڕۆشنبیری‌یەکانو ڕامیاری‌یەکان تەنهـا لە لایەن کۆمەڵە ڕۆشنبیری‌و ڕامیاری‌یەکانەوە ئەنجام نەدەدرا ، بەڵکو لەم ڕووەوە چالاکیی تاکییش باوبوو ، شان بە شانی کۆمەڵەکان ، لەو چالاکییانە ، چالاکی‌یەکانی هەمزە ئەفەندی‌و مەمدوح سەلیم بەگ‌و کەماڵ فەوزی بەگ ــ کە لە دیاربەکر خنکێندرا بەم دوایی‌یە ــ ئەمانە لە شاری ئەستەمبوڵ ڕۆژنامەی (ژین)ی کوردییان دەردەکرد • (٢٢ : ل٥٢) •

پێش دەرچوونی ڕۆژنامەی (ژین) ش ، ئەمیر میقداد مەدحەت بەدرخان یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی بە ناوی (کوردستان) ەوە دەرکرد لە ساڵی ١٣١٥ کۆچی ، ڕێکەوتی ٢٢ نیسـانی سـاڵی ١٨٩٨ز • کەواتـە پێش دامەزراندنی کۆمەڵە ڕۆشنبیری‌و ڕامیاری‌یەکان •

تێکەڵاوبوونو یەکخستنی ئـەم ڕێکخراوو کۆمەڵانە لە کۆمەڵەیێکی نوێ‌دا ، هەنگاوێکی لە ناکاو نەبوو ، بەڵکو ئەنجامی بیرکردنەوەیێکی زۆری پیـاوانی ڕامیارو خاوەند هزری ئەم سـەردەمە بوو ، لەبەر ئەوەی هیچ ڕێگایێکی تریان لە بەردەم نەبوو جگە لە هەڵبژاردنی ڕێگای یەکخستنی

(*) سەرچاوەی پێشوو ــ ژمارە (١) ساڵی ١٩٨٠ .

ڕیزەکانیان‌و وشەکانیان ..

پاشـانیش یەکخستنی لوولەی تفەنگەکانیان بۆ بـەرەنگاربوونەوەی ڕامیاری کورد بە تورك کردن‌و هەوڵدانە چەپەڵەکانی پیرۆی تورکی بـۆ تواندنەوەی نـەتەوەی کورد لە چـوارچێوەی نەتـەوەی تورکدا ، کـە عوسمانلی‌یەکان لە ئاخروئۆخری ڕۆژانیان‌داو دوای ئەوانیش کەمالیەکان لە سەرەتای هاتنیان بۆ سەرحوکم دەستیان دابوو پێی .

بـەم جۆرە دەبینین سـەرەتای دامەزراندن‌و ڕێکخستنی کـۆمەڵە کوردستانی‌یەکان لە ساڵی ١٩٠٨ ز وە دەستی‌پێ‌کردو یەکەمین کۆمەڵەی کورد (کۆمەڵەی تەعالی‌و تەرەققی) بوو ، پاشان کۆمەڵەکانی تـر کـە باسیانمان کرد لەمەوپێش لەم نووسینەمان‌دا . ئەوەبوو ئەم کۆمەڵانە وەك کۆمەڵەی جیا جیاو بچووك بچووك لە ساڵی ١٩٢٧ وە کۆتاییان پێ‌هات بە دامەزراندنی یەکەمین حیـزبی کوردستانی کە هەموو ڕێکخراوو کۆمـەڵە کوردستانی‌یەکانی تیا توایەوە ، ئەویش حیزبی (خۆیبوون) بوو ، کەواتە (حیزبی سەربەخۆیی) . بە دامەزراندنی حیزبی خۆیبوون سەرەتای قۆناغێکی ڕامیاری تازە لە کوردستان دەستی‌پێ‌کردو ئـەو قۆناغـەی کە کورد تیایا باوەڕیـان بە ژیانی هاوبەش بوو لەگەڵ تـورکەکان‌دا کۆتایی پێ‌هـات‌و کوردەکان گەیشتنە ئەو باوەڕەی کـەوا ژیانی هاوبەشیی لەگەڵ تورکدا کارێکی گرانەو بێ هوودەیە ، ئەوە بوو هەموو ڕێك‌کەوتن‌و یەکیان‌گرت لەسەر هەوڵدان لە پێناوی سەربەخۆیی کوردستان . هەڵگرتنی دروشمی یەکێتی ڕێکخراوو کۆمەڵە کوردستانی‌یەکان‌و پاشـانیش یەکخستنیان لـە چوارچێوەی حیزبێکی کوردستانی کە ئەویش حیزبی (خۆیبوون) بوو لەگەڵ هەڵگرتنی دروشمی سەربەخۆیی کوردستان‌دا ئەمە خۆی لە خۆی‌دا گەڕانەوە بوو بۆ سەر ڕێبازی ڕابووردووی کورد ، ڕێبازی تێکۆشان‌و شۆڕشەکانی سەد ساڵ لەوەو پێش ، کە ئەمیر بەدرخان دروشمی ڕزگارکردنی کوردستانی هەڵگرتبوو لەژێر چنگی بەڕێوەبەرایەتی تورکی زۆردار،دروشمی دامەزراندنی

یەکێتی‌یەکی گشتیی ئیماراتە کوردستانی‌یە جۆراوجۆرەکانی ئەو سەردەمە • لەو قۆناغەدا ئەمیر بەدرخان هەستی‌کردبوو کەوا سەرنەکەوتنی شۆڕشەکانی کوردو بەزینیان هەموو یەك لە دوای یەك دەگەڕێتەوە بۆ یەك نەبوونی هێزە کوردی‌یەکان لەسەر یەك بیروڕا • ئەمیر بەدرخان توانی پەیوەندی‌یەکانی بپچڕێنێ لەگەڵ بابی عالی‌و جاڕی سەربەخۆیی کوردستانیش بداد پەیوەندی بە دەوڵەتی عوسمانلی‌یەوە نەمێنێ • هەروەها سککەی لێ‌داو پارەی کوردیی دەرچواند بە ناوی خۆیەوە لە سالی ١٢٥٨ کۆچی • سنووری دەوڵەتەکەی گەیشتە ڕەواندوزو موصڵ‌و سنجارو سعردو دیاربەکرو سنەو (سننج) ئورمێ لە کوردستانی ئێراندا •

دەوڵەتی بەدرخانی سەدو پەنجا ساڵ لەمەو پێش ، سەرەڕای کوردستانی تورکیا هەندێ لە پارچەکانی کوردستانی ئێران‌و عێراق‌و سووریاشی گرتبووەوە • هەروەها چەندەها شۆڕشی تریش لە کوردستاندا بەرپابوو داوای سەربەخۆیی کوردستانی دەکرد(*) •

بەم جۆرە گەلی کورد دووبارە بە ڕێگای کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزب‌و سەرکردەکانی بای‌دایەوە بەرەو هەڵگرتنی دروشمی سەربەخۆیی کوردستان دوای ئەوەی هەموو دەرگاو دەروازەیێکی لێ داخرا بۆ ژیانی هاوبەشی لەگەڵ تورکدا بە بێ جیاوازی‌و چەوساندنەوە •

ئەم ڕێکخراوو یانانە لە سەرەتادا لە کوردستانی تورکیادا هاتنە کایەوە بە هۆی گونجانی بارودۆخی ڕامیاری تورکیا لەو سەردەمەداو ئاشنایەتی کوردەکان لەگەڵ بزووتنەوەی (لاوە تورکەکان) لە سەرەتای دامەزرندنی‌دا، بەڵام ئەم بزووتنەوەیە ؛ بزووتنەوەی لاوە تورکەکان زۆری پێ نەچوو ڕاستێتی خۆی ئاشکرا کرد ئەویش بە دوژمنکاری‌کردنی گەلانی تری

(*) بۆ زیاتر شارەزایی سەیری کتێبی (القضیة الکردیة ـ ماضي الکورد وحاضرهم) بکە ـ نووسینی دوکتۆر بلەچ شێرکوە ـ ١٩٣٠ .

تورکیای غەیری تورك بەتایبەتی دژی گەلی کورد ، دوژمنکاریو ڕامیاریی ڕەگەزپەرستیو شۆڤێنیتی دژی گەلانی چەوساوەی ژێر چنگی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی ، ئەمەش بووە هۆی بە ئاگابوونەوەی گەلی کوردو هەوڵدانی پارێزگاریکردن لە مەسەلەی مانو نەمانی نەتەوەی کورد وەك یەکێ لەو نەتەوە چەوساوانەی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی .

لە شەڕی جیهانی یەکەمدا تورکیا چووە پاڵ ئەڵمانیاوە دژی دەوڵەتانی هاوپەیمان ، ئەوەبوو زوربەی زۆری گەلی کورد لایەنگیری تورکیایان کرد بە هۆی کارتێکردنی یەکێتی ئایینییان لەگەڵ تورکەکاندا ، بەبێ ئەوەی بیر لە بەرژەوەندی نەتەوایەتیو نیشتمانیی خۆیان بکەنەوە ، بەڵکو ئایینەکە تەنها ڕێگا بوو بۆ پاراستنی بەرژەوەندی تورکەکان ، سەرەڕای ئەم لایەنگیرییەی کوردەکان ، حوکومەتی عوسمانلی هەر بەردەوام بوو لەسەر ڕامیاریی چەوساندنەوەی گەلی کورد ، لە کاتێکدا پێویست بوو ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی کە خۆی بە جێنشینی ئیسلام دەزانی دەبوایا جیاوازیی نەکردایە لە نێوان هاوولاتیانی بە هۆی جیاوازیی ڕەگەزیانەوە ، بەڵکو دەبوایا مەسەلەی یەکێتی ئایینییان بکرادایەتە بنچینەی پێکەوە ژیانو هاوبەشێتی لە وڵاتدا . بەڵام تاقیکردنەوەی مێژوو ئاشکرای کردووە کەوا ژیانی هاوبەشی لە نێوان نەتەوە جیاجیاکان لە وڵاتێکی وەك ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی مەحاڵە سەرەڕای یەکێتی ئایینیی دانیشتووەکانی .

لێرەدا پێویستە تیشکێك بخەینە سەر بارودۆخی کوردستانی تورکیا دوای دانانی دەستووری عوسمانلیو هاتنە سەر حوکمی کۆمەڵەی (ئیتحادو تەرەققی) کە لافی نیشتەجێیی ئیسلامی دەکرد پێویستە ئەم بارودۆخە بە وردی شیبکەینەوە کە تیایدا کۆمەڵەو ڕێکخراوو یانە کوردییەکان لەدایك بوو . لە ساڵی ١٩٠٨ دا دەستووری عوسمانلی داندراو ئیتحادییەکان هاتنە سەر حوکمو لە سەرەتادا ڕامیارییێکی عادیلانە جیاوازی نەکردنیان لە نێوان نەتەوەکاندا ئەنجام دەدا بە بێ ئەوەی هیچ جیاوازییێك لە نێوان

موسلمان‌و ئایینه‌کانی تر یان له نێوان تورك‌و عه‌ره‌ب‌و کورددا له مافه شارستانی‌یه‌کان ، تا توانییان جێ پێی خۆیان توند بکه‌ن‌و ده‌ستی ته‌واو به‌سه‌ر حوکم‌دا بگرن ئه‌وه‌بوو له سه‌ره‌تادا چوونه گژی ئه‌رمه‌نه‌کان‌داو ده‌ستیان‌کرد به قه‌ڵاچۆکردنیان به بێ ئه‌وه‌ی په‌لاماری نه‌ته‌وه‌و ئایینه‌کانی تر بده‌ن ، بۆ ئه‌وه‌ی به ئاسانی نه‌خشه شۆڤینیزمه‌که‌یان ئه‌نجام بده‌ن‌و ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانلی بکه‌ن به ئیمپراتۆریه‌تێکی تورکی • ئه‌وه‌بوو دوای سه‌رکه‌وتنیان له لێدانی ئه‌رمه‌نی‌یه‌کان به ته‌واوی ئاره‌زووه چه‌په‌ڵه‌کانیان ئاشکراکردو ئه‌ویش به‌وه‌ی که‌وا تورکیا ته‌نها هی تورکه‌کانه‌و زمانی تورکیاش ته‌نها یه‌ك زمانه ئه‌ویش زمانی تورکی‌یه‌و ده‌ستیان‌کرد به تێکه‌ڵاوکردنی ڕه‌گه‌زه‌کانی تر له‌گه‌ڵ ڕه‌گه‌زی تورك‌داو تواندنه‌وه‌یان له ناو ڕه‌گه‌زی تورك‌دا ، بۆ ئه‌وه‌ی له ماوه‌ی دوورو دواڕۆژدا ببن به تورك جگه له به‌کارهێنانی زه‌برو زۆر له‌گه‌ڵیان‌دا • ئه‌وه‌بوو له ساڵی ۱۹۱۱ز • کۆمه‌ڵه‌ی ئیتحادو ته‌ره‌ققی بڕیاری به تورك‌کردنی هه‌موو ڕه‌گه‌زه‌کانی تریان‌دا که تورك نین چ به زووترین کات یان له ماوه‌یێکی دووردا به ڕێگای به‌کارهێنانی زه‌برو زۆر له‌گه‌ڵیان‌دا • بڕیاره کورده‌کان‌و عه‌ره‌ب‌و ئه‌رمه‌ن‌و ئه‌رنه‌ووته‌کان‌و ڕۆمی‌یه‌کان‌و چه‌رکه‌سی‌یه‌کانیشی گرته‌وه •

ئیتحادی‌یه‌کان زۆر دڵنیابوون له سه‌رکه‌وتنی نه‌خشه ڕه‌گه‌زپه‌رستی‌یه‌که‌یان ئه‌ویش به تێکه‌ڵاوکردنی دانیشتوانی کوردستان‌و تواندنه‌وه‌یان له دووتوێی ڕه‌گه‌زی تورك‌دا له‌به‌ر ئه‌وه‌ی کوردستان دواکه‌وتووترین ناوچه‌کانی ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانلی بوو له‌و سه‌رده‌مه که ژماره‌ی دانیشتوانی پێنج ملیۆن کورد بوو(*) • که نه‌خشه‌ی گواستنه‌وه‌ی به زۆره‌ملێ گرتیانیه‌وه له کاتی شه‌ڕی جیهانی یه‌که‌م‌دا ، تا هودنه‌ی

(*) ژماره‌ی دانیشتوانی گشتی کورد له کوردستانی تورکیاو شوێنه‌کانی تری تورکیا به پێی ئه‌ژماری ساڵی ۱۹۸۵ گه‌یشتۆته ۱۳٫۳۲۸٫۰۰۰ که‌س • له کاتێك‌دا دانیشتوانی تورکیا (٥٦) ملیون که‌س بوو • سه‌یری

(مۆدروس) بەسترا لە ١٩١٨/١٠/٣٠ کە بە پێی ئەم هودنەیە تورکیا بە بێ قەیدو شەرت تەسلیم بوو کە لە هەمانکاتدا واتای ڕووخانی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلیشی ڕادەگەیاند • دوای بەستانی هودنەی مۆدروس ئیتحادییەکان هەڵهاتنو حوکوومەتێکی هێمنتر دامەزرا لە ئەستەمبوڵو جارێکیتر ڕێگای شێوە دیموکراتییەتێکی داو نەتەوەکانی تری جگە لە تورکەکان ڕێگای سەربەستیو ئازادی درا پێیان بۆ ئەنجامدانی ئازادی‌یە دیموکراتی‌یەکان ، ئەوەبوو کۆمەڵە کوردی‌یەکان لە ئەستەمبوڵ دامەزرانەوەو دەستیان کردەوە بە چالاکی نواندن لە ئەستەمبوڵو ولایەتە کوردستانی‌یەکاندا ، ئەم کۆمەڵانە دەستیان کردەوە بە چالاکی نواندن بە شێوەیێکی ئاشکرا بۆ هۆشیارکردنەوەو بە ئاگاهێنانەوەی نەتەوایەتیو کوردایەتیتیو چاندنی گیانی نیشتمانپەروەریو کوردایەتیی لە ناو جەماوەری کوردستاندا بە تێرۆ تەسەلکردنی بە باوەڕەکان (ویلسن) لەو سەردەمەدا • لە نێوان باوەڕەکانی (ویلسن) ماددەی (١٢) دەربارەی مافی چارەنووسی گەلان دەدووا ، کە زیاتر هانی گەلی کوردیدا بۆ قوولکردنەوەو چەسپاندنی هۆشی نەتەوەییان ، ئەوەبوو زیاتر چوونە پێشەوە بەرەو پەرەپێدانی چالاکی ڕامیارییانو کۆمەڵە کوردستانی‌یەکان داوای سەربەخۆیی کوردستانیان دەکردو چالاکیەکانیان بەرەو پەرەسەندن دەڕۆییو لە ناوچەکانو ولایەتەکانی کوردستان دەستیانکرد بە کردنەوەی لقو بارەگاکانیان • بەم جۆرە بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی تریغەیری تورکی دەستیانکرد بە نواندنی چالاکی دوای ڕووخانی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی • دەربارەی عەرەبیش بەرتیانیا بەڵێنیدا پێیان دەوڵەتێکی

کتێبی (الاكراد في تركيا) دراسة سياسية للحركات الكردية المسلحة منذ الربع الأخير من القرن العشرين ــ واقتصادية واجتماعية ــ نووسینی صبرية احمد لافي) بحث غير منشور ــ مطبوع على الرونيو ــ ١٩٨٥ ــ الجامعة المستنصرية ص٢٩ .

سەربەخۆیان بۆ دابنێ •

ئەرمەنی‌یەکانیش داوایێکیان پێشکەس بە کۆبوونی ئاشتی کرد لە پاریس تیایا داوای دەوڵەتی ئەرمەنییان کردبوو • هەروەها داواکەی نەتەوەی کوردیانیش خستبووە ناو لیستەی کارەکانی کۆبوونی ئاشتی لەگەڵ نەتەوەو کەمینە نەتەوەییەکانی تری تورکیا بۆ دان‌نان بە سەربەخۆییان • جەنراڵ شەریف پاشا سەرۆکی وەفدی کوردبوو بۆ کۆبوونی ئاشتی لە پاریس‌داو یادداشتێك‌و دوو نەخشەی (خریطة) کوردستانیشی لەگەڵدا پێشکەش کردبوو کە تیایا داواکان‌و مافەکانی گەلی کوردی دەست‌نیشان کردبوو • « یەکێ لە یادداشتەکان بە برواری ۱۹۱۹/۳/۲۲ بوو ئەوی تریان بە برواری ۱۹۲۰/۳/۱بوو • لە تشرینی دووەمی ساڵی ۱۹۱۹ شەریف پاشا لەگەڵ نوێنەری ئەرمەنەکان (بۆغوص نۆبار پاشا) ڕێککەوتن‌و نامەیێکیان ئیمزاکرد بە ناوی کوردو ئەرمەنەوە ، لە ئەنجامی ئەم ڕێککەوتنە بە هەردوولا ڕاگەیاندنێکی هاوبەشییان پێشکەش بە کۆبوونی ئاشتی کرد ، تیایدا مافەکانیان دیاری‌کردبوو بۆ ڕزگاربوونیان لە دەسەڵاتی عوسمانلی • » (۱۷ : ل ۲۲٦) •

لە لایێکی ترەوە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانیی تورکی لە ساڵی ۱۹۱۹ دا بە سەرکردایەتی مستەفا کەماڵ فراوانترو بە هێزتر بوو ، هەموو تورکیای گرتەوە • لە تەمموزی هەمان ساڵدا ڕێکخراوە نیشتمانی‌یەکان‌و بۆرجوا نیشتمانی‌یەکان کۆبوونەوەیێکیان سازدا لە (ئەرزڕووم)و لە ئەنجامی ئەم کۆبوونەوەیە (کۆمەڵەی پارێزگاری‌کردن لە مافەکانی ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات) دامەزرێنرا • کوردەکان لەم قۆناغەدا زۆر دلسۆزانەو چالاکانە یارمەتی تورکەکانیان دەدا بەو باوەڕەی ئەوانیش شتێکیان دەست‌دەکەوێ لە مافە نەتەوایەتی‌یە ڕەواکانیان • ئەوەبوو کە ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا لە ساڵی ۱۹۲۰ کۆبووەوە ، لەم کۆبوونەوەیەدا (۷۲) حەفتاو دوو نائیبی کورد بەشداربوون‌و هاری‌کارییان

لەگەڵ مستەفا کەماڵدا کرد بە ناوی نوێنەرانی کوردستانەوە • (٢٥:ل٥٨) •

بەشداربوونی نائیبە کوردەکان لـە ئەنجومەنی نیشـتمانی تورکیاو هاریکاری کردنیان لەگەڵ مستەفا کەماڵداو پارێزگاری کردن لە تورکیاو ڕاوەستانی کورد شان بە شانی تورك لەو باوەڕەوە هەڵقولابوو کەوا ڕێبازی تێکۆشانی هاوبەشی لەگەڵ گەلی تورك‌و هێزە نیشتمانی‌یەکان‌دا ڕێگایێکی ڕاستە بۆ هێنانەدی ئامانجەکانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی گەلی کورد • بەم جۆرە گەلی کورد هەرچی توانینی ماددی‌و واتایی هەبوو خستیە گەڕ لە گۆڕەپانی خەباتی هاوبەشی‌دا لەگەڵ بزووتنەوەی نیشتمانی لە تورکیادا ، بەڵکو دەتوانیین بڵێین گەلی کورد لەو قۆناغە ناسکە لە مێژووی تورکیادا دەوری سەرەکی هەبوو لە دانانی بەردی بناغەی دامەزراندن‌و چەسپاندنی کۆماری تورکی •

لـە ١٠ی مانگی ئابی سـالی ١٩٢٠ پەیمانی (سـیڤەر) فەرزکرایە سەر تورکیا ، ئەم پەیمانە بەشێك‌بوو لە پەیمانەکەی (ڤەرسای) • لایەنەکانی کە ئەم پەیمانەیان ئیمزاکردبوو ئەمانە بوون : بەرتیانیای مەزن‌و فەرەنساو یونان‌و ئیتالیاو ڕۆمانیاو یوغۆسلافیاو چیکۆسلۆفاکیاو پۆڵەندەو بەلچیکاو یابان‌و حیجازو ئەرمینیای تاشناقی بـوون لە لایێك‌و لە لایەنی دووەمیش سوڵتانی عوسمانلی بوو • وەفدێکی کوردیش لەم کۆبوونە بەشداربوو بـە سەرکردایەتی شەریف پاشا • پەیمانەکە ماددەکانی (٦٢ ، ٦٣ ، ٦٤) ی دەربارەی کوردستان بوو (٢٥ : ل ٥٨) • سێ ماددەکانی پەیمانی (سیڤەر) بەم جـۆرەی لای خوارەوە بوون : ماددەی ٦٢ : لیژنـەیێکی سێ کەسی مەڵبەندی لە ئەستەمبوڵ دەبێ ، لە ئەستەمبوڵ ئامادە دەبن لە ماوەی شەش مانگ‌دا لە بەرواری ڕاپەڕاندنی خۆڕێبەری کوردستانەوە (الحکم الذاتی) ، ئەم سێ ئەندامانە هەر یەکەیان لە لایەن یەکێ لە حوکومەتەکانی ئینگلیزو فەرەنساو ئیتالیاوە دادەنـدرێن • کاروباری لیژنەکە پـەیوەنـدی بـە دەست‌نیشان‌کردنی ناوچە کوردی‌یەکانەوە هەیە کە دەکەوونە ڕۆژهەلاتی

ڕووباری فوراتەوە تا خوارووی ئەرمینیا ، دەتوانرێ دواجار سنوورەکان دیاری بکرێن • سنووری تورکیا لەگەڵ سووریاو عێراقدا دیاری دەکرێ بە پێی بڕگەکانی دووەم و سێیەمی بڕگەی دووەمی بەندی (٢٧) • لە کاتی ڕێك نەکەوتن لەسەر هەر بابەتێك ، ئەندمانی لیژنەکە بە ئاگاداریی لیژنەکەیان هەر یەکە مەسەلەکە حەواڵەی حوکوومەتەکەی خۆی دەکا • ئەم گەڵاڵەیە (المشروع) پێویستە بەڵێن و زەماناتی تەواوی تیادا هەبێ بۆ پاراستنی کلدانی یەکان و ئاسووری یەکان و کەمینە نەتەوەیی یەکانی تر چ کەمینە ئایینی یەکان یان ڕەگەزی یەکان بن لەم ناوچانەدا • بۆ ئەم مەبەستەش لیژنەیێك دادەندرێ لە نوێنەرانی بەریتانیاو فەرەنساو ئیتالیاو عەجەمەکان و کوردەکان بۆ دیاری کردنی ناوچەکان و دیاری کردنی لەسەر سنووری تورکیادا • لەبەر ئەوەی بە پێی ئەم پەیمانەو ناوەڕۆکەکەی ، سنوورەکە لەسەر سنووری ئێران و تورکیا دەبێ •

ماددەی ٦٣ : « حوکوومەتی عوسمانلی بەڵێن دەدا لەم ڕۆژەوە بە ڕازی بوونی و ڕاپەڕاندنی بڕیارەکانی هەردوو لیژنەی (قۆمیسیۆن) کە ناویان براوە لە ماددەی ژمارە (٦٢) لە ماوەی سێ مانگدا دوای ئاگادارکردنەوەی پێی • ماددەی ٦٤ : ئەگەر لە ماوەی یەك ساڵدا لە ڕۆژی ڕاپەڕاندنی پەیمانەکەوە ، گەلی کورد لە دانیشتووانی ناوچە دیاری کراوەکان لە ماددەی ٦٢دا ، داوای سەربەخۆیی و جیابوونەوەیان کرد لە تورکیا ، ئەم داوایەیان دایە کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان و کۆمەڵەش وای بینی کەوا گەلی کورد توانینی خۆبەڕێوەبردنی خۆی هەیە ، ئەو کاتە پێشنیاری دانی سەربەخۆییان بۆ دەکات و تورکیاش لە ئێستاوە بەڵێن دەدا بە ئەنجامدانی پێشنیارەکانی کۆمەڵەو واز لە هەموو مافەکان و ئیمتیازاتەکانی دێنێ لەم ناوچانەداو هەموو لایەنەکانی ئەم وازهێنانە بە دوورو درێژی دەبێتە بابەتێکی ڕێککەوتنی تایبەتی لە نێوان گرنگترین دەوڵەتەکانی هاوپەیمان و تورکیادا • لە کاتی ئەنجامدانی وازهێنانەکانی تورکیا ، هیچ بەرگرییێك لە لایەن

دەوڵەتەکانی هاوپەیمان ڕوو نادات دەربارەی یەکێتیو یەكگرتنی کوردەکانی بەشێك لە خاکی کوردستان کە تا ئێستا لە ناو ولایەتی موصڵدایە ، یەکێتی‌یەك بە ئارەزووی خۆیان بێ لەگەڵ حوکوومەتی کوردیی سەربەخۆ» • تـەواو •

ئەو دەوڵەتانەی ئیمزای پەیمانەکەیان کردبوو ڕازی‌بوون لەسەر دانی خۆرێبەریی گەلی کورد وەك هەنگاوێکی سەرەتایی بۆ سەربەخۆیی تەواو ، بە پێی باوەڕەکانی مافی چارەنووسی گەلان بە پێی پێشنیارەکانی (ویلسن) کە بریتی‌بوون لە چواردە پێشنیار • بـەڵام بەرژەوەندەکانی دەوڵەتان ، بەتایبەتی بەریتانیا لەو سەردەمە لە ناوچەکە بووە هۆی جێ‌بەجێ نەکردنی بەندەکانی پەیمانەکە ، پەیمانی (سیڤەر) • هەڵوێستی ئیستعماری بەریتانیا (هەڵوێستی نا هەڵوێست بـوو) لەبەر ئەوەی زۆر جاران دژی ئامانجو ئاواتەکانی گەلی کورد ڕادەوەستا لە پێناوی سەربەخۆییان • لەوانەش‌بوو بیرکردنەوەی ئینگلیزەکان بۆ دانانی دەوڵەتێکی عەرەبیی سەربەخۆ بەڵام سەربەخۆی‌یەکەیان سەر بە ئینگلیز بێ ، یەکێ لە هۆیەکانی ئەم هەڵوێستە بێ •

ئەمەش وادیارە باشترە لە دانـانی دەوڵەتێکی کوردی ، ئـەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بیردۆزە ئابووری‌یەکەیان بـۆ مەسەلەکەو پەیوەندی بـە بەرژەوەندە تایبەتی‌یەکانیانەوە • (٤١ : ل ٧٢)

ئەم بەرژەوەندی‌یەش زیاتر ڕوون‌بووەوە دوای دۆزینەوەی نەوت لە ولایەتی موصلدا ، سەرەڕای ڕەت‌دانەوەی پەیمانەکە لە لایەن تورکیاوە دوای سەرکەوتنەکانی هێزەکانی مستەفا کەمال بەسەر سوپای یۆنانی‌دا لە ساڵی ١٩٢١دا ، ئەویش بە ڕزگارکردنی گشت خاکی تورکیا لە چنگ هێزە بیانی‌یەکان لە ساڵی ١٩٢٢داو لادانی پیرۆی عوسمانلی لە یەکی تشرینی دووەمی سـاڵی ١٩٢٢و بەستنی پەیمانی (لۆزان) لە ٢٤ی تەممووزی ساڵی ١٩٢٣دا • بە پێی ئەم پەیمانە تورکیا هەموو خاکە داگیرکراوەکانی خۆی بۆ

گەڕایەوە ، هەروەها پەیمانەکە ناوی گەلی کوردی هەر تیادا نەبوو هەروەها کوردستانیش • تەنها ئەوە نەبێ کەوا حورمەتی مافە ڕۆشنبیریو ئایینی‌یەکانی کەمینە نەتەوەیی‌یەکان بگیردرێت •

« کۆبوونی لۆزان بەسترا بۆ ڕەش‌کردنەوەی بەندەکانی پەیمانی (سیڤەر) لەگەڵ سەرلەنوێ دابەش کردنەوەی ناوچەکە لە ڕووی جوغرافی‌و رامیاری‌یەوە ، ڕاکانی (عیصمەت ئینۆنۆ) سەرەك وەزیرانی تورکیا لەگەڵ ڕاکانی سەرۆکی نوێنەرانی بەریتانیا (لورد کرزن) زۆر لە یەکتری دووربوون‌و دژی یەکتر بوون دەربارەی ئەنجامی هەرێمی کوردستان ، لێ‌پرسراوی تورکیا ڕای گەیاند کەوا تورکیا دەوڵەتی هەموو تورك‌و کوردە بە بێ جیاوازی ، بەڵام ئینگلیزەکان هەموو نیزیك‌بوونەوەیێکی نێوان تورك‌و کوردیان پێ ناخۆش‌بوو •

لە خولی سی‌و حەوتەمینی کۆمەڵەی نەتەوەیی‌یەکان (عصبة الامم) کە لە ١٦/١٢/١٩٢٥ بەسترا ، بڕیاردرا لیوای موصڵ بدرێ بە عێراق•ئەمەش بە پێی ئارەزووی نوێنەری سامی بەریتانی هاتە دی‌و تورکیاش دژی ئەم بڕیارە ڕاوەستا • (٣٢ : ل ٧٤)

بە چاوپیاخشاندنێکی بە پەلە بەسەر بارودۆخی کوردستانی تورکیادا ، زۆر بە ڕوونی بۆمان دەردەکەوێ کەوا گەلی کورد سەرەڕای هاریکاری‌کردنی لەگەڵ تورکەکان‌داو باشترین یارمەتی‌دانی بزووتنەوەی نیشتمانی تورکی‌و پێش‌کەش‌کردنی هەرچی لەتوانینی‌دا هەیە بۆیان لەو بارودۆخە ترسناکەی پێی‌دا تێ‌پەڕدەبوون‌و دەوری سەرەکی کورد لە دانانی بەردی بناغەی دامەزراندنی کۆماری تورك‌دا ، دەڵێین لەگەڵ هەموو ئەم دەورە پڕ لە مرۆڤایەتی‌و شەرەفمەندانەیی کورد بەرامبەر بە تورك دەبینین لایەنی دووەم ، کەواتە تورکەکان ناشرینترین‌و ناڕەواترین‌و بێ شەرمانەترین دەوری نا مرۆڤایەتی‌یان نواند بەرامبەر بە گەلی کورد بەتایبەتی دوای پەیمانە شوومەکەی لۆزان •

بۆرجوا تورکەکان دەستیانکرد بە دوان دەربارەی گرنگێتی (یەك ڕۆشنبیریی‌و یەك زمان‌و نەتەوەو یەك دەوڵەت) • یان دوان لە یەك ماف‌دا کە نەتوانرێ لەو بابەتە جیاوازبکرێتەوە ــ کەواتە لەم قسە پڕوپووچانە ــ هەموو بۆچوونەکانیان بەم جۆرە بیرکردنەوەیە بوو •• هەموو ئەوانەی دژی ئەم بۆچوونانەو ڕێبازە بن دەخنکێندرێن‌و سەردەبڕێن‌و قەڵاچۆدەکرێن هەر لە سەرەتاوە بۆرجوازی‌یەتی تورکی دەی‌ویست هەموو شتێ بە زەبری شــمشێر وەربگرێ ، کەمالی‌یەکان سوودیان لە قــۆناغی لەدایك‌بوونی هاوبەشێتی وەرگرت لەگەڵ تەنگ‌و چەڵەمەیی‌یەکانی سەرمایەداری‌و پاشان خۆیان بە بێ شەرمانە دەستیانکرد بە چەوساندنەوەی گەلانی تر ، لە لایێکی ترەوە پاشماوە دەرەبەگە کوردە کان کە پاشماوەی چەرخەکانی ناوەندی بوون زۆر بە پەلەو زوو بەزوو هەڵخەڵەتان‌و دواجاریش سەر کوت‌کران‌و زیندە چاڵ‌کران •

ڕۆژنامەکانی ئەو سەردەمە زۆریان لەسەر دیمەنە نا لەبارەکانی گەلی کورد دەنووسی‌و بلاوەدەکردەوە ، بەتایبــەتی ڕۆژنامــەکانی ســەردەمی شۆڕشی (ئاگری داغ) کە لە ئەنجام‌دا ئاگری داغ بووە گۆڕستانێك تــا لوتکەی چیاکەشی تیا نێژرا • ئەو ڕۆژنامانە ناوی ئــەو کوردانەی لەوێ زیندەچاڵ‌کران بلاوەدەکردەوە بە بێ گوێ‌دانە پاراستنی نهێنی‌یەکان‌و ترسان لە ڕای گشتیی جیهانی ، لە لایێکی ترەوە بۆرجوا تورکەکان بێ شەرمانە شانازییان بەم کردەوانەوە دەکرد •

لە شوێنەکانی تری دەرەوەی تورکیا ، ئەو ولاتانەی کەوتبوونە ژێر چنگی ئیستعمارەوە ؛ سەرەڕای چەوساندنەوەیان ڕێ دەدرا پێیان بە زمانی خۆیان بخوێنن‌و پارێزگاریی ڕۆشنبیریی نەتەوەیان بکەن • بەلام لە ژێر پۆستالی ئیستیعماری تورکی‌دا ئەم جۆرە مافانە هەر جێگای باس نەبوو ، لەبەر ئەوەی ئیستعیماری تورکی دەی‌ویست گەلی کورد تەنها خزمەتکاری پەرەپێ‌دانی بەرژەوەندەکانیان بێ ••» (٤ : ل ٩٨ ــ ٩٩) •

دوای ئەوەی کەوا ڕامیاریی کەمالی‌یەکان بۆ گەلی کورد ئاشکرابوو ، کەوا هەڵوێستیان چی‌یە بەرامبەر نەتەوەکانی کە تورك نین ، بەتایبەتی بەرامبەر بە نەتەوەی کورد • ئەو کاتە کوردەکان ناچاربوون دەست بکەن بە ڕێکخستنی خۆیان ، ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٢٢دا دەستیان‌کرد بە ڕێکخستنی ڕیزە کانیان لە چوارچێوەی کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبە کوردی‌یەکان‌دا بە شێوەیێکی تازە ، لەگەڵ هەڵگرتنی دروشمی نەتەوەیی گونجاو لەگەڵ قۆناغەکەدا ، وەك دروشمی سەربەخۆیی کوردستان‌و یەکخستنی ڕیزەکانیان لە ناوچەو هەرێمە جیاجیاکانی کوردستان ، ڕۆشنبیرانی کورد دەوری سەرەکییان دەبینی لەم جووڵانەوە تازەیەدا ، لەگەڵ ڕێکخستنی ڕیزەکانیان لە ڕێکخراوێکی نهێنی‌دا بە ناوی (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان) ئەم کۆمەڵەیە چەند لقێکی کردەوە لە هەرێم‌و ناوچە جۆراو جۆرەکانی تورکیادا ، لە کاتێك‌دا کەمالی‌یەکان تەوژمیان دەبردە سەر کوردەکانی کوردستانی تورکیاو هەولیان دەدا بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلەکە گەمارۆ بدەن‌و هێرشی سوپاییان دەبردە سەر کوردستان ، هێرشی دڕندانە ، بەتایبەتی لە ئەیلولی ساڵی ١٩٢٤دا •

هەندێ سەرچاوە وا دەگەیێنێ کەوا لە نێوان ساڵان ١٩٢٥ ــ ١٩٢٦ (٢٠٦) دێ کاول‌کراوە لەگەڵ (٨٧٥٨) خانــوو هەروەها کوشتنی پانزە هەزار کەس لە پیرو ئافرەت‌و منداڵی کورد • ئەم کوشتن‌و بڕینە سەرەڕای قەدەغەکردنی ئاخافتن‌و خوێندن لی‌یان بە زمانی کوردی ، زمانی زکماکی نەتەوەییان‌و لەبەرکردنی کەل‌وپەلی (بەرگی) کوردی ، شان بە شانی ئەمەش هەزارەهایان کۆچ‌پێ‌کرد بۆ ناوچەو هەرێمە تورکی‌یە دوورەکانی تورکیا • بەمەشەوە ڕانەوەستان دەستیان‌کرد بە خنکاندنی ئەندامانی قواعیدی ڕێکخراوە کوردی‌یەکان ، گەلی کورد دوای جاڕدانی دەستووری عوسمانلی لە ساڵی ١٩٠٨دا بە هەلی زانی ســوود لە بارە دیموکراتی‌یەکەی ئەو کاتە وەربگرێ بە بێ گوێ‌دانە هەموو ئەو زوڵم‌و زۆرەو چەوساندنەوەیەی کە

لەوەو پێش دەرحەقی دەکران • بزووتنەوەی نەتەویی کورد لەو سەردەمە سوودی لە تاقیکردنەوەکانی بزووتنەوەی نەتەوەیی عەرەب‌و ئەرمەن وەرگرت‌و کاری تێ‌کردن ، بە حوکمی ئەوەی گەلی کورد : گەلێکی دواکەوتووبوو بە هۆی باری عەشایەرگەری‌و کەسایەتی هەندێ لە سەرکردەکانیان لەو قۆناغەدا •

حیزبی خۆیبوون – ۱۹۲۷ :

دوای سەرنەکەوتنی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران لە دیاربەکرو نووشستی هێنانی بزووتنەوەکە ، ئەم سەرنەکەوتنە کارتێ‌کردنێکی نالەباری هەبوو لەسەر ورەی گەلی کورد لە کوردستانی تورکیادا •

لەم بارودۆخەدا حیزبی (خۆیبوون) دامەزرێنرا • ئەم جارەیان شکانی شۆڕشی کورد پالی بە ڕۆشنبیرانی کوردەوە نا کەوا لە نێوان خۆیان‌دا بیر لە دوارۆژی گەلەکەیان بکەنەوەو ڕیزەکانیان یەکبخەن بۆ بەرەنگاری‌کردنی شالاّوو تەوژمەکانی کەمالی‌یەکان بە مەبەستی قەلاّچۆکردنیان ، بۆ بەرەنگاری‌کردنی ڕامیاریی کورد بە تورک‌کردن لەلایەن مستەفا کەمالەوە •

گەلی کورد کە بۆ چەند سەدەیێك تووشی چەوساندنەوە بووبوو لە ژێر پەردەی ئایین‌داری‌یەوە لە سەردەمی عوسمانلی‌یەکان ؛ ئەمجارەش لەسەر دەستی تورکە شۆڤینی‌یە کەمالی‌یەکان تووشی قەلاّچۆکردن‌و تواندنەوە بوون وەك نەتەوەیێك بەو بەڵگەیەی گوایا تورکی شاخاوین • ئەم ڕامیاری‌یە چەوتانەی دەرحەق بە کورد ئەنجام دەدرا وای لێ‌یان‌کرد بگەنە ئەو باوەڕەی کەوا بوونی چەند نەتەوەو گەلانێك لە یەك وڵات‌داو حوکم‌ڕانیی بکرێن لە لایەن نەتەوە گەورەکەیانەوە ، ئیمکانی پێکەوە ژیانیان نی‌یە ، تەنها مەگەر لە ژێر سێبەری پێڕۆیێکی دیموکراتی ، کە بەیەك چاو سەیری نەتەوە جیا جیاکان‌و کەمینە نەتەوەیی‌یەکان بکا •

ڕامیاریی چەوساندنەوەی نەتەوەیی‌و هەوڵدانی ئینکار کردنی بوونی نەتەوەی کورد لە لایەن شۆڤینیی‌یە تورکەکانەوە ، پاڵی بە ڕۆشنبیرە کوردەکانەوە نا کە کۆبوونێکی گشتی سازبدەن‌و ڕیزەکانیان یەکبخەن لە تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٧دا ، لە هاوینەهەواری (بەحمەدوون) لە لوبنان . بەستنی کۆبوونی خۆیبوون زەنگ لێدانی لەدایکبوونی حیزبێکی نەتەوەیی کورد بوو بۆ هێنانەدی ئامانجەکانی گەلی کورد لەو قۆناغە گرنگەدا لە سەردەمی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازەکانی نەتەوە چەوساوەکان لە پێناوی ڕزگاری‌و ئازادی‌و سەربەخۆییان دوای ڕووخانی ئیمبراتۆوریەتی عوسمانلی‌و تێکوپێک شکانی تورکەکان دوای شەڕی جیهانی یەکەم‌و دابەش‌کردنی وڵاتەکانی ژێر دەستی بەسەر دەوڵەتە هاوپەیمانەکان‌دا ، بەتایبەتی دوای داگیرکردنی کوردستان لە لایەن ئینگلیزەکان‌و فەرەنسی‌یەکانەوە بەڵام بە هەرحاڵ هەرچی بوو یان نا ، دەنگی کورد گەیشتە دامەزرێنراوە دەوڵەتی‌یەکان دوای سەرکەوتنی دەوڵەتە هاوپەیمانەکان لە شەڕی جیهانی یەکەم‌دا ، ئەوەبوو سەرکردە کوردەکان بۆ جاری یەکەم لە کۆبوونی ئاشتی لە پاریس‌دا بەشداربوون بە سەرۆکایەتی (شەریف پاشا)(*)و چاوەڕوانی ڕاپەڕاندنی بەڵێنەکانی سەرەك (ویلسن) یان دەکرد ئەویش بە وەرگرتنی سەربەخۆیی تەواوی گەلی کورد .

لە کۆبوونی خۆیبوون‌دا ، سەرۆکی چوار ڕێکخراوی کوردی بەشداربوون ، ڕێکخراوەکانیش ئەمانەن :

١ ــ ڕێکخراوی پێشکەوتنی کوردستان .

(*) شەریف پاشا ؛ کوردێکی ناسراوو بەناوبانگی شاری سولێمانی بوو . لە قوتابخانەی (خواجە) لەگەڵ جەنانی شێخ مەحموودی حەفیددا خوێندوویەتی . پاشان چۆتە ئەستەمبوڵ‌و گەلێ فەرمانی میری دیوەو گەیشتۆتە پلەی بەرزی هەندێ فەرمانڕەوایی لە ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی‌، لە کۆتایی ساڵی ١٨٩٠دا کراوە بە باڵیۆزی (ستۆکهۆلم) لە لایەن سوڵتان عەبدولحەمیدەوە .

٢ ــ ڕێکخراوی کوردستان •

٣ ــ ڕێکخراوی نەتەوەیی کورد •

٤ ــ کۆمەڵەی سەربەخۆیی •

هەموو ئــەم ڕێکخراوو کۆمەڵانەو هــەموو ڕێکخراوو کۆمەلەکانی تریش کە هەبوون لەو سەردەمە لەم کۆبوونەوەیەدا بوونە یەك‌و تێکەڵاوبوون بــە ناوی بزووتنەوەی (خۆیبوون) کەواتە بزووتنەوەی ســەربەخۆیی • کۆبوونەکە لە (بەحەمدوون) بەسترا لە لوبنان‌دا هۆی بارودۆخی نالەباری کوردستانی تورکیاوە ، لە ئەنجامی شاڵاوە ســوپاییە دڕندانەکانی تورك دژی گەلی کوردو هەلمەتی قەلاچۆکردنیان •

بزووتنەوەی خۆیبوون لــە لایەن (لێژنەیێکی هــەمیشــەیی‌یــەوە) بەڕێوەدەبراو بارەگاکەیان لە شاری (حەلەب) بوو تا ساڵی ١٩٢٨ • ئــەم لێژنەیە لە ئــەنجامی هــەلمــەتــەکانی ئیســتیعماری فــەرەنسی خۆیان شاردبووەوەو سەرۆکەکەیانیش جەلادەت ئەمین عالی بەدرخان(*) بوو .•

(*) جەلادەت ئەمین عالي بەدرخان : ١٨٩٧ ــ ١٩٥١ ز . لە ٢٦ی نیسانی ساڵی ١٨٩٧ ز . لە ئەستەمبوڵ لەدایك‌بووەو کۆلیجی حقوقی هەر لەوێ تەواو کردووە . لە سەردەمی مستەفا کەماڵ‌دا حوکمی خنکاندنی درا لەگەڵ باوکی‌و هەردوو براکانی (ثریا)و کامەران . ناچاربوو لە ئەستەمبوڵ هەڵبێ‌و لەگەڵ کامەران برای بچێتە ئەلمانیاو هەشت ساڵ لەوێ مانەوەو بەردەوام‌بوون لە خوێندنی حقوق . لە ساڵی ١٩٢٥ جەلادەت گەڕایەوە بۆ تورکیاو چووە ڕیزی شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیرانەوەو پاشانیش لەگەڵ ثریاو کامەران برای دەوری باڵایان گێرا لە ڕێکخستنی کاروباری شۆڕشــەکە ؛ دوای سەرنەکەوتنی شــۆڕش دووبــارە هەڵهاتنــەوە بەڵام ئەمجارەیان بۆ سووریا لە ١٩٣٠/٨/٢٥دا . جەلادەت لە سووریا مایەوە تا لە ١٩٥١/٧/١٥ دا کۆچی‌دوایی‌کرد . لەوێ گۆڤاری (هاوار) ی دەردەچواند لە ١٩٣٢/٥/١٥ ز . پێش (هاوار) یش گۆڤاری (ڕوناهی). نووسینی هەیە بە زمــانی کوردی‌و قامووسێکی کوردی‌و قامووســێکی کوردی ــ فەرەنسی داناوە . زمانی فارسی‌و تورکی‌و عەرەبی‌و یۆنانی‌و ئەلمانی‌و فەرەنسی‌و ڕووسی دەزانی جگە لە زمانە شیرینەکەی خۆی زمانی کوردی . (١٦ : ل ١٥٣ ــ ١٥٤) .

لیژنە هەمیشەیی‌یەکە بڕیاریدا سوود لە بەسەرهاتەکانی ڕابوردووی بزووتنەوەکانی کوردیو شکستەکانیانو سەرنەکەوتنەکانیان وەربگرێ • ئەوەبوو نەخشەی تازەیان دانا بە وەرگرتنی هەموو عەشیرەتە کوردەکان لەگەڵ خەرجکردنی مانگانە بۆ چەکدارە کوردەکان کە هەموو پڕ چەك کرابوون بە چەکی تازە ، بە پێی پێویستیتی تازەترین جەنگ •

سەرکردایەتی بزووتنەوەکە ڕاوێژکاری ئیتالیو ئەمریکایی‌یان بانگکردبوو بۆ مەشقدانی جەنگاوەرەکانیانو بەڕێکەوتن لەگەڵیاندا بارەگایێکی سەربازییان لە یەکێ لە چیا سەختەکانی کوردستان کردبووەوە بۆ مەشقکردنو خۆ ئامادەکردن بۆ شەڕێکی‌ترو بەردەوامبوونی خەباتی چەکدارانەو شەڕی درێژخایان دژی تورکەکان تا دوا جەنگاوەری کورد بمێنێ • لە لایێکی ترەوە سەرکردایەتی بزووتنەوەکە هەولی ئەوەی دەدا تا بتوانێ دەوڵەتانی دراوسێیان تووڕە نەکەن بەتایبەتی ئێران ئەویش بە هۆی بارودۆخی بزووتنەوەی کوردو بارودۆخی کوردستان * بە گشتی • بەڵام دەربارەی عێراقو سووریا ئەم لیژنەیە چەند جار ڕوونی کردبووەوە کەوا هیچ شتێ لەم دوو وڵاتانە ناجوولێننەوەو دانیشتووانی کورد لە هەردوو وڵات بە پێی یاساو دەستووری وڵاتەکانیان ڕەفتار دەکەن • مەبەستیش لەم ڕامیاری‌یە بۆ بێدەنگکردنی بەریتانیابوو دژی گەلی کوردو کۆمەڵەکەیانو بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەی کورد بە گشتی •

خۆیبوون لە لایێکی ترەوە داوای چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەی ئەرمەنی دەکرد ، لەبەر ئەوەی پەیوەندی‌یێکی دۆستانەی توند هەبوو لە نێوان خۆیبوونو حیزبی نەتەوەیی ئەرمەندا (تاشناق) • ئەوەی جێگای سەرسووڕمانیشە کادیرەکانی بزووتنەوەی کورد لە ژێر چاوەدێریی (ف • پاپازیان) ڕێکدەخران ، کە یەکێ بوو لە ئەندامانی لیژنەی ناوەندی حیزبی (تاشناق)ی ئەرمەنی • (٢٦:ل٩٨ــ٩٩) •

ئیحسان نوری یەکێ بوو لە بەشداربووەکانی کۆبوونی (بەحەمدوون) و

سەرکردایەتی بزووتنەوە چەکداری یەکەی چیاکانی (ئارارات)ی پێ سپێردرا . ئەوەبوو شۆڕشگێڕانو چەکدارانی کـوردی لـە ناوچەی چیای ئارارات کۆکردەوە . (*)

کۆمەڵەی خۆیبوون ڕاگەیاندنو بڵاوکراوەیێکی زۆری بڵاوکردۆتەوە دەتوانین بڵێین چالاکترین ڕێکخراوی کوردیی ئەو سەردەمە بووە لە بواری چالاکیی ڕۆشـنبیریو بڵاوکردنەوەی ڕاگەیانـدنو بەیاننامەو نووسـینی جۆراوجۆر ئێمە (تۆژەر) تا ئێستا چەنـد ژمارەیێکی ئـەم ڕاگەیاندنانەو بڵاوکراوانەمان دەست کەوتوونو لێمان کۆڵیونەتەوەو شیبیانمان کردۆتـەوە بـۆ ئـەوەی بتـوانین لـەم تۆژینەوەیەماندا سوودیان لێ وەربگرین . بڵاوکراوەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن :

١ ــ ڕاگەیاندنێـك یان بانگەوازێك ئاراستەی کوردەکانی ئەمریکا کراوە ، ئەم بانگەوازە ژمارەی (٧١)ی هەڵگرتووە لـە ٢٠ی حوزیرانی ساڵی ١٩٢٨ دا دەرچووە .

٢ ــ کتێبی (القضية الكردية .. ماضي الكرد وحاضرهم) نووسینی دوکتۆر بلەچ شێرکوە . ئەم ناوەش ناوێکی نهێنییە ، نووسەرەکەی لـە ڕاستیدا (محمد علي عوني)یە ، ئەم کتێبە زنجیرەی ژمارە (٥)ی بە سەرەوەیە

(*) ئیحسان نوری : خەڵکی شاری بەتلیس بوو ، یەکێ لە ئەفسەرە گەورەکانی سوپای عوسمانلی بوو . شـۆڕشی ساڵی ١٩٢٥ای لە چیای (بۆتان) ڕێكخسـتووەو سەرکردایەتی کردووە . لە سـاڵی ١٩٢٨دا جاڕی دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتییێکی کوردیی داوە لە چیای (ئارارات)و یەکەم کۆماری کوردیی بچووکی لە ئارارات دامەزراند کە پانایی ٩٦٠٠کم٢ بووە لە ١٠ای ئەیلولی هەمان ساڵدا . تورکەکان چیای ئاراراتیان گرتو ئیحسان نوریشیان دوور خستەوە بۆ تاران . لەوێ مایەوە تا سـاڵی ١٩٧٦ .

لە تاران کۆچی دوایی کرد لە ٢٥ی ئازاری ساڵی ١٩٧٦ دوای ئەوەی (تـەپ تەپەیێك لێیدا لە ١٨ ئـازاری هەمان سـاڵو لە گۆڕستانی (الزهراء) لە شاری تاران نێژرا

له ژماره‌كانی به‌ڵگه‌نامه‌كانی خۆیبوون له ساڵی ١٩٣٠دا له میسر چاپكراوه •

٣ ـ بـڵاوكـراوه‌ی هه‌شته‌می كۆمه‌ڵه‌ی خۆیبوون بـه ناونیشانی (هه‌ڵوێستی كورد به‌رامبه‌ر به عه‌فوه گشتی‌یه‌كه‌ی تورك) له ساڵی ١٩٣٣دا• ئه‌م بڵاوكراوه‌یه به كوردی‌و توركی ده‌رچووه • (*)

خۆیبوون توانی په‌ره به چالاكی‌یه‌كانی بدا له ده‌ره‌وه‌ی كوردستان‌و زوربه‌ی زۆری كورده نیشتمان په‌روه‌ره‌كانی له ده‌وری خـۆی‌دا ئاڵاند ، چالاكی‌یه‌كانی به جۆرێ په‌ره‌ی سه‌ند تا گه‌یشته كورده‌كانی ئه‌مریكاش • (٣٦:ل٩٩) ده‌رباره‌ی خۆیبوون دوكتۆر قاسملو ده‌ڵێ :

« له ساڵی ١٩٢٧دا هه‌موو ڕێكخراوه نه‌ته‌وه‌یی‌یه كورده‌كان لـه یه‌ك حیزب‌دا یه‌كیان گرته‌وه ، ئه‌و حیزبه‌ی چه‌ند كه‌سانێك له كۆچه‌ره كورده‌كانی دانیشتوانی ده‌ره‌وه‌ی كوردسـتان دایانمه‌زراندو زوربـه‌ی زۆریانیشـ ده‌ره‌به‌گ‌و خاوه‌ند موڵك‌و ڕۆشنبیران‌بوون ، كۆبوونی یه‌كه‌می حیزب لـه هاوینه‌هه‌واری (به‌حه‌مدوون) به‌سترا له لوبنان له ساڵی ١٩٢٧ • یه‌كێ لـه سه‌ركرده‌كانی ئه‌رمه‌ن له كۆبوونه‌كه به‌شداربوو به ناوی (ف•پاپازیان) • له‌به‌ر ته‌سكی به‌رژه‌وه‌نده‌كانی سه‌ركرده‌كانی حیزبه‌كه داوای یارمه‌تی‌دانیان نه‌كرد لـه دۆسته ڕاسته‌قینه‌كانیان • به‌ڵكو په‌نایان ده‌برده به‌ر ده‌وڵـه‌تـه ئیستیعماری‌یه‌كان ، كه ئه‌م ده‌وڵه‌تانه‌ش كێشه‌ی كوردیان وا ده‌بینی كـه دارده‌ستێكه بۆ ته‌وژمی ڕامیاری دژی توركیا •• سه‌ره‌ڕای ئه‌م هه‌ڵوێسته‌ش حیزب ڕاسته‌وخۆ كه‌وتبووه ژێر ده‌سه‌ڵاتی (تاشناق) ه‌وه كـه تاشناقیش بریتی‌بوو له ئه‌رمه‌نی‌یه نه‌ته‌وه‌یی‌یه ڕاستڕه‌وه‌كان (الیمینیین) كـه هه‌موو توانینیان به‌خت‌كردبوو بۆ دژایه‌تی‌كردنی یه‌كێتی سوڤیت ، حیزبی تاشناق یارمه‌تی ڕێكخستن‌و دارایی خۆیبوونی ده‌دا • (٢٥:ل٤٧) •

(*) ئه‌م بڵاوكراوه‌یه له پاشكۆی ده‌ست‌نووسی (الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨)دا به زمانی عه‌ره‌بی بڵاوكراوه‌ته‌وه ،
ـ نووسه‌ر ـ

ڕاکانی دوکتۆر قاسملو دەربارەی سەرکردەکانی حیزبی خۆیبوون‌و داوانەکردنی یارمەتی لـە دۆستە ڕاستەقینەکانیان ـ کـە مەبەستی یەکێتی سۆڤێتە ـ ئەم ڕایەی قاسملو بەلای ئێمەوە لە شوێن خۆی‌دا نی‌یەو بەلکو لادانێکە لە ڕاستی‌و پێویستە سەیری هەلویستەکانی خۆیبوون بکەین لـە بارودۆخی ئەو سەردەمەو بە بەردو سەنگی قۆناغەکە هەلویستەکانی بکێشین ، نەك بـە بەردوسەنگی ئەمڕۆمان‌و دوور لـە بارودۆخە تایبەتی‌یەکەی ئـەو سەردەمە •

لـە سالی ١٩٢٧دا یەکێتی سۆڤێت‌و دەولەتە هاوبەشی‌یەکانی تـر (الاشتراكية) ئەو هێزو توانینانەیان نەبوو دەستی یارمەتی درێژ بکەن بـۆ گەلانی چەوساوەو ژێـر چنگی دەولەتە ئیستیعماری‌یەکان ، یان یارمەتی بزووتنەوە ڕزگاریخوازەکان بدەن ، سەرەڕای ئەوەش بزووتنەوەکوردی‌یەکان دوای ســالی ١٩٢٧ داوای یارمەتییان لـە یەکێتی سۆڤێت کردو بـەلکو هاوپەیمانیشـ بوون لەگەلی‌دا دوای تێپەڕبوونی بیست ســال بـەسـەر دامەزراندنی حیزبی خۆیبوون‌دا ، ئەمەش لای هـەمـوومـان ئاشکرایەو بەلگەمانیش بۆ ئەم هاوپەیمانی‌یە کۆماری کوردستانە لە مەهاباد ، ئەوەبوو یەکێتی سۆڤێت لەبەر بارودۆخی خـۆی نەیتوانی بـە دەورێـکی هەموار (إيجابي) هەلبسێ لـە یارمەتی‌دانی کـۆماری مەهاباد ، ئـەگـەر نەلێین بەرژەوەنـدی دەولەتیی بۆچـوونی سۆڤێت لەو سەردەمە وای لێ‌کـرد پشت لەو بزووتنەوە ڕزگاریخوازانە بکا بەتایبەتی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەی کورد • دوکتۆر قاسملو هەر خۆی ئەم ڕایەی لە شوێنێکی تـر دووپات‌کردۆتەوە ، بەلام لە شوێنێك‌و هەلوێستێك‌و قوناغێکی‌تردا ، لەم ڕووەوە قاسملو دەلێ :

یەکێتی سۆڤێت تازە لە شەڕ ڕزگاری‌بووبوو ، ئەو توانینەی نەبوو پارێزگاری بکا لـە هێزە دیموکراتی‌یەکان لـە ئێران‌دا ، بـۆ بێ‌بەختییش ئرخانـدێـکی ناواقیعـی هـەبـوو دەربـارەی بـارودۆخی ئێـران ،

ئەم ئرخاندنەش لە ئەنجامی ڕامیارییێکی نا بابەتییانەوەبوو کە لەو سەردەمە لە یەکێتی سـوڤیێتدا هەبـوو لەژێر سـێبەری (پەرستنی کەسایەتی) کـە کارتێکردنێکی خەراپی هەبوو لەسەر ڕووداوەکاندا • » (٢٥:ل١١٢) •

هەلویستی یەکێتی سۆڤیێت لە کاتی خۆیدا نالەباربوو (سلبی) بەرامبەر بە شـۆڕشەکانی کورد لە کوردستانی تورکیا لە سـەردەمی حوکمڕانێتی مستەفا کەمالدا،کەواتە قاسملو چۆن داوا لە خۆیبوون دەکا داوای یارمەتی سۆڤیێت بکردایە •• !!

بەپێی ئـەو هەوالانەی ئینگلیزەکان بلاویان کردۆتەوە ، خالید بەگی جبرانلی پەیوەنـدی کردووە لەگەل قونسلی ڕووسی لە (ئورمی) پێش دەستپێکردنی شۆڕشەکە ـ شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران لە سالی ١٩٢٥ ـ بەلام وەلامەکە نالەباربووە ، ئـەمـە ڕاست بێ یان نا ، بەلام ئەوی ڕاستە ڕۆژنامەی (ئەزڤێستیا) ی ڕووسی کە ڕۆژنامەیێکی ڕەسمییە دەربارەی شێخ سەعید نووسیبووی کەوا : « شۆڕشی دەرەبەگەکانەو دژی ئامانجەکانی گەلی کوردەو پەیوەندی لەگەل ئینگلیزدا هەیە » (٢٦:ل٨٩ـ٩٠) •

کۆتشیرا دەربارەی هەلویستی سـۆڤیت دەلێ : « لـەو سەردەمەی شەڕ بەردەوامبوو لەسەر سنووری یەکێتی سۆڤیێتدا ، بارودۆخی سۆڤیێت شەلەژاوبوو ، پەیمانەکانی بەهاری سالی ١٩٢١ ی نێوان یەکێتیی سۆڤیێتو ئێرانو تورکیا ڕێیان نـەدەدا بە سۆڤیێت دەستی یارمەتی درێژ بکا بۆ هیچ بزووتنەوەیێکی کوردیی ، لـە لایێکی ترەوە ڕای سـۆڤیێت وەك ڕاکانی فەرەنسابوو کـەوا مەسەلەی سەربەخۆیی کوردسـتان دەستکردێـکی بەریتانییە •

کاراخان Karahan یاریدەدەری وەزیری دەرەوەی یەکێتی سۆڤیێت پەیمانێکی لەگەل تورکیادا ئیمزاکرد لە تەمموزی سالی ١٩٢٧دا ، بە

پێی ئەم پەیمانە دەبێ دژی بزووتنەوەکانی کورد ڕابوەستن • ئەم پەیمانە لە مۆسکۆ لە لایەن زەکی بەگەوە ئیمزاکرا بە ئامادەبوونی بالیوزی پێشووی سۆڤیێت ئارالوف هاریکاری نێوان بزووتنەوەی خۆیبوونو Khoybounحیزبی تاشناقی ئەرمەنی کینەو بوغزی روسیای وروژاند دژی کورد لە سالی ۱۹۳۰ دا ، لە کاتێکدا ئاگری شەڕ بەردەوام بوو لە دەوروپشتی ئاراراتدا • لێپرسراوانی تاشناقی هەولی لەناودانی بزووتنەوەی نەتەوایەتی ئەرمەنیان دەدا لە ئەرمینیای سۆڤیێتیدا ، لە هەمانکاتدا کوردو ئەرمەنەکانی سۆڤیێت یارمەتیی شۆرشی ئاراراتیان دەدا • ئەوەبوو جاری یارمەتیدانی تورکیایداو سوپای نارد بۆ سەر سنووری ئاراکس و چەکی تازەشی دا بە سپای تورکی • لە تەمموزی سالی ۱۹۳۰ دا سۆڤیێت (۵۰۰) پێنج سەد سوارەی نارد بۆ شاری (دافالو) لە نیزیك (ئاراکس) ، بەلام دوای دوو ڕۆژ شارەکەیان بەجێهێشت دوای بەشداربوونیان لە شەڕدا شان بە شانی تورکەکان » • (۲۶ : ل ۱۰۰ ــ ۱۰۱) •

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ڕامیاری سۆڤیێتی لەو قۆناغەداو بۆ ئەوەی زولمیش لە سەرکردەکانی خۆیبوون نەکەین تەنها لەبەر ئەوەی داوای یارمەتیدانیان نەکردبوو لە یەکێتی سۆڤیێت بۆ بزووتنەوەکەیان ، ئەوا پەنجە درێژدەکەین بۆ ڕایێکی تر لەم ڕووەوەو لەسەر هەمان بابەت •• دوای کشانەوەی سوپای سووری سۆڤیێتی لە خاکی کوردستانو ڕووخانی کۆماری مەهاباد ، صالح حەیدەری دەلێ :

« جەماوەر کارەساتەکەی کە تووشی هەردوو گەلی کوردو ئازەربایجانی بوو ، خستیانە ئەستۆی ڕامیاریی سۆڤیاتی کە هەلویستەکەیان لە باری ڕامیاریو سەربازییەوە بە شێوەیێکی هەلە هەلیانسەنگاندبوو ••» (۱۵ : ل ۱۲۰) •

ئەم ڕایانە هەموو لە شوێنێکی تری ئەم نوسینە بە دوورو درێژی

شی دەکەینەوە . لە لایێکی ترەوە پێویستە بە وردی وەزعی کوردستان بە شێوەیێکی گشتی شی‌بکەینــەوە لە چارەگی یەکەمی سەدەی بیستەم‌دا ، کە لەو سەردەمەدا چینی بەرزی گەلی کورد لە دەرەبەگەکان‌و موڵک‌دارە گەورەکان‌و شێخەکان دەستیان‌گرتبوو بەسەر هەموو شتێکا ، بەڵکو تەنها چینێك بــوون سەرکرادیەتی هەمــوو بزووتنەوەکانی کوردیــان دەکــرد جووتیاران‌و کرێکاران لەبەر لاوازییان‌و دواکەوتنی بە ئاگابوونی ڕامیاری‌و کۆمەلایەتییان توانینی خۆ گەیاندنیان نەبوو بۆ ناو ڕیزەکانی سەرکردایەتی بزووتنەوەکان . حیزبی خۆیبوون وەك ڕێکخراوەکانی پێشووتری نەیتوانی خۆی ڕزگار بکا لەم جۆرە سەرکردایەتی‌یە لەبەر ئــەو هۆیانەی باسیانمان کردووە لەمەوپێش . لە لایێکی‌ترەوە خۆیبــوون بەرنامەیێکی ڕامیاری‌و ئابووری‌و کۆمەلایەتی نەبوو ، تەنها ناوەرۆکی نەتەوەیی‌یەکەی نەبێ ، کە ئەویش بۆ مەبەستی ڕزگاربوون بوو لــە چەوساندنەوەی تورکەکان لــە کوردستانی تورکیادا . خۆیبوون لــە سالی ١٩٣٠ توانی بزووتنەوەیێکی چەکداریی ڕێك بخا دژی تورکیا لــە هەرێمی ئارارات‌دا بە سەرکردایەتی ئیحسان نوری .(*) بەلام ئەم ڕاپەرینەش سەرنەکەوت‌و سەرکوت‌کرا بــە هۆی هاریکاری ئێران‌و تورکیاو ڕێدان بە سوپای تورکیا بۆ چوونە ناو خاکی ئێرانەوە بۆ لێدانی چەکدارە کوردەکان لە پشتیانەوە . تورکەکان سوپایێکی زۆرو تۆپ‌و فرۆکەیێکی زۆریان بەکارهێنا لــەم شەڕەدا ... قاسملو دووپاتی دەکاتەوە کەوا (١٦٥) دێ‌و (٦٨١٦) خانوو لە ئەنجامی ئەم

(*) لە سەرەتای ســالی ١٩٣٠ ئیحسان نــوری ســەرکردایەتی کۆمەلێ چەکداری کوردی کرد لە چیای ئاگری . لقێ چەکداریشی نارد بۆ شــاری « ئەرجیش » بە سەرکردایەتی محمد بەگ حوسێن پاشای حەیدەری‌و شــارەکەیان گرت لەگەل عەشایەرە کوردەکانی ناوچــەکە . (یادداشتی ئیحسان نوری) دەست‌خەتە .

ــ نووسەر ــ

شەڕە کاولکران لــە لایەن تورکەکانەوە بــۆ کوژاندنەوەی ڕاپەڕینەکە • (٢٥:ل٧٠) •

بــەڵێ جارێکی تــر ویستو ئارەزووەکانی دوژمنانی گەلی کــورد کۆدەبنەوەو یەك دەگرن دژی گەلی کورد سەرەڕای ناکۆکییەکانی نێوان هــەردوو پێڕۆی تورکیــاو ئێران ، بــەڵێ دەبینین چۆن هــەردوو پێڕۆ یەکدەگرنو هاریکاری دەکەن لەگەڵ یەکتردا بۆ کوژاندنەوەی شۆڕشی کورد لــە ترسی سەرکەوتنی لــە کوردستانی تورکیاداو کارتێکردنی لــە ئەنجامدا لەسەر کوردســتانی ئێران ، لــە کاتێکدا بزووتنەوەی خۆیبوون چاوەدێری بارودۆخی دەوڵەتە هاوسێکانی دەکردو سەرکردەکانیان هەمیشە ئەوەیان دووپاتدەکردەوە کەوا هیچ شتێك نا بزوێنن لە کوردستانی ئێرانو عێراقو سووریادا • بەڵام دەبوایا خۆیبوون ئــەوەی بزانیبایا کەوا ئــەم دەوڵەتە کۆنەپەرستانە کەکوردستانیان بەسەردا دابەشکراوە ، تەقدیری ئەم هەڵوێستەی خۆیبوون ناکەن بەتایبــەتی کــە مەسەلەکە پەیوەندی بــە ڕزگارکردنی بەشێك لــە بەشەکانی کوردســتانەوە هەبێ ، لەبەر ئــەوەی کوردستان یەك کوردستانە ئەمڕۆ نەبێ سبەی دەبێ •

خۆیبوون بەیانێکی دەرکرد بۆ کوردەکانی ئەمریکا لە ژێر ژمارە (٧١) لە ٢٠ی حوزێرانی ساڵی ١٩٢٨ (*)•

دەربارەی کۆچپێکردنی کوردەکان لە کوردستانی باکوورەوە لە لایەن تورکەکانەوە ، ئەتاسی دەڵێ :

« هەندێ بیرەوەری بە بیرماندا تێپەڕدەبن ، بیرەوەری ئەو ڕووداوانەی پێش ئەم بەروارە یــان دوابەدوای ئــەم بەروارە پەیوەندی بــە هەڵمەتە

(*) دەقی بەیانەکەی خۆیبوون لە دەستخەتی کتێبی (الجمعیات والمنظمات والاحزاب الکردیة في نصف قرن ، ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨) چاوتان پێدەکەوێ.

ـ نووسەر ـ

چەوسێنەرەکانو قەلاچۆکردنە گەلی‌یەکانەوە هەیە ، کە کاربەدەستانی تورکیا دەیان‌کرد دژی کـوردە نیشتمان‌پەروەرەکان لـە سەرەتای دامەزراندنی دەولەتی تورکیا لە سەردەمی ئەتاتورك‌و تا دەگا بـە سەردەمی ئێستاش ، کە چۆن ئەم هەلمەتانە بوونە هۆی دەربەدەرکردنی دانیشتوانی کوردستانی تورکیاو ناچارکردنیان بۆ پەنابردنە بەر سووریاو لوبنان فەوج لـە دوای فەوج بە کتێبەکانی مێژوو لەگەڵ چیرۆکەکانی پەیمانەکانو ڕێك‌کەوتنەکان ، پەیمانەکانی (سەعد ئاباد) ی ٨ی تەمووزی ساڵی ١٩٣٨ی نێوان تورکیاو عێراق‌و ئێران‌و ئەفغانستان ، کە نووسخەیێکی سەرەتایی پەیمانی بەغدا بوو (حلف‌بغداد) لـە دوارۆژدا ، ئەمانە هەموو ئاشکرای دەکەن‌و دەگێرنەوە کەوا ئامانجە سەرەکی‌یەکانی : « ڕێك‌کەوتن بوو لە نێوان ئەم دەولەتانە بۆ بەربەرەکانی‌و کردەوە ڕووخێنەرەکان لە ناوچەکە • » هەمووشی ئاراستەکراو بوو دژی بزووتنەوەکانی گەلی کورد • (٢٩:ل٣٤ـ٣٥)

کۆمەڵەی خۆیبوون هەلوێستی پڕ باوەڕی هەبوو بەرامبەر بە هەلوێستە شۆڤێنی‌یەکان‌و ڕەگەزپەرستی‌یەکانی حـوکـوومـەتی ئەتاتورك ، ئـەم هەلوێستەی خۆیبوون لە ڕاگەیاندنەکان‌و بلاوکراوەکانی‌دا دەردەکەوێ کە جارنە جارێك دەری‌دەکرد دژی حوکوومەتی ئەتاتورك • کاتێ کە حوکوومەتی تورکیا لێ‌بووردنە گشتی‌یەکەی بۆ کوردەکان دەرکرد لە ٢٩ی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٣٣ بـە بۆنەی بیرەوەری دەیەمی‌دا مەزراندنی کۆماری تورکی ، کۆمەڵەی خۆیبوون بەیانێکی دژی لێ‌بووردنە گشتی‌یەکە (العفو العـام) دەرکرد لە ژێر ژمارە (١٠)دەیەمی کۆمەڵەکە(*) •

لە ئەنجامی شی‌کردنەوەی بارودۆخی کوردسـتان لـە سـەردەمی عوسـمانلی‌یەکان ، بۆمان دەردەکەوێ کـەوا دەولەتی عوسـمانی لەبەر بەرژەوەندی خۆی بـۆ بنەوکردنی‌سنووری ڕۆژهەلاتی لەگەڵ ئێران‌دا ،

(*) دەقی بەیانەکە لە هەمان سەرچاوەی پێشوو بلاوکراوەتەوە •

هەرچەندە سالی جارێك لەگەڵ ئیمارەتە کوردی‌یەکان پەیمانی تازەکردەوەو هەندێ مافی بەڕێوەبەرایەتی دەدا پێ‌یان لەبەر ئەوەی ئەو ئیمارەتە کوردییانە مەترسییان دروست نەدەکرد دژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانلی وەك ئیمارەتێکی دەرەبەگایەتی کە مەسەلەی دانانی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ بە بیریاندا تێ‌پەڕ نەدەبوو • عوسمانلی‌یەکان‌و ئێرانی‌یەکان کوردستانیان لە نێوان خۆیاندا دابەش‌کردبوو لە سەدەی شانزەیەمەوە ، بەڵام سەرەڕای ئەم دابەش‌کردنەش دەبینین گەلی کورد (ئەمری واقعی) نە سەلماندبوو ، مێژووی گەلی کورد پڕە لە ڕاپەڕین‌و شۆڕش دژی هەردوو پێرۆی داگیرکەر ، هەروەها ئیستیعماریش بە هەموو توانینی یارمەتی دەوڵەتی عوسمانلی دەدا بۆ لەناودانی بزووتنەوە کوردی‌یەکان ، بۆ ئەوەی گەلی کورد بەرەو پێشەوە نەڕواو کوردستان یەك نەگرێتەوەو دەوڵەتێکی یەکگرتووی نەتەوەیی لەسەر خاکی کوردستان دروست‌بکرێ •

لە سەرەتای سەدەی بیستەم‌دا هزری نەتەوەیی کوردیی گەشەی کرد ، گەشەکردنێکی دیارو ئاشکراو ڕۆشنبیرە کوردەکان دەستیان‌کرد بە دامەزراندنی ڕێکخراوو کۆمەڵە کوردی‌یەکان بەتایبەتی دوای جاڕدانی (مەشروتی‌یەتی دووەم) لە سالی ١٩٠٨دا ، ئەوەبوو لە ناو بۆرجوازی‌یەکان‌و ڕۆشنبیرە کوردەکان بزووتنەوەی ڕامیاری‌و کۆمەڵایەتی‌و ڕۆشنبیری هاتەکایەوە ، بەم جۆرە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد پێی نایە قۆناغێکی تازەوە لە ڕووی پەرەسەندن‌و گەشەکردنیەوەو دەوری سەرکردە تەقلیدی‌یە کوردەکان ـ ئاغاو میر ـ نەماو چینێکی تازە هاتە گۆڕەپانی خەبات‌و سەرکردایەتی‌کردنی بزووتنەوە نەتەوەیی‌یە ڕزگاریخوازەکانی گەلی کوردەوە •

ملخص البحث

يضم البحث الفصل الأول من تأريخ الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكردية في نصف قرن من ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨ في كوردستان تركيا • والبحث يحتوي على عدد من الوثائق التأريخية لهذه المنظمات والأحزاب • لقد ثبّت البحث (جمعية تعالى كوردستان) كأول منظمة كوردية سياسية والتي تأسست عام ١٩٠٨م • وقد جاء ميلاد هذه الجمعية بسبب تعرض الشعب الكردي للأضطهاد على يد (حزب الاتحاد والترقى) ومن قبله على يد السلطنة العثمانية• وقد تأسست بعدها جمعيات ومنظمات وأحزاب عديدة أخرى من بينها : (جمعية التشكيلات الاجتماعية الكردستانية) وجمعية (حزب الأمة الكردية)و (جمعية كوردستان)و (جمعية نشر المعارف الكردية)و (جمعية هيڤى الكردية) و (جمعية الاستقلال الكردي) والتي ورد اسمها ايضا باسم (حزب الاستقلال الكردي) واحيانا (النادي الكردي) • و (جمعية التعالي لنساء الكرد) التي تأسست عام ١٩١٩م .• وأخيرا توحيد هذه الأحزاب والمنظمات عام ١٩٢٧ في حزب واحد حزب (خويبون) أي حزب الاستقلال • لقد تأسس هذا الحزب بعد فشل ثورة الشيخ سعيد پيران في ديار بكر • إذ دفعت هذه الهزيمة المثقفين الكرد الى التفكير والمداولة فيما بينهم لجمع شملهم وتوحيد صفوفهم بغية الوقوف بوجه سياسة التتريك التي كانت يمارسها النظام التركي آنذاك • وقد عقد حزب خويبون مؤتمره الأول في شهر تشرين الأول عام ١٩٢٧ في مصيف (بحمدون) في لبنان • وكان هذا المؤتمر ايذانا لميلاد حزب قومي يمثل آمال وطموحات الشعب الكردي في تلك المرحلة المهمة من مراحل حركات تحرر الشعوب المناضلة من اجل حرياتها واستقلالها بعد انهيار الامبراطورية العثمانية•

وقد جاء في البحث ايضا بأن اربع منظمات كردية شاركت في هذا المؤتمر وهي :

١ ـ منظمة تقدم كردستان •

٢ ـ منظمة كردستان .
٣ ـ منظمة الأمة الكردية .
٤ ـ جمعية الاستقلال .

هذا وقد لعب خويبون دورا فاعلا في الساحة الكردية إذ تمكن من تنظيم انتفاضة مسلحة ضد الأتراك في اقليم ارارات بقيادة احسان نوري . الا أن هذه الانتفاضة اخمدت ايضا جراء التعاون الايراني التركي والسماح للقوات التركية باستخدام الأراضي الايرانية لضرب مؤخرة المقاتلين الكرد .

وحول تشكيل هذه الأحزاب والمنظمات يؤكد البحث على انه في بداية القرن العشرين نما الفكر القومي الكردي نموا بارزا وبدا المثقفون الكرد بتشكيل المنظمات والجمعيات والأحزاب الكردية ، وخاصة بعد الاعلان عن (المشروطية الثانية) عام ١٩٠٨ حيث ظهرت في اوساط البورجوازية والمثقفين الكرد حركات سياسية واجتماعية وثقافية . وبذلك دخلت الحركة القومية الكردية مرحلة جديدة في تطورها ونموها ، ولم تبق دور للزعامات التقليدية الكردية (آغا ـ أمير) وانتهى دورهم القيادي في الحركات المسلحة وظهرت فئات جديدة لقيادة الحركة القومية التحررية .

وحول الأوضاع في كردستان جاء في البحث :

لم تكن النشاطات الثقافية والسياسية مقتصرة على الجمعيات ، فقد كانت هناك نشاطات على مستوى الأفراد الى جانب نشاطات هذه الجمعيات ، اذ أن كل من حمزة افندي وممدوح سليم بك وكمال فوزي بك كانوا يصدرون جريدة (ژين) في الاستانه . وقبلهم كان الأمير مقداد مدحت بدرخان اصدر أول جريدة كردية باسم (كردستان) وذلك عام ١٣١٥هـ الموافق لـ ٢٢ نيسان ١٨٩٨م .

هذا ويثبت البحث أسماء عشرات المناضلين الكرد الذين لعبوا ادوارا مختلفة ضمن نشاطات هذه الجمعيات والمنظمات في تلك المرحلة يراها القارىء ضمن البحث بصورة مفصلة .

سەرچاوە عەرەبییەکان

١ ــ ابراهيميان ، ايرڤاند « ايران بين ثورتين » • ترجمة مديرية التطوير القتالي ــ العراق ــ ١٩٨٦ •

٢ ــ الأبن ، وليام ايگلتن • « جمهورية مهاباد » • دار الطليعة ــ بيروت ــ ط ١ ، ١٩٧٢ • ترجمة جرجيس فتح‌الله •

٣ ــ احمد ، كمال مظهر • « كوردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى » مطبعة المجمع العلمي الكوردى ــ بغداد ــ ١٩٧٧ • ترجمة محمد الملا عبدالكريم •

٤ ــ الان ، اوج «مختارات »(١) من منشورات حزب العمال الكوردستاني ــ ١٩٨٥ •

٥ ــ البراك ، فاضل « تحالفات الأضداد » دار الحرية للطباعة ــ بغداد ــ ١٩٨٥ •

٦ ــ تاهتفاندى ، هوشنگ •

١٩٨١ » • ترجمة الدكتور ناظم عبدالواحد جاسور ــ معهد الدراسات الأسيوية والافريقية ــ جامعة المستنصرية ــ بغداد ــ ١٩٨٦ •

٧ ــ الجبوري ، عبد الجبار حسن • « الأحزاب والجمعيات السياسية في القطر السورى » • دار الحرية للطباعة ــ بغداد ــ ١٩٨٠ •

٨ ــ الجميلي ، قاسم خلف • « تطورات واتجاهات السياسة الداخلية التركية ، ١٩٢٣ ــ ١٩٢٨ •. اطروحة ماجستير غير منشورة ــ جامعة بغداد ــ ١٩٨٥ •

٩ ــ جياووك ، معروف • « مأساة بارزان المظلومة » ــ المطبعة العربية ــ بغداد ــ ١٩٥٤ •

١٠ ــ الحسني ، عبدالرزاق • « تأريخ الوزارات العراقية » مطبعة دار الكتب ــ بيروت ــ ١٩٧٤ •

١١ ــ الحسني ، عبدالرزاق • « تأريخ الأحزاب السياسية العراقية » ط٢ ــ مركز الأبجدية للصف التصويري للطباعة والنشر ــ بيروت ــ ١٩٨٣ •
١٢ ــ حسين ، فاضل • «تأريخ الحزب الوطني الدمقراطي ــ١٩٤٦ــ١٩٥٨» مطبعة الشعب ــ بغداد ــ ١٩٦٣ •
١٣ ــ حسين ، فاضل • « مشكلة الموصل » ط٢ ــ منشورات دار البيان ــ مطبعة اسعد ــ بغداد ــ ١٩٦٧ •
١٤ ــ حميدى ، جعفر عباس • « التطورات السياسية في العراق ــ ١٩٤١ ــ ١٩٥٣ » مطبعة النعمان ــ النجف الأشرف ــ ١٩٧٥ •
١٥ ــ الحيدري ، صالح • « مذكرات ولمحات من تأريخ الحركة الوطنية والثورية في كوردستان ــ ١٩٤٠ ــ ١٩٥٨ • (مخطوطات) •
١٦ ــ خەزنەدار ، جمال • « مرشد الصحافة الكوردية » باللغات العربية ــ الكوردية ــ الانكليزية • ــ وزارة الاعلام ــ مديرية الثقافة الكوردية العامة ــ دار الحرية للطباعة ــ بغداد ــ ١٩٧٣ •
١٧ ــ زكي ، محمد امين • « خلاصة تأريخ الكورد وكوردستان » ط٢ ــ ١٩٦١ ــ ترجمة محمد علي عوني •
١٨ ــ السجادي ، علاءالدين • « الثورات الكوردية » باللغة الكردية ــ ١٩٥٩ •
١٩ ــ شريف ، عبد الستار طاهر • « المجتمع الكوردي ــ دراسة اجتماعية ثقافية سياسية ، مطبعة دار العراق للطبع والنشر ــ بغداد ــ ١٩٨١ •
٢٠ ــ شمزيني ، عزيز • « الحركة القومية التحررية للشعب الكوردي » ــ ١٩٨٦ •
٢١ ــ شيرزاد ، محمد • « نضال الاكراد » ــ القاهرة ــ ١٩٤٦ •
٢٢ ــ شيركوه ، بلەج • « القضية الكوردية ، ماضي الكورد وحاضرهم » مطبعة السعادة ــ مصر ــ ١٩٣٠ •
٢٣ ــ الطالباني ، جلال • « كوردستان والحركة القومية الكوردية »

دار الطليعة للطباعة والنشر ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٧١ .
٢٤ ـ عبدالوهاب ، المهندس سعيد . « لماذا تبقى الحقائق مكتومة عن الشعب الكوردي » ط٢ ـ ١٩٧٨ ـ طهران .
٢٥ ـ قاسملو ، عبد الرحمن . « كوردستان والاكراد ـ دراسة سياسية واقتصادية » ـ المؤسسة اللبنانية للنشر ـ بيروت ١٩٦٨ .
ترجمة ثابت منصور .
٢٦ ـ كوتشيرا ، كريس . « الحركة القومية الكوردية » مترجم من الفرنسية ـ محدود ـ ١٩٧٨ .
٢٧ ـ محمد علي ، اورخان . « السلطان عبد الحميد الثاني ـ حياته واحداث عهده » ط١ مكتبة دار الانبار ـ العراق ـ ١٩٨٧ .
٢٨ ـ معوض ، أديب . «مجلة النشرة ـ بيروت ـ السنة الخامسة والسبعون والسادسة والسبعون ـ ١٩٤٤ ـ ١٩٤٥ .
٢٩ ـ الموصلي ، المقدم منذر . « عرب واكراد ـ رؤية عربية .. للقضية الكوردية » دار الغصون ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٨٦ .

المصـــادر الكوردية

٣٠ ــ پرشنگ ، گۆڤاری پرشنگ • ژماره (٢)ئابی١٩٦٧ •

٣١ ــ ڕزگاری ، ژماره ١٧ و ١٨ (ڕۆژنامەی پارتی دیموکراتی کورد ــ عێراق) •

٣٢ ــ قاسملو ، عبد الرحمن • « چل ساڵ خەبات لـە پێناوی ئـازادی » بەرگی یەکەم ــ ١٩٨٥ •

٣٣ ــ قەرەداغی ، معروف • « بارزانو نهێنیەکانی » بەغدا ــ ١٩٣٨ •

٣٤ ــ کۆنگرەی سیهەمی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران ــ ڕەزبەری سالی ١٣٥٢ ــ سیتامبری ١٩٧٣ــز •

المصادر التركية

35 — Silopi, Zinnar "Doza Kurdustan" Kurt Milletinin 60 senedenberi esaretten — Nisan — 1969.

٣٦ ــ یاملکي ، عبد العزیز « کردستانو کـورد اختلاللری » جلـد اول ، برنجی جلد ــ تهران ــ ١٩٤٦ •

المصادر الانكليزية

37 — Chaliand, Gerard "People without a Country" The Kurds and Kurdistan — Translated by Michael pallis - Zedpress, London - 1980.

38 — Jawad, Sa'ad. N. "Iraq and the Kurdish" A thesis Submitted for the degree of Ph. D. to the University College of wales, Aberys twyth".

39 — Jr, william Eagleton "The Kurdish Republic of 1946" Oxford University press. London - 19 - 63.

40 Kahn, Margaret " children of the Jine" - New york 1980.

41 — More, christiane "The Kurdes aujourd" hui. Mouvement National et partis politiques - Editions L, Harmattan. Poris. 1984.

بنكەی ژین

خانەقین لـە مێژوودا

نووسینی : محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی

بەڵێنم دابووە خوێنەرانی خۆشەویست کە دەربارەی هەموو شارێك و شارۆلکەیێکی وڵاتی کوردستان کە لە لایەن مێژوونووسانەوە بەڵکو لە لایەن نـووسەرانیشەوە فـەرامۆش کـراون ، ناملیکەیێکی گەڵاڵەیی وا دەربارەیان بنووسم هەم لـە لایەن خاکناسیو هـەم لـە لایەن مێژووەوە ناسیاری یەکی باش بدات بە دەستەوەو باسی ئەو هەواڵو دەنگو باسانەی تیابێ کە بەسەر ئەو جێگەیەدا ڕابوردووە •

وەکـو لـە یادتان بێ لەمەوبەر بەڵێنەکەم بەجێ هێنابوو دەربارەی دەقوقاء= طاوغ و بەندەنیجین =مەندەلیو حەلەوانو دینەوەر ، سـەرو سیارەیێکم نووسیبوو • ئەو سیارەیانە بە دڵی زۆربـەی خوێنەرەوەکانو مێژووزانەکان بـوونو لەگەڵێ مێژونووسو ئەدیبو نووسەرانەوە بـە نامەو بەباڵابرین پەسەندم بۆ هاتبوو • ئا ئیستێش کاتی ئەوەیە جارێکی تری بەڵێنەکەم بەجێبهێنمو دەربارەی « خانەقین » ئەم سیپارە بچووکە بخەمە بەردەس ، هەرچەندە ئەمڕۆکە ناهەمواری ڕێ نادا کە مرۆڤ بەپێی خواستی دڵی خوێ دەربارەی شارەکەو هەرێمەکە بنووسێتو بگاتە بنەچەو بنەڕەتی هەموو زانیاریو باسو هەواڵێ ، بەڵام هەروەك وتراوە : « مشتێ نموونەی خەروارێکە »و « ئـەگـەر دەست نەگەیی بە میوەی سەرپۆپە ، هـی سەرچڵەکان لە دەست مەدە » جا ئێمەش بەمەندە واز دەهێنین کـە بۆمان دەلوێ •

خانەقین لەکۆنا :

لە کۆنا بە خانەقینو هەرێمەکەی وتراوە : «ئارتمیتا»

ئەمە لە لاپەڕەی ٣٦٦ی کتێبی « اطراف بغداد »دا نووسراوە کە لە لایەن لێژنەیێکی کۆڕەوە وەرگێڕاوە بە عەرەبی ، بەڵام من خۆم ئەم ناوەم لـە

هیچ فەرهەنگێکی ناوانداو لە هیچ کتێبێکی مێژوویی بەردەس‌دا بەرچاو نەکەوتووە • ئەوەی لە مێژووەکان‌دا هەیەو باس کراوە ئەوەیە کە لە کۆنا بە خانەقین‌و هەرێمەکەی وتراوە : « وڵاتی نەمەر NAMAR یا ئەنمار ، مێژوونووس « جەلیل ضیاپوور » لە کتێبی « مادها » دا کە بە زمانی فارسی نووسیویە بـە وەرگـرتن لـە کتێبی « مـاد » ی خۆرهەڵاتناس سۆڤێتی « دیاکۆنۆف » ەوە نووسیویە : « بەشی ناوەندیی ڕووباری دیالی=سیروان » بە « نەمار » ناوئەبرا هەروا « شەلما ناصری سێیەم » کـە ئەو شۆڕشەی دامرکاند کە لە « نەمار » دا ڕوویدابوو ، « یانزی » ی سەرۆکی بنەماڵەی « بێت‌هەمبان » ی دانا بە پادشای هەرێمەکە • پاشان ویلایەتی « نەمەر » لەگەڵ دوژمنانی دەوڵەتی ئاشووری‌دا ڕێک‌کەوت‌و بۆ ماوەی ٦٥ساڵ ــ لە پاومان‌و دوادوایی پاشایێتیی « شـەمس ئاداد » دا ــ دەسەڵاتی ئاشووریی لە وڵات لاداو یەکی‌خست •

دوکتۆر ئەحمەد سوسەش لە کتێبی « لاپەڕە ١٨١ ــ ٢٣٩ ــ ٣٣٩ » • « ری سامراء » دا بە وەرگرتن لە زمانی « مەقدیسی » یـەوە نووسیویە : « خانەقین لـە سەردەمانی ئەشکانی = پەرتی‌و ساسانی‌دا سەربە ئەیالەتی « شادفەیرووز » بووە کە لەم هەرێمانە پێک‌هاتووە : خانەقین ــ ئاریل(؟!)ــ تامەڕا ــ کۆهستان ــ فەیرووزقوباد • (لاپــەڕە ٣٧ خیطەط بـە غـداد وەرگێڕانی دوکتۆر خالید لـە ئینگلیزی یەوە ، هەروا لاپـەڕە ٨١ کتێبی کرمانشاهان کە بە فارسی نووسراوە)و لەگەڵ ئەوەش‌دا کە لە سەرەتای وڵات‌داگیرکاریی (فتوحــات) ئیسلامی‌دا ناوی خانەقین کەمتر بەرگوێ دەکەوێ بەڵام ئەحمەدی کوڕی واضیحی یەعقوبی کە لە ساڵی ٢٤٨ک = ٨٩٧زا کۆچی دوایی کردووە لە لاپەڕە ٣٤ی کتێبی « بلدان » دا نـاوی خانەقینی بردووەو نووسیویە : « خانەقین یەکێ لە هەرە گەورە گوندەکانەو کاروباری زۆرگرنگە » •

خانەقین و هەڵکەوتی خاکناسی (جغرافی) :

عەبدولعەزیزی بەکری کە ساڵی ٤٨٧ك=١٠٩٤زا کۆچی دوایی کردوە لەپیتی خ کتێبی « معجم ما استعجم »دا (٤٨٥/١) نووسیویە : خانیقون بە نونی ژێردارو بە قاف لە سەر سەنگی فاعیلون ناوی جێگەیێکە لە وڵاتی فارس (؟؟!!) کە شاگوندێکە لە گوندەکانی « حەڵەوان » لێرەدا « نەعمان » خراوەتە زیندان تا تیا مردووە » •

یاقووتی حەمەوی کە لە ساڵانی ٥٧٥ـ٦٢٦ك=١٨٠ـ٢٢٩زادا ژیاوە لە پیتی خ دا لە کتێبی « معجم البلدان » ، کەیدا نووسیویە : خانەقین یەکێکە لە بەشەخاکەکانی سەواد=ڕەشەخاك و لەسەرڕێی هەمەدان دایە کە لە بەغداوە دەس پێ دەکات•بەینی ئەوو قەصری شیرین شەش فەرسەنگە (٣٦ك) ڕێیە بۆ کەسێ بەرەو چیا بچێت•• « حەمدوڵڵا موستەوفی قەزوینیش کە ساڵی ٧٥٠ك=١٣٤٩زا مابوو لە لاپەڕە ٤٤٣ی « نزهة القلوب »دا نووسیویە : خانەقین لەمەوبەر شارۆڵکەیێ بووە ، ئەمڕۆ بچووك بووەتەوە تەنیا ئەوەندەی گوندێکی ماوە ، ئاوی حەڵەوان بەناوی‌دا ڕائەبوورێ و بیست جێگەیێکی پێوە بەستراوە » ••

وادیارە پاش ماوەیێ دیسانەوە ئاوەدانی ڕووی تێ کردۆتەوەو پەرەی سەندووە ، ئائەوەتا « میستەر ڕیچ » کە ساڵی ١٢٣٦ك = ١٨٢٠زا گەشتێکی بە کوردستانا کردووە لە لاپەڕە ٢٩٠ی گەشتنامەکەیا کە لە لایەن بەهائەدین نوری یەوە کراوە بە عەرەبی نووسیویە : « پاش ئەوەی بە تەك چەند تەپۆڵکەیێکی سەرڕێی قزلرەباط ـ خانەقین‌دا تێپەڕین سەرەولێژ بووینەوە بۆ شارۆڵکەی ـ یاگوندی ـ خانەقین لەسەری ڕێگەکەمانا خانێکی زۆر ڕێك و پێك بەرچاو کەوت لە بینا فارسی یەکان ، بەڵام لامان نەدایە خانەکە چووینە ئەوبەرەوە بۆ گەڕەکی « حاجی قەرە » کە بە سەر کناری ڕووبارەکەوەیە »•

« شەمس الدین سامی » ش کە ساڵی ١٣٢٢ك=١٩٠٤زا کۆچی دوایی کردووە لە فەرھەنگە گرنکەکە یا کە ناوی « قاموس الاعلام »ە نووسیویە : « خانەقین دەکەوێتە باکووری لای خۆرھەلاتی ھەرێمی بەغداوە ، لەسەرەرێی ھەمەدان ــ خۆراساندا نزیك بە سەرسنووری ئێران ، ئاوی رووباری ئەلوەند = حەلەوان بە ناوەندیا ئەڕوات ، کە یەکێکە لە لقەکانی سیروان (دیالی) وئەمرۆکە خود خانەقین ناوەندی قەضاکەیەو سەربە ویلایەتی بەغدایەو دوو ناوچەی ھەیە : بنکوورەی قزڵرەباط » •

بەلام لە سەردەمی عیراقیدا بەخت یاریدەیداوەو شارۆلکەکە پەرەی سەندووە خانووبەرەی تازەبابەتو کۆشکیجوانو ڕێكوپێکی تیا دوروستکراوە • سەیید « عبدالرزاق الحسنی » لە لاپەرە ٢١١ی کتیبی « العراق قدیما وحدیثا »دانووسیویە : « خانەقین شارۆلکەیێکی قشتیلەی قنجیلانەیە ئەکەوێتە باکووری لای خۆرھەلاتی ھەرێمی لیوای دیالی (بەعقوبە)و٨کم لێیەوە دوورەو لە بەغداوە ١١٨ کم دوورە •

سەرژمێری خانەقین :

« شمس الدین سامی » وتوویە : سەرژمێری دانیشتوانی خانەقین دەکاتە ٥/٠٠٠کەسێك « حەسەنی » پاش ئەو بە ٤٠ ساڵ نووسیویە : سەرژمێری شاری خانەقین ئەگاتە ١٥ ھەزار کەسو ھی ھەموو قەضاکە دەگاتە ٥٦/٧٦٩کەسو بریتییە لەم ناوچانە : ھورێنو شێخان ــ قەرەتوو ــ سەعدییە (قزڵرەباط) » • پاشان پتر پەرەیسەندووەو سەرژمێری قەضاکە گەییوەتە ١٠٨ھەزار کەس ، جا خەلیل ئیسماعیل بەم جۆرە دابەشی کردووە : ھەرێمی باکووری ٣٦/٧٨٢ ناوچەی مەیدان (ھورینوشیخان) ٩/٩٣٩ ھەرێمی باشووری ٨١/٨٠٨ ناوچەی ناوەندی خانەقین (مەرکەز)٤٢/١٢٧ ناوچەی سەعدییە ١٤/٣٠٦ ناوچەی گولالە (جەلەولاء) ١٤/٦٧٥ • بەلام ئەوەی ڕاستی بێت من لە مەبەستەکەی « خلیل اسماعیل » : ــ ھەرێمی

باکووری‌و هەرێمی باشووری ــ تێ نەگەیشتم‌و حاڵی نەبووم ئایا مەبەستی گەڕەکەکانی لای خوارۆژووری ناو شاری خانەقینە ، یا مەبەستی دەرەوەی شارو باکوورو باشووری هەرێمەکەیە ؟ جگەلەوەش سەیر ئەوەیە کەباسی ناوچەی «قەرەتوو» ناکات ، وا دیارە لـەو کاتەدا قەرەتوو سەر بە ناوچەی ناوەندی بوو بێت ..

ناوی خانەقین لەکوێ‌وە هاتووە؟

«عبدالعزیز البکری» نووسەری کتێبی « معجم ما استعجم »لای وایە ناوی خانەقین لە وشەی «خەنق»ی عەرەبی‌یەوە هاتووە کە دەکاتە=خنکاندن تاساندن‌و ئەڵێت : (=/٤٨٥) : « کەراع وتوویە : بۆیە ناونراوە خانەقین چونکە « عەدی »ی تیا خنکێنراوە . بـەڵام خۆی کەراع کێ‌یە کە ئـەم هەواڵەی گێڕاوەتەوەو ؟؟! ئەبێ عەدیی خنکێنراو کێ بوو بێت ؟ ئەگەر ئـەم هەواڵە ڕاست‌بوایە دەبوایە ناوی شـارەکـە « خنق » بوایە یا بـە ناوی عەدی یەوە « مخندق » بوایە ئەوەش نەزانراوە کە ئەم هەواڵە دەس‌هەڵبەستە هی سەردەمی بەر لە ئیسلامە یا هی پاش ئیسلام ؟! لەگەڵ ئەوەش‌دا کـە ئێمە دەزانین وشەی « خانەقین » تێ‌هەڵکێشە لە دوو وشەی «خان‌و گین»واتا خان‌دار چونکە سەرەڕێی کاروان‌و زەوارەڕێ‌بووە ، کاروان‌سەرای زۆری تیا بووە ، ئێمە پاشکۆی « گـین »مان زۆرە کـە لەمەو بـەر نووسەرو هەستیارەکانمان بەکاریان هێناوە وەکوو پاشکۆ ، بۆ وێنە : زەخم‌گین = زامدار ، شەرم گین = شەرم‌دار ، بەشەرم ، خاوەن شەرم . بەڵگەش لەسەر ئەوەی کە لـە بنەڕەتا « گـین » بووە نەوەك (قـین) ئەوەیە تائێستـــە عێلەعەرەبەکانی دەوروبەری سەعدی‌یەو مەنسووری‌یەو هی تر بە شارەکە دەڵێن « خانجین » کە ئـەمەش دیاردی‌یە بـۆ ناوە بنـەڕەتی‌یەکە ، جگە لەوەش ، ئەوەش ئاشکرایە کە ئەم شارۆلکەیە بەر لە پەیدابوونی ئیسلام پاش ئەوەش هاوینەهەوار بووەو پڕبووە لە کۆشك‌و تەلاری پیاوماقووڵان .

تا لەم دوایی یەشدا ملك فیصلی یەکەم لەوناوەدا کۆشکێکی کرد ..

ڕووباری ئەلوەند :

ئاوی ئەلوەند لە چیاکانی « زاگرۆس »ەوە سەربەرەوخوار دەبێتەوە ، لە چیای « تاق گەرا »وە کە بەرزایی لە ڕووی زریەوە ۱۹۰۰ مەترە ، پاشان لەگەڵ زۆر چەم وکانیئاوی ترا تێکەڵ ئەبێت تا ئەگاتە دەشتی «عەلی گردە»و لەوێوە بە دۆلەکانی چیای « پێشگاکۆ »دا ڕادەبورێتو دەگاتەبانەبەرزەکانی « سەرپل » = سەرپردی زەهاو ــ واتا کۆنەشارەکەی حەلەوان ــ قەصری شیرینو لەوێوە ڕوودەکاتە خانەقینو بەرەوخوارەوە دەبێتەوەو لـەژوور «قزلڕەباط»ەوە تێکەڵ بە ڕووباری سیروان دەبێت . یاقوتی حەمەوی لە کتێبی « معجم البلدان »دا نووسیویە : لە خانەقین بە سەرشیوەکەوە پردێ زۆر گرنگ دوروستکراوە لـە ۲٤ کەمەرە پێكهاتووە هــەر کەمــەرەیێ ۲۰ گەز پانایی یەتی ، شەقامەڕێی خۆراسان بەرەو بەغدا بە سەر ئەم پردەدا دەڕوات » .

« میستەر ڕیچ »یش کە صەدەها ساڵ پاش ئەو بە خانەقیندا تێپەڕیوە لە لاپەڕە ۲۹۰ی گەشتنامەکەیا نووسیویە : ڕووباری ئەلوەند زۆر تیژە ، ئەم ڕووبارە چیایی یە لە باشوورەوە بەرەو باکوور دەگەڕێتەوەو لە ژوور قزلڕەباطەوە تێکەڵ بە دیالی (سیروان) دەبێت بە فەرمانی «محمدعلیمیرزا» پردێکی زۆر جوانی لەسەر کراوە کە لە ۱۳ کەمەرە پێكهاتووە .»

بەڵام « سید عبدالرزاق الحسنی » پاش ئەو لـە لاپەڕە ۲۱۱ی کتێبی « العراق قدیما وحدیثا »دا نووسیویە : ڕووباری ئەلوەند کە لە ئێرانەوە بەرەوخوار دەبێتەوەو بە خانەقیندا ڕادەبوورێو شارەکە دەکات بە دوو بەشەوە ، پردێکی گرنگی لە سەر دوروستکراوە هەردوو بەشەکە دەبەستێ بە یەکەوە ، ئەم پردە وەکو لـە سەرچاوە گرنگەکان دەردەکەوێ ــوەك معجم البلدانــ زۆرکۆنەو دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دامەزرانی شارەکە(؟!)

بەڵام ڕووخاوەو جارێکی تری هەر بە بەردەکانی پردە کۆنەکە دامەزراوەتەوەو برێتی یە لە ١١ کەمەرە ٠»

بەڵی لەم ساڵانەی دوایی یەدا پردێکی تریان بە سەر ئەلوەندەوە دوروست کردووە دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی شارەکەوە ، تەختو بەرینو پانو پۆرە هەموو جۆرە گەڕێنو بارهەڵگرێکی پیاتێپەڕدەبێت ٠

گەڕەکو بازاڕو خانوو بەرەی خانەقین :

وەك لە پێشا باسمان کرد حەسەنی نووسیویە : شاری خانەقین بە هۆی ئەلوەندەوە دەبێ بە دوو بەشەوە : بەشێکیان دەکەوێتە لای خۆرئاوای ڕووبارەکەو درێژا ئەکێشێ پێی دەوترێ : خانەقینی کۆن ، بەشی دووەم بەسەر کناری لای خۆرهەڵاتی ڕووبارەکەدا دامەزراوە پێی دەوترێ : حاجی‌قەرە ، ساڵی ١٣١٣ك = ١٨٩٥زا کە هێشتا عوثمانی لە وڵاتا بوو گەڕەکێکی تازە لە خانەقین بەرپابوو ناونرا : حەمیدی‌یە پاش ئەوە خانەقین پەرەی سەندو تەنی‌یەوە چەند گەڕەکێکی تازەی تری تێدا پەیدابوو ، هەروا زۆر خانووبەرەو کۆشکی تازەو جوانی تیادوروست‌کراو گەلێ مزگەوتو حوسەینی‌یەو تەکیەو خانەقاو بازاڕی ئاوەدانو قەیسەری تیادوروست‌کراو سازمانی ئاووکارەباو باغچەی گشتیو چەندین قوتابخانەی بەراییو ناوەنجی کچانەو کوڕانەی تێدا بەرپاکرا هەروا پاڵێوخانەی نەوتی ئەلوەند هێنرایەکایەوە بۆ پاڵاوتنی ئەوکانی‌یە نەوتانەی کە لە سەرزەوی نەفت‌خانەدایەو هەشت صەدە لەمەوبەر « یاقووتی حەمەوی »باسی کردووەو نووسیویە : « مسعر کوری مهلهل » وتوویە : لە خانەقین‌دا کانەنەوتێکی زۆر مەزن هەیە کە دەرئامەدی زۆرزۆرە ٠ ئەم پاڵاوتن‌خانەیە بەر لەوەی لە لایەن دەوڵەتی عیراقەوە بڕیاری « هی گەل »یتی (تأمیم)ی بەسەرا مۆربکرێ پێی دەوترا : هاوبەشەکی نەوتی فارسی ئینگلیزی ٠ نەوتەکە ئەپاڵێوراو دەخرایە تەنەکەوە بۆ ئەوەی لە هەموو عیراق‌دا بۆ چراو سووتەمەنی

به‌کاربهێنرێ • هه‌روا له خانه‌قین‌دا چه‌ندین سینه‌ماش دوروست‌کراوه •

پێ ده‌شتی خانه‌قین هه‌روه‌کو لـه لاپـه‌ڕه (۲۹۰)ی گه‌شتنامه‌که‌ی « ڕیچ »دا هاتووه : ده‌شتێکی ســه‌وزی بزوێنی ڕه‌نگامه‌یــه ، جارجاره زنجیره زۆرگ‌و هه‌ڵه‌تێ زبران له‌یه‌ك دای‌ده‌بڕێ • ئه‌م پێ‌ده‌شته به دانه‌وێڵه‌ی هێندی (مه‌به‌ستی گه‌نمی قه‌نده‌هاری‌یه)و ته‌ماكۆی تیاده‌چێنرێ • ، لای ژووری ئه‌لوه‌ندیش پڕه له مه‌ره‌زه،ئاوی مه‌ره‌زه له‌وه‌رزی پاییزا که‌شکه‌لانی وڵات ئه‌گۆڕێ‌و هه‌وای ناساز دوروست‌ده‌كات ، وه‌كو ئه‌وترا : زه‌وی‌وزاری ئه‌م وڵاته یه‌ك به ده ده‌بڕێ ، یه‌كێ لـه ئاوایی‌یه‌كانی نزیك خانه‌قین به‌ری « قولای » ، كـه له كاتی خۆیا مه‌لیك فه‌یصه‌لی یه‌كه‌م كڕی‌و لـه گوندی عه‌لی‌ئاوا كۆشكێكی گه‌وره‌ی بیناكرد هه‌روا « ده‌که »ش له گونده هـه‌ره گرنگه‌كانه • خانه‌قین به هۆی هێڵی ئاسنینی ڕێچكه‌ڕۆوه كه له چوارڕێ‌یانی « قه‌ره‌خان = كه‌رخ جدانی » كۆنه‌وه بۆی ئـه‌ڕوات خۆی به‌ستووه بـه هێڵی كه‌ركووك به‌غداوه • ئـه‌م هێڵه لـه كاتی خۆیـا ده‌وڵه‌تی ئینگلیزی داگیركار دای‌مه‌زراندبوو ، لـه‌م ساڵانه‌ی دوایی‌یه‌دا لـه‌بـه‌ر هه‌ندێ هۆ پووچ‌كرایه‌وه •

خانه‌قین‌و ده‌نگ‌و باسی مێژوویی :

خانه‌قین له سه‌رده‌مانی كاسی‌و عیلامی‌و ئه‌كه‌دی‌و سۆمه‌ری‌و گۆتی‌و ئه‌و ده‌وڵه‌ته بچووكانه‌ی كه لـه خود هه‌رێمه‌كه‌دا به‌رپابوون ده‌نگ‌وباسی زۆری تێ‌دا ڕووداوه‌و گه‌لێك هه‌راوهوریای ده‌رباره تۆماركراوه • هه‌روا له سه‌رده‌مانی ئاشووری‌و مادو ئه‌خه‌مینی‌و سلوكی‌و په‌رثی (ئه‌شكانی)و ساسانیشا زۆر باس‌و هه‌واڵی تێ‌دا ڕووداوه ، به‌ڵام ئێمه ده‌قی وه‌هامان بـه ده‌سه‌وه نی‌یه كه به تایبه‌ت باسی ئه‌م شارۆڵكه‌یه‌و هه‌رێمه‌كه‌ی بكات ، جگه له‌و به‌رده نووسراوو تاوێره هه‌ڵكه‌ندراوانه كه داگیركاران بۆ شوێنه‌واری خۆیان به‌جێیان هێشتوون‌و بریتین لـه هه‌واڵی كوشتارو قه‌ڵاری مرۆڤ‌و

تالانی شارو دێو ڕووخاندنی ئاوایی‌و ئاموزشگاو پەرستشگاو ڕماندنی ئابودەی خوایان‌و گوستنەوەیان بۆ شارانی تری‌و هەرگیز قایل‌نەبوون بە مافی مروڤایێتی‌و خەلکی ژێردەس وەك ئاژاڵێ خوڕراون بەرەو مەیدانی مەرگ‌و ئاتەش‌خانەی نابوودی‌و گۆڕەپانی بەدبەختی‌و تالان‌وبڕۆو سووتاندن • بێ‌گومان تۆمارکردنی دەس‌درێژیی بێگانەی بەم جۆرەوەی هەزاران ساڵ لەمەوبەر ، جگە لەوەی کوڕانی ولاتی پێ سەرشۆڕ ببێ شانازی‌یێکی مێژوییی تێ‌دانی‌یە • لە سەردەمی ئیسلامیش‌دا مێژونوسان لە صەدەی دووەمەوە هاتوونە هۆش بۆ تۆمارکردنی دەنگ‌وباس‌و یادداشت‌کردنی هەواڵ ، تەنیا بەو باس‌و هەواڵانە وازیان هێناوە کەلە دەمی ئەم‌و ئەویان بیستووەو لە ماوەی دووصەت ساڵ هەزارەها درۆو ئەفسانەی تێکەڵ‌بووە • خود ئەو هەواڵانەش تەنیا باسی کاربەدەست‌و فەرماندەو سەردارەکان بووەو ستاییش‌و هەڵنانی درۆکانەی پڕ لە روپایی بەلام دەربارەی مێژووی کۆن‌و ڕاستەقینەی ولات تەنیا باسی ئەژدەهاو دێوو خێوو جنۆکەیان یادداشت‌کردووە ، ئەویش هەریەکە بە جۆرێ هەرکەسە دەستەیێکی هەڵناوەو جنێوی بە دەستەیێ داوە بێ ئەوەی کابرا بناسێ یا دەربارەی ئاگاداری‌یێکی هەبێت ، تەنیا بۆ لاسایی‌کردنەوەو دەسەلات ڕازی‌کردن •

کۆن‌ترینی ئەم کتێبانەی کە باسی مێژووی سەرەتای دەورانی ئیسلامی تی‌دابێ (١) « سیرةالرسول »ی « محمد کوڕی ئیسحاقە »کە پاش مردنی « ابن هشام » ڕای‌گەیاندووە ، ئەو خۆی ساڵی ١٥٠=٧٦٧ز مردووە ، بەلام ئەم ساڵی ٢١٩ك=٨٣٤ز مردووە••• نووسەری مەزن « ابن‌ندیم » لە کتێبی « فهرست »دا کە باسی محمد دەکا زۆرخراب ناوی دێنێ‌و دەڵێ : درۆزن ، ساختەچی ، مێ‌باز بووە ، لە زمانی زۆر کەسەوە باسی گێڕاوەتەوە کە هەرگیز نەی‌دیبوو •. (٢) «فتح الشام» واقدی کە نووسەرەکەی ساڵی ٣٠٤ك=٩١٦ز مردووە ئەم لەوی‌تر بەدناوتر بووە ، «ابن‌حجرهیثمی » لە

کتێبی « فتاوی‌حدیثیه »دا ــ کەلای مەلاکان زۆر جێی باوەڕە ــ نووسیویە :
ئەو کتێبانەی کە ئیسحاق‌و ئیبن‌هیشام و واقیدی دەربارەی فتوحات‌و مەغازی نووسیویانە پڕن لــە درۆو دەلەسە ، جا مێژووی پاش ئیسلامیش لێرەوە دەس‌پێ‌دەکات •

باشترین مێژوونووس «طەبەری »یە نووسەری « تاریخ‌الامم‌والملوك » کە لە کتێبە فارسی‌و پەهلەوی‌یەکانی پێش خۆیەوە دەنگ‌وباسەکانی کــۆن تری گواستۆتەوە ، ئەویش پڕە لە ئەفسانە ، هەروا کتێبی «تجارب الامم»ی ئیبن میسکویە کە سەرچاوەیێکی باش‌و مەلایانەیە ، بەلام ئەویش دیسانەوە بە لاسایی زۆری وەرگرتووە ، کە لە ڕاستی‌یەوە دوورن •

هەرچون بێ ئێمە ناچارین بۆ هەوالەکان ئەم کتێبانە بکەین بە بنکەی دەستەکەبەلگەو جارجارە وتووێژێکیشی لە سەربکەین‌و ئەم نووسینە بکەین بە « ناسین‌نامە » (هویة) بۆ شاری خانەقین :ــ

سالی ١٦ك=٦٣٧زا پاش ئەوەی سپای ئیسلام شاری مەدائینی داگیر کردو ماوەیێ پشووی‌داو حەسایەوە ، فەرماندەکان هەوالیان گەیشتێ کــە « یەزدگورد »ی پادشای ساسانی ســپایێکی زۆروزەبەندەی لــە گولالە (جلولاء) کۆکردۆتەوەو نیازی شەڕی هەیە ، فەرماندەی سپای ئیســـلام « سعدکوڕی‌ابووقاص »برازاکەی خۆی « هاشم‌کوڕی عتبە کوڕی ابــو وقاص »ی نارد بۆ بەرانگاری‌یان ، هاشم کەوتەڕێ بەڕێی « بابل مهروذ »دا کــە گەیە«مهروذ » کوێخای«مهروذ»پێشوازی کردو بەلێنی دایێ بــە پانایی لانەزەوی‌یێ (جریب) درهەمی بۆ هەل‌بڕێژێ بەو مەرجەی زیانیان لێ‌نەدات.•
جا هاشم بە ئاشتی لەگەلیان‌ڕێك‌کەوت ورەبەرەو پێش کەوتەڕێ تا گەیشتە گولالە (جلولاء) لەوێ سەرنجی‌دا عەجەمەکان سەنگەریان دامەزراندووەو خەنەکیان لێ‌داوەو کــەســ‌و بنەمالەی خۆیان‌و بنەوباریان گواســتۆتەوە خانەقین‌و لە ناو خۆیانا پەیمانیان بەستووە پشت‌نەکەنە دوژمن‌و بەرامبەری

بجەنگن و هەرگیز هەڵنەیێن • پەیتاپەیتاش کۆمەك و یارمەتی یان لە حەلەوان و چیاوە بە فریادائەگەییشت • فەرماندەی ئەوحەلەی سپای عەجەم «خورەزادی برای رۆستەم» بوو • هاشم دای بەسەریانا لە سەنگەرو خەنەکەکانا گەمارۆی دان و کەوتە کوشتاریان ، هەر ئەو ڕۆژە صەت هەزاری(؟!) لێ کوشتن ، بەم جۆرە سپای موسوڵمان بە سەر سپای عەجەمدا زاڵ بوو • ئنجا «هاشم» «جریر کوڕی عبدالله بجلی» بە هێزێکی سوارەی زۆرەوە لەوێ بەجێ هێشت ، کە ببنە پارێزەری سنوور لە نێوانی خۆیان و سپای عەجەمدا • قەعقاع کوڕی عەمریش لەولاوە کەوتە دوای دوژمن تا گەییە خانەقین ، کە یەزدگورد بەم شکستەی زانی حەلەوانی جێ هێشت و بەرەودواوە گەڕایەوە ناو چیا • قەعقاع لەم دوژمن ڕاونانەدا تووشی میران «مهران» بوو کوشتی و لەوێ « جریر کوڕی عبدالله » دانرا بە سەرداری خانەقین ، کە هێشتا پاکوڕەی عەجەمی تێدا مابوو ، سەرپاك قەلاچوی کردن (؟!) و هەموویانی دایە دەمی تیژی شمشێرا (؟؟!!) فتوح البلدان بلاذری ۲٦۰ و الکامل لابن الاثیر ۵۲۱/۲ • هەر کە ئەم هەواڵە پڕموژدەیە نێررا بۆ خەلیفەی دووەم «عومەری کوڕی خەطاب» (٥٠خ) و موژدەی داگیرکاریی وڵاتی درایێ و پێی ڕاگەیێنرا کە قەعقاع گەییوەتە « حەلەوان » و داوای « ماوە »یان لێ کرد کە ڕێ بدات : دوای دوژمن بکەوێ و سپا بچێتە ناو جەرگەی وڵاتیانەوە ، لە وەراما وتبووی : « زۆرم پێ خوش ئەبوو گەر لە نێوانی ڕەشەخاك (سواد) و لە نێوانی چیا (جبل) دا شوورەیێکی وەها هەبوایە نەئەوان توانایان هەبوایە بەرەو ئێمە بێن و نە ئێمە ڕیمان هەبوایە بەرەو ئەوان برۆین • ئێمە دێهاتی ڕەشەخاکمان بەسەو من ساغ و سەلامەتمانەوەی موسولمانانم زۆر لەلا گرنگترە لە تالان و برۆ » (الکامل ۲۱۱/۲) •

بەم وتارەی حەزرەتی عومەردا بۆمان دەردەکەوێ پیاوانی گەورەو خاوەن هۆشی سەرەتای ئیسلام حەزیان لەوە بووە کە ئایینەکە بە هۆی بانگەوازی خەلکەوەو بە تێگەیاندن بلاو بکرێتەوە ، نەوەك هەر بەزۆری

شمشێر ، بەڵام ئەم جمانەی سپای ئیسلام بۆ وڵاتێکی سەختی شاخاوی ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نەتەوەی کوردی ژێر دەستی ساسانیی چەوساوە بە هەلی زانیوەو شۆڕشی بەرپاکردوەو سپای ئیسلامی هانداوە بۆ پێشکەوتنو هاوکاری لەگەڵ کردوونو ڕێبەدییی کردوون بەرەو ئەوهەرێمە هەزاربەهەزارانە کە هەرگیز لەگرتن نەدەهاتن بۆ کەسانی شارەزا نەبوایە ، هەر لەبەر ئەوە بووە حەزرەتی عومەر (دەخ)ڕازی نەبووە کە خۆیان بە فەتارەت بدەن •

سالی ٣٦ك = ٦٥٦ زا خەلیفەی دووەم : « حذیفه »و « ابن حنیف »ی نارد بۆ خانەقین ـــ کەلەوحەلەدا بەرایی جێگە داگیر کراوەکان بوو ـــ لەوێ دروشمی نامووسولمانیو بەزۆر ملکەچ کردوویی بخەنە گەردنی ئەوانەی ددانیان بە ئیسلامدا نەناوەو باجو سەرانەیان لێ وەربگرن (فتوح البلدان/ ٢٦٨) •

سالی ٣٦ك=٦٦٥زا یاخییەکان لە هەمو وڵاتێکەوە سەریانهەڵداو بڵاو بوونەوە ، وەك « ابن الاثیر »لە « الکامل »دا لاپەڕە٤١٣/٤ نووسیویە : « حەجاج فەرمانی دا بە سفیان بکەوێتە گەڕان بۆ دەسگیر کردنی « شبیب »و بە دوایا چوو تا گەییە « خانەقین »شبیب خۆی لێیان لاداو ڕووی کردە لایێکی تریو وای نیشاندا نایەوێ لەگەڵیان بکەوێتە شەڕەوە بەڵام « مصاد »ی برای لەگەڵ پەنجا کەسا لە دۆڵێکی نمکانا لە بۆسە داو خۆی بەرەو بناری چیاکەچما ، هێزەکەی سفیان نەڕاندیان : ئاها دوژمنی خوا هەڵات بۆی دەرچوو بکەونە دوای ، ڕاوی نێن • « عدی کوڕی عمیرەی شیبانی »پێی وتن : کوڕینە پەلە مەکەن با سەرنجێکی دەوروپشتی خۆمان بدەین نەوەك لە دۆڵێکا لە نمکاتێکا بۆسەی بۆ نابینەوە • بەڵام کەسانی هێزەکە گوێیان بەقسەکانی نەداو بەدوای شبیبدا ڕۆیین ، هەر کە لە بۆسەکە تیەڕین شبیب لێیان هەڵگەڕایەوەو مصادی براشی لە بۆسەکەوە لێیان

دەرپەڕی ، خەڵکەکە بێ ئەوەی دەستبکەنەوە هەمو هەڵاتن ، تەنیا «سفیان» خـۆی مایەوە بە صەت کەسێکەوەو لـە جێی خـۆیدا وەك مێخ چەقیو شەڕێکی زۆر سەختی لەگەڵ کردن » • ئنجا هەروەك ابن الاثیر لە الکاملدا ٤/٤١٣ تۆماریکردووە : « حجاج » « عبدالرحمان کوڕی محمد کـوڕی اشعث »ی نارده سەر شبیبو هەردولا کەوتنە شەڕەوە ، شبیب یاسای وەها بوو بۆ ماندوو کردنو شەکەت کردنی سپای حجاج هەرێمێکی بەجێدەهێشتو لە هەرێمێکیترەوە سەریهەڵدەداو « عبدالرحمان » لە دوای ئەدەبووەوە بە خانەقیندا و بە گولاڵەو بەسامەڕاەدا ڕادەبورد ، پاشان لە هەرێمی « بت » ــ کەسەر بـە دێهاتەکانی موصلەو تەنیا جۆگەی « حولایا » دەکەوێتە نێوانی ئەویو ڕەشە خاکی « کوفه »وەو ئەم « بت »ە لە « راذان »ی سەروودایە لە خاکیجوخیدا »••

لێرەدا دەبێ بڵێم : ئەوانەی کـە بێ شارەزایی جوفرافیو هەڵکەوتی سەرزەویی وڵاتێ باسو هەواڵی مێژوویییان تۆمار کردووە تووشی هەڵەی سەیر سەیر بوون ــ جارێ لەمە نادوێین کە چۆن شبیب جارێ لە خانەقینەوەو جارێ لە سامەڕاوە سەری هەڵداوە ، چونکە ئەمەیان بـۆ چەتەی سـوارە شتێکی نەگونجاو نییە بەڵام ئەوە سەیرە کە دەڵێ « بت » سەربەدێهاتەکانی « موصلەو » تەنیا جۆگەی « حولایا »ئەکەوێتە نێوانی ئەویو ڕەشەخاکی « کوفـە »وە!!! ئـەم « بت »ەش لـە « راذان »ی سەرودایە لـە خاکی جوخیدا!! جا «بەت » لە کوێو دێهاتیموصڵ لە کوێ ؟ بەت ئەو جێگەیەیە کەپێی دەوترێ « عیث » کە سەردەمێ سەر بە سامەڕاە بووەو جێی خۆیەتی ، چونکە ئەو بیابانەیە کە دەکەوێتە نێوانی چیای حەمرینو بەشە چیای پشتی تکریت ــ سامەڕاە ، لـە سـنووری عێلی بەیاتی ئێسـتەوە تا سنووری حەویجەی عێلی عوبەیدو لە نێوانی دووڕووباری لای خوارەوەی خاصە ــ ڕۆخانە ــ کـە ناوی زغەیتوونەو ئاوەسپی (داقوقصو ــ اقصو) کـە هـەردوولایـان تێکەڵ دەبـن بـە یەکداو ڕووباری عظیـم (ادهـم)

دوروستدەکەن ، هەر ئەم دوو ڕووبارەیە کە نە کۆنا بە « راذانات » ناوبراون (١) راذانیسەرەوە واتا یەکاوی : خاصەو ڕۆخانە ، لە زغەیتوون. (٢) ڕاذانی خواروو واتا یەکاوی : ئاوەسپیو شیوی کفریو نارین کە هەموو لایان تێکەڵ دەبنو « عظیم »پێكدێننو ، پاشان دەڕژێنە دەجلەوە .. جا دەبێ ئەم ڕووباری « حرلایا »یە کامە بێ ؟ کە لە نێوان « بەت »و ڕەشەخاکی « کووفە »دا بێ ؟ لەگەڵ ئەوەشدا کە لە نێوانی ئەم ماوا دووروو درێژەدا دەجلەو فوراتو دەیان لقو جۆگەی تری هەیە !. لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ ناوی« موصل » و « کووفە » هەردوکیان بە هەڵە هاتوونو خراونە ئەم هەرێمەوە ، دوور نییە « کوفە »کەیان شاری « کفری » ئێستە بێت بەڵام موصلەکە لەکوێوە هاتووە؟سەرەڕای ئەوە هەموو جوغرافیاناسانی سەرزەویی « جوخی »یان بەو خاکە داوەتە قەڵەم کە دەکەوێتە نێوانی « مەهرود »و بەعقوبەوە.... (اطراف بغداد ٢٦٩) ــ سالی ١٣١ ك= ٧٤٨ زا ــ وەك لە (٥/٤٠١)ی (الکامــل)دا هاتووە :ــ سەرەتای هەرەسهێنانی قەڵای دەوڵەتی ئەمەوی دەرکەوتو لە هەر لایێکەوە شۆڕش بەرپا بوو خەڵك کەوتنە چاوەڕاو بـۆ بنەماڵەی پێغەمبەر (آلبیت)ــ واتا ئەوانەی لە (فاطمــە)ی کچیو « علی کوڕی ابـوطالب »کەوتبوونەوە ــ فەرماندەکانی سەر بە ئەبومومسلیمی خوراسانی ــ (کە لە بنەڕەتدا لوڕو خەڵکی نەهاوەند بوو) لە هەموو لایێکەوە تەنگیان بە دەوڵەت هەڵچنیبوو « مەروان » هەرە دوایین خەلیفەی ئەمەوی فەرمانی دا بـە « ابن‌هبیرة » ــ کـە یەکێ بوو لە فەرماندەکانی بە سپاوە بچێتە شەڕەوە بۆ بەرانگاریی (قحطبە)ی کوڕی شبیب طائی ــ کە یەکێ بوو لە فەرماندەکانی سپای سەر بە (ئەبوموسلیم) هوبەیرە لەشکری خۆی ساو داو کەوتەڕێو گەیشتە گولاڵە (جاولاء)و لەوێ لەشکربەزی کردو ئەو سەنگەرو خەنەکانەی تازە کردەوە ــ کە سپای عەجەم لەوەبەر لە شەڕی گولاڵە (جلولاء)دا هەڵیانکەندبوو ــ لەوێ مایەوە ، « قحطبە »کشا تا گەیشتە کرماشان ، ئنجا کەوتەڕێ بەرەو

حەلەوانو ، پاشان بەرەو خانەقین •• ئنجا ڕووی کردە « عکبراء »و لەوێوە لە ئاوی دەجلە پەڕی یەوەو پێش کەوت تا گەیی بە « دمما »ی نزیك « انبار »و لەوێ سپابەزی کرد ••»

بەپێی کتێبی « اخباربنی العباس »۳/۱۳۷ ئالەم کاتەدا « مووسای کوڕی سەربی چاوخێل »ی خەلکی هەمەدان ــ کە لە حەلەوان بوو ــ جاڕی یاخێتیو سەرچلێتی داو حەلەوانی داگیر کردو فەرماندارەکانی ڕاڤڕاندو شاربەدەری کردنو کەوتە چاوەڕاو بۆ « آل بیت »و چەكوتفاقی خۆی لە خانەقین قایم کردو نامەیێکی بۆ « قحطبه » نووسی تیا ملکەچێتیو پەیڕەوێتی خۆی دەرخست •••

سالی ۱۹٦ك = ۸۱۱ زا کە کرمی ناکۆکی لە نێوان « امینو مأمون » کوڕانی « هارون الرشید »دا پەیدا بوو و هەردوولا لەشکریان لەیەك کرد امین داوای « احمد کوڕی مزید »ی کردو چاوی پێ کەوتو فەرمانی دا بە « فضل » کە هێزێکی بخاتە ژێر فەرمانو چەند لەشکری تری ویست بیداتێو دەستوریشی دا بە « احمد » کە زۆر بە پەلە بۆ هەلکوتانە سەر دوژمن پێشکەوێو شەونخونی بکات • « احمد » بە بیست هەزار سوارەوە ــ کە لە سپاکە هەلی بژاردبوو ــ کەوتەڕێ « عبداللـه کوڕی حمیدی کوڕی قحطبه »شی بە بیست هەزار کەسەوە لەگەل خۆی بردو ڕوویان کردە « حەلەوان »و بەم هۆیەوە خەلیفە امین « اسد » برازای « احمد »ی لە زیندان ئازاد کردو بەخشی بە ئەو • « احمدو عبدالله »لە خانەقین سپابەزیان کرد ، بەلام « طاهر » فەرماندەی سپای « مأمون » هەر لە جێی خۆی مایەوەو بۆ چاوەڕاو دژی سپای خەلیفەو سیخوڕو خەفیەیێکی زۆری بە ولاتەکەو بەناو سپاکەی امیندا بلاو کردەوە ، ئەم سیخوڕو خەفیانە کەوتنە چاوەڕاوو پڕوپاغەندە : کە گۆیا امین دەستی بەخششو کەرەمی درێژ کردووە بۆ دەستو پێوەندەکانیو ڕزقو ڕۆزی بە سەریاندا هەلڕژاندووە ؛ بەم جۆرە فڕوفێلو پڕوپاغەندەیە نێوانی سپاکەیانی پڕ کرد لە بشێونەو ئاژاوە ،

جا هەر خۆبەخۆ لێیان بوو بە شەڕو کوشتارێکی باشیان لەناو خۆیاناکردو گەڕانەوە بەرەو خانەقین بۆ ئەوەی هەر لە سنووری لەشکرەکەی « طاهر » نزیك بینەوە • ئنجا « طاهر » سوودی لەم هەراوهوریایە وەرگرت و بەرەو حەلەوان پێش کەوت و لەوێ سپابەزی کـــرد » « الکامل ٢٦٥٦/٦/٩٦ » •

ــ سالی ٢٠٠= ك= ٨١٥ زا « ابوالسرایا کوڕی منصور » لە کوفەوە بەهەشتصەت سوارەوە هەلات و ڕووی کردە « قادسیه »و لەوێوە ڕووی کردە « سووس » لە ولاتی خوزستان • لەو حەلەدا ساماتێکی زۆر لە هەرێمی ئاهوزا (اهواز)ەوە ئەگوێزرایەوە ، « ابـــوالسرایا » پێڕیاگەیی و داگیری کردو دابەشی کرد بەسەر هاوڕێکانیا ، کاربەدەستی ولات « حسن کوڕی علی مأمونی » هاتە لای و داوای لێ کرد ولاتەکەی بەجێ بهێلێ ، «ابوالسرایا» گوێی نەدایێ و نەی ویست بەبێ شەڕ بڕوات ، ناچار « مأمونی » لەگەلی کەوتە شەڕەوەو شـــکاندی و لە ولاتەکە دەری کردو ڕاوی ناو برنداری کــــردو هاوڕێکانی پەرت وبلاو کردەوە • « ابـــو السرایاو محمـــد کوڕی محمـــدو ابوالشوك » هەرسێ هەلاتن و ڕوویان کردە مالەکەی « ابوالسرایا » ــ کە لەو حەلەدا لـــە « راس‌عین » بوو ، هەر کـــە گەیشتنە گولالە (جلولاء) « حمادکوڕی کندغوش » لێیان ڕاپەڕی و بە دیل گرتیانی و هێنایانی بـــۆ نەهرەوان کەلەو حەلەدا « حسن کوڕی سهل » لەوێ سپابەزی کردبوو ، جـــا « حسن » دەس بەجێ « ابوالسرایا »ی کوشت و سەرەکەی نارد بـــۆ « خەلیفە مأمون عباسی »و لاشەکەشی لەسەر پردەکەی بەغداد هەلواسی و « محمد کوڕی محمد »یشی نارد بـــۆ لای مأمون « الکامل ٣٠٩/٦ » •

ــ سالی ٢٢٠ ل = ٨٣٥ زا « معتصم‌عباسی »فەرمانی دا بە «عوجەیف» کـــە « زوط »ەکان سەرکوت بکات ، عوجەیف هەلی‌کوتایە سەریان پاش شـــەڕو کوشتارێکی زۆر هێنایانی بـــۆ بەغداد ، ژمارەیان بە ژن و مندالەوە ١٧هـــەزار کەس بوو ، لەمانە دووازدە هەزاریان شەڕکەر بـــوون ، پاشان

زوطەکانگوێزرانەوە بـۆ خۆرهەڵاتی بەغـداو لەوێوە خرانە ژێر دەستی « بشرکوڕیسمیدع »و بردیانی بۆ خانەقینو لەوێوە ڕەوانەی سەر سنووری وڵاتکران بۆ « عینزربە » ، هەر کە گەیشتنە ئەوێ ئنجا ڕۆمەکان دایان بە سەریانداو هەموویان لەناوبردنو کەسیان لێ ڕزگار نەبوو (الکامل٦/ ٤٤٦) ٠

خەلکی وڵاتی شام لە سایەی ئـەم زوطانەوە ـ کـە خێوی گامێش بوونو دوور نییە هەر معیدییەکانی ئێستە بووبن ـ بۆ یەکەم جار چاویان بە گامێش کەوت « التنبیەوالاشراف »ی مەسعودی بەفارسی وەرگێڕراو لاپەڕە ٣٣٨ ٠ ـ ساڵی ٢٥٣ك = ٨٦٧ زا خەلیفەی عەباسی « المعتزبالله » لەشکرێکی خستە ڕێ بۆ ڕاونانی « مساورخارجی » ، موساور لە دەوروبەری گوڵاڵە (جلولاء) گەیشتە لەشکرەکە کە سەر ئامەدیان کابرایێ بوو ناوی « حطرمس » بوو شکستی پێ داو ڕای فڕاند (الکامل ٧/١٩٤) ٠

ـ ساڵی ٢٥٦ك= ٨٧٠ « مووسای کوڕی بوغا » کە یەکێ بوو لـە فەرماندە تورکەکانی سپای عەباسی ـ لە خانەقین بوو ، لەوحەلەدا خەلیفەی عەباسی « المهتدیبالله »بە چەشنێکی بەندییانە برا بـۆ زیندانی کۆشك « الجوسق »و « المعتمدعلیالله » لـە شوێنی دانرا بە خەلیفەو بانگەوازی خەلیفەیێتی بە شارو بە وڵاتا جاڕدرا مووسای کوڕی بوغا لـە خانەقینەوە ڕویکردە سامەڕاە بـۆ ئەوەی دەسبخاتە دەستی خەلیفەی تـازەو گفتی ملکەجێتیو فەرمانبەرێتی بداتێ ٠ لەم حەلەدا هێزەکانی « مساوری خارجی » لەگەڵ لەشکرەکەی بوغادا لـە خانەقین تەقـین بەیەکاو کەوتنە شەڕەوەو ، لەگەڵ ئەوەشدا کە هێزەکانی « مساور » زۆر بوونو لەشکرەکەی مووسا تەنیا دووصەت کەسێ بـوون ، بەڵام دیسانەوە مووسا بەسەر ئەواندازاڵ بوو ژمارەیێکی زۆری لێ کوشتن ٠ (الکامل ٧/٢٣٥ ـ ٢٤٠) ٠

ـ ساڵی ٣٢٢ك = ٩٣٣ زا (هارونی کوڕی غریبالخال) ـ کە خاڵی

عەباسی‌یەکان بوو کوژرا ، لە کاتی خۆیا خەلیفە « القاهربالله » سەرداریتیی « ماەالکوفە »ی دابوویێ ــ کــە شاری دینەوەر بارەگای بــوو ــ هەروا سەرداریتیی « ماەسبذان »و هی‌تریشی دابوویێ ، پاشان کە « القاهر »لادراو جێی خەلافەتی لەشان دارنراو لەجێی ئەو « الراضی‌بالله »کرا بە خەلیفە ، ئەم هاروونە پەلپی ئەوەی گرتبوو کە دەبێ ببێت بە سەرۆکی دەولەت‌و بــۆ ئەم مەبەستە دینەوەری بە جێ هێشتبوو ڕووی کردبووە خانەقین ‎• ئەم کارەی بوو بە هۆی ئەوەی « ابن‌مقلەو ابن‌یاقووت »و دەستەی « حجریەو ساجیە » لێی دلگیربن‌و بــە کۆمەڵی سکالآبەنە لای « الراضی » ، ئەوسا راضی ڕازی دڵی خۆی دەربڕی کە حەزی لە چارەی نی‌یەو خۆشیی پێ‌یان‌ئایێ‌و ماوەی دان کە بەرگری بکەن ‎• (الکامل ٨/٢٨٨) ‎•

ــ سالی ٣٥٧ك= ٩٦٣ زا « ابــوالعباس کوڕی‌واصل »ی خسێوی بەصرە کوژرا ئەم کابرایە لە « بهاءالدولة »ی دەیلەمی یاخی بووبوو هەلآتبوو بەرەو خاکی ولآتی ژێردەستی « بدر کوڕی حسن وەیهی »و خۆی گەیاندبووە خانەقین کــە ئــەو حەلە « جعد کــوڕی عوام » سەرداری ئەوێ بوو لــە فەرمانبەرانی سەر بە بەدر ، جاپێشوازی لە « ابو العباس »کردو ڕێزی‌لێ‌ناو ئامۆژگاری کرد کە زۆر گورج خانەقین بەجێ‌بهێلێ‌و خۆی بگەیێنێتە لای بەدر ، بەلآم ئەبوعەباس ڕایەخی لێ‌ڕاخست‌و بە ناوی ئەوەی کە شەکەتەو دەیەوێ بحەسێتەوە لێی خەوت هەوالی هەلآتنی گەیی‌بووە « ابو الفتح کوڕی (عناز) »کە لە فەرمان‌بەرانی سەر بە « بهاءالدولە » بوو و لەو حەلەدا نزیکی هەرێمەکە بوو ، لەپڕ هەڵی‌کوتایە ناو خانەقینەوەو « ابوالعباس »ی گەمارۆ داو دەسگیری کردو بە دیلی ناردی بــۆ بــەغــداد ‎• « عمیدالجیوش » ــ واتا : سەردارسپا ــ لە بەغداوە ناردی بۆ لای « بهاءالدولە » کە لەوحەلەدا لە « واسط » بوو ، لە ڕێ تەتەرێکی « بهاءالدولە » تووشیان بوو و فەرمانی‌دا بە کوشتنی‌و سەرەکەیان‌ناردبۆ «بهاءالدولە»و کرا بەسەر دارێك‌داو بە هەموو خوزستان‌و فارس‌دا گێڕایان ئــەم ڕوداوە لە ١٠ی مانگی صەفەری سالی

٣٥٣ك‌دا بوو • (الكامـل ١٩٦/٩) ــ سالی ٤٣٧ك = ١٠٤٥ زا خێڵێکی « تورکمانی غوز » هەڵی‌کوتایە سەر خانەقین ، ئەم‌خێڵە بە دوای کۆمەڵێ خەڵکی « حەلەوان »دا هاتبوون ــ کـە بـە ماڵو منداڵەوە لە ترسی غوز هەڵاتبوون ــ لە خانەقین پێ‌یانا گەیشتن‌و بەسەریانا زاڵ بـوونو تاڵانیان کردنو بەم‌جۆرە « غوز »لەم ناوچەیانەدا بڵاو بوونەوە ، هەروا مایدەشت‌و ئەم ناوەشیان تاڵان کرد • (الکامل ٥٢٩/٩)

ــ سالی ٤٣٢ك = ١٠٧٩ زا ئاوی فورات هەستاو تۆگەز هەڵچوو بەم جۆرە هەندێ لە چەرت‌و ناعورەکانی « هیت »ی تێك‌وپەکان داو دەروازەی جۆگەی عیسای تێك‌شکاند••• ڕووباری « تامەڕا »ش ، سی‌وچەند گەز هەڵچوو کەوتە سەر پردەکانی « طەرارستان »و خانەقین کە هی سەردەمی «کسرا» بوون‌و مابوونەوە ، هەردوو پردەکەی پچڕاند (الکامل ١١٦/١٠)•

لێرەدا دەبێ هەندێ هەڵەی « ابن‌الاثیر » ڕاست‌بکەینەوە کە بە بیستن تۆماری کردووە(١) ئـاوی « تامەڕاء » ئاوی « حەلەوان » نی‌یە کـە بەناو خانەقین‌دا ڕائەبوورێ ، ئاوی سیروانەو (١٥) کیلۆمەتر لە خانەقینەوە دوورە ، سیروان لە چیاکانی « ئەسەد ئاباد »ەوە بەرەولای خۆرئاوا ئەکشێ بەرەوخوار تا تێکەڵ بە چەند شیوو چەماوی گاورودو جوان‌روودو هی‌چیاکانی شمێرانو دەربەندی‌خان‌و ئەمانە دەبێت‌و لـە ژوور « قزڵ‌ڕەباطەوە » تێکەڵ بـە « حەلەوان » دەبێت ، کە لەمەوبەر ووتبوومان لە «تاق‌گەڕا»وەدێت••جـا وا دیارە لە سەر ئاوی تامەراء = سیروان لەو هەرێمەدا دووپردی کەلەکی یابەلەمی هەبووە : یەکێکیان بۆ ئەوانەی لە ژوور هەرێمی خانەقینی ئێستەوە بـوو ، کـە مێژونووسان ناویان‌ناوە پردی « طەرارستان »و ڕەنگە لـە دەوروبەری « کەلاری » ئێستەدا بوبێت‌و هەر ناوەکە کەلار بوبێت‌و بـە هەڵە نووسرابێت ، ئەوی‌تریان بۆ ڕێگەکانی کفری‌و قەرەتەپە کە بێن بـۆ « قزڵ‌ڕەباط = خوسرەوئاباد »و لـە خوار ئێستەی پـردەکـەی گولاڵە

(جلولاء)ەوە بوویێت ، کە ئێستەش شوێنەواری پردەکان بەدیئەکرێن ..

ــ سالی ٥١٩ك = ١١٢٥ زا لە ١٥ مانگی صەفەردا خەلیفەی عەباسی « المسترشدبالله » لەگەل سەرانی دەولەتەکەیا بە پیادەیی لە «باب‌النصر »وە لە شار دەرچوو ــ کە ئەم دەرگایە هــەر لەو رۆژانەدا خرابووە سەرێشت ناونرابوو « باب‌النصر » ــ رۆیشت لە دەشتی « شماسیە » لەشکربەزی کردو « یرنقش »یش ، لە « سبتی »یە خەیمەو خەرگای کوتا ، ئنجا خەلیفە کەوتەرێ تا گەیی‌بە خالص‌و لەوێ بەهێزەوە دابەزی ، کە « طغرل‌سلجوقی » ئەم هەوالەی بیست بەلای راستی خوراساندا لای‌داو دەس‌و پێوەندەکانی کەوتنە تــالان‌و خراپ‌کاری‌و خۆشی لــە « رباطجلولاء »ەوەــ کــە دەبێ « قزل‌رباطی »ئــەم دوواییەیە بێت ــ سپای خــۆی ساو دا .ە وەزیــــر « جــلال‌الدیــن کوڕی صدقە »بــە هێزێکی گــەورەوە رووی تێ‌کردولە « دسکرە= دستگرد » خەیمەو خەرگای کوتا ، ئنجا « طغرل »و « دبیس » روویان کردە (هارونیە)و خەلیفەش پێشکەوت بــەرەو دەستگردو خۆی‌و وەزیر لەوێ لەشکربەزیان کرد ، (دبیس‌و طغرل)یش بڕیاریاندا لە دیالی‌و تامەراوە بپەرینەوەورووبکەنە پردی « نهروان » ، دەبیس لەوێ بمێنێتەوە بۆ پاراستنی پردەکان‌و کەلەک‌و بەلەمەکان‌و « طغرل » خۆشی بە لەشکرەوە رووبکاتە بــەغــدادو داگیری بکات‌و تالانی بکات . جابەپێی ئەم پیلان‌و یاسایە کەوتنەرێ‌و لە تامەراء پەرینەوەو « طوغرل » لەنێوان تامەراو دیالیدا لەشکربەزی کرد (الکامل ٦٢٦/١٠) .

ــ ســالی ٥٢٦ك = ١١٣١ زا کە « سلطان محمد سەلجوقی » کۆچی دوایینی کرد « سلطان سنجر »رووی کردە ولاتی چیاو « ملك طغرل کوڕی سلطان‌محمد » ی لەگەل خۆی برد ، کەلەو حەلەدا وەکو یاوەری بــوو ، چوون تا گەیشتنە « رەی »و لەوێوە روویان کردە « هەمەدان » . جا ئەم هەوالی گەیشتنەیان بــە هەمەدان گەیشتە خــەلیفــە « المسترشدبالله »و

« سلطان مسعود »ئنجا هەردوولایان بڕیاریان دا کـە بەرانگاری بکـەن‌و خەلیفە خۆی لە مەیدان‌دابێ ، جا خەلیفە خۆی ئامادە کردو « قراجەساقی »و « سلطان مسعود »و « سلجوق‌شاه » هەرسێ ڕوویان کردە « سلطان سنجر » • بەڵام خەلیفـە « المسترشدباللـە » خـۆی دوواخست‌و ناردی بـە دوای « قزلجە »داو ملی‌باداو پێی‌وت : ئەوەی تـۆ لێی دەترسای کە « سنجر » لە داهاتوودا بە سەرت‌بێنێ ئەوا من‌خۆم ئێستە بەسەرت‌دێنم • پاش ئـەوە لەسەرخۆ کەوتەڕێ تا گەیشتە « خانەقین »و لەوێ خەیمەو خەرگای هەڵدا (الکامل ١٠/٦٧٦) •

ــ سالی ٥٦٨ك = ١١٧٢ ز کە هێشتا « ئیلدەکز=ئیلدەنز » لە ژیان‌دا بوو « پەرچەم »ی ئیوانی (ئیواقی)ی تورکمان بە کۆمەڵێ تورکمانەوە دای بەسەر هەندێ ناوچەی هەمەدان‌دا هەروا دینەوەریشیان‌تالان‌کردو پەلاماری ناموسی خەلکیان دا ، ئیلدەنز کە ئەم هەواڵەی‌بیست ، لەوکاتەدا لـە نەخچەوان بوو ، بەهێزێکی گورج‌وگۆڵەوە بە بنەوبارێکی سووکەوە بە پـەلـە ڕاپەڕی‌و کەوتەڕێ بۆ سەرکوت‌کردنی « پەرچەم »و هەڵی‌کوتایە سەری ، پەرچەم لەترسا هەڵات‌و سەربەرەوخوارەوەبوو بەرەو بەغـداد « ئیلدەنز » دوای‌کەوت‌و ڕاوی‌نا • خەلیفە وای گومان کرد کە ئەم ڕاونانە پیلانەو مەبەست ئەوەیە : کە « ئیلدەنز » لەپڕ خۆی بکات بە شاری بەغدادا ، جا لە لایێکەوە دەستی کرد بە هێزکۆکردنەوەو شوورەبەستن‌ولەلایێکی‌ترەوە یەکێکی بە دیاری‌و دەهەنـەوو خـەڵات‌و نازناوی زلـەوە بـۆی نـارد «ئیلدەنز» لە خەیالی خەلیفەحالی بوو پۆزش‌نامەیێکی بۆناردو تێی‌دانووسی : لەم شالاوەدا تەنیا مەبەست سەرکوت‌کردنی پیاوخراپان‌و جەردەکان بوو • ئنجا ئەو لە پردەکەی خانەقین نەپەڕی‌یەوەو گەڕایەوە (الکامل ١١/٣٩٤) لە « الکامل »دا وەکو من بزانم ئیتر ناوی شاری خانەقین نەهاتووە لەگەڵ ئەوەش‌دا کە شالاوی « هولاکو »ی تەتەری بۆ سەر بەغدا سالی ٦٥٦ك = ١٢٥٨ ز لـە ڕێی خانەقینەوە بووە ، بەڵام لـەم باسەدا ناوی خانەقـین

ئەهاتووه ، دوور نی‌یه لەو ماوەیەدا وێرانه بووبێت •

ــ ساڵی ٦٨٥ك = ١٢٨٦ زا « ئــەمیر موظەفەر » ــ باپیرەگەورەی بنەماڵەی ئەتابەگیی موظەفەریی شیراز ــ خۆی گەیاندە شیرازو چووە ڕیزی نۆکەرانی « ئەمیر ســورغوظە قەرەخەطائی »و خزمەتی بەجێ‌هێنا ، پاش ئەو ، خزمەتی چوارکەسی تری لە پادشایانی مغولیش کرد ، یەك لەدوای یەك ، کە ئەمانە بوون : « ئەرغون ــکەی‌خاتوو ــ غازان ــ ئولجایتوو = خدابەندە » • تاریخ ادبی ایران تالیف ادوارد براون وەرگێڕانی علی اصغر حکمت بە فارسی لاپەڕە ٢١١) •

ــ ساڵی ٦٩٦ك= ١٢٦٦ زا « باینجار « ــ کە یەکێ بوو لە فەرماندەکانی « غازان‌خان » ــ کابرایێکی « حاجی‌نارین » ناوی بــەدیل گرت‌و هێنــای بەرەو مێرگی خانەقین (بلدةالمرج)و پاش تاڵان‌کردنی ماڵ‌و سامان ئنجـا «ئەمیر نورین » خستی‌یە زیندان‌و ، پاش لێکۆڵینەوەی تەواوو خوێندنەوەی ئەو کۆمەڵە بەڵگەیانەی دەربارەی نیشان‌درابوو خنکاندرا ، هەروا سامان‌و ماڵەکەشی سەرپاك داگیرکرا (تاریخ‌غازان بە زمانی فارسی لاپەڕە ١١٠) •

ــ ساڵی ٧١١ك ١٣١١ زا موظەفەر لــە خانەقــین گەیشتە پێشگای ئولجایتوو (خدابندە) جا فەرمانی‌دا فەرمانڕەوایی‌یەکی بەرین‌و پان‌وپۆڕی خرایە ژێر دەسەڵاتەوە (تاریخ‌ادبی ٢١١) •

ــ ساڵی ٨٣٦ك = ١٤٣٢ زا « شاه محمد قەرە یوسف » بڕیاری دا کە بەغدا داگیر بکات‌و سپای بەڕێ‌خست‌و لە « بعقــوبە » لەشکریەزی کردو فەرمانی‌دا : بە تاڵان‌کردنی هەرێمەکە ، جا گرانی‌و قات‌وقڕی کەوتەوە ، ناچار لەوێوە گوێزایەوە بۆ دەرتەنگ (حەلەوان) بە نیازی ئەوەی خەڵەو گژوگیای وڵاتەکە بخوات‌و دەرتەنگی گەمارۆدا ، لــەم حەلەدا ئیسپان (اصفهان)ی برای ــ کەوالیی بەغداد بوو ــ لەماڵا نەخۆش بوو ، لە تاوا

ڕاپەڕیو بەسپاوە لە بەغداوە کەوتەڕێو شاڵاوی بردە سەر « شاەمحمد » بێ ئەوەی بزانێ چ خەیاڵێ لە کەللەیداوە ، جا پێشکەوتو گەیی‌یە خانەقین پاشان گەڕایەوە (تاریخ غیاثی لاپەڕە ٢٥٤) •

ــ ساڵانی ٩٣٣ ــ ٩٤٢ك = ١٥٢٥ ــ ١٥٣٥ زا هەرێمی بەغدا کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئێرانەوە ، پاش ئەوەی کە شاە طەهماسپی صەفەوی بە فرۆفێڵی هاوڕچی برای ذولفیقار خانی موصلۆی کوردی کەلوڕیان کوشتو بەغدایان لە سەرداوە کوردەکە وەرکرتەوە ــ ئنجا سولطان سولەیمان کە نازناوی « قانوونی »بەخۆیەوە نابوو ، هاتەجۆشو شاڵاوێکی زۆر بەهێزی کرد بەرەو بەغداد بۆ رزگارکردنی لە چنگی « صەفەوی »و لەو حەلەدا « محمدخان تکلویی » فەرمانڕەوای بەغدا بوو ــ بە ناوی صەفەوی‌یەکانەوە ــ جا توانای شەڕی نەبوو حەزی لەوە بوو کە بەغدا بەجێ‌بهێڵێو بڕواتەوە بۆ ئێران ، بەڵام « ئولامەتکلویی » هانی دەداکە بەغداد لەدەس‌نەدات ، تا ئەوەتا شای ئێران بە سپاوە بۆ یارمەتی‌و کۆمەکی بەڕێوەوەیە ، جا ئەم قاوە لە شاری بەغدادا بڵاو دەکرایەوە کە هێزی شاە ئەوا گەیی‌یە خانەقین‌و خودی شاە طەهماسپ جڵەوکێشی سپاکەیە ، ئنجا تەکلویی‌یەکان کۆبوونەوەو بڕیاریان دا کە بەغداد چۆڵ نەکەن‌و بەرگری لێ بکەن « القرون الاربعة الاخيرة فى العراق »تەئلیفی میستەر لونگریك ، وەرگێڕانی جەعفەر خەیاط بۆ عەرەبی لاپەڕە ٢٧ ــ ١٠ » •

ــ ساڵانی ١١٣٥ ك ٣٦ ك = ١٧٢٢ ــ ١٢٢٣ زا حەسەن پاشای والیی بەغدا مەترسیی ئەوەی لێ‌نیشت کە نەوەك دەوڵەتی ئەفغان لەناکاو هەڵکوتێتە بەصرەو داگیری بکات ، چونکە دەوڵەتی ئەفغان کەوتبووە پەرەسەندن‌و تەنینەوەو بەشێ لە خاکی ئێرانی داگیرکردبوو ، جا لەم‌بارەوە پەیکی نارد بۆ سولطانی عوثمانی‌و داوای ڕاپێشاندانی لێ‌کردو لەم بارەوە تەگبیر چی‌یە ؟ تا پێش‌دەستی بکات ، سولطان لە وەرامدا فەرمانی داپێ کە لە قۆلی

کرماشانەوە شـالآو بکاتە سـەر ئێرانو داگیری بکاتو خـۆی ئـەرکی فەرماندیی سپاکە بگرێتە ئەستۆ ، جا حەسەن پاشا لەگەڵ ئەوەش‌دا کـە لە تەمەنی حەفتا ساڵی‌دا بوو ، چاکی کرد بە کەمەرداو ئامادە بوو ، تەنانەت کە « عبدالرحمان »ی زاوای کەلەو حەلەدا سەرداری کـەرکـوك بـوو گەیی یە دەنگیا ، جا پشت‌ئەستوورانە بە هەموو جەختو مەردایێتی یەکەوە ڕێی ئێرانی گرتەبەرو بـەهـەمو تۆپخانەو لەشکرو هێزەکانیەوە ـ کـە ساڵەهابوو بۆ ڕۆژێکی وەها مەشقی پێ‌دەکردنو پرچەکی دەکردن ، ڕوی‌کردە خانەقین ، لەوێ بەگو ئاغاو کوێخا کوردەکانو سەرۆکی دەوڵەتۆکە بچووکە خۆماڵی‌یەکان بەهێزو دەس‌و پێوەندەوە دوای‌کەوتن‌و سپا پێشکەوت تـا گەیی‌یەکرماشان ، بەم جۆرە شارەکەداگیر‌کراو ، فەرماندەی شارەکە کەناوی « عبدالباقی‌خان »بوو بێ‌لاوجم‌و بـەرگری کلیلی شـارەکەی هێناو دایـە دەستی ، جا لەو کاتەوە هەرێمەکە دانرا بە یەکێك لە ویلایەتەکانی سەر بە سولطان (القرون ۰۰۰۹۰ لاپەڕە ۱٦۲) بەلام ئـەم بێ‌هێزیو کـەم‌ذاتی‌و ورەبەرداوی‌یەی دەوڵەتی ئێران زۆری نەکێشا ، هـەرکە « نادرشاه = طەهماسب قولی »هاتە سـەر تەخت ، ئێرانی زیندووکردەوە جا لەمانگی ربیع الاولی ساڵی ۱٤۳ك = ۱۷۳۰ ز سپای کێشا بۆ شەڕ بەرامبەر بە سپای عوثمانی کە هەمەدانی داگیرکردبوو ، ئەو قەلآیە بەهێزتریـن پاڵ‌پشتی بوو ، کە شەڕ گەرم بوو « عوثمان‌پاشا » ناچاربـوو بکشێتەوە بـۆ قەلآکانو سپاکەی لەگەڵ سپای تەیموڕپاشای والیی وان‌دا یەکدیگیر بکات ، بەلام « نادرشاه » دەرفەتی نەدانو بەسەریانا زاڵ بوو ، هەردوو پاشا لە شـەڕا کوژرانو تۆپخانەکانیان داگیرکراو تاڵانێکی زۆریان لێ بەجێ‌ما ، ئنجا نادر شاه هاتە ناو شـاری هەمەدانەوە بێ ئەوەی هیچ قۆرتو کوسپێکی بێتە ڕێو ، بەرانگاریی هەبێ جا خەڵکی شار بە چەپلەڕێزانو هەلهەلە هەلدانەوە پێشوازیی نادرشاو سپایان کردو هێزەکەی عوثمانی کەلەناو هەمەدان بوو کشایەوە بەرەو کرماشانو هەمو چەكوتفاقو گرانباری بە جێ ما . تا بەم

ڕەنگە هێزی عوثمانی خاکی ئێرانی بەجێهێشت و گەڕایەوە پشتی کۆنە سنوورەکەی «زەهاو ـ خانەقین» (القرون الاربعة ١٦٨٠٠٠٠٠ و خلاصة تاريخ الكورد وكوردستان ٢١١) .

« ماوێتی »

بنکەی ژین

پلەکانی ئاوەڵناو
لە زمانی کوردیدا

د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف
بەشی کوردی ــ کۆلێجی پەروەردە
زانکۆی بەغدا

لە هەندێ لەو کارانەدا کە لەبارەی ڕێزمانی کوردی‌یەوە نووسراون کێشەی « پلەکانی ئاوەڵناو » لە بەشی « وشەڕۆنان »دا باس‌کراوە(۱) و لە هەندێ بەرهەمیش‌دا لە باسی «جۆرەکانی ئاوەڵناو»دا لێی کۆڵراوەتەوە(۲). بۆ ڕەت‌کردنەوەی دانەنانی پلەکانی ئاوڵناو بە حاڵەتی ڕێزمانیو تێ‌گەیشتنی پێوەندی (درێژ ــ درێژتر ــ درێژترین) بــە نیشاندانی پێوەندیی وشەی جیاواز ، نەك فۆرمی جیاوازی یەك وشە ، گەلێك بەڵگەی زمانەوانی هەیە .

نەك لەبارەی خاسیەتی ڕۆنانی پلەکانی ئاوەڵناوەوە ، بەڵکو لەبارەی خاسیەتی حاڵەتی ڕێزمانیی پلەکانی ئاوەڵناوەوە ئــەوە شایەتی دەدا ، کــە لە فۆرمی هەمەچەشنی حاڵەتی پلەکانی ئاوەڵناودا واتای لێکسیکی ئاوەڵناو هەر یەك شتە . ڕاستە لە یەکەم تەماشاکردندا ، زۆر جار وا دێتە پێش چاو ، کە وا جیاوازی لە نێــوان پلەکانی ئاوەڵناودا دەبێتە شتی جیاواز ، واتــە بەوێنە ــ درێژ و درێژتر و درێژتریــن ــ وا پێ‌دەچێ واتــای شتی جیاواز بگەیەنن . بەڵام لە ڕاســتیدا ــ درێژ و درێژتر و درێژترین ــ خاسیەتی هەر یەك شت ڕادەگەیەنن ، بەتایبەتی نیشانەی درێژی . بەڵام لە حاڵەتی (درێژ) خاسیەتی واتای سەربەخۆیی بێ‌پێوەندێتی بــە شتی ترەوە نیشان

دەدا • لە حاڵەتی (درێژتر)دا هەر ئەو خاسیەتە واتای بەندێتیو پێوەندێتی نیشان دەدا بە شتی ترەوەوە لە ڕێی بەراوردکردنیانەوە • فۆرمی (درێژتر) دوو شت (یان دوو پۆل یان دوو دەستە •••) بەرانبەر یەکتر ڕادەگرێ • یەکێکیان لە ئاست ئەوی تردا پتر (درێژ)ە • لەمەوە دەبینین لە بەکارهێنانی ئاوەڵناودا لـە پلەی بەراورددا لـە پێکهاتنیدا پێشبەندی (لە ، ژ •••) هاوبەشی دەکات ، وەك :

منیش لە تۆ زیاتر
پەسەندکەرو گوێ‌لێ‌گر

(گۆران ، ل ١٠٥)

لـە حاڵەتی (درێژترین)دا نیشانەی درێژی ، هەروەك لـە حاڵەتی (درێـژتـر)دا سەرلەنوێ نیسبی واتا دەدا ، بـەڵام جیاوازی لـەگـەڵ (درێژتر)دا ئەوەیە کە فۆرمی (درێژترین) وا دەگەیەنێ ، کە ئەم نیشانەیە لە پلەیەکی باڵادایە لە ئاست هەموو حاڵەتەکانی تری هەمان نیشانەدا • بـەم پێیە (درێژترین) وا دەردەخا کە خاسیەتی ئەو نیشانەی شتە لەگەڵ هەموو پۆلەکانی ئەم یان ئەو شتەدا بەراورددەکرێ ، کە خاوەنی ئەو نیشانەیەنو لە نێوان هەموویاندا ئەم پلەی باڵایانـە • شت هەیە خۆی لە ئەسڵدا درێژ نی‌یە ، بەوێنە (دەرزی) ، بەڵام دەتوانێ وەك هەرە درێژ خۆی بنوێنێ لـە بەراوردکردنی‌دا لەگەڵ کۆمەڵە دەرزی تردا • لەمەوە دەردەکەوێ ئەگەر شت بەتەنیا وەربگیرێ ، ئەوە لەباری خاسیەتی درێژی‌یەوە هـەر دەشێ وەك (درێژ) تەماشابکرێ (دەرزی درێژ) • ئەم فۆرمەش فۆرمی چەسپیوی ئاوەڵناوە • بەکارهێنانی فۆرمی (درێژتر) یان (درێژترین) ، ئەوە نیشان دەدا ، کە شتەکە بە تەنیا تەماشا نەکراوە ، بەڵکو لە بەرانبەر هاوجنسەکانی ڕاگیراوە[٣] •

هەر ئەو نیسبی‌یەت ڕاگەیاندنەی دەلالەتە ڕێ بە فۆرمی پلەی بەراوردو پلەی باڵا لە نێو ڕیزە وشەی تری هاوخاسیەتدا شوێنی هەمیشەیی بۆ خۆیان بدۆزنەوە . بە نموونە ، ئەگەر لەنێو ئەو ڕیزە وشانەدا کە خاسیەتی ڕادەی گەرمی‌و ساردی لە یەك نزیك دەخاتەوە ، ناوی وشەی « فێنك » بێنین ، ئەوە دەبینین جێگایێکی دیاری‌کراوی لە نێوان وشەکانی « گەرم »و «سارد »دا هەیە . بەڵام هەرچی کێشەی دەست‌نیشان‌کردنی شوێنی فۆرمی « فێنکتر »ە شتێکی ترەو جێی لێدوانە : دەمی بوونی نیسبی‌یەت لە گەیاندنی واتای دەلالەتی « فێنکتر »دا پێوەندی ناوبراوی لەگەڵ « گەرم »و « سارد »دا تێك دەدا . لە ڕاستیدا ئەو جۆرە حاڵەتانەی وەك : (ئەمڕۆ ساردە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە دوێنێ گەرمترە) نیشانی ئەوە دەدات ، کە جیاوازی لەگەڵ « فێنك ، فێنکتر »دا ، ئەوەیە دەتوانێ وا ڕابگەیەنێ کە بە بێ‌نیسبی‌یەت « ساردتر »ە .

بەو پێیە لە هەرسێ فۆرمی پلەکانی ئاوەڵناودا مەبەست هەر یەك دەلالەتە ، بەڵام جیاوازیی پلەی بەراوردو پلەی باڵا لەگەڵ پلەی چەسپیودا ، ئەوەیە ئەوان خاسیەتی نیسبی‌یان تێدایە . پلەی بەراوردو پلەی باڵا شتێك بەجیا نیشان نادەن ، بەڵکو نیشانی بەراوردیان دەدەن لەگەڵ شتی تردا .

« نیسبی‌یەت » واتای پلەی بەراوردو پلەی باڵا یەك دەخاو پێکەوە بەرانبەر پلەی چەسپیو ڕایان دەگرێ . بە واتایێکی دی سێ پلەی ئاوەڵناو لە یەك ڕادەدا نین : بەگشتی دۆخی پلەی ئاوەڵناو دابەش دەبێ بەسەر پلەی چەسپیوو پلەی نیسبی‌دا . هەرچی پلەی نیسبی‌شە دابەش دەبێ بەسەر پلەی بەراوردو پلەی باڵادا .

لەبەر ئەوەی هەموو پلەکانی ئاوەڵناو هەر یەك شت نیشان دەدەن ، بۆیە ڕاست نی‌یە وەك وشەی جیاجیا تەماشابکرێن ، واتە وشەی نوێ ڕۆنانێن ، بەڵکو فۆرمی جۆربەجۆری یەك وشە دەردەبڕن . کەوابوو

مەسەلەکە وشەگۆڕی‌یە ، نەك وشەڕۆنان (٤) .

ئەو بارو دۆخەی کە وا ژمارەیێکی زۆر لـە ئاوەڵناو پلەی بەراوردو پلەی باڵایان لێ پەیدا نابێ ، دژی ئەوە ناوەستێ کە پلەی بەراوردو پلـەی باڵا بە حاڵەتی ڕێزمانی دابنرێن . وەك دەزانین لە بەشە ئاخاوتنەکانی تریش‌دا هەندێ وشە هەن بـەر ئەم یان ئـەو حاڵەتی ڕێزمانی ناکەون‌و ئەمە نابێتە کۆسپ‌و بەرهەڵست لە ڕێگای بوونی دەستوورە گشتی‌یەکەدا . جا بـۆیە سەیر نی‌یە ئەگەر هەندێ ئاوەڵناو پلـەی بەراوردو پلـەی باڵایان نەبێ . ئەمەش بەندە بەوەوە کە وا ئەو دەلالەتەی ئەو ئاوەڵناوە دەی گەیەنێ لـە چۆنیەتی‌دا مەودای بەراوردی نەبێ ... بەڵام لەگەڵ ئەوەش‌دا ، دەلوێ واتای ئەو جۆرە وشانە بە ڕێگایێکی تر دەربڕدرێ ـ واتە بە گۆڕینی واتایان دەتوانن ئـەو خاسیەتە وەربگرن‌و لـە پلـەی بـەراوردو پلـەی بـاڵادا بەکاربهێنرێن . بۆ نموونە :

پلەی بەراورد :

ئەمڕۆ پرچی لە دوێنێ پتر زێڕین بوو .

پلەی باڵا :

ئەمڕۆ پرچی لە هەموو ڕۆژ پتر زێڕین بوو(٥) .

لەبارەی ئەوەوە ، کـە پلەکانی ئاوەڵنـاو فۆرمی ڕێزمانی جیاوازی وشەن ، نەك وشەی جیاجیان ، هەروەها ئەو ڕاستی‌یەش شایەتی دەدا ، کە هەموو پلەکان هەمیشە بە ڕێك‌وپێکی لە یەك ڕەگەوە سـازدەکرێن ، لـە کاتێك‌دا ئەو وشـانەی دەلالەتی جیـاواز نیشـان دەدەن خاوەنی ڕەگی جیاوازن ، وەك : سارد ، فێنك ، گەرم ...

لە سەرەتادا جیاوازی لـە نێوان پلەکانی ئاوەڵناودا لە زمانە هیندو ئەوروپایی‌یەکان‌دا بەندبوو بە حاڵەتی تاك‌و جووت‌و کۆوە . پلەی چەسپیو

پێوەندییێکی دیاریکراوی بـە ژمارەی تاکەوە هەبوو • پلەی بەراورد پێوەندی بە جووتەوە ، پلەی بالاّ بـە کۆوە هەبوو • پاشماوەی ئـەو پێوەندییە تاکو ئێستا لە هەندێ زماندا ماوەتەوە ، بەتایبەتی پێوەندیی کۆنی پلەی بەراورد بە ژمارەی جووتەوە •

بوونی سێ حاڵەت بە دوو ــ واتە نەمانی حاڵەتی جووت‌و بوونی بـە کۆ ، بووە هۆی تێکدانی پێوەندیی پلەی ئاوەڵناو بـە فۆرمی ژمارەوە • بەوێنە فۆرمی پلەی بالاّ هاتە سەر ئەو بارەی بە هەمان دەلالەت نەك هـەر لەگەڵ کۆمەڵێ شت‌دا بەکاربهێنـرێ‌و بەراوردبکرێ ، بەڵکو لەگەڵ دوو شتیش‌دا بەرانبەر یەکتر ڕابگیرێن ، کە زووتر ئەمە نەدەگونجا[٦] •

ئـەگەرچی پلەکانی ئاوەڵناو حاڵەتی ڕێزمانین ، بەلاّم هەندێ جار وا ڕوودەدات ئەو جیاوازییەی پلەکان گەشەدەکات بۆ بوونێ بە وشەی جیاواز•

* ★ *

لـە زوربەی زمانەکانی جیهان‌دا ئاوەڵناو سێ پلە (١ ــ چەسپیو ، ٢ ــ بەراورد ، ٣ ــ بالاّ)ی هەیە • بۆنموونە لـە زمانی لاتینی‌دا « پلەی چەسپیو gradus positivus »و « پلەی بەراورد gradus comparativus » و «پلەی بالاّــ gradus superlativus » بەرچاودەکەوێ • بۆ سازکردنی پلەی بەراورد لـە زمانی لاتینی‌دا نیشـانە (ior) کە هـە جنسی نێرو مێیەو (ius) کە هی جنسی بێلایەنە دەخرێتە سەر ڕەگی ئاوەڵنـاو ، بـەوێنـە : « longus , a , um ــ درێژ » ،long - ior ــ درێژتر « (بـۆ جنسی نێرو مێ) ،long - ius درێژتر » (بۆ جنسی بێلایەن) • پێکهێنانی پلەی‌بالاّش بە هۆی لکاندنی نیشانەکانی(issimus) بۆ نێر ، (issima) ــ بۆ مێ ، (issimum) - بۆ بێلایەن » ەوەیە بە ڕەگی

ئاوەڵناوەوە • وەك : « long - issumus درێژترین » (بۆ جنسی نێر) ، « long - issuma درێژترین » (بۆ جنسی مێ) ، « long - issimum درێژترین » (بـۆ جنسی بێلایـەن) • جگەلەو ڕێـگا مۆرفۆلۆژی یە ، هەروەها هەندێ ئاوەڵناو لە ڕێگای لێکسیکی (وەصفی ، تەحلیلی) یەوە پلەی بەراوردو پلەی باڵایان پێ دەدرێ • بە وێنە وشەی « magis - پتر ، زیاتر » لە پێش پلەی چەسپیودا دادەنرێو واتای پلـەی بەراورد پـەیـدا دەبێ ، یاخود وشـەی « maxime لە هەموان پتر ، لە هەموان زیاتر » دەخرێتە بەردەم پلەی چەسپیو واتای پلەی باڵا سازدەبێ ...(٧)

لە زمانی فەرەنسی دا پلەی بەراورد (Le comparatif) پلەی باڵا (Le superlatif) بە یاریدەی ئاوەڵکرداری چەندێتی سازدەبن و فۆرمی ئاوەڵناوەکە هیچ ناگۆڕێ • پلـەی بەراورد ئەگەر بـۆ دەربڕینی چـۆنیتی یێکی بـەرزتـر بێ ، ئـەوە وشـەی « plus ـ پتر ، زیاتر » بەکاردێنرێ • بێتو مەبەسـت لـە ڕادەی چـۆنێتی یەکە نزمتر بێ ، ئـەو دەم وشـەی « moins ـ کەمتر » دەوترێ • کاتێ شتە بەراوردکراوەکان لە یەك ڕادەدا بن ، ئەوسا وشەی « aussi ـ هەر هێندەی » یان Si ـ هێندەی » بەکاردەبرێن • بەشی دووەمی بەراوردەکەش بەیاریدەی ئامرازی ((que))دوە بە بەشی یەکەمەوە دەبەسترێتەوە ... هەرچی پلەی باڵاشە بە یاریدەی ئامرازی ((le , la , les)) سازدەبێ و لـە پێش وشـەی دووەمی بـەراوردکراوەکەشـەوە پێشبەندی (de) دادەنرێ ...(٨)

پلەی بەراوردو پلەی باڵا لە زمانی ڕووسی دا لە دوو ڕێگەوە سازدەبن : ١ ـ سادە (واتە ڕێگەی مۆرفۆلۆژی) ، ٢ ـ ناسادە (واتـە ڕێگەی

لێکسیکی) • ڕێگەی سادە بە یاریدەی هەندێ نیشانە پێك دێ : بۆ پلەی بەراورد بە زۆری نیشانەی « ee (eu) » یش ناوناوە • پلەی بالاّ بە هۆی نیشانەی « ییشی (ئەییشی »یەوە ڕۆدەنرێ • هەرچی ڕێگەی ناسادەشە ، ئەوەیە کە بۆ پلەی بەراورد وشەی « پۆلێ – پترزیاتر »و بۆ پلەی بالاّ وشەی ساشیی ، ساشای ، ساشۆی هەرە » دەوری پێکهێنانی ئەو حاڵەتە دەبینن[٩] •

لە زمانی ئاوێستادا بۆ پێکهێنانی پلەی بەراوردو پلەی بالاّ دوو حاڵەت هەبوو :

١ – پێکهاتنی ڕاستەوخۆ لە ڕەگەوە •

لەم حاڵەتەدا پلەی بەراورد نیشانەی « yash , yash یەش ، یاش »[١٠] وەردەگرێو پلەی باڵاش نیشانەی « Ishta – یشتە»ی[١١] دەچێتە سەر •

٢ – پێکهاتن لە قەدی ئاوەڵناوەوە •

لەم بارەدا پلەی بەراورد نیشانەی « TARA - –تەرە »[١٢] وەردەگرێو لە چەند فۆرمێکیش‌دا شێوەی « ARA - – ەرە » دەبینرێ • هەرچی پلەی بالاّیە نیشانەی « TAMA - تەمە »ی پێوە دەلکێو ناوەناوەش شێوەی « AMA » بەرچاو دەکەوێ[١٣] •

لە زمانی فارسیی ناوەڕاست (پەهلەوی)دا پلەی بەراورد بە یاریدەی نیشانە (تەر) پێك‌دێ ، وەك : « سەخت + تەر سەختتەر » ، « سپووك (سووك ، ئاسان) + تەر سپووکتەر » ••• چەند وشەیێکی کەمیش لە ڕێگای گۆڕینی دەنگی ناوەندەوە پلەی بەراوردیان

وەردەگرت ، « کـەم (کەم) ⟵ کێم (کەمتر) » ، « ڤەسر (فـرە ، زۆر) ⟵ ڤێس (فرەتر ، زۆرتر) » ، « ڤەه (باش) (باشتر) »... نیشانەی هەرە باوی پلـەی بالاّ « تـوم » بوو ، وەك : « خوەس (خاس ، باش) ⟵ خوەستوم (خاسترین ، باشترین) »... هەرچی نیشانەی (یست)ە کـەمتـر بەکاردەهێنرا ، وەك : « مەسیست (مەزنترین) »...

لە ڕستەدا کە بەراوردی دوو شت دەکرا پێشبەندی « هەرچ » یـان « کوو »... بەکاردەهێنران ، کە واتای « لـە »ی کوردی دەگەیەنن . هەرچی پێشبەندی (هەرچ)ە بۆ پلەی بالاّش بەکاردەهێنرا ...[14]

لە زمانی فارسیی نوێدا نیشانەی (تەر) پلەی بەراوردو (تەر + ین) پلەی بالاّ سازدەکەن[15] .

پلەی بـەراورد لە دیالێکتی ڕۆژئـاوای زمانی بلووجیدا بە یاریدەی نیشانەی (تر) پێكدێ و لە دیالێکتی ڕۆژهەلاّتیشدا بە هۆی (تر ، تەر)ەوە. پلەی بالاّش لە هەردوو دیالێکتدا لە پلەی بـەراوردو هەنـدێ جێنـاو پەیدادەبێ و هەندێ وشەش لە دیالێکتی ڕۆژئاوادا بـە یاریدەی نیشانەی (ترین) سازدەبێ[16] .

لە زمانی پشتۆدا پلەی بەراورد بە یاریدەی پێشبەندی[17] (تر) پێكدێ و پلەی بالاّش بە هۆی دەستەواژەی (تر تولو)ەوە سازدەبێ ، وەك :

احمد تـر محمود مشردی (ئەحمەد لـــە مەحموود گـــەورەتـــرە)
احمد تـر تولو مشردی (ئەحمەد لـە هەموان گـەورەترە)[18] .

لە زمانی کوردیدا ئاوەڵناو لە ڕووی پلەوە سێ جۆرە :

١ ــ پلەی چەسپیو .
٢ ــ پلەی بەراورد .

٣ ـ پلەی باڵا ٠

پلەی چەسپیو کە ئاوەڵناوێکی ڕووتەو هیچ نیشانەیێکی مۆرفۆلۆژی نی‌یە (تیژ) ، گەرم ، سوێر ، سوور ، ترش ، تاڵ ، سەوز ، ئازا ، ناسك ، پاك ٠٠٠ بێبەرهەم ، بەختەوەر ، ئاگادار ، غەمناك ، نازدار ٠٠٠ سەرگەرم ، قوڕبەسەر ، سەربەست ، ڕاستگۆ ٠٠٠) دەبێتە بناغەی دروستبوونی پلەی بەراوردو پلەی باڵا ٠

چەند نموونەیێك :

دەم‌وت دو چاوی خۆمە ئـەگـەر (بەکرەجۆ)یی ئەشك
نەبوایە تیژو بێ‌ئـەمـەر و گـەرم و سوێـــر و سوور

(نالی ، ل ١٨٠)

لـە جێ‌مانەوە ترش و تـاڵـت دەکـا
ترێ بوو بە سرکە ، عەسەل بوو بە سەم
(مەحوی ، ل ٢٣٦)

لە زمانی ئەدەبیی کوردی‌دا بۆ ڕۆنانی فۆرمی پلەی بەراورد دوو ڕێگەی سەرەکی هەیە :

١ ـ ڕێگەی مۆرفۆلۆژی[١٩] ، کـە ئەویش بـە یارمەتی نیشانەی (تر)ە ، دەخرێتە سەر ئاوەڵناوی چەسپیو ٠

وەك :

خۆش + تـر   خۆشتر

چاك + تـر   چاكتر
باش + تـر   باشتر

نموونـه :

زەردەخەنەکەت پڕ نەشئە وەك مەی
گڕوگاڵەکەت خۆشتر لە صەد نـەی
(بێکەس ، ل ١٥٤)

وتی : ڕاستە منیش باوەڕ ئەکەم و ئەزانم کە وایەو بۆ ئێمە ئەمە چاکەو لەوە چاکتر و باشتر چارەیێك نی یە .

(لە خەوما ، ل ٦١)

لەو ڕستەیەش‌دا کـە بەراوردی تێـدا دەکرێ پێشبەندی (لـە) دەخرێتە نێوان ئەو دوو وشەیەوە یان ئەو دوو دەستەواژەیەوە یان ئەو دوو ڕستەیەوە ــ بە واتاییێکی‌تر ئەو دوو شتەوە ــ کە بەراورد دەکرێن[٢٠] .

وەك :

ترێ لە سێو خۆشترە
ترێ کەلکی زۆرەو لە سێویش خۆشترە

نازەنین لە تۆ زیرەکترە
نازەنین ئەگەرچی کچێکی سستە ، بەڵام لە تۆ زیرەکترە
زانین لە نەزانین چاکترە
زانین ئەگەر کەمیش بێ لە نەزانین هەر چاکترە
یەك لە دوو ئاسانترە
یەك جار بێت لە دوو جار ئاسانترە .
...هتد .

له تێکڕای ئـەو نموونانەدا دەبینین ، ئـەو ئاوەڵناوانەی نیشانەی (تر)یان وەرگرتووەو پلەی بەراورد ڕادەگەیەنن ، کەوتوونەتە دوا ئـەو دوو وشەیەوە ، کە لەگەڵ یەکتردا بەراورد کراون... بەڵام دەبێ ئـەوە لە بیر نەکەین ، کە لە زمانی کوردیدا ئەوەش دەبینرێ ، کـە ئاوەڵناوەکە دەکـەوێتـە نێوان دوو وشە یـــان دوو دەستەواژە یـان دوو ڕستـــە بەراوردکراوەکەوە . وەك :

کانیێکی ڕوونی بەر تریفەی مانگەشەو :
لە بنیا بلەرزی مرواری زیخ و چـەو ،
جوانترە لە لای من لە دەریای بێسنوور
(گۆران ، ل ٤٦)

زاوای بەردەرگای ئاواتی دڵ (عیوا!)
بووکی ڕازاوەی جوانترە لـە گوڵ (عیوا!)
(گۆران ، ل ١٤٩)

... کابرای کاروانچی وتی باوکم خـوا هەڵناگرێ ئێوە ســەعاتێ زیاترە ، بەم تاریکەو سەرماو لێزمەیە ، ئێمەتان لەم قوڕەدا ڕاگرتووە .
(لە خەوما ، ل ٣٤)

لـەو بەرزیەدا ئاوازی شایی
بەرزتر لە تەپڵ و ئاوازەی شایی

...هتد .

ئەو ڕێگە ســەرەکیەی لـە زمانی ئەدەبیی کوردیدا فۆرمی پلەی بەراورد ڕۆدەنێ و لێی دواین ، لە ناوچەی موکریان و سۆران ... یشدا بە

هەمان شێوە دەبینرێن . بەوێنە :

خوڵا لە سوڵتان مەحموودی گەورەترە

(تحفەء مظفریە ، ب ١ ، ل ١٨٦)

ئەوان لە مە بە غیرەتترن

(تحفەء مظفریە ، ب ٢ ، ل ٥)

ڕۆڵە ، ئەو ئەنگوستیلەی هەڵگرە ، لە پادشایەتیی تۆ چاترە .

(تحفەء مظفریە ، ب ١ ، ل ١٩٦)

...و گەلێکی تر .

کوڕە کەچەر وەرە پێشتر
دەم‌و لێوت کەللەی شەکر
ئەتۆ لۆ من لە برام چێتر

(فۆلکلۆر ، ل ١١٩)

...و گەلێکی تر[٢١] .

٢ — ڕێگەی لێکسیکی[٢٢] ، ئەمیش بە یارمەتیی وشەی وەك (پتر ، زیاتر ، زۆرتر ، کەمتر...) سازدەبێ .

وەك :

پتر جوانە
زیاتر ئازایە
کەمتر ترشە
زۆرتر باریکە
...هتد .

ئـەم ڕێگەیە بـە هەمان شێوە لـە بـەشـە دیالێکتی موکریانو سۆران ... یش‌دا خۆی دەنوێنێ .

هەرچی نیشانەی (تـر)ە ، کـە لـە بەشە دیالێکتەکانی سلێمانیو موکریانو سۆران ...دا نیشانەی بەراوردە لـە شێوەی هەورامان‌دا لـە وێنەی (تەر)دا بەدەردەکەوێ ، وەك (مەزتەر)...(۲۳) .

بۆ نموونە :

فەرشێ پەی شیرین شۆخ شیرین ڕەنگ
خاستەر جە دیبای کارخانەی فەرەنگ

(خانای قوبادی ، ل ٦١)

تمانا ظولمەت چیهرەی سەوادی
سیاتەر جە بەخت (خانای قوبادی)

(خانای قوبادی ، ل ٥٧)

واتش : ئەی مەژنوون سالار سەرمەشق
بەدبەختەر جە من تۆ جە سەودای عەشق

(میرزا ئۆلقادر ، ل ٩١)

تێبینی :

لە بەشە دیالێکتی هەورامانی‌دا دوو شت سەرنج ڕادەکێشێ :

١ ــ ئەو نموونانەی لـەبـەر دەستتان ، ئەوە نیشان‌دەدەن ، کـە ئاوەلناوەکە دەکەوێتە نێوان دوو شتە بەراوردکراوەکەوە ، نەك دوایانەوە .

٢ ــ ئەو پێشبەندی (لە)یەی لە دیالێکتی خوارووداو ئەو (ژ)ەی لە دیالێکتی ژووروودا لە بەراوردەکەدا دەور دەبینێ ، لەم بەشە دیالێکتەدا لە شێوەی (جە)دا بەدەردەکەوێ .

لە ئەدەبی زووی کاکەیی‌یەکان‌دا ، وەك ناوچەی هەورامان نیشـانەی

(تەر) بەكارهێنراوە • هەرچی پێشبەندەكەیە لە شێوەی (چە)دایە • بەلام ئەدەبی نوێی كەوتۆتە ژێر تەئسیری زمانی ئەدەبیو نیشانەی (تر)و پێشبەندی جێی (تەر)و (چە)یان گرتۆتەوە •

نموونە بۆ ئەدەبی كۆن :

موئمین ئەو كەسەن بۆ چە قال

وێش كەمتەر گێرۆ چە ئەدنای منال

(حیلمی ، ل ٨٥)

نموونە بۆ ئەدەبی نوێ :

یەك لە یەك ڕەشتر زولف لەگەل پەرچەم

گۆنای گولێك بوو لە باخچەدا كەم

(سەی وەهاب ، ل ٨٧)

وێڕای ئەو دەستوورە گشتییانەی خۆنواندنی پلەی بەراورد ، چەند حالەتێكی دیش دێتە پێش چاو ، كە بە پێویستی دەزانم سەرنجی خوێنەریان بۆ ڕابكێشم :

١ ــ ڕستەی وا هەیە ، ئەگەرچی ئاوەلناوەكەی نیشانەی (تر)ی پێوەیە ، بەلام پێشبەندی (لە)و ئەو شتەی لە گەلی بەراورد دەكرێ ، تێدا نییە • ئەمیش سێ جۆرە :

أ ــ لە ڕستەكانی پێشتردا ئەو شتەی لە گەلی بەراورددەكرێ وتراوە • بە نموونە لە دێڕی (٩ ــ ١٠)ی كتێبی « لە خەوما »دا وتراوە : « ئەویش وتی باشە ، بەلام جارێ هەر لیرەكان بگۆڕینەوە باشترە » • ڕاستە لەم ڕستەیەدا ئاشكرا نییە كە گۆڕینەوەی لیرە لە گۆڕینەوەی چ دراوێكی دی چاكترە • بەلام لە دێڕی (٧ ــ ٨)دا ناوی « بانقەنەوت »و « هەزار

ڕوپیەیی » براوە ، کەواتە کورتەی وتراوەکە ئەمەیە « گۆڕینەوەی لیرەکان لە بانقەنەوت‌و هەزار ڕوپیەیی چاکترە » ...

(ب) لە ڕستەکانی پێشتردا ، ئەگەرچی ئەو وشەیە یان ئەو دەستەواژەیە یان ئەو ڕستەیەی لە گەڵی بەراورددەکرێ دەقاودەق نەوتراوە ، بەڵام بە شێوەیێکی تر نیشان دراوە . بە نموونە لە لاپەڕە (٥٠)ی هەمان کتێب‌دا قارەمانی چیرۆکەکە بە دوورو درێژی باسی ئەوە دەکات ، کە بە پەیدابوونی هەندێ پیاوی زاناو تێگەیشتوو دڵی خۆش‌دەبێ ... و ئنجا لە دوا دێڕدا دەڵێ : « هەتا ئەهات ئومێدم زلتر ئەبوو » . بێ‌گومان دیارە خاوەنی ئەو وتانە مەبەستی ئەوەیە بڵێ : « هەتا ئەهات ئومێدم لە ئومێدی جاران زلتر ئەبوو » .

قارەمانی هەمان چیرۆك لە لاپەڕە (٣٢)ەوە تا کۆتایی لاپەڕە (٣٤) بەسەرهات‌و لێقەومان‌و نەگبەتی‌و تەنگ‌وچەڵەمەو نەهاتی خۆی دەگێڕێتەوەو لە کۆتایی‌دا دەڵێ : « خوا لەوە خراپتر نەدا » . لێرەدا (لە) پێشبەندەکەیەو (وە)ش کە کورت‌کراوەی (ئەوە)یە دەگەڕێتەوە بۆ هەموو بەسەرهاتەکە .

(ج) ئەو شتەی بەراوردەکەی لەگەڵ دەکرێ لە هیچ شوێنێك‌دا نەوتراوە ، بەڵام لە ناوەرۆك‌دا هەیە . بەوێنە لە دێڕی (٦)ی لاپەڕە (٥٣)ی بەرهەمی ناوبراوی مامۆستا جەمیل صائیب‌دا وتراوە : « وا چاکە ئەم ئیشانە سەعاتێك زووتر جێبەجێ بکرێ »و پێشتریش هیچ ئیشارەتێك نییە بۆ ئەوەی « ئەو ئیشانە » لە کاتی خۆی دوا خرابن یان پێویست بن لەپێش وەخت‌دا جێبەجێ بکرێن ، کەچی لەگەڵ ئەوەش‌دا لە ناوەرۆك‌دا دیارە کە مەبەست وایە : « وا چاکە ئەم ئیشانە (لە کاتی خۆی ...) زووتر جێبەجێ بکرێن » .

٢ ــ شێوە بەراوردێك هەیە هەردوو شتە بەراوردکراوەکەی تێدایە ، بەڵام پێشبەندی (لە) نییەو ئامرازی (یا ، یان ، یانە ، یاخود ...) بەشداری

دەكات : ئەمیش دوو چەشنە :

(أ) ئەوانەی ئاوەڵناوەکەی نیشانەی (تر) وەردەگرێ .

وەك :

نەسرین جوانترە یان لانە .

ڕاوی کەروێشکێ خۆشترە یانە ئەو ماچانە .

(تحفەء مظفریە ، ب ۱ ، ل ۳۵۵)

(ب) ئەوانەی ئاوەڵناوەکەی نیشانەی (تر)ی ناچێتە سەر ، وەك

ڕوومەتی کاکە مەم زەریفە ، یان چراو فەنەرە

(تحفەء مظفریە ، ب ۱ ، ل ۲۲۸۵)

.. هتــد .

لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروو‌شدا هەر (تر) نیشانەی پلەی بەراوردە ، بەڵام پێشبەندی (ژ) لە جێی (لە) دێت .

نموونەیێك :

مە ژ زولفێن د بوتان ڕشترە بەخت
سەحەران تێت پەری پێ تـە حسێن

(جزیری ، ل ۳۲۰)

شەر ژ بێکاری‌یێ چێترە

(کوردۆ ، ل ۲٤۰)

هەبی نەبی چو ژ خودێ‌و پێغەمبەرا مەستر نەبی

(خالید حسەین ، ل ۷)

... و گەلێکی تر .

لـه دیالێکتی کرمانجیی ژووررووش‌دا ، هەروەك دیالێکتی کرمانجیی خواروو ، ئەوەش بەدی دەکرێ ، کە ئاوەڵناوەکە بکەوێتە نێوان دوو بەشە بەراورد کراوەکەوە . وەك :

دەوێ جیرباندی چێترە ژ ماسێ نە جیرباندی

(کوردۆ ، ل ٣٣٥)

لەم دیالێکتەش‌دا هەروەك لە دیالێکتی خوارووداً ، ئەو شێوە بەراوردە هەیە ، کە ئامرازی (یا ، یان ...) لە بریتی پێشبەندی (لە) بەشداری دەکات . وەك :

ئەز جانترم یان تو ؟

(خالید حســەین ، ل ٢٦)

لە بەشە دیالێکتەکانی کوردەکانی سۆڤێت‌دا هەندێ جار بەبێ پێشبەندی (ژ) بەراوردەکە پێك‌دێ ــ واتە (ژ) بەشداری ناکات . وەك :

* کەچکا من کەچکا تە ڕندترە[٢٤]

* نیاز من ڕندتر لۆ دکە
* ژنێ یا تە ژی مە درێژترە
... هتد[٢٤] .

لە تەك ئەو ڕێگە مۆرفۆلۆژی‌یەدا ، ڕێگەی لێکسیکی‌یش هەیە ، کە بە هۆی وشەی (دها)وە[٢٥] سازدەبێ . وەك :

ئەز قیزا دها بەدەو بخوەزم

ــ واتە (من کچێکی پتر جوانم بوێ)[٢٦]

لە بەشە دیالێکتی کوردی ئەرمەنستان‌دا وشەکانی (ژ ، هێ ، داها /

دها)و له بەشە دیالێکتەکانی تری کوردەکانی سۆڤێتدا (ژه ، هی) لەگەڵ پلەی چەسپیو دێن‌و پلەی بەراورد پێك دێنن • لەم بارەدا پێشبەندی (ژ/ژه) لە پێش ئەو وشەیەوە دادەنرێ کە بەراوردەکەی لەگەڵدا دەکرێ‌و وشەکانی (هێ ، هی ، داها / دها لە پێش ئاوەڵناوەکەوە •

وەك :

* ئەو ژی ژ تە ئاقلە (ئەو پتر لە تۆ ئاقلە ـ ئەو لە تۆ ئاقلترە) •

* ئەلەگەز بلندە لێ ئێگرداغ هێ بلندە (ئەلەگەز بلندە ، بەڵام ئاگریداغ پتر بلندە ـ ئەلەگەز بلندە ، بەڵام ئاگریداغ بلندترە) •

* ئاها مە رِند دژین ، لێ سبا ئەمە هێ (ئاها/دها) رِند بژین (ئێستا ئێمە باش دەژین ، بەڵام سبەینێ پتر باش بژین ـ ئێستا ئێمە باش دەژین ، بەڵام سبەینێ باشتر بژین) •

* ئەم سالا ١٩٦٠ دها رِند بخەبتن (ئێمە لە سالی) ١٩٦٠دا پتر باش کاردبکەین (ـ ئێمە لە سالی ١٩٦٠دا باشتر کاردبکەین) •

••• هتد[٣٢]

لە زمانی ئەدەبیی کوردیدا پلەی باڵاش هەروەك پلەی بەراورد لە دوو رێگەوە رۆدەنرێ :

١ ـ رێگەی مۆرفۆلۆژی ، کە ئەویش بە یارمەتی نیشانەی (تر + ین ⟵ ترین) سازدەبێ • واتە یان (ین) دەخرێتە سەر رێژەی پلەی بەراورد یان (ترین) دەخرێتە سەر پلەی چەسپیو • وەك : جوانترین ، ئازاترین ، ناسکترین •••

ئەمەوێ کە دەرچووم لەم دێیە بەیانی
خاتیرەم هەڵگرێ جوانترین نیشانی !

(گۆران ، ل ٢٦)

کاتێ نیشانەی (تر) یاخود (تر + ین) دەخرێتە سەر وشەیێك ، هەندێ دیاردەی فۆنەتیکی دێتە گۆڕێ :

١ ــ ئەگەر وشە کۆتایی بــە دەنگی (ت) بێتو دەنگی پێشیشیەوە نەبزوێن ، ئەوە لە دەربڕیندا یەکێك لەو دوو (ت)ە ــ واتە (ت)ی کۆتایی وشەکە یان (ت)ی سەرەتای نیشانەکە ــ قووت دەدرێ • ئەمەش بەر یاسای کورتکردنەوەو تێداچوون[٢٨] دەکەوێ • وەك :

کورت + تر (تر + ین) ⟵ کورتر ، کورترین
پت[٢٩] + تر (تر + ین ⟵ پتر ، پترین
درشت + تر (تر + ین) ⟵ درشتر ، درشترین
ڕاست + تر (تر + ین) ⟵ ڕاستر ، ڕاسترین
خەست + تر (تر + ین) ⟵ خەستر ، خەسترین

٢ ــ بێتو وشــە کۆتایی بە دەنگی (ت) بێتو دەنگی پێشیشیەوە بزوێن یان نەبزوێنی (و ــ W)و (ی ــ Y) بوون ، ئــەوە هەردوو (ت)ەکە دەوترێن • وەك :

(ا) : مات + تر (تر + ین) ⟵ ماتتر ، ماتترین
(ە) : بلیمەت + تر (تر + ین) ⟵ بلیمەتتر ، بلیمەتترین
(وو) : پەڕپووت + (تر + ین) ⟵ پەڕپووتتر ، پەڕپووتترین
(و) : قوت + تر (تر + ین) ⟵ قوتتر ، قوتترین

(ی)   : زیت + تر (تر + ین) ⟵ زیتتر ، زیتترین
(ێ)   : شێت + تر (تر + ین) ⟵ شێتتر ، شێتترین
(و   ) :چەوت + تر (تر + ین) ⟵ چەوتتر ، چەوتترین •
••• هتد •

٣ ـ ئەگەر وشە کۆتایی بە دەنگی (د) بێت ، ئەوە لە دەربڕیندا (د)ەکە ناوترێ • هۆی ئەمەش کاسۆرکردنە یان تواندنەوە[٣٠] •
وەك :

زیاد + تر (تر + ین) ⟵ زیاتر ، زیاترین

بلند + تر (تر + ین) ⟵ بلنتر ، بلنترین
توند + (تر + ین) ⟵ تونتر ، تونترین
سارد + تر (تر + ین) ⟵ سارتر ، سارترین

٤ ـ بێتو وشە کۆتایی بە دەنگی ئاوازەداری (ز ، ژ •••) بێ ، ئەوە کپ دەبن و وەك (س ، ش •••) دەوترێن • لێرەدا بەر یاسای تواندنەوە دەکەون • وەك :

بەرز + تر (تر + ین) ⟵ بەرستر ، بەرسترین

تیژ + تر (تر + ین) ⟵ تیشتر ، تیشترین

٥ ـ ئەگەر وشەیێك کۆتایی بە هەر دەنگێکی بزوێن یان نەبزوێـــن (جگە لە ت ،د،ز،ژ) بێت ، ئەوە بێ هیچ گۆڕێنێك « تر (تر + ین) » وەردەگرێ ، وەك :

گەورە + تر (تر + ین) ⟵ گەورەتر ، گەورەترین

سپی + تر (تر + ین) ⟵ سپی‌تر ، سپی‌ترین
ماندوو + تر (تر + ین) ⟵ ماندووتر ، ماندووترین
••••••
خراپ + تر (تر + ین) ⟵ خراپتر ، خراپترین
سوور + تر (تر + ین) ⟵ سوورتر ، سوورترین
تەڕ + تر (تر + ین) ⟵ تەڕتر ، تەڕترین
پیس + تر (تر + ین) ⟵ پیستر ، پیسترین
باش + تر (تر + ین) ⟵ باشتر ، باشترین
پاك[٣١] + تر (تر + ین) ⟵ پاكتر ، پاكترین
تاڵ + تر (تر + ین) ⟵ تاڵتر ، تاڵترین
نەرم + تر (تر + ین) ⟵ نەرمتر ، نەرمترین
جوان + تر (تر + ین) ⟵ جوانتر ، جوانترین
خاو + تر (تر + ین) ⟵ خاوتر ، خاوترین

••• هتد •

ئەو ڕێگە سەرەکی‌یە (واتە ــ ڕێگەی مۆرفۆلۆژی) ، کە لە زمانی ئەدەبیی کوردی‌دا فۆرمی پلەی باڵا ڕۆدەنێ‌و لێی دواین ، لە ناوچەی موکریان[٣٢] وسۆران ••• یش‌دا بە هەمان شێوە دەبینرێ •

٢ ــ ڕێگەی لێکسیکی • ئەمیش دوو جۆری هەیە :

(أ) بەیارمەتی وشەی « هەرە »و ئاوەڵناو لە پلەی چەسپیودا • وەك :
هەرە شیرین ، هەرە ئازا ، هەرە گەورە •
ئازاد کوڕی هەرە گەورەی مام بارامە

(ب) بە یارمەتی دەستەواژەی وەك (لە هەموو (هەمووشت) ، لە هەموان ، لە تەواویان ، لە سەرپاکیان ، لە سەرتاپایان ، لە گشت ، لە

تێکڕا ...)و ئاوەڵناو لە پلەی بەراورددا .

نموونە :

جگە لەوەش لە هەموو شت خراپتر :
دڵ خاڵی‌یە ، کوورەم تیا نی‌یە ئاگر ،
(گۆران ، ل ١١٥)

لە هەموان پێشتر سـای سینە سافان
مخدومی (معدوم) مەولەوی جافان
(پیرەمێرد ، ل ٢٤٤)

ئەو دوو جۆرەی ڕێگەی لێکسیکی ، کە لە زمانی ئەدەبی‌دا هەیەو لێی دواین ، بە هەمان چەشن لە بەشە دیالێکتی موکریانو سۆران ... یش‌دا دەبینرێ .

نموونە :

بەزمی ئەمشەو لە هەموو شەوان زیاترە
(تحفەء مظفریە ، ب ١ ، ل ١٨٦)

ئەمنیش یەکم لەوان عالەمان ، خۆدەگرم ، لە هەموان کەمتر
(تحفەء مظفریە ، ب ٢ ، ل ٣٤٢)

نیشانەی (تر + ین ⟵ ترین) ، کە لە بەشە دیالێکتەکانی سلێمانی‌و موکری‌و سۆران ...دا نیشانەی پلەی باڵایە ، لە شێوەی هەورامان‌دا لە وێنەی (تەر + ین ⟵ تەرین)دا بەدەردەکەوێ[٣٣] ، وەك (کەمتەرین...).

نموونە :

هەر گاە جە ڕووی لوتف ، زوڵفان عەنبەرین
ئـەر پەرسی ، ئـەحـواڵ ، بەندەی کەمتەرین
(صەیدی ، ل ١٦١)

لــه ئــەدەبی کۆنی کاکەییەکانیشدا ، هەروەك ناوچەی هەورامان (تەرین) بەکارهێنراوە •

نموونە :

مەعلووم جە فــیرقــەی گوناهکارانم
کــەلب کــەمتەریــن قاپی یــارانــم
(حیلمی ، ل ٢٦٠)

له بەشی هەرە گەورەی دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا نیشانەیێکی مۆرفۆلۆژی تایبەتی نی‌یە ، کــە پلەی باڵای پێ ڕۆبنرێ[٣٤] ، بۆیە ئــەو مەبەستە بە ڕێگەی لێکسیکی سازدەبێ • ئەم ڕێگە لێکسیکی‌یەش بە هۆی چەند وشەیەکەوە پێكدێ :

(أ) به یاریدەی وشەی « هــەرە »وە ، کــە لە پێش ئاوەڵناوی چەسپیوەوە دێت • ئەمەش ڕێگەی هەرە باوەو لە زوربەی زۆری دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا دەبینرێ •

چەند نموونەیێك :
ئەحمەدی خانی مێرەکی هەرە مەزن بوو •
نەسرین کەچەکی هەرە جوان و زیرەکە •

(ب) لە بەشە دیالێکتی کوردەکانی یەکێتی سۆڤێتدا بە هۆی وشەی « لاپ » ەوە کــە هەر مانای « هــەرە » دەگەیەنێ پلــەی باڵا سازدەبێ • وشەی « لاپ »یش هەروەها دەکەوێتە پێش ئاوەڵناوی چەسپیوەوە • وەك :

ئادەمێ لاپ باش (ئادەمیزادی هەرە باش)
کەچکێ لاپ ڕنــد (کچی هەرە جوان)[٣٥]

(ج) لە ناوچەی بادینان « هــەر پێ ، هــەر یا ، هەر بێد » لــە پێش

ئاوەڵناوی پلەی بەراوردەوە بەکاردێنن و پلەی باڵا دروست دەبێ • وەك :

هەر یا شیرتر
هەر یا بلنتر[٣٦]

(د) لە بەشە دیالێکتی کوردەکانی ئەرمەنستان و زمانی ئەدەبی یاندا « هەری » بۆ نێرینەو « هەرە » بۆ مێینەو بۆ کۆ ، « تەوری » بۆ نێرینەو « تەورە » بۆ مێینەو بۆ کۆ ، کە واتای « هەرە » دەگەیەنن ، بۆ سازکردنی پلەی باڵا بەکاردێنرێن و دەخرێنە پێش پلەی چەسپیوەوە[٣٧] •

(هـ) لە بەشە دیالێکتەکانی کوردەکانی سۆڤێت دا بە یارمەتی وشەی وەك : (حەموو ، حەمووشك ، تەڤ ، تەمام ، گشك ، گشت ، گشتیك ، سافــــك •••)و پێشبەندی (ژ) پلــەی باڵا سازدەبێ[٣٨] • لــەم بارەدا ئاوەڵناوەکە لە پلەی چەسپیودایە • بەڵام لە هەندێ بەشە دیالێکت دا ناوەناوە ئاوەڵناوەکە نیشانەی (تر)ی بەراوورد وەردەگرێ[٣٩] ، [٤٠] ••• لە ناوچەی بادینان دا بە پێچەوانەوە ئاوەڵناوەکە پتر نیشانەی (تــر)ی لەگەڵ دێت • وەك :

ڕابە خوە بکــە عەتار••• هندە گوستیلکا بکڕە لگەڵ بازنکا لگەڵ خوەبیە ••• گوستیلەکێ ژ هەمیا جوانترو مەستر ژەری بکەو •••

(خالید حسەین ، ل ٢٧)

زوربەی نووسەرانی ڕێزمانی کوردی وایان داناوە ، کە گوایا پلەی بەراوردو پلەی باڵا تەنیا تایبەتن بە ئاوەڵناوی چۆنێتی[٤١] • ئەگەرچی بە زۆری وایە ، بەڵام وردبوونەوەو لێکۆڵینەوە ئەوە ئاشکرا دەکەن ، کــە نەك تەنیا هەندێ ئاوەڵناوی نیسبی ، بەڵکو چەند بەشە ئاخاوتنێکی دیش نیشانەی پلەی بەراوردو پلەی باڵا وەردەگرن •

ئاشــــکراترین پاشــــگر کە یاریدەی ڕۆنانی سیفەی نیسبی بــدات ،

پاشگری (ی)یە • ئەم پاشگرە کاتێك دەچێتە سەر ناوێکی سادە دەیکاتە ئاوەڵناوێکی دارێژراوو واتای نیسبی دەگەیەنێ ، وەك (کورد + ی ←←← کوردی،جیهان + ی ←←← جیهانی•••) • جا بەتایبەتی نیشانەی (تر) بەوانی دەچێتە سەر ئەو جۆرە وشانەو دەوترێ (کوردی‌تر ، جیهانی‌تر•••)

ئەو جۆرە ناوانەش ، کە واتای چۆنێتی‌و دەلالەتی شت نیشان‌دەدەن‌و بە تایبەتیش ئەوانەیان کە دوو واتا دەبەخشن ــ واتە بۆ ناوو بۆ ئاوەڵناو بەکاردێنرێن ــ دیسان بە ئاسانی نیشانەی (تر) یان (ترین) وەردەگرن[٤٢] ، وەك : بیابان ، گومان ، پیاو ، کەر ، سەگ ••• هتد •

چەند نموونەیێك :

هەچ کوێ ئەچین بیابان‌تر
جێگای ترس‌و گومان‌تر
(گۆران ، ل ١٠٨)

هەندرێن لە ئازاد پیاوترە •

هەندرێن پیاوترین کەسی ئەم گەڕەکەیە •

هەروەها جێناوی خۆیی (خۆ)و جێناوی چەندێتی (چەند)و جێناوی نەفی (هیچ)•••یش دەتوانن ئەو نیشانەیە وەربگرن •

وێڕای ئەو سێ پلەیە (چەسپیو ، بەراورد ، بالا)ی ئاوەڵناو ، هەروەها دیاردەی هێزپێدان‌و بێ‌هێزکردن ، گەورەکردن‌و بچووك‌کردنەوە ، بەرز و نزم کردنەوە••• ی ڕادەی چۆنێتی ئاوەڵناویش هەیە ، کە ئەویش لە زمانی کوردی‌دا لە چەند ڕێگایەکەوە سازدەبێ :

١ ــ بە یاریدەی هەندێ پێشگر •

بەنموونە لە دیالێکتی کرمانجیی خوارووی پاشگری (کەلە ، ۆکە ، ۆلە ، ۆڵ •••)و لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا پاشگری (ۆتانکی ،ۆکی، ۆلەکی•••) • وەك :

کەلە ــ جوانکەلە

ۆکە ــ گێلۆکە

ۆڵە ــ نەرمۆڵە

ۆڵ ــ شڕۆڵ

...هتد .

ۆتانکێ ــ ڕەشۆتانکێ

ۆکێ ــ زەرکۆکێ

ۆڵەکێ ــ سۆرۆڵەکێ

...هتد .

٢ ــ بە هۆی دووپات کردنەوەی ئاوەڵناوەکەوە . ئەمیش چەند جۆرێکە :

(أ) دووپات کردنەوەی ئاسایی .

ئەم حاڵەتە لە هەردوو دیالێکتی سەرەکیی کوردیدا وەك یەك دەبینرێن. وەك :

ڕەش ڕەش

بەرامبەر بە تۆ دوو چاوی ڕەش ڕەش

کە ناز ئەفرۆشن بە کەچ نیگای گەش !...

(گۆران ، ل ١٥٤)

جوان جوان

چەمی تانجەرۆی سەردەمی نیسان

پڕە لە وێنەی سروشتیی جوان جوان ،

(گۆران ، ل ١٧٧)

(ب) دووپات کردنەوەیێك کە یەکەم بەش پاشگری (ی) وەردەگرێ.

ئەم حاڵەتەش تەنیا لە دیالێکتی ژووروودا هەیە ، وەك :

سۆری سۆر

ڕەشی ڕەش
ساری سار
... هتد .

(ج) دووپات کردنەوەیێك کە هەردوو بەشەکە پاشگر وەربگرن . بەشی یەکەم پاشگری (ی) وەردەگرێ و دووەمیش (ۆتانکی) . ئەمەش تایبەتە بە بەشە دیالێکتی کوردەکانی ئەرمەنستان . وەك :

سۆری سۆرۆتانکی
ڕەشی ڕەشۆتانکی

(د) لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا ژمارەیێك ئاوەڵناو هەیە لە کاتی دووپاتکردنەوەدا بەشی دووەم پاشگری (ی ، کی ، ۆکی) وەردەگرن . ئەو دووپاتکردنەوەیەی بە یاریدەی ئەو پاشگرانە سازدەبن لە ڕووی واتاوە هیچ جیاوازییان نییە . تێکڕایان پلەی بەرزی چۆنێتی ڕادەگەیەنن . وەك :

سۆر ــ سۆری
سۆر ــ سۆرکی
سۆر ــ سۆرۆکی
تال ــ تالی
تال ــ تالکی
تال ــ تالۆکی
... هتد[٤٣] .

٣ ــ دانانی وشەی وەك (زۆر ، فرە ، هێند ، هێندە ، پڕ ، چەند ، چەندە، یەکجار ، گەلێ ، گەلێك ، گەلە ، گەلەك ، دەها ، کەم ، پچ ، پچێك ،پچەك..) لە پێش ئاوەڵناوەکەوە .

سەرپۆشی لووتکەی بەفری زۆر سپی

بـه دارستان ڕەشی ناو دۆڵی کپی
(گۆران ، ل ١٢٧)

پێستی ڕوومەتیان هێندە ئەستوورە
تـەڕیو تەریقی زۆر لـەوان دوورە
(پیرەمێرد ، ل ٢٤٢)

پڕبلندە ئاستانا دەورەیێ
دێ بلندکە نالیا فریاد من
(پەرتۆیێ هەکاری ، ل ١٧٩)

ماڵەك گەلە زەنگین هەبی ...
(خالیـد حسەیـن ، ل ١٦)

شەمامەی چەند شیرینە
هەردووك لە باغەل دەنێ
(فۆلکلۆر ، ل ٨٤)

بەژنی چەندە بڵندە
مامزی گـەرمەڵانێ
(فۆلکلۆر ، ل ٨٤)

...و گەلێکی دی .

ئەنجام :

١ ــ لە زوربەی زمانەکانی جیهاندا ئاوەڵناو سێ پلە (١ ــ چە سپیو ، ٢ ــ بەراورد ، ٣ ــ باڵا)ی هەیە و لـە زمانی کوردیشدا هەر بـەو چەشنەیە .

٢ ــ لـەبـەر ئـەوەی هەموو پلەکانی ئاوەڵناو هـەر یـەك شت نیشان دەدەن ، بۆیە ڕاست نی‌یە وەك وشەی جیا جیا تەماشا بکرێن ــ واتە

وشەی نوێ ڕۆنائێن ، بەڵکو فۆرمی جۆربەجۆری یەك وشە دەردەبڕن .
کەوابوو مەسەلەکە وشەگۆڕی‌یە ، نەك وشەڕۆنان ... جا ڕاست نی‌یە ، کە
هەندێ لەو کارانەی لەبارەی ڕێزمانی کوردی‌یەوە نووسراون ، کێشەی
« پلەکانی ئاوەڵناو »یان لە بەشی « وشەڕۆنان »دا باس‌کردووە .

٣ ـ لە هەرسێ فۆرمی پلەکانی ئاوەڵناودا مەبەست هەر یەك دەلالەتە ،
بەڵام جیاوازیی پلەی بەراوردو پلەی باڵا لەگەڵ پلەی چەسپیودا ، ئەوەیە
ئەوان خاسیەتی نیسبی‌یان تێدایە . پلەی بەراوردو پلەی باڵا شتێك بەجیا
نیشان نادەن ، بەڵکو نیشانی بەراوردیان دەدەن لەگەڵ شتی تردا .
(نیسبی‌یەت) واتای پلەی بەراوردو پلەی باڵا یەك دەخاو پێکەوە
بەرانبەر پلەی چەسپیو ڕایاندەگرێ . بە واتایێکی‌دی سێ پلەی ئاوەڵناو
لە یەك ڕادەدا نین : بەگشتی دۆخی پلەی ئاوەڵناو دابەش دەبێ بەسەر پلەی
چەسپیوو پلەی نیسبی‌دا . هەرچی پلەی نیسبی‌شە دابەش دەبێ بە سەر
پلەی بەراوردو پلەی باڵادا .

٤ ـ لە سەرەتادا جیاوازی لە نێوان پلەکانی ئاوەڵناودا لە زمانە
هیندو ئەوروپا کان‌دا بەند بوو بە حاڵەتی تاكو جووت‌و کۆوە . پلەی
چەسپیو پێوەندی‌یێکی دیاری‌کراوی بە ژمارەی تاکەوە هەبوو .
پلەی بەراورد تاکو ئێستا لە هەندێ زمان‌دا ماوەتەوە ، بەتایبەتی پێوەندیی
کۆی پلەی بەراورد بە ژمارەی جووتەوە .

٥ ـ لە زمانی کوردی‌دا پلەی چەسپیو ئاوەڵناوێکی ڕووتەو هیچ
نیشانەیێکی مۆرفۆلۆژی نی‌یە .

٦ ـ لە زمانی کوردی‌دا بۆ ڕۆنانی پلەی بەراورد دوو ڕێگەی
سەرەکی هەیە :

یەك ـ ڕێگەی مۆرفۆلۆژی ، کە ئەویش لە هەردوو دیالێکتی سەرەکیی
(کرمانجیی ژووروو و کرمانجیی خواروو)ی کوردی‌دا بە یارمەتیی نیشانەی
(تر) سازدەبێ ، کە دەخرێتە سەر ئاوەڵناوی چەسپیو . نیشانەی بەراورد

له شێوەی هەورامانو ئەدەبی زووی کاکەیی‌یەکان‌دا له وێنەی (تـەر)دا بەدەردەکەوێ • لەو ڕستەیەش‌دا کە بەراوردی تێدادەکرێ لـە کرمانجیی خواروودا پێشبەندی (له)و له کرمانجیی ژوورووودا پێشبەندی (ژ) دەخرێتە نێوان ئەو دوو وشەیەوە یان ئەو دوو دەستەواژەیەوە یان ئەو دوو ڕستەیەوە ، کە بەراورد دەکرێن • ئـەو پێشبەندە لە بەشـە دیالێکتی هەورامان‌دا لـە شێوەی (جە)و له ئەدەبی زووی کاکەیی‌یەکان‌دا له وێنەی (چە)دا دەبینرێن•

دوو ـــ ڕێگەی لێکسیکی • ئەمیش له دیالێکتی کرمانجیی خواروودا بە یارمەتیی وشەی وەك (پتر ، زیاتر ، زۆرتر ، کەمتر••••) سازدەبێ‌و لـە دیالێکتی کرمانجیی ژوورووودا بە هاریکاریی وشەی (دها)وە پێك‌دێ •

وێڕای ئەو دەستووره گشتی‌یانەی خۆنواندنی پلەی بەراورد ، چەند حاڵەتێکی دیش دەبینرێن :

(أ) ڕسـتەی وا هەیە ، ئەگەرچی ئاوەڵناوەکەی نیشانەی (تـر)ی پێوەیە ، بەڵام پێشبەندی (له ، ژ •••)و ئەو شتەی لەگەڵی بەراورد دەکرێ ، تێدا نی‌یە •

(ب) شێوە بەراوردێك هەیە هەردوو شتە بـە بەراوردکراوەکـەی تێدایە ، بەڵام پێشبەند نی‌یەو ئامرازی (یا ، یان ، یانە ، یاخود) بەشداری دەکات •

٧ ــ له زمانی ئەدەبیی کوردی‌دا پلەی باڵاش هەروەك پلەی بەراورد لە دوو ڕێگەوە ڕۆدەنرێ :

یـەك ــ ڕێـگەی مۆرفۆلۆژی ، کە ئەویش بـە یارمەتیی نیشانەی (تر + ین ⟵⟵ ترین) سازدەبێ • واتە یان (ین) دەخرێتە سەر ڕێژەی پلەی بەراورد یان (ترین) دەخرێتە سەر پلەی چەسپیو • ئەو نیشانەیە لـە شێوەی هەورامانو ئەدەبی زووی کاکەیی‌یەکان‌دا له وێنەی (تەر + ین ⟵⟵ تەرین)دا بەدەردەکەوێ •

دوو ـ ڕێگەی لێکسیکی • ئەمیش دوو جۆرە :

(أ) بە یارمەتیی وشەی « هەرە »و ئاوەڵناو لە پلەی چەسپیودا •

(ب) بە یارمەتیی دەستەواژەی وەك (لە هەموو ، لە هەموو شت ، هەموان ، لـە تەواویان ، لـە سەرپاکیان ، لـە سەرتاپایان ، لـە گشت ، لەتێکڕا•••) •

لە بەشی هـەرە گەورەی دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا نیشانەیێکی مۆرفۆلۆژیی تایبەتی نییە ، کە پلەی باڵای پێ ڕۆبنرێ ، بۆیە ئەو مەبەستە بە ڕێگەی لێکسیکی سازدەبێ • ئەم ڕێگە لێکسیکییەش بـە هۆی چەند وشەیەکەوە پێك دێ :

(أ) بە یاریدەی وشەی « هـەرە »ەوە ، کـە لـە پێش ئاوەڵناوی چەسپیودا دێ •

(ب) لە بەشـە دیالێکتی کوردەکانی سۆڤیەتدا بـە هۆی وشـەی « لاپ »ەوە ، کە هەر مانای « هەرە » دەگەیەنێ •

(ج) لە بەشە دیالێکتی کوردەکانی ئەرمەنستانو زمانی ئەدەبییاندا « هەری » بۆ نێرینەو « هەرە » بۆ مێینەو بۆ کۆ ، « تەوری » بۆ نێرینەو « تەورە » بۆ مێینەو بۆ کۆ ، کە واتای « هەرە » دەگەیەنن •

(د) لە بەشە دیالێکتی کوردەکانی سۆڤیەتدا بەیارمەتیی وشەی وەك : (حەموو ، حەموو شك ، تەڤ ، تەمام ، گشك ، گشت ، گشتێك ، سافك•••) •

(ه) لە ناوچەی بادینان‌دا بە یارمەتی « هەر بێ ، هەر یا ، هەر بێد •••»

٨ ـ زوربەی نووسەرانی ڕێزمانی کوردی وایان داناوە ، کە گوایا پلەی بەراوردو پلەی باڵا تەنیا تایبەتن بە ئاوەڵناوی چۆنێتی • ئەگەرچی بە زۆری وایە ، بەڵام لەم لێکۆڵینەوەیەدا ئەوەمان ئاشکرا کردووە ، کە نەك

تەنیا هەندێ ئاوەڵناوی نیسبی ، بەڵکو چـەنـد بەشە ئاخاوتنێکی دیشـ نیشانەی پلەی بەراوردو پلەی باڵا وەردەگرن •

٩ ـ وێڕای ئەو سێ پلەیە (چەسپیو ، بەراورد ، باڵا)ی ئاوەڵناو ، هەروەها دیاردەی هێزپێدانو بێهێزکردن ، گەورەکردنو بچووك کردنەوە ، بەرزو نزمکردنەوە•••ی ڕادەی چۆنێتی ئاوەڵناویش هەیە ، کە ئەویش لـە زمانی کوردیدا لە چەند ڕێگەیەکەوە سازدەبێ •

(أ) بە یاریدەی هەندێ پێشگر •
(ب) بە هۆی دووپاتکردنەوەی ئاوەڵناوەکەوە •
(ج) دانانی وشەی وەك (زۆر ، فرە•••) لە پێش ئاوەڵناوەکەوە •

١ ـ بۆ نموونە :

أ ـ نووری عەلی ئەمین ، گرتنی کەلێنێکیتر لە ڕێزمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٣٤ ـ ٣٥ •

ب ـ محەمەد ئـەمین هەورامانی ، سەرەتایێك لـە فیلۆلۆژیی زمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ١٩ •
•••و هەندێکیتر •

٢ ـ بەوێنە :

ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمانو زانستەکانی ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٨٧ ـ ٨٩ :

أ ـ ڕای مامۆستا صادق بەهائەدین ، ل ٨٧ •
ب ـ لێکدانەوەی د• نەسرین فەخری ، ل ٨٧ •
ج ـ بۆچوونی مامۆستا نووری عەلی ئەمین ، ل ٨٩ •
•••و گەلێکیتر •

٣ ــ ئا. ئی. سامیرنیتسکی ، مۆرفۆلۆژیی زمانی ئینگلیزی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٩ ، ل ١٥٦ ــ ١٥٧ .

٤ ــ هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٨ .

٥ ــ لە وتارێکی دیدا بە درێژی لەو جۆرە حاڵەتانە دەدوێین .

٦ ــ سەرچاوەی ناوبراو ، ئی . ئا . سامیرنیتسکی ، مۆرفۆلۆژیی زمانی ئینگلیزی ، ل ١٥٩ .

٧ ــ بڕوانە :

أ ــ ن. م. لێمپێل ، زمانی لاتینی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ١١٦ ــ ١٢٤ .

ب ــ ڤ. ن. یارخۆ ، ڤ. ئی. لۆبۆدی ، زمانی لاتینی ، چاپی دووەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٩ ، ل ٥٢ ــ ٥٥ .

٨ ــ ئی. ئۆ. کۆستیتسکایا ، ڤ. ئی. کارداشێڤسکی ، ڕێزمانی فەرەنسی ، چاپی حەوتەم ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ ، ل ٤٦ ــ ٤٨ .

٩ ــ ئی. ئا. گولاتۆڤ ، مۆرفۆلۆژیی زمانی ڕووسیی ئەمڕۆ ، چاپی دووەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ١٠٢ ــ ١٠٤ .

١٠ ــ لە هیندیی کۆندا دەبێتە « یەس ، یانس » .

١١ ــ لە هیندیی کۆندا بووە بە « یشتهە » .

١٢ ــ لە هیندیی کۆنیشدا هەر « تەرە »یە .

١٣ ــ س. ن. سۆکولۆڤ ، زمانی ئاوێستا ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ ، ل ٤٢ ــ ٤٣ .

١٤ ــ ڤ. س. ڕاستۆرگویڤا ، زمانی فارسیی ناوەڕاست ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ٥٣ ــ ٥٤ .

١٥ ــ ذو النور ، دستور پارسی در صرف و نحو و املای فارسی ، تهران ، ١٣٤٣ ، ل ٥٦ ــ ٥٧ .

١٦ ــ ڤ. ئا. فورۆلۆڤا ، زمانی بلووجی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ٣٠ .

١٧ ــ پینیمان لـه زمانەکانی‌دی‌دا (تـر) نیشانەیە ، بەڵام لـە پشتۆدا پێشبەندە .

١٨ ــ ن. ئا. دڤۆریانکۆڤ ، زمانی پشتۆ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ٤٠ .

١٩ ــ ئەم ڕێگەیە دەشێ پێشی بوترێ شێوەی سادە یان شێوەی ڕۆژاوا .

٢٠ ــ باسی شوێنی هاتنی پێشبەندی (لە) لە باری پلەی بەراورددا لای نووسەرانی ڕێزمانی کـوردی بـە جۆری جیاواز دەربـڕاوە . بەوێنە :

د. قەناتی کوردۆ دەڵێ : «... (لە) دەکەوێتە پێش ئەو ناوەی پلەی نزمتری پێ دەبەخشرێ » (د. قەناتی کوردۆ ، ڕێزمانی کوردی بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجیی‌و سۆرانی ، بەغدا ، ١٩٨٤ . د. کوردستان موکریانی لە ڕووسی‌یەوە کردوویە بـە کوردی ، ل ١٠٥) . لـە بارەی ئەم دەربڕینەی مامۆستا کوردۆوە سێ سەرنج نیشان‌دەدەین :

١ ــ ڕاست نی‌یە وا دەرببڕێ ، کـە ئـەو وشەیەی بەراوردەکەی لەگەڵدا دەکرێ دەبێ ناو بێ ، چونکە هەندێ بەشە ئاخاوتنی دیش ، وەك (جێناو ، چاوگ ، ژمارە ...) دیسان لە نێوانیاندا بەراورد دەکـرێ . وەك :

تۆ لە من ئازاتری
ڕۆیشتن لە ڕاکردن خۆشترە
پێنج لە چوار زیاترە

٢ ــ نەك مەرج نی‌یە ئەو شتەی بەراوردەکەی لەگەڵ دەکرێ هـەر ناوبێ ، بەڵکو مەرج نی‌یە وشەیەکیش بێ ، چونکە وەك ئاشکرایە ، دەشێ دەستەواژەیێك یاخود ڕشتەیەکیش بێ . بە نموونە :

نەسرین لە هەزار پیاوی ترسنۆك باشترە .

نەسرین لە ئەو پیاوانەی هەمیشە نووستوون باشترە •

٣ ــ ڕاستە ، کە دەوترێ « ئازاد لــە نەوزاد ئازاترە ، نەسرین لــە لانە جوانترە ••• » ئەوە پلەی نزمتر بە وشەی دووەم دەبەخشرێ ــ واتــە بە « نەوزاد »و « لانە » ــ جا ئەمە وا ناگەیەنێ ، کە هەمیشە پلەی نزمتر بە وشەی دووەم دەدرێ • وەك دەزانین ، ئاوەڵناوی واش هەیە پلــەی نزمتر بدا بە وشەی یەکەم ، نەك دووەم • بــە نموونە ئەگەر بوترێ « ئازاد لــە نەوزاد (سووکترە ، نزمترە ، پیسترە ، خراپترە ، گێلترە•••) ، نەسرین لە لانــە (ناشیرینترە ، وشکترە ، چەوتترە ، سستترە•••) » ، ئــەوە وشەی یەکەم ــ واتــە « ئازاد »و « نەسرین » ــ پلــەی نزمتریان پێ دراوە •••

کەواتە وشەی یەکەم نە مەرجە هەر ناو بێ و نە مەرجیشە هەمیشە پلەی نزمتر بە وشەی دووەم ببەخشرێ •

لە کتێبی قوتابخانەکاندا لەبارەی شوێنی پێشبەندی (لە)وە نووسراوە : « (لە) دەخرێتە نێوان هەردوو ناوەکەوە » (زمانو ئەدەبی کوردی بــۆ پۆلی یەکەمی ناوەنــدی ، بــەغــدا ، ١٩٧٦ ، ل ٦٩) • دەربــارەی ئــەم دەربڕینەش دوو تێبینی دەخەینە پێش چاو :

١ ــ بەڵێ لە ڕستەی وەك « دارا لە ئاری باشترە »دا پێشبەندی (لە) نێوان هەردوو ناوەکەدایە ، بەڵام ئــەگەر بوترێ « دارا کوڕێکی چاکەو یارمەتی هەژاران زۆر دەدات و لە ئاری باشترە » ، ئەوە ناکەوێتە نێوان دوو ناوەکەوە ، بەڵکو دەکەوێتە پێش ناوی دووەم • یێنو بوترێ : « پیاوی ئازا لە پیاوی ترسنۆك باشترە » ، ئەوە دەکەوێتە نێوان دوو دەستەواژەوە ••• هتــد •

٢ ــ ئەگەرچی باشە دانەران لە پەراوێزدا ، ئەوەیان وتووە ، کــە « دەتوانین لە جێی دوو ناوەکە ، ڕاناویش بەکاربهێنین » (ل ٦٩) ، بەڵام

وەك پێشتر ڕوونمان کردەوە ، دەشێ هەندێ بەشە ئاخاوتنی دیش بەکاربهێنرێ .

د ـ کەریمی ئەیووبی‌و د. ئی . ئا . سمیرنۆڤا (دیالێکتی کوردی موکری ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ٣٩)و د. نەسرین فەخری‌و د. کوردستان موکریانی (ڕێزمانی کوردی بۆ پۆلی یەکەمی بەشی کوردی زانکۆی سەلاحەددین ، ١٩٨٢ ، ل ٩٢)و د. زارێ یووسف (دیالێکتی سلێمانی زمانی کوردی ، مۆسکۆ ، ١٩٨٥ ، ل ٣٨) ... وایان دەربڕیوە ، کە (لە) دەکەوێتە پێش ئەو ناوەی بەراوردەکەی لەگەڵ دەکرێ . ئەم نووسەرانەش کەوتوونەتە دوو هەڵەوە :

١ ـ وەك وتمان ئەو وشەیەی بەراوردەکەی لەگەڵ دەکرێ ، مەرج نی‌یە هەر ناو بێ‌و بەڵکو دەشێ (جێناو ، چاوگ ، ژمارە ...) ش بێت .

٢ ـ بەشی دووەمی بەراوردەکە نەك هەر مەرج نی‌یە ناو بێ ، بەڵکو مەرج نی‌یە وشەیەکیش بێ ، چونکە هەڵکەوتی زمانی کوردی ئەوە نیشان دەدا کە ئەو شتەی بەراوردی لەگەڵدا دەکرێ ، دەشێ لە دەستەواژەیێك یان ڕستەیەکیش پێکهاتبێ .

(٢١) لەم بەشە دیالێکتانەش‌دا ، هەروەك زمانی ئەدەبی ، ئەو حاڵەتەش دەبینرێ ، کە ئاوەڵناوەکە بکەوێتە نێوان دوو بەشە بەراوردکراوەکەوە . بە نموونە :

مامەکە هەیە لە زووری
سەری گەورەترە لە (هووری)
(فۆلکلۆر ، ل ١٢)

(٢٢) ئەم ڕێگەیە دەشێ پێشی بوترێ ڕێگەی ناسادە یان شێوە وەسفی .

(٢٣) محەمـەد ئەمین هەورامانی ، زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراورددا ، بەغدا ، ١٩٨١ ، ل ١٨٨ •

(٢٤) بڕوانە : د• چەرکەزی بەکۆ (باکاییێف) ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ ، ل ١١٧ •

(٢٥) شایانی باسە ، د• قەناتی کوردۆ باسی ئەو جۆرە بەراوردەی کردووە ، بەڵام لەوەدا باش بۆی نەچووە ، کە دەڵێ :

لە کرمانجیی خوارووودا لە بریتی (دها) وشەی (هێشتا) ئەو دەورە دەبینێ (د• قـەناتی کوردۆ ، ڕێزمانی کوردی بـە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجیو سۆرانی ، بەغدا ، ١٩٨٤ • د• کوردستان موکریانی لە ڕووسیەوە کردوویە بە کوردی ، ل ١٠٥) • هۆی ئەم هەڵەیەش ئەوەیە ، کە وشەی (دها) لە کرمانجیی ژوورووودا دوو مانای سەرەکی هەیە : (١ ـ هێشتا ، ٢ ـ زیاتر ، پتر) • جا نووسەر ئەگەر مانای دووەمی (دها)ی وەربگرتایە ، ئەوە تووشی ئەو هەڵەیە نەدەبوو •

(٢٦) د• قەناتی کوردۆ کە ئـەو نموونەیـەی کردووە بە دیالێکتی خوارووو ، وتوویە : « من کچەکەی هێشتا جوانم دەوێ » •

(٢٧) بڕوانە : د• چەرکەزی بەکۆ (باکاییێف) ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ ، ل ١١٧ ـ ١١٨ •

(٢٨) بـۆ وەرگرتنی زانیـاری لەبارەی یاسـای کورتکردنەوەو تێداچوونەوە ، بڕوانە : د• ئەورەحمانی حاجی مارف ، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٥٤ •

(٢٩) واتای : کەم ، تۆز ، پچ ••• دەگەیەنێ •

(٣٠) بۆ وەرگرتنی زانیاری لەبارەی یا ای کلۆرکردنو تواندنەوەوە ،

بڕوانە : د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، بەغدا ، ١٩٨٦ ، ل ١١٨ ــ ١٢٧ .

(٣١) بەڵام وشـەی (چاك) لە ئێـوانیان‌دا بێزۆکە و زۆرجار دەنگی (ك) ەکەی قووت دەدرێ‌و دەوترێ (چاتر ، چاترین) .
وەك :

پۆست‌بەکۆڵی (عامیری) فەرمووی کەوا بۆ پوختە بوون
جەوتی سـەرکێوان گەلێ چاتر لە (تاڵی شـاری)یە
(نالی ، ل ٥٨٠)

بێ دیتن‌و بێ واسطە چاتر لە من‌و تۆ
هیچ کەس نی‌یە نەیناسێ ئەگەر شێتە ئەگەر ژیر

بە خەندێکی دڵی بیماری ئەو چاوانە مەشکێنە
لە ئەم گوڵقەندە مەحروومم مەفەرموو بەلکو چاتر بم
(وەفایی ، ل ٥٥)

ئێستا ئەمن چلۆن وەدەربکەوم ؛ بۆ هیچ شاران ناچێ ڕێگایە .
وەرە ، میر بسکوژە ؛ چاتـرە گەردنت ببێ خـۆش‌و ئازایە ؛
(تحفەء مظفریە ، ب١ ، ل ٣٨٠)

دەنگی (ك)ی وشەی (چاك) وەنەبێ هەر لە باری وەرگرتنی نیشانەی (تر ، ترین)دا تێدابچێ ، بەلکو ئەو دیاردەیە لە باری ئاساییش‌دا دەبینرێ .
وەك :

شیعری من کامیان چا بێ

ئەم جا بێ فرمێسك نابێ

(گۆران ، ل ١٠٤)

(٣٢) د• کەریمی ئەیووبی‌و د• ئی • ئا • سمیرنۆڤا لە لاپەڕە (٣٩)ی کتێبی « دیالێکتی کوردی موکری ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ »دا دەڵێن : «ئاوەڵناو کە لە پلەی باڵادا بێ‌و بە یارمەتی پاشگر (ڕاستتر ــ نیشانە ــ ئەوڕەحمان)ی (ترین) پێکهاتبێ دەوری دیارخەر دەبینێ‌و دەچێتە پێش ناوەکەوە ، وەك : گەورەترین شاری یەکێتی سۆویت مەسکەوە » • دەبوو نووسەرانی ئەو کتێبە ، وشەی (دەشێ ، دەلوێ •••) لەگەڵ ئەو ڕستەیان‌دا دابنێین ، چونکە مەرج نی‌یە هەمیشە ئاوەڵناوەکە پێش بکەوێ‌و وەك ئاشکراشە ، تەنانەت لەو نموونەیەدا کە کردوویانە بە بەڵگەی ئەو ڕایەیان ، ڕەنگە وا ڕەواتر بێ ، کە ناوەکە پێش بخرێ‌و بوترێ : « مەسکەو گەورەترین شاری سۆویتە » •

(٣٣) بڕوانــە : محەمەد ئەمین هەورامانی ، زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراورددا ، بەغدا ، ١٩٨١ ، ل ١٨٨ •

(٣٤) لە ناوچەی بادینانی کوردستانی عیراق‌دا نیشانەی (تر + ین ⟵ ترین) بەکاردێنرێ • (بڕوانە : ١ ــ د• مەکسیمی خەمۆ ، زمانی کوردەکانی بادینانی کوردستانی عێراق کتێبی «وڵاتان‌و میللەتانی ڕۆژهەڵاتی نێزیك‌و ناوە ڕاست » ، ب ٧ ، یەریڤان ، ١٩٧٥ ، ل ٣٣١ ؛ ٢ ــ ئەدەبیاتی ئەو ناوچەیە • بۆ نموونە :

ئەڤ چوە پارستنە مەسیرین هێزە

(خالید حسەین ، ل ٤)

(٣٥) بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، د• چەرکەزی بەکۆ (باکاییڤ) ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، ل ١١٩

(٣٦) بڕوانــە : د• مەکسیمی خــەمۆ ، زمانی کوردەکانی بادینانی

کوردستانی عێراق ، ل ۳۳۱ ٠

(۳۸) بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، د٠ چەرکەزی بەکۆ ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، ل ۱۲۰ ــ ۱۲۱ ٠

(۳۸) هەمان سەرچاوە ، ل ۱۲۱ ٠

(۳۹) هەمان سەرچاوە ، ل ۱۲۱ ــ ۱۲۲ ٠

(٤٠) لە شێوەی کەلهوڕیش‌دا هەروەك دیالێکتی ژووروو بە دەگمەن نیشانەی (ترین) بەکاردێنرێ ٠ بۆ سازکردنی ڕێژەی پلەی بالا بە زۆری دەستەواژەی (لە گشت ، لە هەمگ ٠٠٠) دەور دەبینێ ٠ وەك :

وەیس‌مرا لە گشت (لە هەمگ ٠٠٠) پیاگەیل دێکەگەمان گەوراترە ٠

(٤١) بەوێنە :

(أ) نووری عەلی ئەمین ، ڕێزمانی کوردی ، سلێمانی ، ۱۹٦٠ ، ل ۱۱٤ ــ ۱۱٦ ٠

(ب) عەبدوللا شالی‌و ٠٠٠ ، زمان‌و ئەدەبی کوردی بۆ پۆلی یەکەمی ناوەندی ، بەغدا ، ۱۹۷٦ ، ل ٦۸ ٠

(ج) د٠ قەناتی کوردۆ ، ڕێزمانی کوردی (بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجیی ژووروو خواروو) مۆسکۆ ، ۱۹۷۸ ، ل ۸٠ ــ ۸۲ (بە زمانی روسی)؛ ل ۱٠٥ ــ ۱٠۷ (بە زمانی کوردی) ٠

٠٠٠ و هەندێکی تر ٠

(٤۲) شایانی باسە د٠ چەرکەزی بەکۆ باسی ئەو حالەتەی کردووە ٠ بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۱۲۲ ٠

(٤۳) شایانی باسە مامۆستا قەناتی کوردۆ باسی ئەو دیاردانەی کردووەو منیش لە باسی ئەو کێشەیەدا کەلکێکی زۆرم لە کارەکەی ئەو وەرگرتووە

(بڕوانــە : دە قەناتی کوردۆ ، دەستووری زمانی کوردی بــەکەرەستەی دیالێکتی کرمانجیی ژووروووو خواروو ، مۆسکۆ ، ۱۹۷۸ ، ل ۸۱ ــ ۸۲) .

لێرەدا بە پێویستی دەزانم پەنجە بــۆ ئەوەش ڕابکێشم ، کــە دە کوردستان موکریانی گەلێ بەندی ئەو باسەی بە هەڵەو ناتەواوی‌و شێواوی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی . بەوێنە دە قەناتی کوردۆ لە بەندی (۱۰۲)دا دەڵێ : « بەهێزکردن یان ناســككردنی ڕادەی چۆێتیی ئاوەڵناو بە هۆی دووپاتکردنەوەی ئاوەڵناوەکەوە یان پاشگر خستنە سەری ئەنجام دەدرێ » (بە زمانی ڕووسی ، ل ۸۱) . کەچی دە کوردستان بەو جۆرەی خوارەوەی وەرگێڕاوە : « بە هێزترین پلەی ئاوەڵناوی چۆنی ، ئەو ئاوەڵناوەیە ، کە سوفیکی ئەوەڵناوی لەگەڵدا بــەکار دەهێنرێت » (بــە زمانی کوردی ، ل ۱۰٦) ...

* ★ *

بنکەی ژین

پێرست

لاپەڕە	بابەت
٣	ماهشەرەف‌خانم « مەستوورە »ی ئەردەڵانی « بەشی یەکەم » ....
	« وەرگێڕانی د. حسن جاف‌و شوکور مستەفا »
	عەبدوڕڕەزاق بیمار
٥٥	سەرنجێك لە هۆنراوەی ئەحمەدی ....
	د. شەمسی محەمەد ئیسکەندەر
١١٥	بارودۆخی کوردستان‌و گەلی کورد لە سەدەی ١٦هەم‌دا « شوکور مستەفا لە ئازەربایجانی‌یەوە کردوویە بە کوردی » «بەشی‌دووەم » ....
	د. زەنوون محەممەد پیریادی
١٨٠	لێکۆڵینەوەکانی پیری ....
	عبداللطیف عبدالمجید بۆ لەچاپدانی ئامادەکردووە
٢٠٧	لاس‌و خەزاڵ ....
	د. عبدالستار طاهر
٢٧٠	کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبە کوردی‌یەکان لە نیو سەدەدا ـ ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨ ....
	محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی
٣٢١	خانەقین لە مێژوودا ....
	د. ئەوڕەحمانی حاجی‌مارف
٣٥٦	پلەکانی ئاوەڵناو لە زمانی کوردی‌دا ....

الفهرست

الموضــوع	الصفحة
ماهشرف خانم « مستوره » الاردلانية تاريخ اردلان « القسم الاول »	٣
(ترجمة د. حسن الجاف وشكور مصطفى)	
عبدالرزاق بيمار	
ملاحظات حول منظومة « احمدى »	٥٥
د. شمسى محمد اسكندر	
اوضاع كردستان والشعب الكردى في القرن السادس عشر « ترجمة شكور مصطفى من الآذربايجانية» « القسم الثانى »	١١٥
د. ذنون محمد پريادى	
بحوث حول الشيخوخة	١٨٠
عبداللطيف عبدالمجيد	
« بيت لاس وخزال » (اعداد للطبع)	٢٠٧
د. عبدالستار طاهر شريف	
الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨ ــ ١٩٥٨	٢٧٠
محمد جميل الروزبيانى	
خانقين في التاريخ	٣٣١
د. عبدالرحمان معروف	
مراتب الصفة فى اللغة الكردية	٣٥٦

١٠٠٠ دانە لەم ژمارەیە لەچاپدراوە

لێبوونەوە لە چاپ لە ١٩٨٨/١/٢٥دا

بنکەی ژین

دانەی بە دوو دینارو نیوە

لە کتێبخانەی نیشتمانیی بەغدادا

ژمارە ١١٨ی ساڵی ١٩٨٨ی دراوەتێ

مجلة المجمع العلمي العراقي

"الهيئة الكردية"

THE JORNAL OF THE IRAQI ACADEMY

((KURDISH CORPORATION))

المجلد الثامن عشر والتاسع عشر

١٩٨٨

VOLUME 18 , 19

1988

ثمن النسخة ديناران ونصف

مطبعة المجمع العلمي العراقي

بغداد